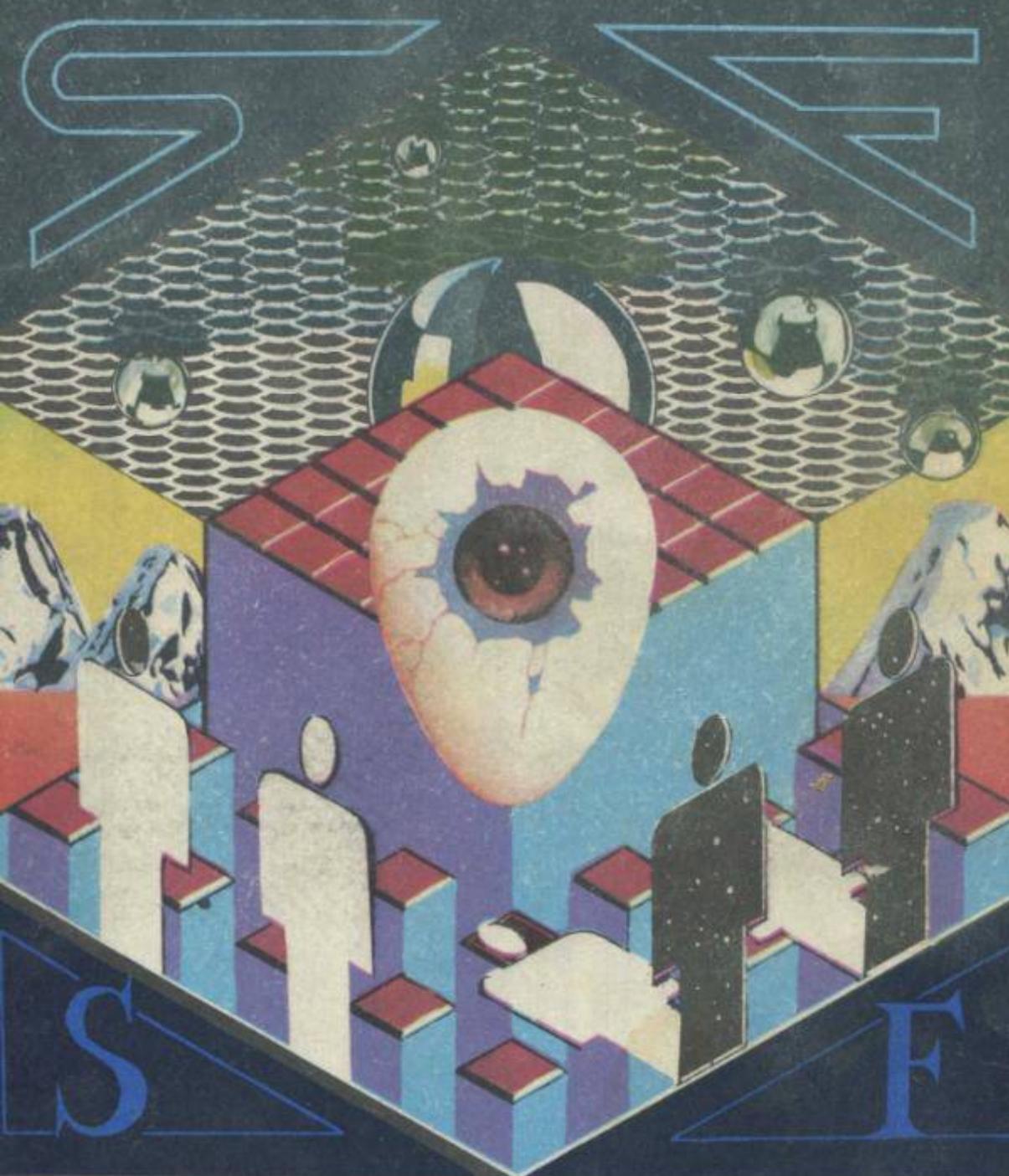

ВСЕСВІТ

ЖУРНАЛ ІНОЗЕМНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У ТЕМАТИЧНОМУ НОМЕРІ
НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ
ТВОРИ ВІЛСОНА, ВЕЖИНОВА,
ЛЕМА, ЧАВ'ЯНО

88 4

НАУКОВІ ФАНТАСТИ СВІТУ ВИСЛОВЛЮЮТЬ СВОЄ ГЛИБОКЕ ЗАНЕПОКОЄННЯ ДОЛЕЮ НАШОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ, ДОЛЕЮ ЛЮДСТВА.

*Із Заяви учасників міжнародної письменницької конференції
в Москві «Наукова фантастика і майбутнє людства»*

НАУКОВА ФАНТАСТИКА ЗРОЗУМІЛА СКРІЗЬ, У НАШ НЕЛЕГКИЙ ЧАС ВОНА РОБИТЬ СВІЙ ВНЕСОК У ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ І ДІАЛОГ МІЖ НАРОДАМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ СИСТЕМАМИ.

Йозеф НЕСВАДБА (ЧССР)

ЯК БИ ЦЕ НЕ ВИДАВАЛОСЯ ПАРАДОКСАЛЬНИМ, АЛЕ, З ОГЛЯДУ НА МИНУЛУ ІСТОРИЮ, ДОБРОТА І МИЛОСЕРДЯ ПЕРЕТВОРЯТЬСЯ НА НАЙВІЩІ ДУХОВНІ ЦІННОСТІ, МАБУТЬ, ЛІШЕ ТОДІ, КОЛИ ЛЮДСТВО ЗІЙДЕ НА КОСМІЧНИЙ ЩАБЕЛЬ СВОГО РОЗВИТКУ.

Артур КЛАРК (США)

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК

ОРГАН СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ:
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

головний редактор
Олег МИКІТЕНКО.

редакційна колегія:
Дмитро БІЛОУС,
Олесь ГОНЧАР,
Валерій ГРУЗИН
(заст. головного редактора),
Івано ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ,
Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ,
Юніор КОПІЛІВ,
Орій КОЧУБЕЙ,
Іван ЛУБКІВСЬКИЙ,
Юліан МИТРОФАНОВ,
Василь ОСНАЧ,
Дмитро ПАВЛІЧКО,
Софія ПАСІЧНА,
Олег ПОКАЛЬЧУК,
Григорій ФІЛІПЧУК
(відповідальний секретар),
Арнольд ШЛЕПАКОВ.

ВСЕСВІТ

ЖУРНАЛ ІНОЗЕМНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1988 КВІТЕНЬ

4
712

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ПАВЕЛ ВЕЖИНОВ. Коли ти в човні... Повість. З болгарської переклав Наталя Бондар	2
КОЛІН ВІЛСОН. Паразити свідомості. Роман. З англійської переклав Володимир Романець	31
ХОРХЕ АУІС БОРХЕС. Книга піску. Оповідання. З іспанської переклав Сергій Борщевський	74
ГЕНРІ КАТТЕНЕР. Те, що вам треба. Оповідання. З англійської переклали Олександр Коваленко і Володимир Курбатов	78
ДАЙНА ЧАВ'ЯНО. Пам'ятай про мене. Оповідання. З іспанської переклав Валентин Діденко	87
СТАНІСЛАВ ЛЕМ. Професор Допъда (Із спогадів Іона Тихого). — Одна хвилина людства. Есе. З польської переклали Олег Король, Олександр Гриценко	93
<i>На закінчення номера (3 літ минулих)</i>	
КУРД ЛАСВІЦ. Найкращий із світів. Оповідання. З німецької переклали Микола Мухортов та Петро Панов	190

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ОЛЕКСІЙ КУТИНСЬКИЙ. Варіації на теми йоги, або Пара- доксальна феноменологія Коліна Вілсона	32
ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО. «Синдром Никифорова» як творчий принцип	118
ВАДІМ СКУРАТОВСЬКИЙ. Міф про Джорджа Орвелла	128

Літературна ілюстрація

ДЖОРДЖ ОРВЕЛЛ. 1984. Уривки з роману. З англійської переклав Олександр Терех	130
НАДІЯ БЕЛАШОВА. Слідами орвеллівського буму	146
СЕРГІЙ ВЛАСОВ. Орвелл і нові луддити	147

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ІГОР БЕСТУЖЕВ-ЛАДА. Майбутнє людства в дзеркалі сучасної буржуазної футурології	121
--	-----

ІНТЕРВ'Ю «ВСЕСВІТУ»

Три зустрічі на планеті фантазій	151
----------------------------------	-----

УКРАЇНКА

ОЛЕГ ПОКАЛЬЧУК. Вистріляна «обойма» НФ, або Роботи не винні	156
--	-----

ЧИТАЦЬКА ОРБІТА

ШАХАХИ МИСТЕЦТВА	159
------------------	-----

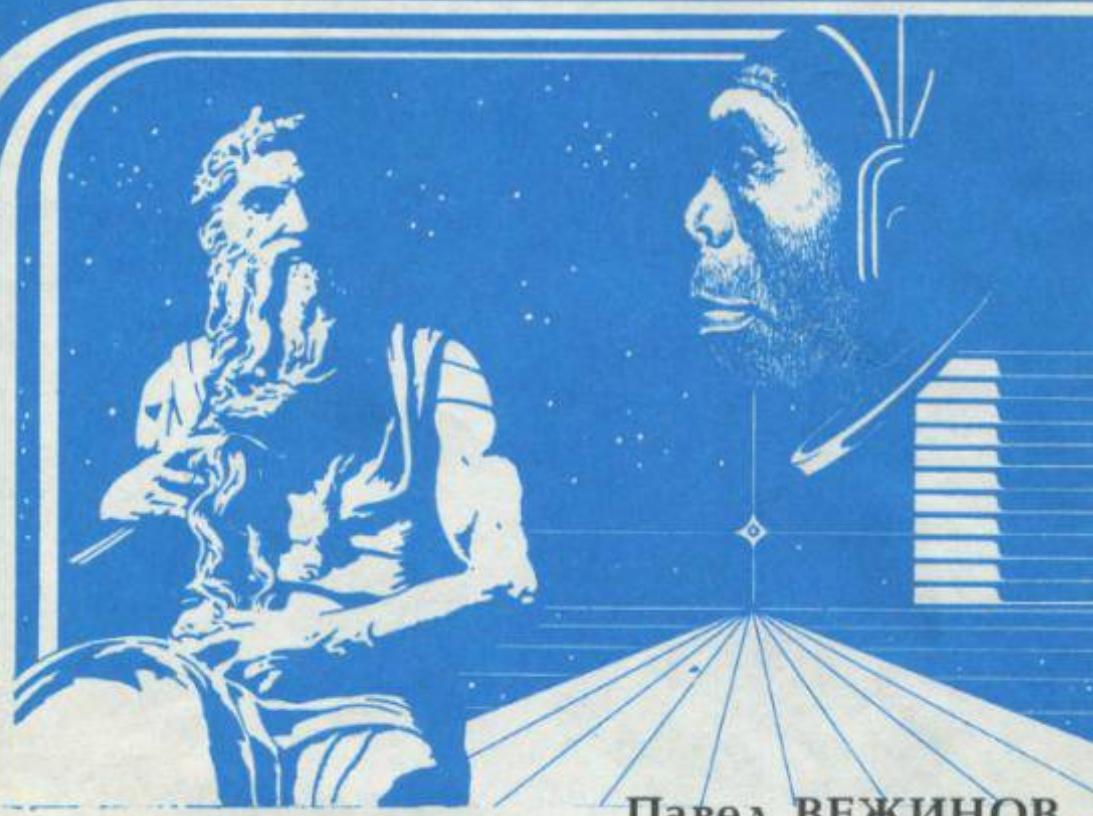
АНАТОЛІЙ МАКАРОВ. Загадка Рене Маргіта	161
--	-----

ФАКТ... І ЗА ФАКТОМ

МАЦЕЙ ЛУКАШЕВИЧ. Хто боїться Денікена? Розділ з кни- ги «Між небом і землею». З польської переклав Гарій Бурганський	174
ЕРІХ ФОН ДЕНІКЕН. Подорож на Кірібаті. Фрагменти з книжки. З німецької переклали Олена та Ростислав Фурдуї	178

РОЗМАІТОСТІ

187

Павел ВЕЖИНОВ

Коли ти в човні...

ПОВІСТЬ

З болгарської переклада
Наталія БОНДАР

I

Вже другий день за нашим земним часом «Сіріус» літав навколо цього клятого Місяця, червоного і гладенького, немов величезна дитяча кулька. Сказати правду, ми називали планету Місяцем лише тому, що не могли придумати для неї власну назву. Її планета-мати була цілковито мертвим небесним тілом — тут, на думку наших фахівців, життя ніколи не існувало. Десь далеко в чорному небі розсилало примарне світло їхнє зелене сонце. Ми перебували в пустельному куточку нашої галактики, де все мене гнітило і викликало передчуття нещастя та біди. Я відчував, що й інші члени екіпажу нервуються незрозуміло чому, а під час тривалого міжзоряного польоту це, вважайте, найгірше. Лише наш командир, як завжди, був спокійний і впевнений. У своїй двісті тринацятій біологічних років він залишався нескитним, стійким і мудрим, наче зійшов з плаката доби великих космічних завоювань. Подібних до нього залишилося не більше десятка і то, думається мені, тільки завдяки їхній диявольській упертості. Велика рада по вивченю космосу і досі посылала кораблі-розвідники в різні кінці галактики. Ми обходились людству неймовірно дорого — майже кожний третій землянин працював задля наших майже безплідних мандрів у пустельному просторі. До того ж серед землян несподівано поширилися епікурейські настрої — учени не

Павел Вежинов (1914—1983) — відомий болгарський письменник, лауреат Димитровської премії, Герой Соціалістичної Праці. Автор романів, повістей, збірників, оповідань, що друкувалися багатьма мовами світу.

У «Всесвіті» були опубліковані повість Вежинова «Бар'єр» (1977, № 2) та роман «Терези» (1983, № 3—4).

Павел Вежинов. Избранные произведения, том 1. Болгарски писател, София, 1974.

могли пояснити, чому вони виникли,— і тому людський загал вважав, що ми блукаємо світами задля власної втіхи. Наш командир відповідав на це німим презирством — на борту корабля він висловлював його вголос. Мені здавалося, що коли б це залежало від нього, він згодився б вічно мандрувати між своїми нудними зірками.

Рівно о п'ятій годині на екрані з'явилося його бліде худорляве обличчя.

— О пів на шосту всім — до мене! — наказав він звично сухим байдужим тоном.

— Слухаю, Пере.

Він бачив і чув усіх одночасно. Це право збереглося нині за командиром лише на космічних кораблях. За хвилину я почув знайомий такий металевий звук — ознака, що на зв'язку тільки ми вдвох.

— Славіне, чому ти тільки-но посміхався? — запитав він без осуду і без цікавості.

— Не пам'ятаю, Пере.

— Не хитрий, Славіне. Ти посміхнувся, почувши мій наказ.

Я зібралася з духом:

— Шановний Пере, клянусь, я не посміхався. І все ж ваше право так думати.

— В чому причина?

Я знітився.

— Тільки широко, Славіне.

— Просто дивуюсь, навіщо скликати раду, адже все одні ви вирішуєте всі питання самостійно.

— І це вас дратує?

— Аж ніяк. Ви самі щойно говорили, що я посміхався.

— Цього разу ти помиляєшся, — похитав головою командир. — Сьогодні вирішуватимемо всі.

— Завжди до ваших послуг, Пере.

— Цікаво, що посміхався саме ти. Славіне. Інші сприйняли наказ як належне.

— Боюсь, що ви спостерігали лише за мною, — відповів я.

Командир, здається, мене не чув, хоча й не зводив з мене погляду.

— Славіне, ні в якому разі не сприймай мої слова як осуд, — промовив він приязно. — Я завжди був переконаний, що на цьому кораблі найкраще розумієш мене саме ти.

Не встиг я відкрити рота, як екран погас. Зізнаюсь, я знітився. Власне, він мав рацію — мені справді належало розуміти його краще за інших. Насамперед тому, що я історик, а отже, міг найкраще осiąгнути його двісті років. До того ж самому мені дев'яносто шість, і за віком я був на другому місці з-поміж членів екіпажу. Нас більше єднало з ним, аніж розділяло. Та все ж я не зовсім розумів командира — він видавався мені дивним, героїчним і трохи смішним, як давній ідалго. Подеколи він сумував, як сумують люди напередодні смерті. Але я знов, що помере він не скоро. А може, й ніколи не помере, це було б просто неприродно. Без нього б життя втратило свою цінність. Так, справді, я був посміхнувся, хоча й про себе. Мені було просто смішно пропонувати такі людині свої поради.

Екран спалахнув знову і висвітлив бліде, негарне обличчя.

— Як почуваєшся, Славін?

— Навіщо запитувати, либо, сам знаєш, — невдоволено пробурмотів у відповідь.

— Мені здається, ти трохи приголомшений, — сказав він. — Нічого, все буде гаразд. Готуйся в дорогу, хлопче!

Це мене здивувало.

— А ти переконаний, Герце, що все буде гаразд?

— Правду кажучи, не зовсім. У нашій роботі завжди доводиться ризикувати. Але цього разу, здається, ти маєш шанси на успіх: ми вже давно нудьгуємо без діла.

Він мав рацію. Ця загадкова червона куля, довколо якої ми літали, була єдиним вартим уваги об'єктом на нашому шляху.

— Чи тобі не здається, що на нас чекають несподіванки? — запитав я.

— Ще й які, — задоволено відповів Герц. — Не думаєш же ти, що вона створена просто так, знічев'я.

З'язок знову перервався. До початку наради ми з Герцом добре все обміркували і о пів на шосту ввійшли до великої зали. Всі місця, окрім двох наших, були зайняті. Тут ми бенкетували, тут відзначали великі свята та інші урочисті події. У таких випадках Пер підносив свою велику чашу з командирським знаком на ній і виголошував короткий тост. Він мав дивний знак — голову антилопи, тварини, котру нині важко знайти навіть у зоопарках. Всі вважали, що такий знак йому не дуже підходить, але, зрештою, кожен знає себе і свої смаки краще, аніж інші люди. Сьогодні Пер, задумавшись, сидів на своєму місці й зосереджено розглядав руки. Ледь помітна сивина була йому до лиця. Вона нагадувала нам про нові віяння сучасної моди, особливо відчутні у колоніях на Марсі, хоча, як мені здається, Пер не вельми цікавився модою. Він байдуже ставився до своєї зовнішності.

— Розпочнемо, — нарешті озвався він. — Усі дані, в тому числі найновіші, було закладено в комп'ютер удруге. І на цей раз ми отримали недвозначний висновок: маємо справу із штучним, створеним руками мислячих істот, небесним тілом. Власне, дійти такого висновку можна і без комп'ютера. Скоріш за все, це щось на кшталт віхи, маяка чи якогось орієнтира. Це може бути також база постачання якоїсь не відомої нам цивілізації. Можливо, це небесне тіло виконує якусь іншу, невідому нам, функцію. Ясно одне — воно з'явилось тут не випадково і наш обов'язок з'ясувати, чому саме, розгадати його таємницю. Ви розумієте всю важливість цього завдання. Вперше за час наших мандрів у космосі ми входимо в контакт з цивілізацією, яка в своєму розвитку стоїть вище за нашу. Згодьтесь, створити щось подібне нам було б не під силу і через тисячоліття. Можете уявити собі, які потужні кораблі перенесли єю цей величезний моноліт, які кошти витрачено на будівництво. Навряд чи все це створено, щоб лише дивувати нас.

Командир замовкі потягнувся рукою до кишені: хотів був узяти цигарку. Але передумав, бо палив лише на самоті, в години, відвдені розпорядком для сну. Якщо я не помилуюсь, раніше вважали, що цигарки стимулюють розумову діяльність, хоча, як на мене, це твердження дуже сумнівне. Герц якось говорив, що командир сам вирощує тютюн на своїй дачі в Кордільєрах. І хоча офіційно Герц був психологом нашої експедиції, йому, мабуть, не спадало на думку, що таке дивне захоплення командира можна розцінювати і як ваду. Пер для нього був справжнім взірцем.

— Чи є запитання? — запитав командир.

Хвилину панувала тиша. Потім озвався Гавон.

— Чи можуть бути на цій планеті живі людські істоти? — запитав він. — Ті, хто створив Місяць.

— Таку можливість комп'ютер не відхиляє, — відповів Пер. — І в цьому є своя складність. Якщо це так, то вони, напевне, перебувають під видимою поверхнею планети. Але чому? Останніми днями я відчуваю приховану тривогу екіпажу. Герц називає це почуттям небезпеки, породженим невідомістю. Комп'ютер позбавлений почуттів, але й він застерігає. Уявімо собі, що штучний Місяць — величезна міна, яка одразу зреагує на контакт. Ми запустили туди зонди, але досі не отримали ніяких проб, а отже, і негативних наслідків. Але з цього не варто робити ніяких остаточних висновків. Якщо Місяць заряджений антиматерією, яка анігілює за певних обставин, можете собі уявити, який відбудеться вибух. На всю галактику! Саме тому я і зібраав вас. Опускатись нам на поверхню Місяця у ракеті-розвіднику чи ні, ми вирішимо таємним голосуванням, яке проведемо відповідно до нашого статуту. Якщо проти буде більше восьми голосів, — не будемо ризикувати. А коли повернемося на Землю, хай Велика рада вирішить, правильно ми зробили чи ні. Особисто я не вірю, що там нам щось загрожує. Ви ж голосуйте так, як підкаже вам совість. Даю півгодини на роздуми, після цього збираємося знову.

Всі повиходили. Залишились тільки ми з Герцом і командиром.

— А ви? — командир запітально поглянув на нас.

— Я вже поміркував, Пере! — відповів Герц.

— Цікаво, як проголосують інші.

— П'ятеро будуть проти, — переконано відповів Герц.

— Он як! Добре, імен не питатиму.

— Ви і так їх добре знасте.

- А до кого приєднаюсь я? — жартома запитав я.
- Ще годину тому я думав, що ти можеш бути шостим.
- Тому і поговорив зі мною?
- Може, й так! — по-хлопчастому осміхнувся Герц.
- Мені стало не по собі.
- Щиро кажучи, цей об'єкт не може мене зацікавити, — відповів я. — Не викликає щонайменшого інтересу.
- Я так би не сказав, — у задумі промовив командир. — А відтак саме ти керуватимеш експедицією на Місяць.

* * *

Герц і справді не помилився: лише п'ятеро проголосували проти пропозиції відправити на Місяць маленьку, на чотирьох, ракету. Розпорядження про те, що експедицію очолює я, сприйнялося як невеличка сенсація, адже всі, в тому числі і я, вважали, що дослідження матимуть передусім технічний характер. Отож разом зі мною летіли інженер Лусін і Лоу, фахівець високого класу в галузі космічних досліджень. Пілотом мав бути Гавон, найкращий із спеціалістів цього профілю в екіпажі «Сіріуса». Загалом у цій невеликій групі досвідчених фахівців тільки я виявився слабкою ланкою. До того ж ніколи і ні за яких обставин мені не доводилося керувати, я завжди існував окремо — займався своєю науковою. А як вона могла прислужитися нам на цій гладенькій, як яйце, планеті, ніхто не мав ніякісного уявлення.

Наша ракета стартувала рівно о дванадцятій. Через чотири години ми вже були над Місяцем, за кілька кілометрів від його яскравої рівної поверхні. Наше завдання було просте — летіти на малій висоті, обійти декілька разів планету, потім, добре оглянувшись поверхню, визначити місце посадки і взяти необхідні проби. Правда, було не зрозуміло, які саме проби брати, адже ми не бачили нічого, крім безкінечної червоної пустелі. Спочатку пройшли над Місяцем по екватору. Летіли на мінімальній швидкості і не зводили очей з екрана. Наші телескопи надавали можливість бачити навіть порівняно малі предмети, але ми нічого не встигли роздивитись. Нарешті після годинного мовчання обізвався Гавон:

— Це схоже на сон. Неймовірно, щоб на планеті не було жодної тріщинки, жодного уламка метеорита. Схоже, хтось старанно причепував цю кляту кулю; щоб покепкувати з нас.

Я нічого не відповів. Важко сказати чому, настрій у мене був препаскудний.

— Б'юсь об заклад, що ця річ — не витвір чи хось рук, — сказав Лусін. — Вона немов виплавлена в якісь величезній формі.

— Здається, тільки-но доторкнемось до її поверхні, як одразу зануримося в неї, як у воду, — озвався Лоу.

— Ні, це не сон, а справжній жах! — простогнав Гавон.

— Прошу зберігати спокій! — сухо озвався я. — Не забувайте, нас чують і бачать з корабля.

Так, начальник з мене нікудишній. Напевне, Пер приструнчив би іх, сказавши пару слів. Але потрібні слова не приходили на пам'ять, моя голова була геть порожня. Згідно з інструкцією ще раз облетіли планету, хоча в цьому не було потреби.

— Курс на Північний полюс! — нарешті подав команду я. — Висота і швидкість без змін.

Гавон повинен був сказати «єсть», але не зробив цього — змінив курс мовчки. На екрані виднілося одне й те ж, наче ми не рухались, а стояли на одному місці. Ми вже ні на що не сподівалися, летіли собі, відбуваючи неприємний обов'язок.

— Через дві хвилини будемо на полюсі! — нарешті доповів Гавон. — Можу опуститись трохи нижче.

— Не треба, — відповів я.

— Слухаюсь, командире, — іронічно відгукнувся він.

Ніколи раніше мені не доводилося бачити його таким знервованим та неврівноваженим, і було дивно, що цього не помітив Герц. Якщо вже Гавон не міг володіти собою, то чого слід було чекати од інших. Я поглянув на годинник, що висів над головою Гавона, і знову прикипів до екрана.

— Полюс,— повідомив Гавон.

І тієї ж миті на екрані промайнуло щось наче біла зірка.

— Що це? — вигукнув я.

Але ніхто не роздивився цю дивну з'яву. Мої супутники пожвавішали, радісно переглянулися.

— Повернути назад? — спитав Гавон.

На якусь мить я замислився.

— Поверни і сідай поблизу об'єкта,— наказав я.

— Слухаю, сідати поблизу об'єкта,— бадьоро повторив Гавон.

Він хвацько розвернув ракету і знову взяв курс на полюс. Притишено працювали двигуни, ракета летіла повільніше. Невдовзі Лусін знову знайшов об'єкт, що зацікавив нас, сфокусував на ньому телескопи. Спочатку обриси були нечіткі, але через кілька хвилин ми вже могли його добре розглядіти. Я уявив собі спантеличені обличчя членів «Сіруса», коли за нашою допомогою вони побачили зображення. Важко було повірити своїм очам. На полюсі стояло щось на кшталт п'єдесталу, висотою біля десяти метрів, схоже на зрізану піраміду. А вгорі виднілася зірка, що промайнула була на нашому екрані. Як ми не орудували телескопом, та не змогли отримати чітке зображення; проте я був ладен битися об заклад, що білий предмет на піраміді нагадував людину в сидячій позі.

— Зв'язок з командиром,— схвильовано озвався Лусін.

Через якусь мить ми почули веселий і збуджений його голос:

— Славіне, я вам заздрю... Досі жодному космонавту не щастило побачити те, що випало вам...

— А чи не поспішні ваші міркування, Пере?

— Ні, я маю пильний зір,— радісно провадив він.— І тримайтеся спокійніше, немає ніякої небезпеки. Ясно, все це збудовано, щоб його побачили.

— Гадаєте, на нас тут чекали?

— Схоже на те.

Зображення зникло, оскільки при посадці обидва об'єктиви не могли бути спрямовані в бік невідомого предмета. Гавон так м'яко і нечутно опустив ракету на Місяць, що ми навіть не відчули доторку до його поверхні. Згідно з інструкцією першим виходити повинен Лоу. Інженер мав прекрасну атлетичну будову, і, здавалося, зручний скафандр заважав йому не більше, аніж звичний костюм. Опустили східці, інженер спритно зійшов по них. Я бачив, як обережно робив він перші кроки на червоному ґрунті, потім спантеличену поглянув на мене.

— Схоже на якусь гумову матерію,— промовив він.— Немов доріжка для легкоатлетів.

Потім Лоу повернувся до піраміди і здивовано вигукнув:

— Боже мій, то ж людина!

І завмер на місці. Я другим зійшов з ракети. У мене перехопило подих, коли я поглянув на піраміду. Був готовий до всього, але на таке не міг сподіватися. Справді, це була людина, точніше скульптура людини на кам'яному троні. Обличчя — звернене в безкінечність. Одят на людині — давня туніка. Я дуже добре зінав, що це за скульптура, і саме це заважало мені повірити власним очам. Треба підійти ближче, перевірити власний здогад. У цю мить у навушниках прозвучав спокійний голос командира.

— Зізнайся, Славіне, такого ти не чекав?

— А ви, Пере? — запитав у свою чергу.

— Про це, Славіне, поговоримо пізніше. А зараз іди перевір.

З ракети вийшли всі. Піраміда була побудована у вигляді сходів, і кожна сходинка — на зріст людини. Лусін довго придивлявся до рожевого матеріалу, з якого вона була висічена.

— Немас необхідності брати пробу,— згодом озвався він.— Це мармур. Будівельники називають його італійським, хоча в Італії запаси його давно вже вичерпано.

Не поспішаючи, ми піднімалися до вершини піраміди, не зводячи очей з білої скульптури, яка наче випромінювала світло на тлі чорного неба. Нас дедалі більше вражала її сила, споруда немовби росла на наших очах і скоряла всіх своєю могутністю. Нарешті, діставшись вершини, зупинилися.

— Все ж це людина! — знову озвався Лоу. — Хоча нині люди не носять такої бороди.

— Більше за те, Лоу, — промовив я стримано, — це не просто людина, а Мойсей.

— Який Мойсей? — здивувався Лоу.

— Невже це ім'я нічого тобі не говорить? — запитав я ущипливо.

— Абсолютно нічого! — ображено відповів Лоу.

Цього можна було чекати від такого вузького фахівця, як Лоу. Гірше було те, що й інші не знали, хто такий Мойсей.

— Якщо бути точним, це копія скульптури Мойсея Мікеланджело, створеної в XVI столітті. Чи ви не знаєте, хто такий Мікеланджело?

Знав лише Гавон.

— Ця скульптура, — провадив я, — була знищена в Римі наприкінці ХХ століття, в час першої термоядерної війни. Як вам відомо, війна вибухнула несподівано, в ній загинуло безліч визначних пам'яток мистецтва і культури. Я знаю цей витвір великого скульптора за репродукціями та пізнішими копіями. Хочу запевнити: це абсолютно точна копія за матеріалом і фактурою.

— Ти розумієш, що ти говориш? — обурено вигукнув Гавон. — Хто міг установити тут статую Мойсея? Це абсурд!

— Чому, Гавоне? Поясни всім...

— Що вони, дурні, не розуміють цього самі? — вибухнув Гавон. — Всі прекрасно знають, що цього квадрата галактики досі не досягав жоден космічний корабель. Ми перші, хто долетів сюди, це ти розумієш?

— Добре розумію, — відповів я. — Але факт залишається фактом, і нікуди од цього не подінешся. Це статуя Мойсея.

— Можливо, ти помиляєшся, Славіне, — озвався Лусін. — Може, тут зображення просто схоже на твого Мойсея.

— Ну, гаразд, нехай я помиляюся, — нетерпляче відповів я. — Але ж ви не заперечуватимете, що це образ людини? Гавон же говорить, що ми перші люди, які дійшли сюди, і він має рацію, звичайно, має рацію... Тоді звідки ж узялася тут людина?

Запанувало мовчання.

— Чуєш, Славіне, я дійсно не розуміюся на цьому. Та все ж, гадаю, не виключена можливість існування істот, схожих на нас, на просторах галактики...

— Але це не просто схожа на нас людина, Лусін... Це така ж людина, як і ми, хіба що в одязі з іншої епохи. І це Мойсей роботи Мікеланджело...

— Дурниці, — сердито сказав Гавон. — Ти хочеш виставити мене на посміховисько.

— Слухайте всі! — зазвучав у навушниках голос командира. — Теоретично ймовірно, що сюди могли дістатися люди, які житимуть після нас. Чуєш мене, Гавоне?

— Так, Пере!

— Вони могли залишити Землю через тисячу років після нас, — провадив командир. — І якщо пересувались у звичайному часово-просторовому вимірі, то дістались сюди раніше, аніж ми. Але з будь-якого іншого століття вони могли зробити комбінований політ, промінувши частину шляху субпросторово, як ми. Таким чином, зробивши не дуже складні обчислення, вони могли б прибути сюди і одночасно з «Сіріусом».

— Це абсурд, — похмуро озвався Гавон.

— Чому?

— Тому що це спростовує класичну причиново-наслідкову теорію. В Анналах космічних досліджень зафіксовані точні дати старту і прибуття «Сіріуса». Повашому, вони могли пізніше змінити цей факт?

— Ніякий факт не можна спростовувати, Гавоне.

— Але якщо б вони прибули одночасно з нами, яка сила перешкодила б їм знищити нас, якби вони того захотіли? Тоді, очевидно, спростується факт, що «Сіріус» прибув із Землі?

— Ти питавши, яка сила? Річ у тому, що вони цього не зробили.

— Але це софістика, Пере! — відповів нетерпляче Гавон. — Я не питаю, що

вони зробили. Я цікавлюсь, чи можуть вони ліквідувати факт уже існуючої історії?

— Звичайно, не можуть,— відповів командир.— Твоє питання позбавлене сенсу. Речі завжди такі, якими вони є. Ти помиляєшся, коли думаєш, що причиново-наслідковий зв'язок іде в одному напрямі. Він взагалі нікуди не йде — існування його виявляється в повній взаємодії цих двох категорій.

Гавон поглянув на чорне небо, мовби шукаючи там «Сіріус», і заспокоївся.

— Прошу прощення, Пере, але якщо вони можуть бути тут разом з нами, що завадить їм повернутися разом з нами на Землю?

— Нічого не завадить.

— Тоді чому б їм не зробити це?

— Ти прекрасно знаєш, Гавоне: якщо ми уповільнимо нашу подорож, то можемо опинитись у якомусь майбутньому столітті... Але чому ж ми не робимо цього?

Гавон мовчав, не знаючи, що відповісти.

— Напевне тому, що це для нас позбавлене сенсу.

— Тоді в чому ж сенс? — спитав Гавон.

— Не знаю. Може, про це треба запитати кам'яного Мойсея? — сказав командир.— Якщо цікавишся моєю думкою, то я не вірю, що скульптура поставлена тут людьми з майбутнього. В цьому немає ніякого сенсу. Що думаєш з цього приводу, Славіне?

Я стрепенувся. Все, що відбувалось навколо мене, здавалося неймовірним, як сон.

— Не знаю, Пере, — засмучено відповів я.— Річ у тім, що я не вмію міркувати так швидко, як Гавон.

— Не прибіднююся, Славіне... Скажи свою думку.

— Гаразд, Пере! — Я на хвилину замовк, збираючись з думками.— В принципі я згоден з вами, навряд щоб це було збудовано тут людьми з метою позбивуватись над нами. Є ще одне пояснення: скульптура — справа рук якоїсь іншої, могутнішої, ніж наша, цивілізації. Очевидно, вона знає нас дуже добре, навіть краще, ніж, наприклад, Лоу, який не відає, хто такий Мойсей, і не чув ім'я Мікланджело. Якщо це так, доходимо висновку: вони знали, що рано чи пізно ми будемо тут. І встановили скульптуру, щоб ми її побачили. Адже всім іншим, крім нас, її існування нічого не говорить.

— Неможливо! — озвався Лоу.— Послухати тебе, так вони звели цю надзвичайно дорогу споруду, щоб показати нам цю дурну статую?

— По-перше, статуя зовсім не дурна, — відповів я.— А по-друге, штучний Місяць може мати якесь не знане нам призначення. Але зараз нас цікавить насамперед статуя. Навіщо її поставили тут, в чому її сенс? Найімовірніше, це документ, знак або пам'ятник знанню. Щось на взірець відомої піраміди Хеопса, таємниця якої була розкрита лише в ХХІ столітті.

— А може, все простіше, — озвався командир.

— Навряд, Пере! — сумно зітхнув я.— Прості загадки розраховані на дітей. Насамперед, ми не знаємо, в чому тут загадка — кому це пам'ятник: Мойсесів чи Мікланджело... А може, самій статуй та її трагічній долі? Я думаю, ми з'ясуємо це тоді, коли вивчимо всі матеріали. Зробити ж це можна лише з поверненням на Землю.

— Так, але, можливо, що в загадці криється попередження, — промовив командир.— І якщо ми її не розгадаємо, то, може, нам не вдасться повернутися назад.

— Так, Пере, це найгірше, що може бути.

— Тож треба все обміркувати. Розказуй усе, що знаєш про Мойсея.

— На жаль, дуже мало. Мойсей — напівлегендарна, напівісторична постать; про нього розповідається в релігійних міфах, записаних у біблії. Проте в наш час ніхто не заперечує його реального існування. Якщо не помиляюсь, він жив десь біля 1200 року до нашої ери. Безумовно, був освіченою людиною і здібним полководцем. Ось що цікаво — він вивів, саме вивів, ізраїльтян із Єгипту і вказав їм шлях до землі обітованої. Похід був довгий, виснажливий, і сам Мойсей помер, не досягши мети. Як ведеться в подібних випадках, пов'язаних з релігійними міфами, Мойсею приписували здатність творити різноманітні чудеса.

— Які саме? — запитав командир.

— Звичайно, трохи наївні, як і всі, описані в біблії. Наприклад, одним поруком руки він розділив надвіс' Червоне море, щоб через нього пройшло його плем'я. Що там ще? Призабув. Щось про манну небесну і воду в пустелі. Так, його плем'я залишилось зовсім без води. Тоді Мойсей вдарив жезлом по скелі і з неї потекла вода...

— Що таке «жезл»? — запитав Гавон. — Щось на зразок меча?

— Важко пояснити. Уяви собі коротку паличку, зроблену з благородних металів і оздоблену коштовним камінням. Крім того, забув вам сказати, Мойсей автор одних з найдавніших законів у історії людськості, так званих десяти заповідей. Як на наш погляд, вони досить елементарні, але свого часу відіграли велику роль в етичному вихованні народів.

Я замовк, напружені пам'ять.

— Чи відомо, що спонукало Мікланджело створити цю скульптуру?

— В «Енциклопедії стародавніх мистецтв», що є в моїй картотеці, дається детальна довідка про цей витвір мистецтва, — відповів я. — Можливо, Пере, вам варто з нею познайомитись, адже мені важко пригадати всі подробиці. Знаю, що протягом віків статуя Мойсея вважалась символом величини і могутності людського духу.

— Це щось та значить, — зауважив Гавон.

— За переказами, Мікланджело був дуже задоволений своєю роботою. Коли скульптура була готова, він ударив її по коліні і промовив знамениті слова: «Говори, Мойсею!»

Я здригнувся і замовк. Інші перезирнулися. Думка, яка промайнула в свідомості, була зовсім безглаздою, але ж і все, що нас оточувало, не можна було вважати природним і реальним.

— Спробуй, Славіне, — почув у навушниках голос командира.

— Спробую, — відмовив я тихо.

Я зійшов на дві сходинки вниз і застиг біля підніжжя величної статуї. Мене охопило незрозуміле збентеження. Але то, слід гадати, дурниці. Я силувано всміхнувся, підвів броньований кулак скафандра і вдарив по мармуровому коліні, сказавши:

— Говори, Мойсею!

І тієї ж миті опинився в безмежному мороці. Відчував, що із шаленою швидкістю падаю в якусь безодню. І втратив свідомість.

II

Я лежав горілиць на вузькому твердому ложі, залитому сліпучим світлом. Не розумів, де я і чому тут опинився. Відчував, що я не сам, але світло заважало роздивитись, хто поруч. Лежав непорушно, немов оципенілий. Чув лише легенький шум довкола себе і тихі голоси.

Я напружив пам'ять, щоб зрозуміти, що це зі мною, але нічого не міг пригадати. Лежав приголомшений, паралізований, осліплений потужним освітленням. Лежав без пам'яті, наче відокремлений од власної особистості. Нарешті в одноманітному шумі вирізнився ясний і сильний голос.

— Розпочнемо, колеги.

Це було сказано якоюсь дивною мовою, та ще дивніше було інше — я розумів її. Шумок навколо мене стих, і голос зазвичав знову:

— Дорогі колеги, перед вами чудовий екземпляр гуманоїдної мавпи. Десять днів тому ми спіймали її в помірному поясі цієї досить цікавої планети. Наші зоологи Сваск і Фертекс вважають її мовірним, що розум цих мавп розвивається, наближаючись до людського. Вони живуть на майже голих скелястих масивах, і це посприяло тому, що вони звелися на задні кінцівки. Про передні ми можемо з певністю говорити як про руки: маючи добре розвинуті пальці, вони можуть ними користуватись часом не гірше, аніж ми. Більше того — полюють вони не лише по одному, а й гуртом. Найцікавіше те, що, на відміну від усіх інших тварин на планеті, вони користуються камінням як зброяю для нападу і самозахисту. Наприклад, цей екземпляр влучив Сваска по шолому скафандра з відстані, яка в тридцять разів більша за його висоту.

Настала коротка тиша. Напевне, всі роздивлялись камінь. Я зрозумів, що перебуваю в експериментальній залі якогось космічного корабля.

— Так, добряча каменюка! — озвався хтось. — Якби Сваск був без скафандра, нам довелось би зараз розглядати його мозок.

— Якщо в нього він є, — додав хтось інший. — Адже як пояснити такий його промах.

— Як ви його спіймали, Сваску?

— Повернув йому борг, — пролунав добродушний голос. — Влучив у нього ампулою з нешкідливим сноторвним газом. Найцікавіше те, що його жінка панічно покинула поле битви. В цьому, як бачиш, вона схожа на наших дружин.

— Продовжимо далі! — озвався той, хто розпочинав розмову. — Сваск і особливо Фертекс вважають, що еволюція гуманоїда буде дуже повільна. Розвиток планети зараз відбувається в стабільній геологічній ері, при слабкій радіації, що, як відомо, не сприяє процесам мутацій. Особливо це стосується ссавців, які зараз становлять більшість на планеті. Цей нещасний велетень, як бачите, не проста собі тварина. Хоча за способом харчування він скоріш належить до хижаків, проте, окрім рук, ніяких інших органів для нападу не має. Фізичні сили, порівняно з іншими хижаками, незначні, як і можливості для оборони. Йому нелегко забезпечувати себе їжею та рятуватись од інших звірів. Наші зоологи вважають, що не буде нічого дивного, якщо цей вид зникне, так і не вийшовши на шлях справжнього людського розвитку. Ось тому ми вирішили провести експеримент, який за успішного завершення може мати серйозні наслідки для планети. Але в цьому питанні вас поінформує наш старший біолог, шановний Уртекс. Йому слово. Якщо можеш, брате, на цей раз — коротко.

— Дуже коротко! Ми проводимо дослід з п'ятьма екземплярами цього виду гуманоїдів. Вони не всі подібні, між ними є певна різниця, що в основному стосується іхніх розумових здібностей. Цей порівняно непогано розвинutий. Я довго спостерігав, як він ловив рибу, — упорався з цією роботою досить добре. Спійману рибу викидав на берег, де її збирала жінка. Помітивши мене, злякався, але не втік. Мене ж розглядав з такою цікавістю, наче розумів, що ми прилетіли з космосу. Переконаний, він стукнув мене по голові більше з цікавості, аніж з якоюсь іншою метою, адже, як видно з усього, вони не споживають подібних до себе істот...

— Коротше, Уртексе! — втрутівся той, хто проводив нараду.

— Гаразд, постараюсь коротше, — незадоволено відповів Уртекс. — Дослід полягає ось у чому. Ми штучно викличемо в гуманоїдів мутації в наступному поколінні. Іхні нащадки різничитимуться від батьків. У них буде менше шерсті, як поступово вона зникатиме. Це примусить їх у щось вдягатись, щоб приховати свою наготу. Ходитимуть тільки на двох ногах. Руками не лише кидатимуть каміння, а й виготовлятимуть примітивні знаряддя для захисту і нападу. Іхній мозок помітно збільшиться — і вагою, і за функціональними можливостями. Виявляться нахиляють до певних примітивних ремесел. Складніша справа з формуванням нахилів до суспільного життя, як-от до усвідомлення необхідності взаємодопомоги, милосердя, прихильності до подібних собі істот.

— А чи гарантується життєздатність мутантів? — почулося із зали.

— Так, слухне запитання, — відповів біолог. — Перше покоління справді буде не вельми життєспроможним, особливо в ранньому віці. Тож треба забезпечити, щоб їх захищали батьки. Ми впливаємо на їхній мозок. Вони будуть досить тямущі, хитрі, навіть жорстокі й водночас віддані своїм дітям. Зможуть користуватись вогнем, і це вміння буде передане дітям. Вони стануть розумними істотами, людьми, які зуміють і за найнесприятливіших умов зберегти своїх нащадків. Ось у чому суть експерименту.

Запанувала коротка тиша.

— Є запитання? — звернувся до присутніх ведучий.

— У мене одне, — озвався хтось. — Чи надання гуманоїдам основ людської свідомості не дезорієнтує їх у новій для них дійсності? І чи не викличе в них внутрішніх конфліктів?

— Так, подібна загроза існує, — не дуже охоче відгукнувся біолог. — Пряме втручання в мозок гуманоїдів було оперативним і дифузним. А успіх таких дій ми

не можемо сповна гарантювати, оскільки користуємося екстрактами, розрахованими на людей. До того ж нелегко визначити необхідні дози. Так, наприклад, ми різко збільшимо статевий потяг у гуманоїдів та інших нащадків. Цей екземпляр, що перед вами, буде справжнім полігамістом, щоб не сказати розпусником. Нехай плодяться,— треба збільшити їхню популяцію. Але це приведе до конфліктів між самцями, можливо, й до кровопролиття.

— Але якщо так, то чи не замало п'яти піддослідних екземплярів?

— Можна взяти й більше,— відповів біолог.— Але тоді експеримент потребуватиме більше часу.

— Що таке час, коли йдеться про закладення основ нової людської цивілізації. Ми повинні все зробити як слід. Поспіш тут зайвий,— промовив хтось із присутніх.

— У мене запитання. Чи передбачені мутації в наступних поколіннях?

— Ні. Якщо нова мутація з'явиться за несприятливих умов, які ми не можемо передбачити, наслідки можуть бути фатальними. Але ми даємо ім деякі знання, які можуть придатися і через тисячоліття, а також деякі складні для їхнього розуму істини в доступному для них вигляді, хоча ще довгий час вони не зможуть їх злагнути.

— Наприклад?

— Наприклад, така сентенція,— незадоволено сказав біолог.— «Чим менше яйце, тим більший буде птах, що з нього вилетить».

— Гм, досить посередньо! — озвався хтось із присутніх.

— Це придумав не я,— ображено відповів біолог.— Я цитую Хука.

— Чого можна чекати від нікчемного поета...

— Навіщо ж так? А мені цей вислів до вподоби! — озвався Хук.— Не «вибутиться», а «вилетить». Сказано розумно.

— А ще що?

— «Коли ти на березі, рухається човен. Коли ти в човні, відпливають береги»,— продовжив Хук.

— Це трохи краще! — непевно промовив хтось.— Але хтозна, чи вони зацікавляться такими сентенціями.

— Продовжимо далі! — озвався керівник.— Чи є принципові заперечення проти експерименту?

— Так, у мене є,— спокійно і переконано зазвучав голос.

— Говори, Хете.

— Я взагалі не схвалюю вашого експерименту. На мою думку, ми не маємо права втрутатися в процес еволюції людської свідомості. Я переконаний, що експеримент може привести до трагічних наслідків, якщо ця людська свідомість не зуміє досягти повної гармонії з природою, котра не брала участі в її створенні...

— Гармонія має бути досягнена,— озвався Уртекс, біолог.— Якщо ні, тоді цей вид загине.

— Саме гармонію ви повинні закласти в основу його свідомості,— мовив Хет.— А не нахил до жорстокості. Він і без того досить жорсткий.

— А на мій погляд, це добряк і пустун,— зауважив Сваск.

— Шкода, що він не розбив тобі голову,— сказав Хет.— Де й поділась би тоді твоя поблажливість. Оці ось складки біля губ — що це за ознака, на твою думку?

Я відчув, як хтось доторкнувся до моого обличчя. Я затремтів від жаху. Чи не я та мавпа, про яку щойно йшлося? Дурниці, чи може таке бути? Я ж розумію все, що вони говорять, я людина, така ж, як і вони. Але навіщо тоді торкатись моого обличчя, якраз біля губ, де видніється ознака жорстокості мавпи. Ця думка так вразила мене, що я зібрав усі сили, щоб випростатись на ложі. І не зміг — був міцно прив'язаний... Але чому, чому вони зв'язали таку ж людину, як і самі, справжню людину?

— Уртексе, твій красень, схоже, прокинувся,— здивовано промовив Хет.

— Не може бути,— відповів Уртекс.— Це повинно статись через два дні.

— Але він ворушиться,— провадив Хет.— І силкується розплющити очі.

— Пригасіть світло! — гукнув Уртекс.— Пригасіть швидше!

І світло наді мною погасло. Я розплющив очі. Якраз у мене над головою був великий дзеркальний рефлектор, і я побачив у ньому себе. Побачив і здригнувся від жаху. Звідти прямо на мене дивився страшний звір. То був я, в цьому не

залишалось жодного сумніву. Мене раптом охопив панічний жах, і я, напруживши м'язи, розірвав пута.

Тепер я сидів на ложі із зв'язаними ногами. Мав можливість добре все роздивитись. Те, що побачив, мене мало здивувало. Я був серед справжнісінських людей. Високих, худих, але з великими квадратними головами. Спостеріг, що вони налякані, розумів, що причина цьому — я. Це розізлило мене ще більше.

— Що ви зробили зі мною, негідники! — закричав я. — Яке неподобство!

Вони дивились на мене вже не злякано, а здивовано. Чи ж могли не дивуватись, зачувиши, що цей страшний звір говорить людською мовою? Двоє стояли поруч мене, один з них, очевидно, і був Уртекс. Я відразу відізнав його по голосу.

— Заспокойся, Едене! Я тобі все поясню.

— Що ти можеш мені пояснити! — не вгавав я. — Адже я чув усі ваші розмови. Ти переселив мене в якусь дику тварину.

— Ні, — ласково мовив Уртекс. — Ти не тварина... Ти щось більше від мене. Я лише один з мільйонів, а ти будеш прабатьком великої людської цивілізації.

Щось перехопило мені горло.

— Я не хочу, Уртексе, прошу тебе. Я не хочу бути прабатьком. Я хочу бути людиною.

— Ти вже людина, Едене.

— Я хочу бути такою ж людиною, як і ви. Я не маю в собі достатньо сил пройти шлях тисячоліть, щоб знову знайти себе. Це жахливо. Прошу тебе, Уртексе, поверни мене туди, де я був.

Уртекс мовчав. Інші дивились на мене вражено.

— Я не можу зробити цього, — похмуро сказав Уртекс. — Тоді ти перетворишся на мертві ампули.

Я перехопив погляд Уртекса, спрямований на операційний стіл, але нічого не зрозумів.

— Якщо так, краще вбий мене... Я не хочу починати все спочатку. Не хочу спізнати цей страшний шлях...

— Він не страшний, Едене. В ньому — сенс усього людського існування.

Уртекс знову поглянув на стіл і взяв звідти невеликий шприц. Тепер я знову, що він хоче зробити.

— Не смій, негіднику, — заволав я.

Я озирнувся: знайти б щось для самозахисту. В ту ж хвилину відчув укол у стегно. Відразу втратив сили і поволі опустився на ложе. Все попливло перед очима, але — диво! — я вже відчував полегкість і щастя, внутрішню гармонію і блаженство.

Навколо мене лунали голоси, звучав і голос керівника, якого я так і не встиг побачити.

— Що сталося, Уртексе?

— Важко пояснити. Мабуть, усе йде нормально. Непередбаченим є те, що він прокинувся раніше, ще до того, як мали відбутись потрібні зміни.

— Уртексе, прошу тебе, перевір ще раз хід досліду, — мовив керівник. — Уяви собі, якщо він знову прокинеться при своїй людській свідомості?

— Виключено! — відповів Уртекс.

Голос віддалявся, я вже нічого не чув, останні іскорки свідомості потихеньку згасали. Я не був нещасний, але не був і щасливий, ледь бачив білий шлях, що губився десь у безконечності.

III

Військовий автобусик зупинився, і ми з Коннолі вийшли. Був теплий, трохи вологий недільний день. О дев'ятій вулиці міста були безлюдні, як і в моєму рідному містечку в Айдахо. Ми перетнули невеличку площа. Над старими покрівлями спокійно, тепло, ласково розкинулось вічне італійське небо.

— Який чудовий день! — промовив я.

— Справді, — тихо відгукнувся Коннолі.

Я здивовано поглянув на нього — він озивався дуже рідко. Навряд чи у всьому світі була мовчазніша людина.

— Може, ви п'ємо трохи, — запропонував я.
— Чому б і ні, — кивнув Коннолі. — У «Флорі», якщо не заперечуеш.
Я посміхнувся. У «Флорі», як звичайно, збирались письменники і художники, низькорослі, аристично зодягнуті балакучі італійці, які, насупившись, замовкали, тільки-но побачивши нашу уніформу. Але сьогодні ми були в цивільному, отже, могли з'явитись там, не псуючи настрою постійним відвідувачам. Я не розумів, чому Коннолі надає перевагу цій кав'яні. Навряд чи він мав нахил до творчості. Читав він багато, але я ніколи не бачив його з ручкою у руці. Він не писав навіть листів, хоча часто купував красиві кольорові листівки з видами італійських міст. Можливо, йому не було кому писати. Розповідав, що виріс у дитячому притулку. Про Коннолі говорили всяке, подейкували, що він не сповна розуму. Звичайно, я не вірив у ці нісенітниці, проте ніколи не розпитував про його дивне і в чомусь загадкове життя. Може, тому він і ставився з симпатією до моєї скромної особи. Те, що ми разом літали на «ФР-II», нічого не пояснювало, адже на цьому найшвидшому і найдосконалішому літаку нашого часу з нами літало ще дев'ятеро чоловік. Власне, ми обидва були егоїстами та невдахами і, схоже, такими й залишимося.

Ми сиділи під зеленим тентом у «Флорі» і смакували гіркувате вино з порцелянових келихів. Коннолі, обіпервшись на спинку плетеного стільця, сидів, як завжди, мовчазний і похмурий, може, сумніший, ніж було звично для нього. Він був середнього зросту, сухорявлений, хоч важив понад вісімдесят кілограмів, наче кістки його були наповнені залізом. І зараз мені здавалось, що стілець тріщить під ним, хоча сидів він спокійно, розслаблено. М'яко пригрівало сонце, фонтан перед нами тихо переливався зеленкуватою сонною водою. Вулицею пройшли школярки у супроводі двох зів'ялих монахинь, схожих на воскові фігури. Дівчата були міцні, прищаві і страшненькі, як усі італійки. Вони йшли парами і крадькома розглядали вітрини. Я бачив, з яким інтересом простежив за ними Коннолі, а коли вони пройшли, обличчя його стало ще сумнішим.

— Схоже, вони тобі не до вподоби? — зауважив я.

Коннолі ледь чутно зітхнув:

— Мені їх жаль...

— Так, якщо вірити музеям, у давнину римлянки були набагато красивіші.

— Ні, не тому, — кинув він. — Вони ще такі чисті й невинні.

— Не будь таким наївним! — заперечив я. — Відколи на світі існує телебачення, відтоді людська невинність зникла.

— Ні, не зникла, — тихо відповів Коннолі, — і мені страшно, що вони рано підуть з життя.

Мені здалось, що я не розчув.

— Чому вони підуть з життя?

— І не тільки вони, — відповів Коннолі. — Всі, якщо не буде покладено край атомному безумству.

Я здивовано поглянув на Коннолі. Ніколи не чув від нього нічого подібного, та і взагалі такі думки ніяк не пасували військовому льотчику.

— Не говори дурниць, — незадоволено сказав я. — Ніхто й ніщо на землі, навіть курка, не загине від атомного вибуху. Весь цей шум зчиняється лише для того, щоб люди розщедрювалися і нам було звідки отримувати платню.

Він похитав головою.

— Ти чув що-небудь про Бредбері?

— Ні, — відповів я.

— Він десь років з десять тому загинув у автомобільній катастрофі, — незворушно продовжував Коннолі. — Прекрасний письменник. Його книги внесено до списку заборонених для читання військовими, але я встиг ознайомитись з деякими його творами. Наши бомби, які ми носимо над європейськими містами, він називає білою чумою всесвіту і вважає, що раніше чи пізніше всі людські цивілізації в космосі загинуть від атомної смерті.

Я не йняв віри. Насамперед тому, що ніколи не чув від Коннолі стільки слів. Але це ще півбіді. Згідно з суворим наказом генерала Маккорміка я повинен був одразу повідомити командира ескадрильї про все почуте від Коннолі. Звичайно, я не збирався цього робити, але чому він ставить мене в таке незручне становище?

— Стара банальна теорія,— відповів я.— Вона не робить честі твоєму... як його там... Краще припинимо цю розмову.

— Чому, Джеку? — він здивовано поглянув на мене.

— Ти добре знаєш, чому.

Здавалось, Коннолі мене не чув. Він у задумі відпив зі свого келиха.

— Біла чума! — роздратовано повторив він.— А ми, Джеку, її носії. Тому люди жахаються нас.

— Врешті-решт, ніхто тебе не тримає силою,— ображено відповів я.— Демобілізується, якщо тобі так підказує твоя совість.

— Ти думаєш, я побоююсь? — різко запитав Коннолі.

— Ні, але навряд чи ми здатні прожити працею рук своїх.

— Так, я б демобілізувався хоч завтра, коли б не вважав, що без мене все буде ще безнадійнішим.

Я не зрозумів, що він має на увазі, проте не розпитував далі. Врешті, людина може думати що завгодно, але навіщо інших робити співучасниками небезпечних дій? Друзі тому й друзі, що не ускладнюють життя одне одному.

— Я ж тобі говорив, що ця розмова мені неприємна.

— Добре, Джеку,— сумно згодився він.— Але хоча б ти повинен зрозуміти. Людям час прокинутись, поки ще не все втрачено.

Я нічого не відповів. Ми мовчки випили ще по келиху кампари з льодом. Нам було суверено заборонено вживати алкогольні напої в день вильоту, втім, ніхто цього не дотримувався. До ночі було ще стільки часу, що весь алкоголь мав вивітритися з наших голів. Приміщення поступово заповнювалось постійними відвідувачами, ставало шумно і весело, як у будні дні. Площею снували богомольці — цілими сім'ями, святково зодягнені,— не поспішаючи, пропливали вичовганими плитами повії, очищені від гріхів, вуличні продавці. Кидаючи білі камінчики, біля фонтана пустували яскраві, як метелики, діти. Ми випили ще двічі, і я відчув себе краще. Забув про похмурі думки Коннолі, про наші військові приписи. Гарно, будучи військовим льотчиком, у цивільному одязі мандрувати по всьому світу, пити що хочеш, не рахуючи грошей. А щодо бомб, то, що б там не думав Коннолі, вони ніколи не впадуть на міста.

— Давай прогуляємося,— озвався Коннолі після п'ятого келиха.

Мене не дуже приваблювала прогулка, але я погодився: треба ж якось відірватись від випивки. Ми розрахувались і побрели вузенькими вулицями Рима — цього найчарівнішого музею в світі. Коннолі мовчав, лише час від часу зупинявся, роздивляючись якусь скульптуру чи позеленілу каплицю. Мені подумалось, що все це починає набридати: гарне не стає ще кращим, якщо довго вдивлятись.

— Джеку, у тебе є дівчина в Америці? — несподівано запитав Коннолі.

— Була,— коротко відповів я.

— Що означає — була?

— Я був одружений... Але вона кинула мене і дитину з собою забрала.

— Вибач, Джеку. Я не знав,— м'яко промовив він.— А може, це й на краще. Не встиг я йому щось відповісти, як він спітав:

— Хочеш, зайдемо до храму?

— Куди? — не зрозумів я.

— Де ми були минулого разу...

— Що нам потрібно там? — здивовано запитав я.

— Я хочу побачити Мойсея...

— Але ж ми бачили його минулого разу. Навіщо знову на нього дивитись?

— Ти не розумієш! — вперто відповів він.— Я хочу ще раз побачити.

— Добре, ходім,— я знизав плечима.— Але хочу тебе попередити: ти сьогодні поводишся як справжній дурень!

— Гаразд, гаразд,— пробурмотів він.— Я виправлюсь.

І зразу ж по цьому Коннолі потягнув мене до свого Сан-П'єтро. Я не поспішав. Сонце припікало дужче, які ставали дедалі важче. Мені було б краще посидіти десь на лавочці в тіні пожовтілих каштанів і спостерігати за дівчатками, які снували туди-сюди на тротуарах. До того ж я був цілковито байдужий до церков. Якщо не рахувати військових відправ, то в церкві я був останній раз ще дитиною. Кожна нормальні людина знає, що немає в світі нічого неприємнішого

за методистську церкву. Наша в Айдахо своїм виглядом більше нагадувала німецьку кондитерську і так само, якщо не більше, справляла враження несмаку. Моя мати страшенно переживала, якщо в неї не виявлялось бажаного капелюшка для виходу на недільну відправу,— а її були до вподоби світло-блакитні та рожеві. Не знаю чому, але й зараз такі капелюшки найдорожчі. Мій батько був звичайний пожежник і, зрозуміло, не тільки сам зненавидів церкву, а й передав це почуття своєму першістку.

Але треба визнати, що Сан-П'етро була геть не схожа на віденську кондитерську. Коли я потрапив сюди вперше, не все добре роздивився, зате сьогодні, поки сидів на відполірованій до бліску лавці, вона тихо, немов осінній дощ, входила в мою душу. Тут було похмуро, святково. Я зрозумів: раніше люди приходили сюди не з тим, щоб роздивлятись капелюшки. Коннолі не зводив погляду зі свого Мойсея. Будучи тут уперше, я кинув на нього лише короткий погляд. Річ у тому, що біля скульптурного підніжжя я примітив дещо цікавіше для споглядання — молоду італійку з ніжною рожевою шкірою, саме про таку дівчину я мріяв з школінних років — вона в захопленні розглядала бородатого старця. Я не зводив з неї погляду, аж поки вона зникла. Після цього старий мене мало цікавив. Але тепер, будучи трохи напідпитку, я засоромився. Щось незображене могутнє і владне відчувалось у кам'яному Мойсеї; незважаючи на атлетичну фігуру, від зображення віяло силою духовності. Мимоволі захотілось порівняти його з нашими генералами, навіть з тими, які прибувають прямо з Пентагону, — для мене вони були найкращими символами авторитету і влади. Ні, порівняння було не на їх користь. Наші генерали — немов вирізані з бекону чи, в кращому випадку, виплетені із старих телефонних кабелів. Навіть Х'ю Дрі, найкращий бейсболіст віку, ідеал усіх хлопців льотних шкіл, в порівнянні з Мойсеєм видавався звичайним породистим бичком. Протягом усього життя я бачив лише одну, достойну порівняння, людину в нас, в Айдахо — Лейка. Його називали дідом Тиграном, і був він справжнім патріархом багатолюдної вірменської родини. Хоча він був менший за Мойсея, виглядав ще владнішим і могутнішим. Ніхто в місті не знов, скільки йому років, бо був він набагато старіший за саме місто. Коли дід Тигран, гордий і недоступний, як пророк, ішов головною вулицею міста, зупинявся весь рух, навіть автомобілі-поливайки. Сам губернатор штату, коли заглядав у наше містечко, найперш відвідував старого діда Тиграна. Ні, тепер такі люди не народжуються.

— А що то за жінки біля нього? — спитав я.

Коннолі поглянув на мене невидядчими очима.

— Не знаю, — відповів тихо. — Не цікавився...

— Хоч як там є, жінки коло нього ні до чого, — продовжував я. — Може, краще було б оточити його біблейськими пророками...

— Або ієриконськими воїнами, — промовив Коннолі замислено. — Які геть зруйнували кріпосні стіни міста.

Я згадав цю милю біблейську побрехеньку.

— Він не видається мені символом руйнування, швидше — рятівником. Коннолі якось дивно поглянув на мене.

— Ти маєш рацію! — жваво відгукнувся він. — Мойсей врятує і нас, ось побачиш!

Сьогодні цьому упертоху приходили в голову лише дурні ідеї.

— Можливо, — пробурчав я. — Тільки не розумію, як він може ожити.

— Оживе, — скрикнув він. — Воскресне з попелу.

Я тільки тепер зрозумів, чому Коннолі завжди вперто мовчить, — бо тільки-но відкриє рота, зразу починає плести нісенітниці. На щастя, він знову замовк. За кілька хвилин ми вийшли з храму. Вулиці міста були заповнені святково вбраними людьми, як і в нас у вихідні дні. Правда, наші не захоплювались гулянням на асфальтових доріжках — вони сідали в модерні машини і прямували до запорошеного пилом ліска, що виднівся за новою асфальтовою базою. Прогулянки називались пікніком, хоча після повернення все пахло більше асфальтом, аніж листям. А тут заходили до якогось ресторану, замовляли спагеті, випивали кілька келихів дешевого вина. А потім, можливо, й жалкували. Наступного дня їм доводилось ще рішучіше смикати таких, як я, за пальто біля своїх безлюдних крамничок, сподіваючись відшкодувати вchorашні витрати. Наші з Коннолі справи

бачились набагато простішими. Ми взяли таксі й поїхали до «Фра Контіні» — грошей нам не бракувало. Цей новий ресторан прохолодний навіть улітку, бо містився в скелях, готовали ж тут, дякувати богові, як за дідівських часів. Спочатку ми покуштували омара, приготованого головним кухарем просто в нас на очах. Потім узяли по курчаті. Закінчували біфштексом з млинцями, не забуваючи, однак, і про дві пляшки білого вина. Я хотів був замовити й третю, та Коннолі несподівано заперечив:

- Не варто, Джеку, вночі ми чергуємо... Треба трохи відіспатись...
- Дві чашечки міцної кави замінять сон! — незадоволено сказав я.
- Знаєш, не варто... Треба мати свіжу голову.

Все ж випили по чарці коньяку, і Коннолі поспішив покликати кельнера. Не знаю, що сталося з ним сьогодні, але на завершення всього він заплатив по всьому рахунку. Мені не звично, коли за мене платять, але ж чи можна сперечатися з такою твердолобою людиною, як Коннолі. Ми сіли у військовий автобус. Дорога до аеродрому не близька, і Дік поспішав як навіжений. Коннолі не зронив ні слова, видно, за день виговорився. Дивився у вікно, хоча там не було нічого цікавого. Коли приїхали, він кинув:

- Іди спати! Я перевірю механізми.

Я подякував йому подумки, хоча так він робив не вперше. До того ж така перевірка — пуста формальність, адже всі механізми нашого чудо-літака працюють бездоганно. Він транспортує дві водневі бомби, двадцять мегатонн кожна, а ми виконуєм обов'язок бомбардирів, навіть сидимо поруч. При необхідності Коннолі повинен першим кинути бомбу, що, хвалити бога, ніколи не станеться. Я навіть не знаю, чи зміг би я так вчинити. За все своє життя я вбив лише кількох горобців і одного сліпого крота, думка ж про винищенння в полум'ї всього міста була для мене просто абсурдною. Але таке життя! Не можна одночасно заправляти бензином машини в Айдахо і обідати у «Фра Контіні».

Коннолі кивнув мені на прощання. Я подивився, як спокійно пішов він у напрямі ангарів, і попрямував до спальних приміщень.

* * *

Ми летіли на звичній висоті, біля 20 тисяч метрів. У такий час італійське небо завжди чисте, ми бачили внизу розкішні сузір'я міст, що швидко зникали у нічному мороці. Настрій у всіх на борту літака був поганий, як і завжди у неділю. Вихідний — це ж для відпочинку чи відвідування якогось нічного клубу; треба розслабити нерви. Всі похмуро мовчали, навіть не дивились один на одного. Тільки полковник Купер час од часу повертається і похмуро оглядав нас своїми скляними очима. Він був командиром ескадрильї, але три місяці тому дістав пониження за якусь бридку пригоду з неповнолітніми дівчатами. Відтоді ніхто не бачив його усміхненим. Не скажу, що ми вмиралі з бажання побачити його пісну усмішку, а втім, і кислий вираз його обличчя було нелегко витримувати. В польоті ми були схожі на справжній повітряний ковчег.

Пролетіли над Мессінською протокою, зробили коло над Палермо і взяли зворотний курс. Коннолі сидів праворуч від мене і весь час мовчав. Зрозуміло, інші теж тримали язик за зубами, але мене, не знати чому, мовчання Коннолі насторожувало. Він сидів, мов закам'янілий, незвичайне напруження відбивалось на його сухорявому обличчі. Після вчорашнього дня, проведеного в балаканіні, такий настрій був природним. Погано було інше — я не бачив його очей, він уникав дивитися в мій бік. Нарешті, я не витримав і стиха запитав його:

- Тобі погано?

- З чого ти взяв? — відповів він трохи різко і навіть не глянув на мене.

Ми летіли над морем, чорним і невидимим у мороці, поки бачили світло Неаполя. Потім — знову над сушою. Я дівчі був у Неаполі, але місто мені не сподобалось. До того ж два роки тому Везувій знищив рослинність довкола себе майже до берега моря. Та й нічні клуби в місті були переповнені дешевими повіями, наляканими нашими моряками. Останнього разу...

Раптом літак кинуло вгору. Я добре знав причину цього, цей порух вріс у мою душу. Але цього разу я, звичайно, помилувся; ми були не на навчанні, отже, зі

справжніми бомбами на борту. Я мимоволі поглянув на Коннолі. І закляк од жаху. Його важіль був у положенні «включено», стрілка манометра почала свій лиховісний відрахунок. Мені здалося, що все це сон, я навіть струснув головою. Ні, не сон, все діялось наяву. Полковник Купер засовався на своєму місці, наче хотів повернутись до нас, але не повернувся. Я сидів в оципенінні, зовсім нічого не думаючи і не відчуваючи. Знову подивився на Коннолі. Тепер і він дивився на мене, очі його були сповнені страшної туги.

— Прощай, Джеку! — тихо промовив він.

— Чи ти здурів? — закричав я.

Купер роздратовано обернувся до нас.

— Що сталося?

Я доповів:

— Полковнику, Коннолі скинув бомбу.

Коннолі незворушно, як статуя, сидів на своєму місці. Обличчя кам'яне: ні думки, ні переживання.

— Ти верзеш дурниці, система заблокована, — сердито вигукнув Купер.

— Бомба летить... Подивіться на табло...

Лише тепер ця тупа тварюка спромоглася поглянути на табло. Коли полковник знову повернувся до нас, обличчя його пожовкло.

— Коннолі! — дико заревів полковник.

— Слухаю, сер!

— Вибуховий механізм бомби вимкнуто?

— Ні, сер, ввімкнуто, — відповів Коннолі якимсь чужим голосом. — Бомба ось-ось вибухне.

— Навіщо ти це зробив? Мерзотник! — кричав Купер.

Я знову подивився на табло — бомба невблаганно летіла до своєї цілі... Яка ціль, чи взагалі щось могло бути ціллю? Внизу під нами був Рим, мільйонне місто, населене невинними людьми. Як це могло статись, який диявол вселився в душу Коннолі?

Коли я підвів погляд, Купер тримав пістолет, наведений на Коннолі. Тої ж миті пролунав оглушливий постріл, Коннолі зворухнувся, але залишився на своєму місці. Купер кинувся до навушників.

— «Ka-3», чуєш мене? — кричав він як ненормальний. «Ka-3», чуєш? Спиш, тварюко? Говорить полковник Купер. «LZ-8». Бойова тривога! «LZ-8». Бойова тривога. Термоядерний напад на Рим і базу...

— Нещасні, — ледь чутно промовив Коннолі.

Він мав рацію, ніяка сила не могла порятувати тих, хто був унизу. Ні сирени, ні панічні завивання сигналізацій не спроможні їм допомогти. Я вже уявляв, як сповнені жаху льотчики зриваються зі своїх постелей, хапають одяг, в дикій безтямі скучуються біля дверей. Даремно, все даремно... Величезний вибух не зможе наздогнати тільки нас, зараз тільки ми для нього недосяжні.

Я не зводив очей зі стрілки, яка повільно і невідворотно наблизялась до червоної лінії, аж поки вони злились.

— Полковнику, бомба вибухнула! — мертвим голосом доповів спостерігач.

Так, ніхто, навіть Купер, ніколи не бачив вибуху водневої бомби. Досліди з атомною і термоядерною зброяю давно вже були заборонені. Зараз ми всі спостерігали за тим, про що не раз доводилося чути. Спочатку спалахнуло невелике сліпуче сонце і відразу засяяло в усіх ілюмінаторах. А потім зникло. З обличчя Землі в цю мить зникли сотні тисяч живих людей. Тільки Коннолі не бачив білого жахіття, що його зробив своїми руками. Я поглянув на нього — голова була відкинута, сам він був схожий на мерця. Як не дивно, в цю мить я не думав про інших, серце боліло за нього.

— «Ka-3», чуєш мене? «Ka-3», чуєш мене? — надривався Купер.

Але радіостанція бази, скитаюча в залізобетон на тридцять метрів під землю, не відповідала. Тоді Купер почав викликати командування військово-повітряних сил. Я знову повернувся до Коннолі і доторкнувся до його руки. Вона була тепла, Коннолі ще жив. Зі свого місця я не бачив, куди йому влучила куля, видно було тільки кров на устах.

— Коннолі, — тихо погукав я.

— Чую, Джеку...

— Навіщо ти зробив це, Коннолі? — з відчасм запитав я. — Навіщо?
— Треба було, — ледь чутно відповів він.
Мені вдалось: я не розчув.
— Що ти сказав?
— Рим повинен був загинути, — з великим зусиллям відповів Коннолі. — Щоб урятувати світ...

— Ти збожеволів... Ти не в собі...

— Ні, Джеку, збожеволів не я. Вони забули Хіосіму, вони все забули. Вони знову збожеволіли. Треба, щоб побачили ще одну, набагато страшнішу Хіосіму, треба — щоб проптерезіли назавжди. Інакше загине весь світ, загине все, що...

Далі я не чув. Купер знову розкривався. Напевне, його з'єднали з головним командуванням, там хотіли когось розбудити. Голос командира зовсім захрип, важко було зрозуміти, що він говорить. Він замовк у чеканні.

— Мойсей! — прошепотів Коннолі.

— Не розумію тебе...

— Мойсей, — повторив він. — Старий Мойсей... Він урятував свій народ. Кам'яний, він врятує весь світ через власне самознищення...

Тільки тепер я зрозумів його, свого нещасного, одинокого побратима. Тільки тепер зрозумів його трагічну жертву. Зрозумів останні слова моого друга і весь останній його день, який він провів, уже будучи приреченим, щохвилини переживаючи жах, подібний до щойно відчутого нами. Він наче утратив свідомість, він ще дихав. Я навіть не помітив, коли він помер, адже був у полоні жахливих подій.

Нарешті Купер зв'язався з відповідними особами. Не поспішаючи, він ясно і чітко доповідав, що о такій-то годині душевнохворий член нашого екіпажу скинув водневу бомбу на Рим. Найстрашніше було те, що йому одразу, без будь-яких додаткових уточнень, повірили. Дали нам новий повітряний коридор через Альпи до Західної Німеччини. Коли розмова закінчилась, Купер відкинувся на спинку крісла і хвилин п'ять сидів нерухомо.

Летіли у повному мовчанні, мовби назавжди ізольовані від усього світу. Купер знову випростався, навушники не знімав. Ні разу не повернувся до нас, наче гребував нами. Його худа шия була біла як крейда, обличчя інших членів екіпажу виглядали не краще. Земля під нами так само світила мирними вогнями і раптом погасла. Полковник нервовим жестом поправив навушники і вислухав короткий наказ. Коли повернувся до нас, обличчя його було бліде, як у мерця. І голос звучав якось мертво:

— Цієї ночі комуністичний блок напав на наші міста. Наказ: знищити об'єкт «А-2». Про аеродром для посадки нам повідомлять додатково.

Літак ледь відчутно скіннуло — він лягав на новий курс. Земля під намитонула в мороці, який розривався від істеричних зойків сирен. Людський мурашник прокинувся зі сну і, осліплений, борсався в безвиході. Справді, навіщо було гасити світло, якщо ракети наводились автоматично. Кнопку було натиснуто, і ніяка сила на землі не могла зупинити катастрофи. Нещасний Коннолі розпалив війну. Наші генерали вирішили використати його наївність і дурість. А може, зрозуміли, що це їхня остання нагода розпочати війну. Так чи ні, вони були сильніші, вони завжди працювали сильнішими за нещасного, самотнього Коннолі. Тепер і моя бомба мала полетіти вниз і забрати сотні тисяч людських життів. Та це ще було в моїх руках, я твердо тримав їх на важелях. У душі ж, спочатку невиразно, а потім сміливіше, визрівала думка помститися за невдаху...Хоча б ця бомба не повинна вбивати людей, перетворити в пару тисячі життів.

Я поглянув на Коннолі — він був мертвий. Доторкнувся руки — так, мертвий. Щасливу кулю випустив у нього Купер. Коннолі б не пережив останнього наказу. Почувся голос полковника:

— Капітане Горден!

— Слухаю вас, полковнику! — здригнувся я.

— Звільніть своє місце! — сухо наказав полковник. — Вас змінить лейтенант Хук.

— Єсть.

Ми помінялися місцями з переляканим лейтенантом. Вони були сильніші, сильніші й хитріші за нас. Наш літак наблизався до своєї цілі.

— Полковнику!

Голос Григора вивів мене з оцінення.

— Полковнику, за нами зенітна ракета.

— Бачу! — різко відповів полковник.

І ми її бачили на зеленому екрані. Здавалось, вона ще вагалася, розшукаючи нас, потім стрімко лягла на наш курс — зловісна світла крапка в центрі розкresленого, як мішень, екрана. І зразу ж розпочалась шалена гонитва. Наш літак різко змінив напрям руху, потім з усією силою реактивних двигунів помчав до зірок. Світла крапка зникла з екрана, але через якусь хвилину знову з'явилась на ньому — безжалісна і вперта. Знову змінили напрям, різко пірнули до землі. Даремно! Ракета знову й знову з'являлась на нашему екрані, спочатку невпевнено шукаючи нас, а згодом ставала страшною і близькою.

Не знаю, як довго тривала ця гра. Всі сиділи на своїх місцях, мовби паралізовані, боячись навіть поворухнутись. Нам здавалось, що ракета вже використала своє пальне, коли щось із страшним тріском розітнуло корпус нашого літака. Бліснув сліпучий спалах...

IV

Для чемпіона світу з легкої атлетики будь-яка прогулянка містом стає проблемою. Звичайно, простіше за все викликати повітряне таксі. На жаль, для мене це неможливо. Чемпіон світу з бігу повинен ходити пішки і тільки пішки. Десять кілометрів — щоденна норма, і треба виявити неабияку винахідливість, щоб її виконати. На вулицях міста найгірші мої вороги «повзаючі». Найбезжалініші і набридливі. Відколи було прийнято новий всесвітній закон про транспорт, усім недоліткам заборонялось їздити у межах міста на мотоциклах, машинах тощо. Тепер десятки тисяч їх заповнюють вулиці й площи, галасують і знічев'я, в гонитві за автографами, переслідують будь-яку знаменитість. Що вже говорити про чемпіона світу, якого наше місто не мало вже тридцять років. Прикро, що давно вже не проходить номер з штучною бородою. Малі звірі кровожерливо накидаються навіть на справжніх бороданів, ладні вискубти бороди до останньої волосини. Це змусило розпощатись з бородами навіть закоренілих університетських професорів. Не варто покладатись і на темні окуляри — теж не допомагають. Справді, що може зробити бігний атлет, портрет якого вивішений чи не в кожній вітрині.

Нема ніякого порятунку, хіба що вдягти форму регулювальника вуличного руху і рушити прямо по дорожньому полотну поміж пролітаючими на страшенній швидкості автомобілями й автобусами. Хоч як там є, а це безпечніше, аніж простувати тротуарами. Кінець кінцем, тротуари не бігова доріжка, де можна розігнатися.

Добре, що мої колеги в світло-синіх формах уже мене знають. Змовницьки усміхаючись, вони прагнуть полегшити мені шлях. Звичайно, і тут не обходиться без автографа, але це не йде ні в яке порівняння з бажанням жадібних мас на тротуарах. Я спокійно йшов по лінії, що поділяла два зустрічні потоки автомашин. Посвистуючи собі під ніс, без ускладнень промінув п'ять-шість кварталів. Мав гарний настрій. Був чудовий ранок. Легко дихалось свіжим, озонованим повітрям. Згідно з тижневим розкладом дощ мав бути лише в суботу і то шостого ступеня, що, по суті, рівнозначно невеликій повені. Але субота була ще далеко. Я йшов легкою ходою по оранжевій настілці — свіжій і чистій, як апельсинова шкурина. В суботу дощ виміс останні порошинки з будинків, і місто засяє, стане ще казковішим і привабливішим.

На бульварі Мендельсона мій настрій враз зіпсувався. Я став свідком, як якийсь самогубець, немов срібна іскра, кинувся на своєму апараті вниз і розбився якраз на середині бульвару. За десяті частки секунди автопілоти загальмували машини, рух завмер. Я непоспіхом ішов далі. Над дахами з виттям проносилася «швидкі допомоги», прибула цивільна гвардія. У формі мені не личило снувати поміж рядами завмерлих машин, тож треба було прискорити ходу.

А картина справді була жахлива. Десятків з двох машин були побиті і здавлені, немов консервні бляшанки, то тут то там чулися стогони. Проте «швидка допомога» працювала вміло й оперативно. Покалічених одвезуть

у Операційний корпус, срібний купол якого височить у самому центрі міста. Більшість із них повністю відновлять усі свої функції; і все ж не було земної сили, яка могла б вигоїти травмований мозок,— певно, її ніколи й не буде. Біля мікрокара самовбивці вишикувались кордон із синіх уніформ, усі насуплено мовчали. Його вже не можна повернути до життя. Хто ж то був, чоловік чи жінка? Мабуть, я зблід, побачивши цю картину, бо почув за собою лагідний, дружній голос:

— Іди, Ніку, це не для тебе...

Я повернувся — поряд був капітан Леонард, в чий загін, щоправда формально, я був зарахований. Його кругловиде добродушне обличчя спіtnіло.

— І чому на самому бульварі? — похмуро спитав я.— Він не самовбивця, а вбивця.

— Напевне, у нього здали нерви,— відповів капітан.— Це вже третій сьогодні...

Хоча самогубці прощались із життям привселюдно, проте рідко коли робили це посеред вулиці. Вони здебільше кидалися на своїх пластмасових коробках на площі Перемоги, а ще частіше — на площі Трьох надій, іноді — прямо на двадцятиметрову скульптурну групу. Після таких атак нещасні надії перебували в геть безнадійному стані.

— Чоловік чи жінка? — спитав я.

— Звичайно, жінка! — в його голосі забринів ледь стриманий гнів.— І, здається, немолода. Якби ця негідниця спромоглася сама народити дітей...

Він не закінчив, махнув рукою і згодом додав:

— Іди, йди... Не варто псувати собі настрій.

Дружина Леонарда народила двох дітей, тож його друзі дивились на нього, як на звіра. Він і справді був звір, цей мілій Леонард. Я тільки-но рушив, як почув його голос:

— Не забувай про неділю...

Я не забув, хоча й не мав великого бажання обідати у Леонарда. Він обіцяв пригостити мене якоюсь підою, яку тепер ніхто не готовав. Я не знав такої страви, але тішив себе надією, що вона готується не з людських вух. Від такого звіра, як Леонардо, всього можна чекати — знайшов місце і час нагадати мені про їжу!

Далі мій шлях був відносно спокійний. Лише коли зійшов з дорожнього полотна, прямуючи до університетського залу, потрапив у руки «повзаючих». Вони б не наздогнали мене, але я сам здався. Лишивши з сотню автографів на своїх портретах, я, нарешті, пробрався в будинок. Там був у безпеці, швейцари відразу перекрили вхід. Я почув рев вигуків, і герметичні двері ізолявали мене від людського потоку.

Ітиша... М'якатиша деканату, найстарішої будови цього міста. Тут усе прекрасне і неповторне: венеціанська мозаїка на підлозі, обшивка стін із справжнього дерева, гіпсова стеля з орнаментом. Між поверхами повзає старий електричний ліфт. І жодної людини. Віддавна тут не метушаться студенти, професори читають свої лекції з екранів відеомоніторів. Виняток становить тільки професор Богомолов. Він читає лекції в актовому залі, оскільки всі його студенти — це п'ятдесят ентузіастів. Для такої невеличкої кількості не можна виділити спеціальний канал на досить слабкій студії університету.

Я, не поспішаючи, піднімався чистими рожевими сходами. З другого поверху вони були вже білі, такі ж чисті й гладенькі, тільки відполіровані від столітнього вжитку. Актовий зал містився на одинадцятому поверсі. Я зйшов до нього через невеликі бокові двері й поглянув на амфітеатр.

Професор Богомолов мене не помітив. Він, як завжди, майже не звертав уваги на те, що відбувається навколо нього, звичнно перебував у полоні своїх думок. Його пухке, гладеньке обличчя було збуджене і натхнене, найнатхненніше за всі, які мені доводилося коли-небудь бачити в нашому місті. Він стояв перед своїми студентами з владно піднятою десницею, в позі, що не гармонувала до його округлого черевця. Але студенти слухали, мов заворожені. Я знов, де завжди сидить Ельза, і відразу побачив її синю хлопчачу зачіску в другому ряду. Ельза була невисока і дуже тендітна, тонконога, як підліток, вузькоплеча, зовсім не схожа на своїх подруг. Найкраще, що в ній є, це волосся, неймовірно ніжне і м'яке. Я завжди сподівався, що воно справжнє, хоча ніколи не доторкався до

нього. Зрештою, жодна нормальна жінка не буде носити штучне волосся більше року. Пробираючись до свого місця, я не зводив погляду з Ельзи. Вона слухала, як завжди, дуже уважно, навіть захоплено. Мила, добра, мала Ельза уміла посправжньому захоплюватись. Таке захоплення було б зрозуміле для чемпіона на короткі дистанції. Якщо не відчуватимеш натхнення, завжди бачитимеш перед собою спину інших. Але Ельза — науковий співробітник, фізик Дослідного центру. Стародавня історія, як і для більшості студентів, її хоббі.

Я сів і мимоволі заслухався.

— Більшість чудес Мойсея, як і взагалі чудес біблійних, не мають під собою ніякого реального ґрунту,— переконано говорив Богомолов.— Деяким з них знайдено елементарне і вірогідне пояснення. Так, наприклад, чудо в Сінайських горах, коли Мойсей ударив жезлом по скелі і з неї потекла вода. Археологи в ХХ столітті довели, що на місці, де відбувались ці історичні події, є підгрунтові води. Або чудо з манною небесною, яка виявилася краплями затверділого соку одного з видів акації. А окремі чудеса — чистий вимисел, хоча й не позбавлений деякого реального ґрунту. Хто повірить у те, що воїни Ісуса Навіна зруйнували стіни Іерихона сурмами? Нині ми змогли б це зробити, але ізраїльтяни в той час тільки починали використовувати залізо.

Різні здогади археологів минулих віків про те, що давні люди мали практичні знання, передані ім іншою, не земною ще цивілізацією, видаються мені неймовірними. Справді, нині дехто вважає фактом, що такі цивілізації залишили на землі сліди свого тут перебування. Не буду з цим сперечатись. Але, на мою думку, вони не могли дати ім ультразвукових апаратів, за допомогою яких можна руйнувати стіни. Напевне, стіни міста були пошкоджені землетрусом, а воїни Ісуса Навіна це використали. Взагалі, чудеса — виплоди вродженої схильності людини до мрій і фантазій, які я високо ціную. Або ж поетичні гіперболи, які з роками перетворюються в свідомості людей на реально існуючі факти. Хоча Мойсей і був винятковою особистістю, він ніколи не робив чудес. Чудеса було приписано йому наступними поколіннями. Я переконаний, що моральний кодекс, про який ми згадували, не його справа. І навіть справа не його епохи, а пізніша вигадка чисто практичного розуму. Кочове плем'я, яке зі зброяю в руках прокладало собі шлях до землі обітованої, навряд чи могло керуватись заповідями, вирізьбленими на скрижалях. Наприклад, «Не убий!» Чи могла виникнути така зрозуміла і природна моральна настанова в час походу і війни? Мені здається це маломовірним.

Богомолов замовк, витяг з кишені зім'яту носову хустку, витер обличчя. Студенти й далі не зводили з нього захоплених поглядів.

— Відкриття археологів ХХ століття незаперечно доводять, що для свого часу Мойсей був винятково освіченою людиною. Він був обізнаний з усіма сучасними йому науками, деякі з них були порівняно добре розвинуті. На жаль, сьогодні ми ще не можемо напевно сказати про джерела деяких його знань, що набагато випереджали можливості його епохи. Мушу зізнатись, мені соромно, що не можу дати цьому пояснення. Та все ж найменше вбачаю в цьому втручання інших цивілізацій. Скоріше мова може йти про згаслі цивілізації, досконаліші, аніж атланти. Коли я говорю про досконалість, то не маю на увазі технічний рівень. У той час шляхи до досконалості пролягали в глибині людського розуму і духовності. Інакше, як пояснити цю дивну сентенцію, зафіксовану в одному з Мойсеєвих папірусів: «Людино, ніколи не забувай, що з найменшого яйця вилетить найбільша птиця...» Безсумнівний натяк на будову матерії або на енергію кварків, яка відкрила перед людством нові обрії. Навіть панночка Ельза, напевне, не зможе одразу пояснити іншу думку Мойсея: «Не забувай найпростішого — коли ти в човні, відпливають береги, коли ти на березі, рухається човен...» Шо ви можете сказати на це, панно Ельзо?

Міле синє волосся стрепенулося. Я не бачив її обличчя, але переконаний: вона зніяковіла.

— Говоріть, говоріть! — підбадьорив її Богомолов.

— Думаю, це спроба пояснити сутність часу,— нарешті відповіла зніяковіла Ельза.

— Так, панно Ельзо! — натхненно вигукнув Богомолов.— Дякую вам.

Ніколи не міг зрозуміти, серйозно чи жартома Богомолов називає своїх студенток «панночками». Це милозвучне слово нині можна було зустріти лише на

сторінках старих романів. Він галантно вклонився Ельзі і знову повернувся до аудиторії:

— Часто Мойсей спонукає нас замислюватись над його словами та ділами. Ось, наприклад, уважно роздивіться цю карту.— Його обличчя прибрало урочистого виразу.— Ось копія оригінальної карти середини ХХ століття,— продовжував він.—Хоча і не зовсім точно, але тут відтворено шлях Мойсея з Єгипту до землі обітованої — Ханаана... На перший погляд він видається дивним, навіть, я б сказав, безглуздим, цей похід...

Професор мав рацію. Лінія походу нагадувала безпомічний рух незрячого, позбавленого можливості користатися будь-якими орієнтирами. Вона то йшла по колу, то вписувала зайві зигзаги, то повертала в зворотний, стосовно визначені мети, бік.

— Бачите? — мовив професор, в задумі похитуючи головою.— Я вам говорив, Мойсей був високоосвіченою людиною. Він добре знат, де лежить земля обітovanя, мета Іхнього походу. За свідченням Біблії, він навіть відрядив туди Ісуса Навіна, щоб ознайомитися з нею. Тоді чому він не провів своє плем'я прямо в Ханаан? Довгих сорок років Мойсей блукав пустинними і малонаселеними просторами цієї давньої землі. Протягом цього часу на долю його людей випало немало страждань. Питаю вас — чому?

Це було не риторичне запитання. Богомолов стояв, широко розставивши ноги, склавши руки в кишенні, і чекав відповіді.

— Чому? — повторив він.

Студенти мовчали.

— Історики дають цьому загадковому факту пояснення,— зрештою провадив він.— Вони вважають, що Мойсей свідомо обрав цей довгий і тяжкий шлях. Він хотів загартувати свій народ, підготувати його до майбутніх важких випробувань. Як бачите, вони пояснюють це досить правдоподібно і переконливо. Але, як на мою думку, це скоріше зовнішній бік істини. Замисливши глибше, ми побачимо тут певні суперечності. Ви вже знаєте, що доля єврейського народу в Єгипті була важка й безрадісна. Люди без того були загартовані в тяжкій праці й випроуваннях. Вести їх від однієї біди до іншої, ще більшої,— значить, чинити не вельми розумно і переконливо. Твердять, що Мойсей хотів загартувати свій народ у війні, оскільки до того його люди були простими пастухами. І це ймовірно, але не зовсім! Справді, в той час на території Ханаану існувало декілька сильних невеликих держав, з якими довелося б воювати. Але погодьтесь, сорок років дуже багато для підготовки. Якби Мойсей хотів дати ім сильний військовий вишкіл, то вибрав би для цього кращий маршрут. А, як бачите, він блукав малонаселеними місцями, де мечі могли швидше заіржавіти. Тоді як пояснити ці сорок років мандрів?

Богомолов безпорадно розвів руками. Я мимоволі посміхнувся, але студенти й далі напружено стежили за ним.

— Бачите, як важко відповісти,— з гіркотою провадив він.— Тож не чекайте від мене якихось особливих відкриттів чи істин. Я поділюся з вами своїм здогадом, який навіть не можна назвати гіпотезою. Мойсей свідомо вибрав довгий і важкий шлях. Цим величезним походом до обітованої землі він мовби хотів виразити своє мислення, свою філософію сутності людського існування. Як бачите, досить претензійне пояснення, але, може, найближче до істини. Тоді, що випливає із усієї цієї історії, мої молоді друзі? Очевидно, те, що Мойсей цю сутність бачив у постійному русі до великої мети, чи, точніше, до омріяної мети, осяяної надією. Мойсей знат, що найвище цінується те, що найважче досягти. Рух до мети він вважав суттєвішим за саму мету. Цілі можуть бути скороминущі й перехідні, великі й тривалі, але всі цілі, що їх людство ставило перед собою, рано чи пізно стають досяжними. Вічний лише рух до них, а цілі, які ми перед собою ставимо,— його внутрішній мотор. Неможливий рух без мети, чисто механічний рух абсурдний для людського суспільства. Сенс людського існування — у безперервному русі до наших цілей, у переборюванні труднощів і перешкод, у досягненні нових обріїв, у вічному пошуку. А швидко і легко досягти обітовану землю, поселитись там, як у християнському раю, без зусиль користуватись плодами її достатку, брати, нічого не віddaючи,— все одно що самому знищити в собі людину.

І тут сталося несподіване — в залі бурхливо зааплодували професору, хоча це й не було прийнято. Я навіть не помітив, як і сам заплескав у долоні — я теж піддався загальному настрою. Богомолов здивовано дивився на нас.

— Прошу уваги! — докірливо мовив він.

Після цього повернувся і знову натис на одну з своїх кнопок. На екрані з'явилася репродукція скульптури, яку я до цього ніколи не бачив. Кремезний, сильний і владний чоловік у туніці сидів на троні. Богомолов мовчав, усі роздивлялись.

— Сподіваюсь, ви знаєте цю статую, це Мойсей роботи Мікеланджело. Справді, нині її вже нема, загинула під час першої термоядерної війни наприкінці ХХ століття. І сьогодні її знищення вважається одним з найбільших злочинів тодішніх класових держав, які спровокували і розпочали війну. Потім статуя була досконало відтворена, але це вже не справжній Мойсей Мікеланджело. Добре придивіться до неї — чи доводилось вам коли-небудь бачити промовистіше відтворення величі людини? Вона випромінює стриману силу і могутність. Зверніть увагу на його погляд. Він спрямований не до неба і не до землі. Мойсей дивиться прямо вперед, в глибини майбуття. Воно його не лякає, не дивує видіннями смерті. Мойсей просто бачить шлях людей — простий, спокійний, мудрий. На цьому, мої молоді друзі, сьогодні закінчимо.

Він натис на кнопку, екран погас. Не встиг я перевести подих, як невелика постать професора зникла з моїх очей. В залі все ще було тихо, студенти залишилися на своїх місцях. Минуло кілька хвилин, поки вони заворушилися. Ельза підвелася останньою. Мені здалось, що вона навіть не помітила мене. Її погляд ковзнув мимо. Вона не бачила мене. Її думки були десь далеко, обличчя зблідло і витягнулось. Нарешті помітила мене, допомогла моя яскрава форма. І посміхнулась, як завжди, мило, хоч цього разу трохи сумно.

— Ходімо, Ніку.

Коли вийшли, я взяв її під руку, але цього разу вона видалась мені чужою.

— Що з тобою?

— Нічого, Нік... Це станеться сьогодні... цього вечора.

Я задригнувся — завжди думав, що цього ніколи не буде.

— Чому так несподівано? — зніяковіло запитав у неї.

— Ні, не несподівано,— похитала вона синьою голівкою.— Думаю, ми навіть трохи забарілися.

— Я можу бути присутній?

— Звичайно, я ж обіцяла тобі! — вона посміхнулась.— Не бійся, мені нічого не загрожує. На твоєму місці я б пищалася...

Можливо, вона й мала радію, але я не пищався. Напевне, був нездатний на це почуття, так гарно описане в старовинних романах. Я просто не знати чого боявся. Ельза уважно поглянула на мене, взяла під руку.

— Але зате я вільна до вечора,— мовила вона.— Пропонуй, куди підемо.

— Не знаю,— відповів їй, хоча знов. Хотів би привести її до себе додому, провести разом з нею весь день. До цього ми ніколи ніде не залишались удах. Хотів запропонувати, але не на смілився. Це було дивним для вільних людей...

— Тоді ходімо у Спортивний табір,— запропонувала вона.— Ти ніколи не водив мене туди.

— Добре,— погодився я.

Це був не найгірший варіант. Спортивний табір — один з небагатьох куточків нашого міста, де люди можуть побути на самоті.

Ми піднялися на авіаплощадку і взяли повітряне таксі. Тепер я мав право забути про свої обов'язки. Але це кляте червонокосе дівча, що керувало машиною, ледь не попало в аварію — так часто озиралось назад і нахабно нас роздивлялось, точніше мене.

— Ти подобаєшся молоденьким дівчаткам,— зауважила Ельза.— Я і раніше це помічала.

В її голосі не було ні заздрощів, ні тривоги. Це мене зачепило.

— Це справді так. Ім я подобаюсь, а от тобі...

Вона стиха засміялась:

— І мені ти подобаєшся.

— Можливо, але я цього не помічаю.

— Як помітити, коли немає потреби повернутись, я ж біля тебе...

Вона так мило промовила це, що мені стало дуже приємно, хоча я сам напросився.

— Але в залі ти ні разу не повернулась, не поглянула, чи я прийшов.

— Ніку, я завжди відчуваю, коли ти входиш,— серйозно відповіла вона.— Навіщо повернатись?

Вона вже не вперше говорила мені про це. Ельза була дивна дівчина, вона завжди знала, хто дзвонить по телефону, що у мене на душі, наче вміла читати чужі думки.

— Все ж одна справа знати, а зовсім інша — бачити,— трохи ображено сказав я.

— Так, я справді хотіла озирнутись,— промовила вона,— але Богомолов ображається, коли студенти неуважні.

— Точніше, коли ти неуважна.

— Так, він вважає мене найздібнішою своєю студенткою.

Дівча-таксист навмисне так струсонуло нас при посадці, що ми підскочили на своїх сидіннях.

Вхід стороннім на територію табору категорично заборонений, але чемпіону завжди роблять виняток. Я повів Ельзу на своє улюблене місце — в гайок. Я ніколи не цікавився, як називаються ці тендітні білокорі дерева з ніжним листям. Для мене важливо було, що росли вони близько одне до одного, отже, це місце, непридатне для кросу. Я був переконаний, що тут ми з Ельзою будемо на самоті. І не помилився. Ми лежали на пагорбку біля гайка і дивились на рівнину, засаджену низенькими декоративними кущами, та на штучні озерця. Тут було дуже тихо, сюди не долинали ніякі звуки, крім писку жовто-лімонних папужок. Ельза мовчала, милуючися спокійною, зігрітою весняним сонцем землею.

— А знаєш, я сердита на тебе,— нарешті озвалась вона.— Чому ти ніколи не водив мене сюди?

— Не думав, що тобі тут сподобається.

— А чому б і ні?

Я замислився.

— Як тобі сказати, тут немає нічого визначного. Зовсім нічого, крім трави і дерев.

— Але ж це все! — докірливо мовила вона.

Я здивовано поглянув на Ельзу.

— Ти сама мені говорила, що для тебе все на цьому світі — люди.

— Так, я не відмовляюсь від своїх слів, але це все, що ім треба.

Я не розумів, жартує вона чи говорить серйозно. Ніколи раніше не чув, що людям необхідні трави і дерева. Якби це було так, іх би продавали в магазинах.

— Я не зовсім розумію тебе,— промовив я.— Справді, тут гарно. Але якщо мене примусять бути тут тиждень, я зненавиджу це на все своє життя. Напевне, і ти.

Вона замислилась, потім ледь помітно зітхнула.

— Мабуть, ти маєш рацію,— відповіла тихо.— Ми всі мовби в зачарованому колі. І, може, ніколи з нього не вирвемось...

Я знову не міг її зрозуміти. В моєї Ельзи іноді з'являються такі дивні думки, що я дивуюсь, звідки вони беруться. Може, від її стародавньої історії та дитячої наївності. Або виною тому професор Богомолов, який своєю юнацькою захопленістю нагадує давніх лицарів. Ми довго мовчали, милуючись чудовою панорамою. Я почав думати, що це вже занадто. Бачив в університеті кількох снобів, які весь час зітхтають за природою, а між тим до справжнього дерева навіть не доторкалися.

— Це рай,— нарешті озвалась Ельза.

— Якщо це так, виходить, він нам не потрібний...

Вона піднялась на ліктях і уважно подивилась на мене:

— Чому ти так думаєш?

— Я взагалі не думаю. Але ж сьогодні про це говорив Богомолов.

— Він мав рацію,— відразу відгукнулася Ельза.— Тисячу разів. Людина не може жити в раю. Людина повинна лише прагнути до нього.

— Ось бачиш? Значить, я помилувся, коли привів тебе сюди.

— Ні, ти не помилувся,— сумно промовила вона.

Ніколи раніше я не бачив Ельзу в такому стані. Я розумів, це, напевне, передстартова лихоманка. Саме так. І її тривоги небезпідставні. Адже їй не стадіоном пробігти, а летіти в незнане.

— Ельзо, ти переконана, що саме ти маєш це зробити? — сумно запитав я.

— Це необхідно, Ніку.

— Але всі говорять, що це надзвичайно небезпечно.

— Не всі, Ніку. Лише деякі невігласи-журналісти.

— І вчені, Ельзо... Я читав виступи відомих учених.

— То було раніше, з рік тому. Зрозумій, Ніку, ми вже відправили на Марс 62 капсули. Всі прибули туди неушкодженими.

— Але вони були без людей...

— Яке це має значення? В основі один і той же принцип. Ти ж знаєш, ми відправили в них не менше двох дюжин мавп та інших тварин. По прибутті всі почували себе добре.

— І все ж три капсули не долетіли,— заперечив я.— Зникли, як імла, на очах журналістів.

Ельза вперто похитала головою.

— Це було двадцять місяців тому, Ніку. Зараз інша справа. І не думай більше про це, безпека гарантована.

— І все ж я не розумію, чому саме ти?

— Я! — відповіла вона з викликом.— Тому, що хочу бути першою з тих, хто полетить туди!

Я ображено замовк. Зрозуміло, в її думках місця для мене не було.

— Це почуття називається суетністю,— незадоволено підсумував я.

— А ти з сущності став чемпіоном світу? — скривившись, спітала Ельза.

Я вже шкодував, що почав цю непотрібну розмову.

— Ні, з необхідності. Що робити, коли маю такі прудкі ноги?

— І я з необхідності, Ніку,— втомлено відповіла Ельза.— Що робити, я ж менша від інших. Все ж без мавпі не можна...

Згодом, коли ми пішки поверталися із парку, Ельза сама продовжила перервану розмову.

— Ти й сам бачиш, Ніку, немає іншого виходу. Людство опинилося в замкнутому колі. І йому приємно крутитись у ньому, воно не хоче розірвати його. Воно звело своє благополуччя і безпеку мало не в культ. Цей спосіб життя видається йому настільки досконалим, що ні до чого іншого воно вже й не прагне.

— Хіба це так погано, Ельзо? — сумно запитав я.

— Погано! — різко відповіла Ельза.— Як ти не розуміеш, це дуже погано. Вже ціле століття науки, зокрема філософія, топчуться на одному місці. Немає відкриттів, ми живемо минулими досягненнями.

— То ющо з того? — спітав я.— Що важливіше, стан наук чи благополуччя людей? Науки не можуть бути важливіші за людину. Якби ми могли жити краще без них, хай би вони йшли під три чорти...

— Справа в тому, що ми не живемо краще. Тільки думаємо, що так. А насправді наше суспільство починає розпадатись.

Я здивовано поглянув на неї.

— Дурниці, Ельзо. Будь-який учень скаже тобі, що нині наше суспільство в розквіті...

— Справді, їх так учать говорити,— презирливо відповіла Ельза.— Не лише ми, а й інші суспільства втвркмачували людям цю ідіотську думку. І гинули. На мою думку, наше суспільство вичерпало себе, його джерела пересихають одно за одним. Ось приклад — наше мистецтво одмирає. У нас уже немає поезії, драми. Те, що ми называемо музикою, навряд чи відповідає цій назві. А чому? Теоретики говорять, що жанри до кінця вичерпали свої можливості. Чи це правда? Звичайно, ні! Не мистецтво, а людина вичерпала свої емоційні запаси, так, як деякі мертві планети втратили свою атмосферу. Замість того, щоб об'єднатись, люди розбігаються один від одного, як галактики. Із зовнішнім благополуччям людина збідніється внутрішньо, втрачає інтерес до всього, що її оточує. Ти думаєш, випадково щороку зростає кількість самогубств?

Зізнаюсь, я слухав Ельзу не дуже уважно. Та й не вперше чув такі думки. В нашому університеті було з півдюжини клубів, які бились над подібними проблемами — архаїсти, суністи, неонаціоналісти. Всі вони вважали, що з вирішенням своїх основних суперечностей людство позбавилось і основних стимулів. Знищенню класових держав і націй вони розглядали чи не як прокляття роду людського. Звичайно, вони не наважувались проповідувати повернення до минулого, як деякі крайні архаїсти. І все ж...

— Ти не слухаєш мене, Ніку, — докіраливо мовила Ельза.

— Слухаю, але не розумію, що спільного з усім цим і твоєю капсулою.

— Є спільне, — нетерпляче відповіла Ельза. — Сьогодні ти почув найважливішу частину лекції Богомолова. На перший погляд, дивна людина, чи не так? Але в порівнянні з ним твої колеги з бігових доріжок — жалюгідні бездушні роботи. Богомолов живий і молодий, бо сповнений ідеями і прагненнями. Справді дивно, що сьогодні люди не знають того, що у глибокій давнині Мойсея: без руху немає життя. Молекули не знають, чому вони рухаються, а зупинивши, застигають у точці абсолютноного нуля. На жаль, рух людства не може бути механічним, людська свідомість завжди шукатиме мету руху. Навіть ви, спортсмени, біжите лише тоді, коли перед вами натягнути білу стрічку. Наші філософи твердять, що відцентровий рух вичерпав свої можливості і має бути замінений доцентровим. Іншими словами, всередину, в себе, замість назовні, до світла. Чи не абсурд? Ми надто рано зупинилися на шляху пізнання, надто рано полюбили своє мале гніздо. По суті, ці рухи незалежні один від одного, вони становлять складний єдиний рух. Не може людина відкривати нові світи в собі, якщо відрівтесь від інших людей і світу, якщо відрівтесь від загального руху. Архаїсти мають рацію, коли звинувачують нас у відсутності мети і стимулів. Але і вони не можуть пояснити, чому треба шукати мету в минулому, а не в сучасному.

Я щойно зрозумів, до чого веде Ельза. Як я не здогадався раніше!

— І ти вважаєш, що твоя капсула врятує світ? — запитав я.

Вона поглянула на мене, засмучене моїм тоном.

— Ні, звичайно, не переконана. Але це якийсь шлях, якась можливість. У минулому столітті на карті було багато білих плям, і це діяло на нерви. А тут ще й применшенні можливості. І людей охопило розчарування. «Космічна ера», яка була проголошена з фанфарами ще в ХХ столітті, тепер цікавить лише спеціалістів. Чому? Бо мета виявилась набагато меншою, ніж ми сподівались. Добре, ми вивчили Сонячну систему, задовольнивши цим свою цікавість. Але, незважаючи на великі зусилля і витрати, ми знайшли там дуже мало. Це не допомогло людству вирішити жодну з практичних проблем. Усі наші зусилля вийти в далекий космос дали мізерні результати. Побудова фотонних кораблів виявилась справою нереальною. І донині всі наші міжзоряні ракети дуже дорогі й повільні. Ті, що ми запустили в далекий космос, або взагалі не повернулись, або повернулись з дуже малими здобутками. Як тут не піддатися загальному розpacчу! Люди злякалися, утратили всякий інтерес, поспішили повернутись до своєї малої шкаралупи і почали її обожнювати. Так ми опинилися у зачарованому колі. З нього нас можуть вивести лише субпросторові ракети...

Ельза поглянула на мене, сподіваючись, що я переймуся її ентузіазмом, але, мабуть, мій вираз її розчарував.

— Ти не згоден зі мною? — ображено спітала вона.

Так, я не хотів з нею погоджуватись. Не знаю, чи вичерпались шанси людства, але своїх власних ми навіть не спробували. Невже ми не можемо знайти щастя удвох, думав я, але так і не сказав про це.

— Не згоден.

— Чому, Ніку?

— Бо немає гарантії, що в далекому космосі ми не потрапимо в таку ж пустелю, як наша Сонячна система. Але навіть якщо допустити, що там нас чекають великі несподіванки, що з того? В той новий світ матимуть можливість потрапити тисячі, а нас мільярди. Чи ти хочеш, щоб усе людство розлетілось по космосу, назавжди полишивши нашу Землю? В пошуках якихось ідеалів? Думай як хочеш, але для мене це несприйнятно. Я хочу знайти своє щастя на Землі. Краще загинути тут разом з усіма, ніж назавжди залишити Землю.

Мені здалося, що обличчя Ельзи витягнулось і стало сумним. Ніколи мені не доводилося бачити такого нещасного людського обличчя. Я хотів простягнути руку, приголубити її. Але не зробив цього, так і не зробив.

— Ніку, — обізвалась вона, і я вловив у її голосі нотки розпачу.

— Слухаю тебе, Ельзо.

— Уяви собі, що ми відкриємо у космосі землю обітовану... Тоді чому б не повести туди все людство? Чому б не залишити нашу виснажену Землю?

— Ельзо, мила, кілька хвилин тому ти сама говорила, що людство не може жити в раю.

— Все одно, Ніку. Важливо вирушити...

— Я не піду, Ельзо... Врешті Ханаан не був ні багатший, ні квітучіший за Єгипет.

— І Мойсей знав про це, Ніку. І, незважаючи на це, він вирушив до нього. Не поспішав, ішов пліч-о-пліч з іншими. Не розумієш чому?

— Таки не розумію.

— Заради інших, Ніку. Заради тих, хто вірив і чекав. В цьому було його особисте щастя, його рух...

Я відчув себе чи то дуже стомленим, чи змученим.

— Я можу дуже просто відповісти на це, Ельзо! — згодом промовив я. — Справа в тому, що для мене «інші» — це ти. Ти і все, що тебе оточує. Для мене ви — мій рух до мети. І це не просто слова, це мої почуття. Можеш вважати мене звичайним і посереднім, але це так.

Ельза зупинилась і здивовано поглянула на мене.

— Але це значить, що ти щасливий, Ніку! — мовила вона і несподівано заплакала. — Але я — ні... Я мушу, як Мойсей, іти через пустелю. Мушу шукати обітовану землю. Я прагну цього, чи ти розумієш це?

Вона замовкла і первовим жестом втерла з щік сльози. Більше говорити не було сенсу, я розумів, що я поза її думками, почуттями і прагненнями. І все ж у її житті було і для мене якесь місце, місце брата чи приятеля. Але це мене не радувало, швидше засмучувало. Ельза, схоже, зрозуміла, що зайшла надто далеко, схопила мене за руку.

— Це все дурниці, Ніку, — сумово сказала вона. — Я нікуди не дістанусь у своїй жалюгідній капсулі. Лише за мить на Марс, а потім — два тижні зворотного шляху...

Оскільки я засмучено мовчав, вона м'яко додала:

— Давай чогось вип'ємо... Від цих балачок геть пересохло в горлі.

Ми зайшли до буфету спортивного табору, випили по келиху лимонного соку. Тут було гамірно, мої колеги привітно вітались зі мною, трохи здивовано розглядаючи Ельзу. Вона не була схожа на спортсменку, наші дівчата були порівняно з нею справжніми колосами. До нас підсів Дік, мій старший тренер. Я познайомив його з Ельзою, він обережно потиснув її пальці своєю величезною рукою. Дік був чоловік простий і відвертій, тож спітав зразу:

— Чому ви такі пригнічені? Наче повертаєшесь з похоронів.

— Щось на зразок того, — відповіла Ельза.

Вона вже взяла себе в руки, віднайшла в собі сили для жартів. Дік здивовано відклав свій величезний сандвіч.

— Що значить «щось на зразок того»? — здивувався він. — У світі нема нічого, схожого на похорон...

— Є, — коротко відповіла Ельза.

— Що саме?

— Наприклад, народження.

— Де там, — засопів Дік. — Народження — це зовсім протилежне.

— Протилежне — ще не значить різне, — посміхнулась Ельза. — Як, на вашу думку, два кінці метра не однакові?

— Звичайно, ні. З одного боку — нуль, з протилежного — сто.

— Правильно, — погодилася Ельза. — А коли метром щось міряєте чи дивитеся, з якого краю починати?

— Звичайно, — не здавався Дік.

— А на мою думку, це зайве. Як метр не повернатимеш, реальна міра залишиться такою ж, чи не так?

— Схоже, що так! — засміявся Дік.

Згодом, трохи подумавши, додав:

— Розумна дівчина. Ви вдвох могли б стати чемпіонами нашої вікторини...

Я нічого не відповів на цей сумнівний комплімент. Добре, що Ельза пожвавішала і забула про неприємну розмову. Але коли Дік пішов від нас, знову запанувало неприємне мовчання.

— Ніку, ходімо кудись, де веселіше,— запропонувала Ельза.

— Ходімо, але я не знаю, де сьогодні може бути весело.

— Наприклад, на нове ревю до Мішеля.

— Спробуєм,— відповів я.

Ми знову взяли повітряне таксі. Цього разу ним керувала така огрядна жінка, що ледь вміщалась у своїй кабінці. Коли ми назвали адресу, вона поглянула на нас неприязно.

— Це не серйозно... Дивуюсь, як люди можуть дивитись таку бридоту.

— Сьогодні ми вирішили бути несерйозними,— обережно озвалась Ельза.

— Мабуть, не вперше,— похмуро промовила жінка.— Сідайте.

Добрий старий Мішель нас не розчарував. Він підготував чудову пантоміму «Дівчино, поший собі сукню». І хореографія, і самі дівчата були неперевершенні. Правда, ті, що зібрались у залі, суконь не носили і не бажали їх шити. Вони голосно сміялися і відпускали жарти на адресу артистів. З великим задоволенням я б ляснув когось із них, але не мав настрою. Мені було сумно, хоча Ельза не зводила з акторів захопленого погляду. Кілька разів вона краєм ока поглянула на мене, лагідно доторкнулась до моєї руки:

— Вибач мені, Ніку— прошепотіла вона.— Ось побачиш, усе владнається. Коли я повернусь, побачиш...

Згідно неписаного закону після закінчення пантоміми на сцену вийшов Мішель, білій, як альбатрос, і усміхнений, як хлоп'я. Він був чарівний — ті, хто щойно підсвистували, тепер гаряче аплодували. Усміхаючись і посилаючи присутнім повітряні поцілунки, вічний актор сховався за кулісами.

— Ходімо,— злякано мовила Ельза.— Ходімо, поки не ввімкнули світло...

Ми вийшли на терасу. Щойно настали сутінки. В небі пропливали повітряні таксі. Над ними плавно кружляло наше нічне штучне сонце. Пройде з півгодини — і воно засяє прозорим блакитнуватим світлом. Розпочнеться найкращий час нашої доби — час забав. Весь рух зупиниться, вулиці заповнить натовп людей. О десятій повернеться до своїх домівок малеч. Цієї ночі розпочнеться карнавал медиків — найкращий поміж студентських карнавалів. Я гадав, ми будемо там разом з Ельзою, самі у великому натовпі. Ми б повернулись на світанку, коли нічне сонце тетя зблідне на чистому небі. Нічого з цього не вийшло, і, схоже, в цьому винен цей клятий Мойсей...

— Ніку, я маю йти готовуватись,— мовила Ельза.

Вперше у її голосі зазвучала провіна.

— Тебе чекати?

— Звичайно. Я заїду за тобою о десятій.

Вона справді прибула о десятій у блискучому аеробусі Наукового центру. Була не одна, з десяток молодих людей сиділи у м'яких кріслах і неприязно поглядали на мене. Волосся у них поріділо, очі були тъмяні. Не я винен у тому, що вони не стежили за своїм волоссям. Мабуть, цим вони хотіли засвідчити свою відданість науці і зневагу до радошів життя. Всі зосереджено мовчали, але я відчував, що вони ревнують до мене Ельзу. Вона була збуджена і пожвавлена, розповідала ім про пантоміму Мішеля, яку ніхто з них не бачив. Вони, либо, і не слухали її, лише захоплено спостерігали за нею. Зрештою ми приземлилися перед дивних антен центру. Як тільки ми з Ельзою залишилися наодинці, настрій у неї відразу впав, очі сповнились тугою.

— Ніку, вір, усе скінчиться добре.

— Я ніколи не сумнівався в цьому,— досить байдорю відповів я.

Вона зраділа.

— Ось бачиш! А тепер усміхнись.

— Не можу, Ельзо. Я боюсь, що мої прудкі ноги вже ніколи не наздоженуть тебе...

— Не говори так, Ніку.

— Коли ти повернешся, Ельзо?

— Не знаю. Повідомлення буде в пресі. Але я переконана — першим міжзоряним кораблем... Ти чекатимеш мене?

Чекатиму. Але ти мене не побачиш. На зустрічі, напевне, буде все місто.

— Ніку, будь певен, я побачу тебе, — відповіла вона.

Потім зіпнулась навшпиньки і поцілувала мене. Це було так несподівано, що я навіть не встиг її пригорнути.

— До побачення, Ніку.

Через годину я був у бункері разом з десятком інших людей і з тривогою чекав на запуск. На кутах стартового поля стояли чотири башти химерних форм. Це були чотири найкращі в світі кваркові генератори — справжнє чудо техніки. Поміж них на низенькій металевій платформі лежала капсула — ідеальна срібляста сфера. Вона видавалась не більшою за людський зіст, і я здригався, уявляючи в ній Ельзу, зігнуту, як черв'ячок. Поміж присутніх я впізнав кількох тих, що летіли з нами в аеробусі. Їхні обличчя були серйозні й зосереджені, в поглядах побліскувала тривога. Я пожалкував, що дивився був на них із самовдоволеною зверхністю. Адже вони любили Ельзу і переживали за її долю. Здається, вперше по-справжньому стало страшно за неї і мені. За хвилину до дванадцятої з репродуктора почувся чіткий чоловічий голос:

— Будьте напоготові!

— Я готова! — відповіла Ельза.

— Я готовий, — озвався чоловік.

— «ЕР-8», вмикайте.

— Вмикаю, — відповів чоловік.

Над чотирма енергетичними вежами збліснули сині спалахи. Ельза говорила мені, що навколо капсули утворюється гіантське силове поле, яке людина навіть уявити собі не може. Відразу капсула зникла, наче випарувалась. За мить вона з'явилася, така ж блискуча й чиста, але вже на метр вище над полем. Поки я, затамувавши подих, спостерігав за нею, вона поступово піднімалася і застигла на рівні генераторів.

— «Сігма-10», чуєте мене?

— Чую вас, — мовила Ельза.

— Відхилення від норми?

— Немає!

— Вмикайте.

— Вмикаю! — відповіла Ельза.

Це були її останні слова. Наступної миті сфера збліснула, як сонце. Нас засліпило. Я вже не бачив, а лише почув величезної сили вибуху.

Коли до мене повернулась свідомість, перше, що я побачив, було стурбоване обличчя Лоу. Але те, що це Лоу, я усвідомив пізніше, тоді просто бачив чиєсь обличчя.

— Ельза, — з відчасем покликав я.

— Ельза? — стрепенувся Лоу. — Яка Ельза?

Я не знав яка, я нічого не пам'ятав. Зібравши сили, я розгледівся. Був у малій ракеті, яка, певно, летіла. Хтось стояв біля пульта управління і дивився на мене. У моїй потьмареній свідомості промайнув перший пробліск.

— Це ти, Гавоне? — невпевнено спитав я.

— Так, Славін! — радісно озвався пілот. — Це я, брате.

— Де я?

— В ракеті, у нашій ракеті. Ми повертаємося на «Сіріус».

— А це Лоу?

— Він, живий-здоровий, — озвався Лоу. — Невже ти нічого не пам'ятаєш?

— Мало, дуже мало...

— А пригадуеш червоний Місяць і статую Мойсея? Що за жарт викинув цей старець?

Мойсей? Так-так, я почав пригадувати. Статуя, чудова біла статуя.

— Розповідай, Лоу. Може, я згадаю.

Лоу спонтанно подивився на мене.

— Якби те можна було розповісти! — пробурмотів він. — Це якесь диво... Ми вчотирьох стояли перед статуєю і говорили всякі дурниці. Тоді ти вдарив її кулаком по коліну й одразу зник, наче розтанув у повітрі. Невже нічого не пам'ятаєш?

Так, це я пригадав. А що ж було далі? Здається, я падав, падав...

— А потім? — спитав я.

— Потім? — Лоу запитально поглянув на Гавона.

— Розповідай! — кивнув Гавон.

— Ми просто знетямились, коли ти зник. Оглянули все навколо — нічого. Тоді у Гавона здали нерви, і він ударив статую по коліну. Знову нічого — старий цього разу на удар не реагував. Ми такі були люті, що вирішили зруйнувати статую і п'едестал, аби лиш знайти тебе. Ти ж не міг безслідно зникнути, мав же десь бути. У нас не було зброї, ми повернулись за нею в ракету. І...

Лоу нерішуче замовк, наче соромлячись розповідати далі.

— Говори, якщо почав! — озвався Гавон.

— Ось тут і починається, — зітхнув Лоу. — Тримайся, хлопче! Коли ми зайдемо в ракету, уяви собі, знайшли тебе, ти лежав у тому ж положенні, що й зараз.

Лоу дивився на мене так розгублено, мовби сам не вірив у свої слова. Не знати чому, я геть не здивувався, все здавалось мені природним.

— Може, ми вижили з розуму, — сумно мовив Лоу. — Але все було саме так. Можеш вірити, можеш ні.

Наді мною нахилився Лусін.

— Ти не сказав йому головного, — озвався він.

— Справді...

— У правій руці, Славіне, ми знайшли цей папірець, — здивовано розповідав Лусін.

І подав мені звичайний аркуш паперу. На ньому друкованими літерами, очевидно на машинці, було щось написано. Я із зусиллям прочитав:

«Людино, пам'ятай, коли ти в човні...»

Я навіть не дочитав до кінця. Раптом у моїй свідомості наче прорвалась гребля і мене, як водоспад, почали затоплювати образи, картини, спогади.

Бондар Наталя Іванівна закінчила філологічний факультет Київського університету за фахом болгарська мова та література. Працює в Державному музеї літератури УРСР.

Колін
Вілсон

ПАРАЗИТИ СВІДОМОСТІ

РОМАН

З англійської переклав Володимир РОМАНЕЦЬ

Присвячується Августові Дерлету¹,
який підказав авторові тему цієї книжки

Перш ніж померти, я мушу знайти спосіб сказати про те важливе, що є в мені і про що я досі не говорив — це не любов і не ненависть, не жаль і не презирство, це сам шалений подих життя, що лине з далеких просторів і вносить у людське буття широчину і могутню байдужу силу нелюдських істот...

Берtran PACCEL
(Лист до Констанції Маллесон від 1918 року)

ПОПЕРЕДНІ УВАГИ

«Паразити свідомості» — це, ясна річ, неоднорідний документ, складений із наукових праць, магнітофонних записів і повідомлень про розмови з професором Остіном. Перше видання, обсягом удвічі менше від теперішнього, було опубліковане невдовзі після зникнення професора Остіна 2007 року ще перед тим, як експедиція капітана Рамзея знайшла космічний корабель «Паллада». В основному воно складалося з нотаток, зроблених на прохання полковника Спенсера, і магнітофонного запису, який зберігається в бібліотеці Лондонського університету під № 12-хт. До другого видання, яке з'явилося 2012 року, було включено стенограму розмови, що її записав Леслі Пурвізон 14 січня 2004 року. До цієї стенограми було додано уривки з двох статей, які Остін написав для журналу «Історичний огляд», і з його передмови до книги Карела Вайсмана «Роздуми над історією».

Це нове видання повністю включає попередній текст, а також нові матеріали з так званої картотеки Мартінуса, яка протягом багатьох років була в розпорядженні місіс Сільвії Остін, а тепер міститься в Світовому Історичному Архіві. Редакційна колегія у виносках² навела джерела, з яких узято ті чи інші матеріали, і використала не опубліковані досі «Автобіографічні нотатки», які Остін написав 2001 року.

¹ Август Дерлет (1909—1971) — американський письменник-фантаст.

² Здебільшого випущених у цьому популярному виданні.

Жодне з видань «Паразитів свідомості» не слід розглядати як остаточний варіант. Ми прагнули упорядкувати матеріал так, щоб це була послідовна розповідь. Там, де це доречно, ми долучали матеріали з Остінових філософських праць, а крім того додали один коротенький уривок із вступу до «Вшанування Едмунда Гуссерля³», що його відрядагували Остін і Райх. Отож усім своїм викладом книжка підтверджує правдивість тих поглядів, які ми висловили в роботі «Таємниця «Паллади» в світлі нових даних». Але, зауважимо, не це було нашою метою. Ми намагалися включити в книжку весь дотичний до цієї теми матеріал і сподіваємося, що правильність такого підходу стане очевидною, коли Північно-Західний університет закінчить публікування «Повного зібрання творів» Гілберта Остіна.

Г. С. В. П.
Коледж св. Генріха, Кембрідж,
2014

(Цю частину тексту взято з магнітофонного запису, що його зробив доктор Остін за кілька місяців до свого зникнення. Текст відредагував Г. Ф. Спенсер⁴).

Така складна розповідь, як оця, не може мати чітко визначеної початкової точки; я не можу також дотримуватися поради полковника Спенсера, «початок мусить бути на початку, а кінець у кінці», оскільки історія воліє йти звивистою дорогою. Найдоцільніше, либо, буде подати мою власну розповідь про боротьбу проти паразитів свідомості, а решту полищити історикам.

³ Едмунд Гуссерль (1859—1938) — німецький філософ-ідеаліст.

⁴ Полковник Г. Ф. Спенсер — голова Світового Історичного Архіву, в якому зберігаються твори доктора Остіна. (Прим. автора)

ВАРИАЦІЇ НА ТЕМИ ЙОГИ, АБО ПАРАДОКСАЛЬНА

Англійський письменник Колін Вілсон (нар. 1931 р.) знаний у себе на батьківщині не лише як автор фантастичних романів, а й як філософ, есеїст, творець синтетичних творів з різних галузей знання. Його популярний роман «Паразити свідомості» — твір, безумовно, художній, і буде б необачно вбачати у ньому джерело наукових знань. Водночас бурхлива фантазія автора заводить його у такі нетрадиційні для нас пласти інформації, а герой роману розв'язують такі карколомні пізнавально-психофізіологічні проблеми, що без спеціального коментаря зрозуміти авторський задум не просто.

Складність сприймання роману починається уже з назви твору. Ми звикли позначати словом «свідомість» розуміння людиною свого існування, свого зв'язку з іншими людьми, з усім зовнішнім світом. Якими ниточками це значення слова пов'язується зі словом «паразити», тобто «дармоїди», «нахлібники»?

Назва роману є своєрідним ключем до концепції Вілсона, і її зміст відкривається лише з осмисленням цієї концепції. В основі авторових ідей лежить постулат про необмежені можливості вищих форм психічної діяльності. Людина, вважає Вілсон, може розширявати свою свідомість далеко за звичні, буденні межі. В міру розширення свідомості і вправляння за певною методою людина розкриває у собі нові психічні властивості та енергетичні джерела і за їх допомогою оволодіває новими теренами свідомості.

Викладаючи цю концепцію у своєму гостросюжетному романі, Вілсон створює навколо неї ігрову ситуацію, населяючи нові терени свідомості загадковими істо-

тами, що живляться людською енергією і протистоять еволюції людства. Тепер зrozуміло, чому цих істот названо паразитами, але як назвати те, на чому вони паразитують? Адже енергія, про яку йдеться в романі, ще не виявлена сучасною науковою і не має усталеної назви...

У творі вжито термін «свідомість» з огляду на те, що, крім свого буденного значення, про яке вже згадувалося, це слово у науковій літературі може позначати також усю психічну діяльність, включно з інтелектом, волею, почуттями тощо.

Отже, читаючи роман, треба пам'ятати, що слово «свідомість» тут ужито у своєму найширшому значенні. Це розширене поняття свідомості вбирає в себе області психічної діяльності, які досі невиразно і неточно йменуються «підсвідомістю», «несвідомістю», «надсвідомістю» тощо. Тому при з'ясуванні, про яку ж саме сферу свідомості йдеться в романі, треба було б вживати безглазді поєднання слів на зразок «свідома свідомість», «несвідома свідомість» і т. д. Щоб уникнути цього, для уточнення вжито інші слова — «раціональна свідомість», «ірраціональна свідомість» та інші з посторінковим поясненням терміну.

Концепція Вілсона про можливість розширення свідомості не є суто новою. Її досить докладно розроблено в різних течіях східної філософії, вона лежить зокрема в основі усіх йогівських систем. Однією з причин поновлення інтересу до цієї концепції є найновіші досягнення європейської науки, зокрема квантової фізики, нейрофізіології, електроенцефалографії тощо, в яких можна помітити певні паралелі зі згаданими вченнями (напр.:

Отже, почалося все 20 грудня 1994 року, коли я повернувся додому зі зборів Мідлсекського археологічного товариства, на яких виголошував доповідь про давні цивілізації в Малій Азії. Це була напроцуд жвава й цікава зустріч; немає більшого задоволення, як говорити перед уважними і вдячними слухачами про те, що найближче твоєму серцю. Якщо додати до цього наш спільній обід з прекрасним червоним вином урожаю 1980 року, то стане цілком зрозуміло, що в той момент, коли я вstromив ключ у двері моого помешкання на Ковент Гарден, настрий у мене був пречудовий.

Відеофон задзвонив тієї самої миті, як я переступив поріг. Я поглянув на індикатор викликів. Пристрій записав гемпстедський номер. Придивившись, я віпінав номер Карела Вайсмана. Була за четверть дванадцятого, і мені хотілося спати. Я вирішив, що краще подзвонити йому вранці. А коли роздягся, щоб лягти спати, відчув ніби якусь провину. Ми ж бо давні приятелі! Він часто дзвонив мені пізно увечері, звертаючись із проханням знайти щось у Британському музеї, де я бував мало не щоранку. Однак цього разу якийсь слабенький психічний сигнал збудив у мене тривожні передчути; я в спальному халаті підійшов до відеотелефону і набрав номер Карела Вайсмана. Там довго ніхто не відповідав. Я вже хотів був покласти трубку, аж тут на екрані з'явилося обличчя Баумгарта, Вайсманового секретаря.

— Ви вже чули новину? — запитав він.

— Яку новину?

— Доктор Вайсман помер.

Звітка так приголомшила мене, що я сів. А тоді, зібравшись на силі, спромігся запитати:

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ КОЛІНА ВІЛСОНА

Мостепаненко А. М., Мостепаненко В. М. Концепция вакуума в физике и философии. — Природа, 1985, № 3). Серед учених точиться дискусія щодо оцінки загадкових феноменів психічної діяльності, однак розгорнутих наукових досліджень у цьому напрямі не ведеться.

У радянській психологічній літературі опубліковано результати лише одного наукового дослідження з проблеми розширення свідомості та її то у дискусійному плані. Причиною, з якої виці психо-енергетичні прояви людської діяльності, про які йдеться в романі, не стали предметом дослідження сучасної науки, є брак об'єктивних засобів для реєстрації й вимірювання цих проявів та неможливість довільного їх відтворення і повторення, що є неодмінною вимогою до наукового дослідження. Тому описані в романі психологічні феномени та мандри героїв Вілсона у просторах свідомості не треба сприймати як наукову інформацію. Ці відомості почерпнуті автором з суб'єктивних спостережень, насамперед, з феноменології.

Феноменологія, як і подібні до неї суб'єктивно-ідеалістичні вчення, перебуває за межами природничих науками, оскільки не визнає загаданих вище вимог до наукового дослідження і будеться не на методології природничих наук, а на методах суб'єктивного пізнання світу.

Разом з тим роман Вілсона, попри феноменологічні засади авторської концеп-

ції, проголошує близькі нам оптимістичні ідеї невичерпних можливостей людського розвитку, ідеї, пройняті вірою в неминучу перемогу світла над темрявою, добра над злом. Саме ці ідеї, не такі вже й поширені в літературі Заходу, зближують Вілсона з нашим світосприйманням і є запорукою взаєморозуміння між автором і його українським читачем.

Жанр, обраний Вілсоном для розкриття свого творчого задуму,—наукова фантастика, викладена у формі псевдодокументів,—хоча її не є чимось зовсім новим, але також породжує певні труднощі у сприйнятті твору. Так Вілсон, на відміну від авторів інших науково-фантастичних творів, написаних у псевдодокументальному жанрі, для надання вигаданим документам більшої реальності перемежовує їх зі справжніми документами, а вигадані події й вигаданих осіб — з реальними подіями й історичними особами.

Щоб полегшити читачеві орієнтацію в цьому матеріалі, ми подаємо посторінкові довідки лише до реалій, тоді як вигадані імена й назви полішаємо без уваги. Без уваги полішено також ряд загальновідомих термінів (назви реальних університетів, газет, організацій та місцевостей), які відіграють у романі роль тла і не мають прямого стосунку до розкриття змісту твору.

Олексій КУТИНСЬКИЙ

Кутинський Олексій Андрійович (нар. 1927 р.) — кандидат філософських наук. Автор книжок «Моделювання психики», «Психологія і кібернетика», «Що керує зорями» та ряду статей.

— Звідки ж мені було теє знати?
— Повідомлення опубліковано у вечірніх газетах.
Я пояснив йому, що тільки-но прийшов додому.
Він на те сказав:

— Розумію. Я цілій вечір пробував додзвонитися до вас. Приїжджаєте, будь ласка, зараз же сюди.

— Навіщо? Чим я можу зарадити? З місіс Вайсман усе гаразд?
— Вона в шоковому стані.
— Як же він усе-таки помер?

Вираз Баумгартового обличчя не змінився, коли він відповів:

— Наклав на себе руки.

Кілька секунд я безтязно дивився на нього, а тоді вигукнув:

— Що ви кажете? Не може бути!

— Сталося саме те, що я вам сказав. У цьому немає ніяких сумнівів. Будь ласка, приїздіть якнайшвидше.

Він уже хотів був вимкнути відеофон, коли я знову вигукнув:

— Зачекайте! Поясніть, врешті-решт, що сталося.

— Він прийняв отруту. Більше я нічого не знаю. Але в листі сказано, щоб ми негайно зв'язалися з вами. Будь ласка, приїжджаєте. Ми всі дуже потомилися.

Я викликав гелікеб, вдягся, повторюючи сам до себе, що цього не може бути. Я знав Карела Вайсмана тридцять років, відтоді, як ми разом вчилися в Уппсалі. З усіх поглядів Карел був чудовою людиною: розумний, чутливий, терплячий і страшенно енергійний. *Ні*, цього не може бути. Така людина не накладе на себе руки. Я, звичайно, усвідомлював, що кількість самогубств у світі збільшилася вдвічі порівняно із серединою сторіччя і що часом на себе накладали руки люди, від яких цього найменше можна було сподіватися. Але повірити в те, що Карел Вайсман учинив самогубство, означало повірити в те, що один плюс один дорівнює три. В усій його істоті не було й атома від самогубця. Це був один з найменш невротичних і найцілісніших людей, яких я будь-коли знав.

А може, це вбивство? Може, його вбив, наприклад, агент Центральних Держав Азії? Я чув про дивні речі: політичне вбивство в другій половині вісімдесятих років перетворилось на точну науку, а смерті Гаммельманна й Фуллера показали нам, що навіть учений, який працює в умовах найсуровіших заходів безпеки, не може бути спокійний за своє життя. Але ж Карел — психолог, і в нього, наскільки я знаю, не було ніяких зв'язків з урядом. Його основний прибуток надходив від великої промислової корпорації, яка платила йому за роботу над усуненням неврозів у персоналу, що обслуговував високомеханізовані виробництва, пов'язані з поточними методами роботи, і над загальним підвищенням продуктивності.

Коли таксівка опустилася на дах, Баумгарт уже чекав мене там.

Як тільки ми залишилися вдвох, я запитав його:

— Може, це вбивство?

— Така можливість повністю не виключається, — відповів Баумгарт, — але немає жодного факту, який би свідчив про вірогідність такого припущення. Доктор Вайсман пішов до своєї кімнати о третій годині дня писати статтю. Він попросив мене не турбувати його. Вікно було засинене, я сидів у приймальні за столом протягом наступних двох годин. О п'ятій, коли його дружина принесла чай, Вайсман був уже мертвий. Він залишив власноручно написаного листа і залив отруту склянкою води.

Через півгодини я вже не сумнівався в тому, що мій приятель укоротив собі віку. Можна було ще припустити, що його вбив Баумгарт, однак я відкинув таку можливість. Як типовий швейцарець, Баумгарт завжди поводився незворушно і вмів контролювати свої почуття, але зараз він був приголомшений так, що його мало не била істерика; людини, яка б уміла так прикидатися, либо ж, не існує. Крім того, залишився лист, написаний рукою Карела. Відтоді, як Померой винайшов електропорівнювальну машину, підробки стали найрідкіснішими з усіх злочинів.

Я покинув той дім скорботи о другій ночі, поговоривши тільки з Баумгартом. Я не бачив свого мертвого приятеля, та й не хотів бачити, бо знов, що обличчя

померлого від ціаністого калю має жахливий вигляд. Пігулки він узяв у одного психоневротика того ж ранку.

Сам по собі лист був дивний. У ньому не було й слова жалю з приводу акту самогубства. Почерк був невпевнений, але зміст викладено чітко і ясно. В листі мовилося про те, що з майна мало перейти до сина, а що до дружини. У ньому давалася також вказівка зв'язатися зі мною якомога раніше і передати мені його наукові праці. Далі вказувалася сума грошей, яка мала бути виплачена мені, і ще одна сума, яку в разі потреби належало використати для публікації тих праць. Хоч це була фотокопія листа — оригінал забрала поліція — я був майже переконаний, що підробки тут не може бути. Наступного ранку електронний аналіз підтверджив мою думку.

Так, дивний-предивний лист. Цілі три сторінки, і написані з видимим спокоєм. Але чому він хотів, щоб зі мною зв'язалися негайно? Може, відповідь на це запитання міститься в його паперах? Баумгарт уже зважив на це і витратив цілий вечір на перегляд тих паперів. Він не знайшов підстав, які б свідчили, що Карел мав рацію, наполягаючи на такій поспішності. Велика частина паперів стосувалася Англо-Індійської корпорації обчислювальної техніки, де працював Карел, і їх, безумовно, належало передати науковим співробітникам фірми. Решта паперів стосувалася екзистенціальної психології, психоаналітичного методу Маслова і т. ін. Одна майже закінчена книга була присвячена застосуванню психodelічних препаратів.

Мені здалося, що саме в тій останній книзі я й знайшов ключ до розгадки. Коли ми з Карелом вчилися в Упсалі, то часто обговорювали, що таке смерть, чи існують межі людської свідомості і т. ін. Я писав дисертацію про «Єгипетську книгу мертвих», справжня назва якої «Ру ну перт ем гру» означає «Книга про появу вдень». Мене цікавив лише символізм цієї «темної ночі душі», небезпек, з якими зустрічається звільнений від тілесної оболонки дух протягом своєї цілонічної подорожі до Аментета. Проте Карел наполягав, щоб я простудіював «Тібетську книгу мертвих», у якій підхід до проблеми смерті зовсім інший, а тоді порівняв обидві. Ale ж кожен, хто коли-небудь знайомився з цими творами, знає, що тібетська книга це пам'ятка буддизму, і її релігійна основа зовсім не та, що в давніх єгиптян. Я відчував, що порівнювати їх це гайнувати час, вправлятися в педантизмі. Все ж Карел зумів зацікавити мене тібетською книгою, і ми провели чимало довгих вечорів, обговорюючи її. Дістати психodelічні препарати в той час було майже неможливо, бо завдяки книзі Олдоса Хакслі про мескалін вони стали дуже популярні серед наркоманів. Однак нам попала до рук стаття Рене Домаля, в якій ішлося про те, як він експериментував з ефіром. Домаль намочував носову хустинку ефіром і прикладав її до носа. Коли він непрітомнів, його рука падала, і він зразу приходив до тями. Домаль описував свої видіння під дією ефіру, і ці описи спровали на нас чимале враження. Він пережив те ж саме, що пережили багато містиків: хоча він і був «непрітомний» під дією ефіру, а все ж відчував, що сприймання ним дійсності в цей час були набагато реальніші, ніж його щоденне сприймання світу в нормальному стані. Ми з Карелом погодилися в тому, що наше повсякденне сприйняття має в собі елемент нереальності. Ми дуже добре розуміли Чжуан-цзи, який говорив, що, уявляючи себе метеликом, він у всьому почувався як метелик, і не був упевнений чи він — це Чжуан-цзи, що уявляє себе метеликом, чи метелик, що уявляє себе Чжуан-цзи.

Близько місяця ми з Вайсманом «експериментували зі свідомістю». Під час різдвяних канікул ми спробували не спати протягом трьох днів, відганяючи сон чорною кавою й сигарами. І досягли стану надзвичайно інтенсивного інтелектуального сприймання. Пригадую, я тоді сказав:

— Якби такий стан можна було підтримувати постійно, поезія стала б непотрібна, бо я можу бачити набагато далі й глибше, ніж будь-який поет.

Ми також спробували ефір і чотирьоххлористий водень. На мене ці препарати майже не подіяли. Щоправда у мене загострилася інтуїція — так, як ото іноді буває, коли засинаєш. Однак це відчуття було дуже коротке, і пізніше я не міг його пригадати. Ефір викликав у мене головний біль протягом кількох днів, тому після двох спроб я вирішив від нього відмовитись. Карел твердив, що його відчуття багато в чому збігалися з відчуттями, яких зазнавав Домаль. Були,

щоправда, й певні відмінності. Пригадую, він надавав дуже великого значення рядкам чорних крапок, що їх викликали в нього ці препарати. Але після вживання тих препаратів у нього також були фізичні розлади й неприємні відчуття, і він перестав їх вживати. Пізніше, коли Вайсман обійняв посаду психолога в експериментальній лабораторії, в нього з'явилася можливість діставати мескалін та лізергінову кислоту, і він кілька разів пропонував мені їх випробувати. Але в той час у мене були вже інші інтереси. Саме про ці «інші інтереси» я й говоритиму далі.

Цей довгий екскурс у минуле я зробив для того, аби пояснити, чому мені здавалося, що я розумію останнє прохання Карела Вайсмана. Я археолог, а не психолог. Але я був найдавніший приятель Карела і колись поділяв його зацікавленість можливостями людської свідомості. В останні хвилини свого життя він, звичайно ж, згадав наші довгі нічні розмови в Упсалі, незліченні вечори в маленькому ресторанчику над річкою, куди ми заходили на пиво, мою кімнату і пляшки шнапсу, який ми пили там до другої ночі... Я думав про це і відчував: щось мене непокоїть, десь у душі ворується невиразна тривога, схожа на ту, яка змусила мене тоді подзвонити опівночі до будинку Карела Вайсмана в Гемпстеді. Але що сталося, те сталося, і я вирішив забути про це.

У день похорону моого приятеля я був на Гебрідських островах,— мене викликали туди для дослідження останків людини неолітичної доби, які напочуд добре збереглися на острові Гаррісі,— а повернувшись, я побачив кілька шаф з паперами на площадці сходів під дверима мого помешкання. Всі мої думки снувалися довкола людини з неолітичної доби. Я заглянув у одну з шухляд, подивився на швидкозшивач із назвою «Сприймання кольору емоційно виснаженими тваринами» і поспіхом засунув шухляду на місце. Відтак зайшов у своє помешкання. Розгорнувши «Археологічний журнал», я натрапив на статтю Райха про визначення віку базальтових статуеток Богазкейського храму за допомогою електроніки. Стаття захопила мене: я подзвонив Спенсеру в Британський музей і відразу ж поїхав до нього. Протягом наступних сорока восьми годин я тільки думав, що про богазкейські статуетки та про особливості хеттської скульптури.

Це, безумовно, врятувало мені життя. Не могло бути ніяких сумнівів у тому, що цатогвани чекали моєго повернення, чекали моїх дій. На щастя, голова в мене була цілковито зайнята археологією. Мої думки вільно ширяли над просторими морями минулого, заколисувані в потоках історії. І для психології місця не залишилося. Якби я заходився ревно вивчати матеріали моого приятеля, шукаючи причину його самогубства, моя власна свідомість була б завойована, а відтак і понівечена протягом кількох годин.

Коли я згадую про це, я здригаюсь. Мене оточували зловмисні зловорожі істоти. Я був неначе нурець на дні моря, який так зосереджено розглядає коштовності затонулого судна, що не помічає холодних очей спрута, який лежить позаду й вичікує. В іншому стані я б міг помітити їх, як це було пізніше на Каратепе. Але відкриття Райха захопило всю мою увагу. Воно виштовхнуло в мене з голови почуття обов'язку перед моїм померлим приятелем.

Отож я був під пильним і постійним наглядом цатогванів протягом кількох тижнів. Саме в цей час я вирішив, що мені неодмінно треба повернутися до Малої Азії і з'ясувати питання, які виникли в з'язку з Райховою критикою моого датування. З іншого боку, я відчуваю, що це мое рішення було визначене наперед. Безперечно, Карел припустився помилки: він навряд чи знайшов би особу, менш придатну для виконання обов'язків судового виконавця, ніж я. Звичайно, ті шафи з паперами збуджували в мені докори сумління протягом кількох тижнів, що залишалися до від'їзду з Англії, і кілька разів я змушував себе взятися за них. Проте щоразу в мене з'являлася нехіть до психології взагалі й до цих матеріалів зокрема, і я відкладав їх. Пам'ятаю, останнього разу, коли я брався за них, у мене з'явилася думка, чи не простіше було б попросити доглядача спалити все це в підвальній топці. Проте я відразу зрозумів аморальність такого вчинку і відкинув цю думку, дивуючись, якщо казати правду, з того, що вона таки мене спокушала. Я не мав аніякісінського уявлення про те, що то хтось інший, а не я думав ту думку.

Згодом я часто запитував себе, чи вибір мене як виконавця духівниці входив у плані моого приятеля, чи це було рішення останньої хвилини, зроблено в стані розpacu. Певне, він довго не думав над тим, інакше вони б усе знали наперед. В такому разі, чи було це раптове натхненне рішення останнім спалахом одного з найвидатніших умів двадцятого сторіччя? Чи, може, мене було вибрано через відсутність країці кандидатури? Ми дізнаємося про це, якщо здобудемо доступ до архівів цатогванів. Я схиляюся до думки, що цей вибір був умисний — вмілій, продуманий хід. Бо якщо провидіння сприяло Карелу тоді, коли він робив вибір, воно, безперечно, сприяло мені протягом цілих шести місяців, коли я думав про що завгодно, але тільки не про папери моого приятеля.

Вирушаючи до Туреччини, я домовився з власником будинку про те, що Баумгарт буватиме у мене в помешканні під час моєї відсутності. Баумгарт погодився спробувати попередньо розсортувати папери. Крім того я почав переговори з двома американськими видавцями підручників психології, і вони зацікавилися паперами Карела Вайсмана. Відтак протягом кількох місяців я більше не думав про психологію, бо проблеми, пов'язані з датуванням базальтових статуеток, поглинули всю мою увагу. Райх засів у лабораторії Турецької уранової компанії в Діярбакирі. В ту пору він зосередився на проблемі датування останків людей та тварин за допомогою аргонового методу, і в цій сфері став неперевершеним авторитетом. Відійшовши від доісторичних часів і зосередившись на Хеттському царстві, він досліджував період панування хеттів. Вік людини — один мільйон років: вторгнення хеттів у Малу Азію сталося 1900 року до нової ери. Отож, коли я приїхав до Діярбакира, Райх був у захваті, адже моя книга про цивілізацію хеттів стала зразковою працею в цій галузі від часу ІІ видання 1980 року.

Зі свого боку я схилявся перед Райхом як ученим. Я добре орієнтувся в будь-якому періоді від 2500 року до нової ери до кінця десятого сторіччя нашої ери. Райх вільно орієнтувався в будь-якому періоді, починаючи з кам'яновугільного. Про плейстоцен він говорив не як про минулу добу, що віддалена від сьогодення мільйоном років, а як про недавню історію. Одного разу я був присутній, коли Райх обстежував зуб динозавра і неначе між іншим зауважив, що той зуб аж ніяк не з крейдяного періоду, і що він, Райх, датував би його пізнім тріасовим періодом, тобто на п'ятдесят мільйонів років пізніше. Я був присутній і тоді, коли лічильник Гейгера підтверджував здогад Райха. Його інтуїція на такі речі була надприродна.

А що Райх відіграватиме значну роль у цій розповіді, то треба дещо сказати про нього. Так само як і я, він був чоловік масивний. Проте, на відміну від мене, його масивність була природна, без надлишку жиру. Він мав могутні, як у борця, плечі і величезну випнуту щелепу. Його голос завжди викликав подив, бо був ніжний і досить високий — мабуть, унаслідок перенесеної в дитинстві хвороби горла.

Але головна різниця між мною та Райхом полягала в нашему емоційному ставленні до минулого. Райх був учений до самих кісток. Цифри й виміри становили для нього все. Він, бувало, страшенно тішився, переглядаючи покази лічильника Гейгера, які іноді займали понад десять сторінок. Він любив повторювати, що історія повинна бути наукою. Що ж до мене, то я ніколи не міг приховати могутнього романтичного потягу. Археологом я став завдяки мало не містичному випадкові. Якось, живучи в селі, я читав книжку Лейярда про цивілізацію Ніневії; книжку я знайшов там-таки, у кімнаті, де мене помістили. У дворі на мотузці сушився мій одяг. Загримів грім, і я вибіг зняти його. Посеред двору була велика багнista калюжа. Знімаючи одяг і все ще перебуваючи думками в Ніневії, я глянув на ту калюжу й на мить забув, де я і що роблю. Калюжа втратила свою звичність і стала така чужа, як море на Марсі. Перші краплі дощу порушили гладеньку поверхню води. Це миттє заповнило таке відчуття щастя й осяння, якого я ніколи доти не знав. Ніневія та й уся історія стали нараз так само реальні і так само чужі, як і та калюжа. Історія стала такою реальністю, що я, стоячи з оберемком одягу в руках, відчув презирство до свого власного існування. Решту того вечора я тинявся ніби вві сні. Я вже знат, що

відніні мені судилося все життя «копиратися в минулому» і відтворювати оте видиво реальності.

Все це безпосередньо стосується моєї розповіді і свідчить, що в нас із Райхом було зовсім різне ставлення до минулого. Ми постійно дивували один одного, відкриваючи нові риси своїх характерів. Для Райха наука охоплювала всю поезію життя, і минуле просто випадково стало сферою, в якій він виявляв свої здібності. У моєму ж випадку наука була служницею поезії. Чарлз Маерз, мій перший наставник, закріпив у мене таке ставлення, бо сам ставився до всього сучасного з повним презирством. Спостерігати його під час розкопок — це однаково що спостерігати людину, яка перестала жити в двадцятому сторіччі і яка дивиться на історію, як беркут дивиться вниз із вершини гори. У нього було почуття глибокої відрази до більшості людського загалу; якось він сказав мені, що більшість людей «такі недосконалі й жалюгідні». Завдяки Маерзові у мене виробився погляд, що справжній історик — це радше поет, а не вчений. Якось він сказав, що коли спостерігає деяких людей, йому хочеться накласти на себе руки і що він змирився зі своєю долею лише завдяки тому, що має можливість спостерігати й обмірковувати піднесення й занепади цивілізації.

Протягом тих перших тижнів нашого перебування у Діярбакирі, коли звичні для цієї пори року дощі не давали зможи вести розкопки на горі Каратепе, ми багато дискутували вечорами; при цьому Райх пив пиво, а я — чудовий місцевий коньяк (навіть у цьому виявлялися відмінності наших характерів).

Одного з тих вечорів надійшов дуже короткий лист від Баумгарта. У ньому йшлося про те, що Баумарт знайшов у шафах Вайсмана деякі папери і вони переконали його, що за якийсь час перед тим, як учинити самогубство, Вайсман утратив здоровий глузд — йому здавалося, що «вони» знають про його дії і спробують його знищити. З контексту, писав Баумарт, було ясно, що «вони» — це не людські істоти. Тому він вирішив припинити переговори про публікацію Вайсманових психологічних праць і почекати мого повернення.

Лист спантеличив і заінтригував мене. Саме під ту пору ми з Райхом закінчили якусь частину нашої роботи і відчували, що маємо право відпочити й поздоровити себе з успіхом; отож цілій той вечір ми обговорювали «божевілля» і самогубство Вайсмана. На початку нашої розмови з нами були Райхові турецькі колеги з Ізміра, і один з них, доктор Мухаммед Дарга, згадав про цікавий факт. Виявляється, що протягом останніх десяти років число самогубств по селах Туреччини значно зросло. Це мене здивувало, бо хоч число самогубств у містах більшості країн і зростало, сільське населення в загальному ще не було заражене цим вірусом.

Другий з наших гостей, доктор Омер Фуад, розповів нам про дослідження, які проводив його відділ і які стосувалися кількості самогубств серед давніх єгиптян і хеттів. У листах на глиняних табличках, адресованих цареві давніх хеттів Орзаві і знайдених у Богазкей, згадується епідемія самогубств за правління царя Мурсія Другого (1334—1306 рр. до н. е.) і наводяться дані з Хаттусаса, столиці Хеттського царства. Хоч як це дивно, в менетських папірусах, знайдених 1990 року в монастирі Ес Сувейди, також згадується епідемія самогубств у Єгипті за царювання Гаремгеба і Сета Першого приблизно в той самий історичний період (1350—1292 рр. до н. е.). Доктор Мухаммед Дарга був прихильник тієї дивної праці, зразка історичного шарлатанства — Шпенглерового «Присмерку Європи»⁵. Він твердив, що такі епідемії самогубств можна точно передбачити, зважаючи на вік цивілізації і рівень її урбанізації. Він розвивав нісенітну метафору про біологічні клітини і про тенденцію тих клітин «вмирати добровільно», після того, як тіло втратило здатність реагувати на стимуляцію з боку середовища.

Все це вразило мене своєю безглуздістю. Адже цивілізація хеттів у 1350 році до нової ери ледве налічувала 700 років, тоді як цивілізація єгиптян була при наймні вдвічі старша. Крім того доктор Дарга мав досить догматичну манеру виголошувати свої «факти», і це мене дратувало. Під дією випитого коньяку я розпалився, висловив сумнів щодо слушності думок наших гостей і щодо

⁵ Шпенглер Освальд (1880—1936) — німецький філософ-ідеаліст. У своїй праці «Присмерк Європи» заперечував історичний прогрес, проголошував занепад сучасної європейської цивілізації.

наявності в них фактів та цифр, які б підтверджували ті думки. Вони сказали, що подадуть факти й цифри на розгляд Вольфганга Райха. І оскільки ім треба було летіти назад до Ізміра, то вони покинули нас досить рано.

Отоді ми й почали розмову, яка запам'яталася мені, як початок боротьби проти паразитів свідомості.

Райх із його ясним науковим розумом швидко підсумував усі «за» й «проти» нашої попередньої дискусії, сказав, що докторові Дарзі бракує наукової безсторонності, й повів далі:

— Погляньмо на факти й цифри, які ми маємо про нашу власну цивілізацію. Про що вони свідчать? Візьмімо, наприклад, дані про самогубства. У 1960 році в Англії сто десять чоловік з мільйона закінчували своє життя самогубством. Це вдвічі більше, ніж сто років перед тим. У 1970 році кількість самогубств знову подвоїлася, а в 1980 зросла вшестеро...

Райх мав дивовижний розум: він, здавалося, вміщав у собі всі важливі статистичні дані сторіччя. Я не люблю цифри. Слухаючи його, я відчув, що зі мною щось сталося. Неначе на мене дихнуло холодом, неначе я відчув на собі погляд якоїсь зловорожої істоти. Це тривало лише коротку мить, а все ж мене пройняв дрож.

Райх запитав:

— Тобі холодно?

Я похитав головою.

Коли він замовк на хвилю і подивився з вікна вниз на освітлену вулицю, я сказав:

— А все-таки, що не кажи, ми майже нічого не знаємо про людське життя. Райх байдоро відмовив:

— Ми знаємо достатньо для того, щоб іти вперед, а більшого чекати годі. Я все ж ніяк не міг забути отого відчуття холода. А Райхові сказав:

— Зрештою, цивілізація — це своєрідний сон. Уявімо, що людина раптом прокинулася і сон зник. Чи не достатня це підстава для того, щоб накласти на себе руки?

Я мав на увазі Карела Вайсмана, і Райх це зізнав.

— А як же тоді пояснити оті балочки про потвори? — запитав він.

Я змушений був визнати, що цей момент не узгоджується з моєю теорією. Однак я був неспроможний позбутися холодних обіймів депресії, яка охопила мене. Навіть більше, я був наляканий. Мені здавалося, ніби я побачив щось таке, чого не зможу забути — до чого змушений буду повернутися. А ще мені здавалося, що на мене може напасті нервовий страх. Після півпляшки випитого коньяку я був страхітливо тверезий, відсторонено усвідомлюючи, що мое тіло таки трохи сп'яніло, що я перебуваю ніби осторонь від нього і не маю сили ототожнитися з ним. Мені в голову запала жахлива думка: кількість самогубств зростає через те, що тисячі людських істот «пробуждаються» так само, як і я, підносячись до усвідомлення абсурдності людського життя, і відмовляються жити далі. Сон історії наближається до кінця. Людство починає прокидатися; одного дня воно прокинеться остаточно, і тоді станеться масове самогубство.

Ці думки були такі страхітливі, що мені хотілося піти до себе в кімнату й обміркувати їх. Однак я змусив себе, проти своєї волі, висловити їх Райхові. Навряд чи мій приятель зрозумів мене повністю, але він бачив, що я у небезпечному стані, і з притаманною йому натхненною інтуїцією сказав саме ті слова, які могли відновити мій душевний спокій.

Він почав говорити про ту дивну роль, яку відіграють в археології випадковості; випадковості, які в художній літературі здавалися б безглуздими.

Він говорив про те, як Джордж Сміт виїхав з Лондона з абсурдною надією знайти глиняні таблички, які б могли доповнити поему про Гільгамеша, і як він справді знайшов їх. Він говорив про не менш «неймовірну» історію Шліманового відкриття Трої, про Лейядове відкриття стародавнього міста Калаха — говорив так, ніби невидима нитка долі вела тих людей до їхніх відкриттів.

Я визнав, що археологія більше, ніж будь-яка інша наука, змушує людину повірити в чудо.

Райх підхопив і швидко розвинув цю думку:

— Але ж якщо ти згоден з цим, то мусиш віднати й те, що цивілізація — це не сновидіння. Сон логічний доти, доки він триває; коли ж ми прокидаємося, він утрачає логіку. Ти кажеш, що наші ілюзії накидають подібну логіку життю. Річ у тім, що історії Леярда, Шлімана, Сміта, Шампольйона, Роулінсона, Боссерта цілковито суперечать цьому. Вони просто відбулися. Це реальні життєві історії з такими неймовірними збігами обставин, які не придумаєш ніякий романіст...

Він мав рацию, і мені не залишалось нічого іншого, як погодитись. А коли я подумав про оту дивну долю, яка вела Шлімана до Трої, а Леярда до Німруда, я згадав подібні приклади із свого власного життя, наприклад, мою першу велику «знахідку» — паралельні тексти фінікійською, протохеттською і нессійською мовами в місті Кадеші. Я й досі пам'ятав непереборне відчуття фортуни; якогось «божества, що по-різному визначає наші долі» (або принаймні якогось таємничого закону випадковості) — відчуття, яке охопило мене, коли я зішкрябував землю з тих глинняних табличок. Я ж бо знов, принаймні за півгодини перед тим, як знайти ті тексти, що в той день зроблю визначне відкриття; і, увігнавши навмання заступ у землю, я не боявся, що змарнув час.

Отож Райх менш ніж за десять хвилин спромігся оживити в мені оптимізм і здоровий глузд.

Я тоді не знов, що виграв свій перший бій із цатогванами.

(*При мітка редактора. Від цього місяця й далі магнітофонний запис доповнено автобіографічними нотатками професора Остіна з люб'язного дозволу бібліотеки Техаського університету. Ці нотатки було опубліковано окремо в «Збірнику» професора Остіна. Нотатки використано з єдиною метою — розширити матеріал магнітофонних записів, які далі становлять приблизно десять тисяч слів.*)

Тієї весни бог археології безумовно сприяв мені. Нам з Райхом працювалося разом так добре, що я вирішив найняти помешкання в Діярбакірі й залишитися там принаймні на рік.

А в квітні, за кілька днів перед нашим від'їздом до Чорної гори (Каратепе), я одержав листа від компанії «Стандард моторз енд індженірінг», у якій працював Карел Вайсман. Автори листа сповіщали, що компанія мас намір повернути мені велику частину Вайсманових паперів, і просили повідомити їх про моє місцеперебування. Я відповів, що листи мені можна надсилати на адресу Англо-Індійської уранової компанії в Діярбакірі; що ж до Вайсманових паперів, то я був би дуже вдачний, якби їх надіслали або мені на лондонську адресу, або Баунгартові, який і далі перебував у Гемстеді.

Коли професор Гельмут Боссерт у 1946 році вперше під'їджав до Кадірлі, найближчого до Чорної гори хеттів «міста», йому довелося непереливки, місячи багнюку тодішніх ґрунтовних доріг. У ті дні Кадірлі було крихітне провінційне містечко. Сьогодні це зручне і тихе невелике місто з двома чудовими готелями. Реактивним літаком звідси за годину можна перелетіти до Лондона.

Щоб дістатися звідси до Чорної гори (Каратепе), Боссерт мусив іти ще цілий день пастушачими стежками, порослими колючим чагарником. Ми ж на своєму вертоліті долетіли від Діярбакира до Кадірлі за годину, а тоді ще за двадцять хвилин до Каратепе. Райхове електронне обладнання було вже довезене сюди транспортним літаком сорок вісім годин до того.

Отут треба сказати про мету нашої експедиції. З Чорною горою, яка є частиною анти-Таврського гірського хребта, пов'язано чимало таємниць. Так зване Хеттське царство впalo близько 1200 року до нової ери під ударами чужоземних орд, найвідомішими серед яких були ассирійці. Однак хеттська культура на Каратепе, так само як і на Каршеміші й Зінджірлі, проіснувала ще п'ятсот років. Що ж відбувалося впродовж тих п'ятисот років? Яким чином зуміли хетти зберегти свою культуру протягом такого довгого й неспокійного часу, коли їхня північна столиця Хаттусас була в руках ассирійців. Це була та проблема, якій я присвятив десять років свого життя.

Я завжди вірив у те, що розгадка цієї таємниці криється глибоко під землею, в надрах Чорної гори, і що її можна знайти, провівші розкопки. Адже саме внаслідок розкопок могил у Богазкей були знайдені поховання культурного народу, давнішого від хеттів аж на тисячу років.

Внаслідок розкопок 1987 року, я й справді виявив багато дивних базальтових статуеток, дуже відмінних від хеттських скульптурних зображень — знаменитих биків, левів та крилатих сфінксов, знайдених на поверхні. Статуетки були пласкі й кутасті; в них прописувало щось первісне, але ця первісність була зовсім не така, як у африканських скульптур, з якими їх час від часу порівнювали. На цих статуетках вирізьблено хеттські, а не фінікійські і не ассирійські клиноподібні письмові знаки. Якби не ці знаки, я б подумав, що ті базальтові статуетки належать до зовсім іншої культури. Клинопис сам по собі становив ще одну проблему. Хоч наші знання хеттської мови були досить повні завдяки дослідженням Грозного, а проте тут було ще чимало прогалин. Особливо часто ці прогалини траплялись у текстах, де йшлося про релігійний ритуал. (Уявімо собі, наприклад, археолога майбутньої цивілізації, якого загнав у безвихід текст католицької відправи, зображення хреста і дивні скорочення.) Отже ми вирішили, що написи на базальтових статуетках стосувалися майже виключно релігійного ритуалу, оскільки сімдесят п'ять відсотків з них були для нас не відомі.

Один з небагатьох написів, які ми змогли прочитати, був такий: «Перед (або під) Пітханасом жили великі стари». А ось ще один напис: «Тудаліяс ушанував Абхота Темного». Хеттські символи, що означають «темний», можуть також означати «чорний», «нечистий» або «недоторканий» в індуїстському значенні.

Мої знахідки викликали широкий розголос в археологічному світі. Сам я спочатку схилявся до думки, що ті базальтові статуетки належать до іншої, протохеттської культури (тобто попередникам хеттів), яка дуже відмінна від культури, відкритої в Богазкей і від якої хетти перейняли своє клиноподібне письмо. Пітханас — давній хеттський володар, який правив близько 1900 року до нової ери. Якщо мій здогад правильний, то напис означав, що перед Пітханасом жили великі протохетти, від яких хетти успадкували своє письмо. («Нижче» могло означати, що їхні поховання були під похованнями хеттів, так само, як і в Богазкей.) Що ж до напису про Тудаліяса, ще одного хеттського володаря, який правив близько 1700 року до нової ери, то цей напис означав, що хетти взяли свій релігійний ритуал від протохеттів, для яких Абхот Темний (або нечистий) був богом.

До такої думки, повторюю, я схилявся спочатку: що хетти перейняли елементи релігії своїх попередників, які жили на горі Каратепе, і поробили написи на протохеттських статуетках, аби показати спадкоємність своєї культури. Але чим більше я вивчав дані (які дуже складно розглядати тут у деталях), тим більше переконувався в тому, що статуетки пояснюють, як гора Каратепе залишалася острівцем культури ще довго після падіння Хеттського царства. Яка ж сила так довго стримувала загарбників? У даному випадку не сила зброї; знахідки в районі гори Каратепе свідчать радше про високий рівень художнього, а не військового мистецтва хеттів. Байдужість нападників? Чого б це вони були байдужі? Адже через Каратепе, Зінджірлі й Каршеміш відкривався шлях на південь — до Сірії та Аравії. Ні, мені здається, що лише одна достатньо могутня сила могла стримати честолюбний і войовничий народ: забобонний страх. Сила Каратепе й суміжних земель, без сумніву, полягала в силі якоїсь могутньої релігії. Релігії чи магії? Може, гора Каратепе була визнаним центром магічної культури, так само як Дельфи. Чи не тому й оті дивні рельєфні зображення людей із пташиними головами, жукоподібних істот, крилатих биків та левів?

Райх не погодився зі мною через розбіжність його датування статуеток з моїм. Він сказав, що статуетки, незважаючи на винятково добру збереженість, були набагато тисяч років давніші за протохеттську культуру. Пізніше він перевірив це за допомогою свого «нейтронного датувального приладу» і використовував мої статуетки як основний пробний матеріал. І тут виникла абсурдна ситуація. Датувальний прилад винятково точно визначав вік черепків із Шумеру й Вавілону (одержані результати ми перевіряли перехресним способом за допомогою іншого обладнання), а от зі статуетками справа стояла на місці. Принаймні, результати, які ми одержували, працюючи зі статуетками, були надто приголомшливи, щоб бути правильними. Нейтронний промінь спрямовувався на дрібнєсенькі частинки кам'яного пилу в тріщинках і заглибинах статуеток. Аналізуючи ступінь «зношенні» й руйнації тих частинок, датувальний прилад мав би приблизно визначити, скільки минуло часу відтоді, як був вирізьблений

базальт. Однак прилад не виправдовував наших надій: стрілка індикатора дійшла до крайньої точки шкали — 10 000 років до нової ери! Райх сказав, що треба збільшити шкалу — просто цікаво, де ж зупиниться стрілка. Він збільшив шкалу вдвічі за допомогою якихось нескладних додаткових елементів. Стрілка й цього разу без найменших коливань дійшла до краю шкали. Це вже не вкладалося в рамки здорового глузду, і Райх подумав, чи не припустився він якоюсь помилки. Можливо, під виник не внаслідок різьблення? В такому разі прилад міг показувати вік самого базальту! Так чи інакше, Райх наказав своїм помічникам зробити шкалу аж до мільйона років — завдання неймовірно важке, і щоб виконати його, треба було витратити ціле літо. Відтак ми виїхали експедицією до Каратепе, щоб на місці дослідити суть проблеми.

Отже... суть проблеми. Яким неправдоподібним здається все тепер, коли я розповідаю про це! Хіба можна повірити в простий «збіг обставин» у світлі наявних фактів? Але ж обидві мої «проблеми» таки збігалися: проблема самоубиства моого приятеля і проблема базальтових статуюток.

Однак розповім все по порядку. За взаємною домовленістю ми з Райхом могли ночувати в комфортабельному готелі в Кадірлі, а вранці приїздити до Каратепе. Проте, оскільки наші робітники мешкали в найближчому селі, то й ми вирішили, що краще буде провести максимум часу на місці розкопок. Крім того, мое романтичне єство не погоджувалося щодня лишати друге тисячоліття до нової ери і щовечора знову занурюватися у вир подій кінця ХХ сторіччя. Тому ми напнули намета на невеличкому майданчику поблизу вершини гори.

Знизу до нас долинав безперервний гук річки Пірамуса, породжений вируванням його жовтих вод.

На вершині гори було встановлено електронний зонд. Цей прилад заслуговує на те, щоб про нього сказати кілька слів: винайшов його Райх, і з того часу в археології відбулася справжня революція. В принципі прилад був схожий на рентгенівський апарат або міношукач. Але міношукач не може знаходити ніяких інших предметів, крім металевих, а рентгенівські промені не можуть проходити крізь тверді, непрозорі тіла. Оскільки земля тверда й непрозора, то давній спосіб просвічування рентгеном — не міг дати археології ніякої користі. Навіть більше, молекулярна будова тих предметів, що цікавлять археологів (кам'яні вироби, гончарний посуд, кераміка тощо), приблизно така сама, як і молекулярна будова землі довкола тих предметів, отже, малоймовірно щоб їх можна було зафіксувати за допомогою рентгенівських променів.

Промені Райхової моделі електронного лазера проходили на глибину трьох миль і завдяки принципові «нейтронного зворотного зв'язку» можна було відразу ж визначити місце знаходження будь-якого об'єкта правильної форми, наприклад, кам'яної плити. Наші роботи-«кроти» порівняно легко докопувалися до об'єктів під землею.

Неважко уявити мое хвилювання в день нашого від'їзду до Каратепе. Адже протягом останніх п'ятнадцяти років нам не пощастило знайти ні нових базальтових статуюток, ні матеріалів, які б указували на їхнє походження.

Проблема здавалася практично нерозв'язною, бо треба було розкопувати величезні товщи землі. І ось Райх своїм винаходом розв'язав її дуже просто.

А проте перші три дні успіхів не дали. Зонд, який ми встановлювали над місцями давніших розкопок, нічого не виявив. Протягом наступного півдня ми переміщували зонд на іншу ділянку, що була на відстані ста ярдів від попередньої. Цього разу я був упевнений, що тут ми щось та знайдемо і... помилився. Ми з Райхом похмуро глянули на рівнину, що лежала внизу, тоді на величезний корпус електронного зонда, думаючи про те, скільки ще доведеться переміщувати його, поки вдасться натрапити на «знахідку».

На третій день увечері до нас приїхали наші турецькі колеги Фуад і Дарга. Ми вирішили полетіти гелікоптером до Кадірлі й повечеряті в готелі. Наше роздратування, викликане підозрою, що Фуад і Дарга стежать за нами за дорученням турецького уряду, незабаром розвіялось, бо обидва вони ставилися до нас із теплотою, симпатією і широю зацікавленістю. Після смачної вечері й чудового червоного вина ми вже не так гостро сприймати невдачі й розчарування того дня.

Опісля ми перейшли в кімнату для відпочинку, де крім нас не було нікого, зручно всілися в крісла і почали пити турецьку каву й коньяк. Тут доктор Мухаммед Дарга знову порушив питання самогубств. Цього разу він був озброєний фактами й цифрами. Я не буду переповідати подробиці нашої дискусії, яка затяглася аж за північ, але вона показала, що Даргова теорія про «біологічний розпад» була не така вже й безглупда.

Як пояснити, питав Дарга, величезне збільшення самогубств у світі, дотримуючись погляду, що причина криється в «неврозі цивілізації». Майже цілковита безпека, відсутність справжньої мети? Але ж і в сучасному світі існує безліч галузей діяльності, де потрібні відвага, рішучість, готовність іти на ризик. Протягом останніх п'ятдесяти років психологія досягла істотних успіхів. Злочинність тепер була не така висока, як можна б очікувати, виходячи з перенаселеності світу. В першій половині двадцятого сторіччя зростання злочинності йшло в парі зі зростанням самогубств. Чому ж злочинність упала, а кількість самогубств так різко збільшилася? Це не вкладалося в рамки здорового глупду. В минулому самогубства й злочини завжди були між собою пов'язані. Протягом першої половини двадцятого сторіччя причиною високого рівня самогубств було почасти й те, що одна третина вбивць накладала на себе руки. Ні, казав Дарга, тут діє якийсь дивний закон історичного розпаду, про який знов лише Шпенглер. Окрім люді становлять лише клітинки великого тіла цивілізації, і так само як у випадку з людським тілом, швидкість розпаду різко зростає внаслідок старіння...

Я змушений був визнати, що він переконав мене більше, ніж на половину.

О пів на першу ночі ми по-дружньому розпрощалися, і наші два гелікоптери розлетілися врізnobіч у місячному сяйві над Кадірлі. О першій ми вже приземлилися на місці розкопок. Повітря було напоєне пающими ромен-зілля, яке греки називають квіткою пекла, й гострим запахом кущів, які росли на схилах гори. Знизу до нас долинав гомін річки. Вершини гори нагадували мені про мою першу мандрівку на Місяць. Іхня краса була так само відсторонена й мертві, як і місячна.

Райх зайшов у намет, він усе розмірковував над статистикою, що її виклав Дарга. Я подався вгору по валу, зайшов в одне з приміщень горішньої брами, а тоді сходинками виліз на верх муру і став, розглядаючись по залийтій місячним сяйвом долині. Настрій у мене був романтичний, що й казати, а мені хотілося ще й поспілiti його. Я стояв, ледь дихаючи, а думки мої були про давніх вартових, які стояли тут, де оце й я стою, та про ті дні, коли на другому боці цих гір були самі лише ассірійці.

І раптом мої думки похмарніли. Стоячи на мурі, я відчув себе дрібним і нікчемним. Мое життя не здалося мені нічим іншим, як жмурами на поверхні моря часу, а світ довкола чужим і ворожим. Я неначе дивувався з безглупдою впертості людських створінь, з їхніх невіліковних ілюзій щодо своєї величини. Мені здалося нараз, що життя — всього-на-всього сон. Для людських істот воно ніколи не було реальним.

Самотність була нестерпна. Мені захотілося побалакати з Райхом, але світло в його наметі згасло. Я стромив руку у верхню кишеню, щоб витягти носовик, і намацав сигару, яку дав мені доктор Фуад. Я прийняв її від нього просто з ввічливості, бо майже ніколи не курю. І ось тепер запах сигари ніби повертає мене в світ людей, і я вирішив запалити її. Я відрізав один кінчик сигари складаним ножиком, а другий проштрикнув. Але затягнувшись димом, відразу ж пожалкував про це. Сmak сигари був нестерпно гидкий. Я поклав її на мур і знову задивився в долину. Через кілька хвилин знову взяв сигару і цього разу затягнувся кілька разів, ковтаючи дим. Чоло мені спініло, і я мусив прихилитися до муру. Я боявся, що почну блювати і змарнув таку чудову вечерю. За кілька хвилин нудота минула, але відчуття безтілесності зсталось.

Я знову глянув на місяць, і мене раптом переповнив невимовний страх.

Я почував себе немов сновида, який прокидається й бачить, що йде по карнизу вікна на висоті в тисячу футів. Мені було так страшно, що я відчув, ніби моя свідомість розпадається; стерпіти це було неможливо. Я силкувався побороти страх, зrozуміти його причину. Він був породжений світом, що оточував мене, усвідомленням того, що я всього-на-всього предмет у тому світі, не більше. Пояснити це надзвичайно важко. Мені раптом здалося, що люди не втрачають

здорового глузду лише ось чому: вони дивляться на світ зі своєї крихітної, вузькоособистої точки зору, зі свого черв'якового погляду. Речі можуть іх вражати або лякати, а вони все дивляться на них ніби з-пода щита від вітру. Страх робить їх нікчемнішими в їхніх власних очах, але цілком не знищує; навпаки, цей страх якимось дивним чином посилює в них відчуття особистісного існування. Мені раптом здалося, ніби мене виймають з моєї особистості і я роблюся простою часточкою довколишнього краєвиду, такою ж незначною, як камінець або комаха.

Це викликало в мені прилив нової хвилі відчуттів. І я сказав собі: «Ти не камінець і не комаха. Ти не предмет. Ти — набагато більше. Ілюзія це чи ні, а твій розум містить у собі знання всіх епох. У тобі, такому, як ти стоїш отут, більше знань, ніж у цілому Британському музеї з його тисячами миль книжкових полицець».

Ця думка була якоюсь мірою нова для мене. Вона витиснула з моєї свідомості краєвид і змусила спрямувати погляд всередину самого себе. І постало питання: якщо простір безмежний, то чи безмежний він і всередині людини? Блейк сказав, що вічність починається від центру атома. Мій страх пропав. Тепер я бачив, що помилявся, вважаючи себе предметом серед мертвого краєвиду. Я доходив висновку, що людина обмежена, бо обмежений її мозок, що тільки така його кількість уміщається в черепній коробці і не більше. Але простори свідомості — новий вимір. Тіло це проста стіна між двома нескінченостями. Простір розширюється до нескінченості назовні; свідомість розширюється до нескінченості всередину.

Це була мить відкриття, всепереможного осяння. Коли я отак стояв, геть забувши про зовнішній світ, напружуши всі свої сили, щоб подивитися на внутрішні простори, сталося щось таке, що вжахнуло мене. Описати це майже неможливо. Але мені здалося, що кутюком свого ока — ока уваги, яке було обернене всередину, — я помітив рух якоїсь сторонньої істоти. Це приголомшило мене. Відчуття було таке, наче ви розслабились у теплій ванні і враз відчули, як щось слизьке й огидне торкнулося ваших ніг.

Осяння вмить зникло. Коли я поглянув на вершини гір угорі, на місяць, що пропливав у небі, мене охопила невимовна радість, неначе я повернувся додому з іншого краю Всесвіту. Голова туманіла, і я був страшенно втомлений. Усе це сталося не більше, як за п'ять хвилин.

Я попростував до свого намету й спробував знову заглянути всередину себе. На якусь хвилю це мені вдалося, проте попередніх відчуттів уже не було.

Я укутався в спальний мішок, але заснути не міг. Хотілося поговорити з Райхом або ще з кимось, висловити те, що я раптом зрозумів. Людина вважає, що її внутрішній світ — приватний. «Могила — чудове і приватне місце», — сказав Марвелл, і ми так само думаємо про свою свідомість. У реальному світі наша свобода обмежена; в уяві ми можемо робити, що хочемо; навіть більше, ми можемо не дозволити зовнішньому світові пробитися до нашої таємниці; свідомість це найприватніше місце у Всесвіті — часом навіть занадто приватне. «Кожен з нас, перебуваючи у своїй в'язниці, думає про ключ». Уся складність лікування божевільних полягає в тому, щоб удергтися до тієї в'язниці.

І все ж я не міг забути оте відчуття чогось чужого в своїй свідомості. Тепер, коли я думаю про нього, воно не здається мені таким жахливим. Зрештою, коли ви заходите до свого помешкання, знаючи, що там нікого немає, і застаєте в ній когось, то ваша перша реакція — страх: адже це може бути злодій. Минає якийсь час. Навіть, якщо до вашого помешкання й справді вдерся злодій, ви зустрічаете його лицем до лиця, сприймаєте його як реальність, і ваш спалах страху минає. Те, що так стравожило мене, було викликане відчуттям чогось (або когось) усередині, сказати б, моєї власної голови.

Щойно моя свідомість позбулася страху, щойно вона просто зацікавилася проблемою, мені відразу захотілося спати.

Перед тим, як заснути, я подумав: що це було — галюцинація після турецької кави й сигарі? Прокинувшись другого дня о сьомій ранку, я був переконаний, що — про галюцинацію не могло бути й мови. Мої спогади про те відчуття були напрочуд ясні. І все ж, якщо казати правду, вони викликали в мені радше

хвилювання, а не жах. Це й зрозуміло. Щоденне життя забирає нашу увагу й відвертає нас від «загилення в самих себе». Мені, як романтику, таке ніколи не подобалось — я люблю поринати в самого себе, а проблеми й турботи щоденного побуту заважають мені в цьому.

Отож я був стривожений, і та стривоженість стосувалася чогось такого, що було в мені, вона нагадувала, що мій внутрішній світ так само реальний, як і світ довкола мене.

Під час сніданку мені кортіло поговорити про все це з Райхом, хоч я й побоювався, що він просто не зрозуміє мене. Райх запитав, чому я такий неуважний, і я відповів, що зопалу викинув Даргову сигару.

Того ранку я наглядав за переміщенням електронного зонда на нове місце, ближче до підніжжя гори. Райх сидів у своєму наметі, розробляючи легший спосіб пересування зонда; зокрема його приваблював принцип повітряної подушки.

Робітники перемістили зонд униз по схилу гори, і той стояв тепер під нижньою брамою. Коли все було готове, я сів на своє робоче місце, перевірив механізми керування на екрані й увімкнув пусковий прилад.

Ту ж мить я відчув, що цього разу пошук був успішний. Посередині білої смуги, що перетинала екран згори донизу, виразно виділялася опуклість. Коли я вимкнув двигун, посилюючи зворотний зв'язок, опуклість відразу ж витягнулась у рівнобіжні поземні лінії.

Я послав майстра по Райха, а сам обережно далі водив важелем, зусебіч «обмащаючи» об'єкт правильної форми. На екрані було видно ще кілька таких об'єктів ліворуч і праворуч.

Це був перший випадок, коли я знайшов щось за допомогою зонда, і тому в мене не було жодного уявлення щодо розмірів чи глибини розміщення знайденого об'єкта.

Райх підбіг до зонда й окинув поглядом шкалу та важелі управління.

— О боже! — вигукнув він. — Клята шкала вийшла з ладу!

— Як це могло статися?

— Ти, мабуть, відтягнув важіль надто далеко й щось роз'єднав. Подивись на шкалу. Це ж неможливо, щоб об'єкт лежав на глибині двох миль і мав сімдесят футів заввишки!

Коли я встав із сидіння, мій настрій був досить пригнічений. Це правда, що в мене немає хисту керувати механічними пристроями. Нові автомобілі розбиваються буквально протягом лічених годин, коли я сідаю за кермо; у машин, які завжди бездоганно працювали, при самому лише моєму наближенні до них раптом починають горіти запобіжники. Цього разу в мене не було докорів сумління, що я зробив щось не так, але все одно я почував себе винним.

Райх відкрутив плиту, зняв її й зазирнув усередину. Він сказав, що очевидних неполадок нібито немає і що, підсобідавши, він ще перевірить усі схеми.

Коли я став вибачатися, він пlesнув мене по плечі й сказав:

— Це дурниці. Головне — ми щось таки знайшли. Тепер залишається визначити, на якій глибині воно лежить.

Ми добре підживилися холодними стравами, і Райх заквапився до своєї машини. Я взяв надувний матрац і ліг у тіні левової брами — після недоспаної ночі мене хилило на сон.

Я проспав аж дві години. Прокинувшись і розплющивши очі, я побачив Райха, який стояв поруч і дивився на протилежний берег річки.

Глянувши на годинника, я швидко підвівся з ліжка й мовив:

— Чого ж ти не збудив мене?

Він сів на землю поруч. Мене здивував його пригнічений стан, і я запитав:

— У чому справа? Ти знайшов причину неполадки?

Він задумливо глянув на мене.

— Неполадки немає.

Я не зрозумів його.

— Ти хочеш сказати, що вже відремонтував зонд?

— Ні, не це. В зонді не було ніякої неполадки.

- Ну то чудово! Але чому ж він неправильно показує глибину?
- Він правильно показує глибину.
- Правильно? То на якій же глибині лежить наша знахідка?
- На тій, яку показує вимірювальний прилад. На глибині двох миль.

Диво та й годі... Ледве стримуючи хвилювання, я сказав:

- Але ж дві мілі це надто велика відстань углиб, тобто... я хочу сказати, що на цій глибині вже лежить археозойська кам'яна порода.
- Не обов'язково. Але ти, мабуть, маєш рацио.
- А крім того, якщо прилад правильно показує глибину, то, очевидно, він правильно показує й розміри блоків — сімдесят футів заввишки. Це маломовірно. Навіть будівельні блоки великих пірамід менші за розмірами.
- Любий Остіне, — добродушно промовив Райх, — я цілком з тобою згоден. Це неможливо. Але я перевірив кожну схему в машині і не бачу, де б міг помилитися.

— Отже, єдиний спосіб вияснити все — це послати вниз крота.

- Я про це вже подумав. Але якщо глибина й справді становить дві мілі, то користі від крота небагато.

— Чому?

- По-перше, тому що він призначений лише для проходження крізь землю або глину, а не крізь камінь. А на такій відстані він неодмінно натрапить на кам'яну породу. По-друге, якщо б там і не було кам'яної породи, він не витримає тиску землі — дві мілі під землею — все одно, що й дві мілі під водою. Тиск на такій глибині досягає кількох тисяч фунтів на квадратний дюйм. Температура на одну мілю вглиб зростає на сто градусів, а для електронного обладнання це небезпечно — воно може не витримати такого перегріву.

Складність проблеми приголомшила мене. Якщо Райх правильно оцінював ситуацію, то в нас не було й найменшої надії викопати виявлені об'єкти — об'єкти, що були, очевидно, частиною міського муру або храму. Наша сучасна техніка не може працювати при таких температурі й тиску, не може підімати величезні блоки, що лежать на глибині двох миль.

Обговорюючи ситуацію, що склалася, ми з Райхом підійшли до зонда. Якщо дані зонда були правильні, — а Райхуважав, що саме так, — то перед археологією поставало надзвичайно складне питання: яким чином могли будівлі опинитися на такій глибині? Може, ціла ділянка землі опустилася внаслідок якогось виверження, провалилася в прірву? Далі, можливо, порожнеча була заповнена водою й мулом... Але щоб шар мулу досяг двох миль завтовшки! Скільки тисяч років треба було б для цього? Нам обом здавалося, що ми божеволіємо. Нелегко було страймитися, щоб не подзвонити колегам і не порадитися з ними. Лише страх, що ми припустилися якоїс помилки, стримував нас від такого кроку.

О п'ятій годині кріт був готовий до запуску, його ніс стримів прямо вниз. Райх увімкнув панель дистанційного керування, і гострій ніс крота закрутівся. Грудки землі упреміш із пилом піднялися вгору й опустилися невеличкою лійкоподібною купкою. Кілька секунд після того, як кріт зник під землею, купка ще тримтіла й похитувалась.

Я поглянув на екран радара. У його горішній частині тримтіла яскрава біла цятка. Вона пересувалася дуже повільно, повільніше ніж хвилинна стрілка годинника. Поруч з радарним екраном на телевізійному мигтілі хвильасті димчасті лінії. Час від часу лінії місцями тоншали або й зовсім зникали; це означало, що кріт натрапив на кам'яну породу. Коли на його шляху попадався об'єкт, завтовшки більше ніж десять футів, кріт зупинявся, і електронний лазер обстежував поверхню об'єкта.

Через годину біла цятка перемістилась до середини екрана — це означало, що кріт був на глибині приблизно однієї мілі. Тепер він посувався повільніше. Райх підійшов до зонда й увімкнув його. Екран зафіксував крота на глибині однієї мілі. А ще нижче екран показував величезні блоки. Помилки бути не могло.

Напруження охопило всіх. Робітники збилися купою, уп'явши очима в радарний екран. Райх увімкнув зонд, бо його промінь міг пошкодити крота. Ми ризикували кротом, який коштував дуже дорого, але іншого виходу не було. Ми вивірли зонд знову й знову, і він безпомилково показував, що велетенські блоки

мали більш-менш правильну форму й були розміщені один біля одного. Природними скелями вони аж ніяк не могли бути.

Сказати, що кріт уже приречений, було б перебільшенням. Завдяки електронному обладнанню його міцність набагато підвищилася, і він міг витримувати температуру до двох тисяч градусів: його творці враховували можливість зіткнення з жилами вулканічної лави. Корпус крота був надзвичайно міцний; інженери гарантували, що він може витримати тиск дві з половиною тонни на один квадратний дюйм. Але біля тих блоків на глибині двох миль тиск приблизно вдвічі більший. Крім того, передавальний пристрій міг не витримати такої високої температури. Не виключалася можливість і того, що кріт може вийти з-під контролю дистанційного керування, не було також гарантії, що він і далі належно працюватиме в разі пошкодження приймача.

О пів на дев'яту почало сутеніти, і кріт тим часом пройшов другу половину відстані. До блоків залишалося всього півмілі. Ми сказали робітникам, що вони можуть іти додому, але багато з них залишилося. Кухар приготував нам вечерю з консервів — він був надто схильований і на щось вишуканіше не спромігся.

Коли зовсім стемніло, ми посідали, прислухаючись до слабенького деректіння радарного обладнання і стежачі за яскравою цяткою. Часом мені здавалося, що вона зупинилася. Райх, у якого зір був кращий ніж у мене, запевняв мене, що вона рухається.

О пів на одинадцяту останній робітник пішов додому. Я загорнувся в кільканадцять укривал, бо піднявся вітер. Райх курив одну сигарету за одною; навіть я викурив дві.

Нараз деректіння стихло. Райх скочив на рівні ноги і сказав:

— Він уже там.

— Ти впевнений? — запитав я і не візнав свого голосу. — Він був хрипкий і чужий.

— Цілком. Його місцезнаходження визначено правильно. Зараз він над самісінськими блоками.

— Що ж тепер?

— Побачимо, що нам покаже розгортувальний пристрій, — сказав Райх і ввімкнув зонд.

Ми прикипіли очима до телевізійного екрана. Той був порожній; це означало, що розгортувальний пристрій був спрямований на масивний і важкий об'єкт. Райх крутив ручки керування. На екрані знову з'явилися хвильсті лінії, але цього разу вони були тонші й пряміші. За допомогою кількох ручок Райх зблишив їх між собою, і вся поверхня екрана перетворилася на зразкове тло з тоненьких чорнобілих ліній, як ото бувають штани в тоненьку смужку. А на ньому виразно виділялися чорні зарубки, викарбувані в скелі. Збудження протягом останніх кількох годин було таке сильне, що я дивився на них без особливого хвилювання. Сумнівів стосовно того, що вони собою являли, не було ніяких. Я бачив їх стільки разів... на базальтових статуетках. Переді мною був напис імені Абхота Чорного.

Робити більше було нічого. Ми сфотографували зображення на екрані, а тоді пішли до Райхового намету, щоб зв'язатись по радіо з Даргою, який перебував у Ізмірі. За якихось п'ять хвилин Райх уже говорив з ним. Він пояснив обставини, вибачився за ризиковану операцію з кротом (який належав турецькому урядові) і сказав: ми точно встановили, що блоки належать культурі «Старих», про яких згадується на одній із статуеток.

Дарга, здається, був трохи напідпитку. Райх досить довго пояснював йому, як це було, а коли Дарга нарешті зрозумів, що й до чого, то сказав, що вони разом з Фуадом зараз же прилетять до нас. Ми почали переконувати його, що цього не слід робити — було дуже пізно. Дарга сказав, що крота треба спрямувати в горизонтальному напрямку вздовж блоків і в такий спосіб обстежити інші об'єкти. Райх зауважив, що це неможливо. Кріт не міг рухатися вбік, лише вперед і назад. Для того, щоб обстежити сусідні блоки, його треба було підняти приблизно на сто футів, а тоді спрямувати вперед в іншому напрямку. На це пішло б кілька годин.

Нарешті ми таки переконали Даргу не летіти до нас так пізно, попрощалися і вимкнули радіоапаратуру. Хоч ми й були страшенно втомлені, але спати не хотілося ні Райхові, ні мені.

Кухар залишив нам усе необхідне для приготування кави. А до кави ми відкоркували ще й пляшку коньяку.

І саме тут, сидячи в наметі Райха опівночі двадцять першого квітня 1997 року, я розповів йому про те, що пережив напередодні. Я, либонь, почав говорити з ним про це, щоб відволіктися від отих сімдесятитових блоків під землею. Це мені вдалося. На мій подив, Райх не бачив нічого дивного в тому, про що я йому розказував. В університеті він вивчав психологію Юнга і був знайомий з ідеєю «колективного несвідомого». Якщо існує колективне несвідоме, то розум кожної людини це не окремий острівець, а становить частину великого континенту свідомості. Райх був набагато краще обізнаний з психологічною літературою, ніж я. Він цитував роботи Олдоса Хакслі, який випробував на собі дію мескалу в 1940 році і дійшов того самого висновку, що й я — людська свідомість простягається всередині нас до безконечності. Хакслі, очевидно, пішов далі: він говорив про свідомість як про окремий світ — світ, у якому ми живемо, як про планету зі своїми джунглями, пустелями й океанами. А на цій планеті, як і слід було чекати, жили всякі дивні істоти.

Я з цим не погодився. Балочки Хакслі про дивних істот це, безперечно, не що інше, як метафора, як поетична вільність. Мешканці свідомості — це спогади та ідеї, а не чудовиська.

Райх на це сказав:

— Звідки ми можемо про це знати?

— Справді, ми про це не знаємо. Але так говорить здоровий глупць.

Я згадав про те, що було зі мною минулої ночі, і моя впевненість похитнулася. Хіба це «здоровий глупць»? Чи, може, у нас уже виробилася звичка думати про людську свідомість так само, як наші пращури думали про Землю: Земля, мовляв, — центр Всесвіту? Я говорю про «мою свідомість» так само, як про «мій садок». Але в якому розумінні мій садок насправді «мій»? У ньому повно червів та комах, що не питають у мене дозволу на проживання в «моєму» садку, який існуватиме й після того, як я помру...

Такі міркування трохи заспокоїли мене, і я відчув себе краще. Я зрозумів причину своєї стривоженості (принаймні мені так здавалося). Якщо індивідуальність — ілюзія, а свідомість це щось на кшталт океану, то чому там не може бути інших істот? Перед тим, як заснути, я зробив помітку про те, що завтра треба замовити книгу Олдоса Хакслі «Небо і пекло».

Райхові думки звернули в практичніше русло. Через десять хвилин після того, як ми розійшлися, він гукнув мені зі свого намету:

— Послухай, Гілберте, треба попросити Даргу позичити нам велику повітряну платформу, щоб пересувати зонд. Це полегшить наше життя...

Дивно, що тоді жоден з нас не надавав особливого значення нашому відкриттю. Хоч ми й чекали, що воно викличе деяке пожвавлення в археологічних колах, але і Райх, і я забули про те, що сталося, коли Картер відкрив гробницю Тутанхамона або коли на узбережжі Мертвого моря поблизу Кумрана було знайдено стародавні рукописи. Археологи взагалі схильні ігнорувати галас засобів масової інформації та істерію журналістів.

Фуад і Дарга збудили нас о пів на сьому, коли робітників ще не було. З ними прибули чотири турецькі чиновники і двоє американських кіноакторів, які оглядали визначні місцеві пам'ятки. Райхові не сподобався такий несподіваний наїзд. Я сказав йому, що турецький уряд не перевищив своїх повноважень, якщо не брати до уваги акторів, які, звичайно, були тут зайві.

Насамперед усі хотіли переконатися, що блоки справді лежать на глибині двох миль. Райх увімкнув зонд і продемонстрував йому обриси Абхотового блока (як ми тепер називали його), а також крота поруч із ним.

Дарга висловив сумнів, що кріт пройшов дві мілі вглиб землі. Райх спокійно підійшов до пульта керування кротом і увімкнув його.

Результат був прикий — екран залишився порожнім. Висновок міг бути лише один: обладнання крота не витримало внаслідок надто високої температури або тиску. Звичайно, це невдача, але не така вже й страшна. Кріт коштував дорого, але його можна було замінити.

Дарга й Фуад хотіли переконатися, що з механізмом зонда все гаразд. Райх

цілій ранок демонстрував їм справність кожної ланки, доводив, що блоки справді лежать на глибині двох миль.

Ми проявили радарний знімок Абхотового блока і порівняли його клиноподібну форму з формою базальтових статуеток. Сумнівів не було; і Абхотовий блок, і базальтові статуетки належали одній культурі.

Розв'язати проблему, поза всяким сумнівом, можна було лише одним шляхом: зробити повномасштабний тунель аж до блоків. Про розміри окремих блоків ми не мали жодного уявлення. Нам здавалося, що такої висоти, як показував екран зонда, міг бути або мур, або й ціла споруда. Що ж до радарного знімка, то тут виникала ще одна дуже цікава проблема. Знімок було зроблено згори, а це означало, що мур чи споруда лежали на боці — адже за будь-якої цивілізації написів на верхах мурів чи на дахах будівель не робили ніколи.

Наші гості були хоч і спантеличені, але сповнені цікавості. Безумовно, наше відкриття стане найвидатнішим за всю історію археології. Звісно, якщо тут немає ніякої химери і якщо те, що показують прилади, — правда.

Досі найдавнішою відомою людині цивілізацією вважалася цивілізація індіанців масма, які жили на плоскогір'ї Маркагуасі в Андах, — 9000 років тому. Ми свого часу визначали вік базальтових статуеток за допомогою нейтронного приладу і тоді ж таки вирішили, що наші результати були неправильні; вони вказували на те, що цивілізація, якій належали базальтові статуетки, принаймні вдвічі старша за цивілізацію Маркагуасі.

Фуад і його друзі побули в нас до обіду, а о другій відлєтіли. До цього часу вони вже встигли заразити мене своїм захватом з приводу нашого відкриття, і мені було неприємно, що я дав себе заразити. Фуад пообіцяв, що постарається якнайшвидше прислати нам повітряну платформу, але попередив, що на це може піти кілька днів.

Ми вирішили чекати прибуття повітряної платформи і не пересувати зонд власними силами. Було цілком очевидно, що нам збиралися надати значно більшу допомогу, ніж та, на яку ми розраховували, і тому не варто було витрачати сил та енергії. У нас був ще другий крит, але ризикувати ним було нерозумно. Тому о пів на третю ми сиділи в тіні нижньої брами, пили оранжад і почувалися безробітними.

Через півгодини прибув перший журналіст — анкарський кореспондент газети «Нью-Йорк таймс». Райх розлютувався. Він подумав, що це турецький уряд поширив чутки про наше відкриття (пізніше ми дізналися, що журналістів повідомили ті кіноактори).

Райх зник у своєму наметі, а мене залишив із журналістом, досить присмінним чоловіком. Виявилося, що він читав мою книжку про хеттів. Я показав йому фотознімок і пояснив роботу зонда. Коли він запитав мене, що сталося з кротом, я відповів, що не знаю; наскільки я можу судити, крота вивели з ладу троглодити. Це була перша моя помилка. Другої я припустився, коли він запитав мене про розміри Абхотового блока. Я зазначив, що в нас немає доказів, які б свідчили, що це суцільний блок, хоча з обох боків від нього, здається, лежать такі самі блоки. Можливо, це релігійний монумент у формі величезного блока або, може, споруда на кшталт зікурату в Урі. Якщо це суцільний блок, то ми маємо всі підстави твердити, що тут ідеться про цивілізацію велетнів.

На мій подив журналіст сприйняв мої слова серйозно. Він запитав, чи підтримую я теорію про те, що на Землі колись жили велетні, які загинули внаслідок якоїсь грандіозної катастрофи на Місяці. Я відповів, що мій обов'язок як ученого — без упередження сприймати будь-яку інформацію, аж поки будуть знайдені надійні докази «за» або «проти». Чи являє собою наше відкриття надійний доказ існування цивілізації велетнів, питав він далі. Я відповів, що говорити про це ще рано. Тоді він запитав, чи згоден я з тим, що звичайні люди могли пересувати такі величезні будівельні блоки, як блоки піраміди в Гізі або піраміди сонця в Теотігуакані. І далі нічого не підозрюючи, я зазначив, що найбільші блоки піраміди в Гізі важать дванадцять тонн, а блок заввишки сімдесят футів може важити тисячу тонн. І тут-таки зауважив, що ми не маємо відомостей про те, як у давнину пересували кам'яні блоки піраміди Хеопса або, наприклад, кам'яні

плити і стовпі Стонхеджа; не виключено, що люди в ті часи знали набагато більше, ніж ми звикли думати...

Не встиг я закінчити розмову з кореспондентом газети «Нью-Йорк таймс», як прибули ще три вертолітоти з журналістами.

Близько четвертої Райх змущений був вийти зі свого намету і показати журналістам механізм зонда. Робив він це із ледь прихованним роздратуванням. А о шостій обое ми вже надірвали голос, даючи пояснення, і були страшенно втомлені. Ми знову полетіли в готель у Кадірлі, щоб спокійно повечеряти. Адміністраторові сказали до телефону нас не кликати. Але о дев'ятій до нас прорвався Фуад. Він розмахував свіжим номером газети «Нью-Йорк таймс». На першій сторінці було вміщено статтю під заголовком «Найбільше відкриття в світі». Зі статті випливало, ніби я вважаю, що ми відкрили місто велетнів і навіть припускаю, що ті велетні були чарівники і могли піднімати свої будівельні блоки вагою тисячу тонн за допомогою якихось дивних знань, що не дійшли до нас. Один мій відомий колега висловлював думку про те, що єгипетські піраміди і піраміди давнього Перу не могли бути споруджені жодним із відомих способів будівництва і що наше нове відкриття буде безперечним доказом цього. На зворотній сторінці газети було вміщено науково-популярну статтю якогось автора під назвою «Велетні Атлантиди».

Я запевнив Фуада, що нічого про велетнів не казав, принаймні у тому контексті, який навела газета. Райх пообіцяв подзвонити в «Нью-Йорк таймс» і віправити повідомлення. Відтак я непомітно прохопився до Райхової кімнати на останню чарку коньяку, звелівши коридорному всім казати, що мене нема вдома, навіть якщо б це був сам турецький султан.

Я сказав, либонь, достатньо, щоб читачеві було ясно, чому ми не могли протягом наступного тижня повернутися на місце розкопок. Турецький уряд виділив солдатів для охорони нашого обладнання; але в обов'язки солдатів не входило тримати відвідувачів на відстані, і вертолітоти кружляли над Каратепе, неначе осі навколо меду. Готелі в Кадірлі були напхом напхані вперше від часу їх спорудження. Щоб не попадати на очі шукачам сенсацій та цікавим дармобітам, ми з Райхом намагалися не виходити зі своїх номерів. Турецький уряд доставив нам повітряну платформу через півдоби, але користуватись нею поки-що було неможливо. На другий день фонд Карнегі оголосив, що виділяє нам два мільйони доларів для будівництва тунелю; Світовий фінансовий комітет оголосив про виділення ще двох мільйонів. Нарешті турецький уряд погодився звести сорокафутову дротяну огорожу довкола Чорної гори; Американський та Радянський фонди також узяли участь у її зведенні, і менше ніж за тиждень огорожа була готова. Нарешті ми могли повернутися до роботи.

Однак тепер усе стало інакше. Відійшли в минуле спокійні пообідні відпочинки й нічні розмови в наметах. Солдати стояли на варті по всій горі. Видатні археологи різних країн закидали нас питаннями й пропозиціями. У повітрі гули вертолітоти, яких утримували від приземлення остроги, що повсякчас передавалися по радіо із поспіхом спорудженої вежі керування — знову ж таки за участю Американського та Радянського фондів.

А проте наше становище було ніби не таке вже й погане. Група інженерів та техніків прикріпила зонд до повітряної платформи, що дало нам можливість миттєво одержувати дані над найважчими ділянками рельєфу. Турецький уряд поставив нас ще двома спеціально укріпленими кротами. Гроші та обладнання видавалися на першу нашу вимогу — ситуація, про яку mrіє кожен археолог.

Протягом двох днів ми зробили чимало разючих відкриттів. Насамперед, дані зонда вказували на те, що ми справді відкрили поховане місто. Мури й споруди простягалися більше ніж на милю в обох напрямках. Чорна гора була приблизно над центром цього міста. А місто справді таки належало колись велетням. Блок Абхата не був ані спорудою, ані релігійним монументом; це був суцільний будівельний блок, витесаний з найтвердішого різновиду базальту. Один з укріплених кротів відрізав шматок блока і видобув його на поверхню.

І тут нас почала переслідувати лиха доля. Через дві доби ми втратили одного із зміцнених кротів так само, як і першого разу. Він перестав реагувати на сигнали на глибині двох миль. Через тиждень ми втратили другого крота — обладнання

вартістю півмільйона фунтів опинилося під товстим шаром землі. Далі сталося ще гірше. Оператор через неуважність утратив контроль над повітряною платформою, і зонд розтрощив будинок, у якому перебували турецькі солдати. Вісімнадцятеро з них було вбито. Зонд залишився неушкоджений, але газетярі, які ще не вгамувались після перших сенсаційних повідомлень, не забарилися провести паралель з нещастями, що випали на долю експедиції Картера в 1922 році, з сенсаційними розповідями про «прокляття Тутанхамона». Один із моїх колег, на розважливість якого я цілком покладався, виступив з доповідю про мої погляди на історію хеттів. З його доповіді випливало, ніби хетти Каратепе зуміли вижити завдяки тому, що за ними утверджалася слава чародіїв. Доповідь викликала нову хвилю сенсаційних повідомлень.

Саме під цю пору на порядку спливло ім'я Говарда Лавкрафта. Як і більшість моїх колег, я ніколи не чув про Лавкрафта, письменника-фантasta, що помер 1937 року. Після його смерті довго ще існував «культ Лавкрафта», великою мірою завдяки зусиллям приятеля Лавкрафта — письменника Августа Дерлете. Так ось цей Дерлєт і написав Райхові листа, в якому зазначив, що ім'я Абхота Нечистого зустрічається в творах Лавкрафта і що Лавкрафт змалював його як одного із «Старих».

Коли Райх показав мені листа, я подумав, що це просто жарт. Однак розкривши літературний довідник, ми виявили, що Дерлєт — це широко відомий американський письменник, якому вже за вісімдесят. Про Лавкрафта в словнику не говорилося нічого, але подзвонивши в Британський музей, ми дізналися, що такий письменник справді жив і справді написав твори, про які згадував Дерлєт у своєму листі.

Одне речення в листі Дерлєта дуже здивувало мене. Признаючись, що він не може пояснити, звідти Лавкрафт міг знати про Абхота Темного (адже це ім'я не трапляється в жодному з хеттських документів, відомих до 1937 року), Дерлєт далі писав таке: «Лавкрафт завжди надавав величезного значення снам і часто казав мені, що персонажі багатьох його творів йому приснилися».

— Ось тобі ще один доказ для твого колективного підсвідомого, — сказав я Райхові.

Райх відповів, що це, мабуть, простий збіг. Аббаддон — це ангел-руйнівник давньоєврейської легенди; «хот» — єгипетське закінчення. Бог Абаот згадується в деяких вавілонських текстах, які міг бачити Лавкрафт. Що ж до «Старих», то ця назва могла спасті на думку будь-якому фантастові.

— Колективне несвідоме тут ні до чого, — сказав Райх, і я з ним погодився.

Однак через кілька днів ми змінили нашу думку. Книги, що їх надіслав Дерлєт, нарешті прибули.

Я розкрив одну з них і відразу ж натрапив на оповідання під назвою «Неритмічна тінь», у якому автор описував величезні кам'яні блоки, поховані під пісками австралійської пустелі. Ту ж мить Райх, який сидів у сусідньому кріслі, скрикнув від здивування: прочитав у голос таке речення: «Мешканець у темряві відомий також під іменем Ніогта». Лише напередодні ввечері ми здогадно переклали напис на блоці Абхота: «А коней приведуть два рази по два до Ніогти».

Далі я прочитав Райхові опис підземних міст з «Неритмічної тіні» — «могутні базальтові міста з баштами без вікон», що їх збудувала «давня раса напівполіпів».

Сумнів стосовно того, що Лавкрафт якимось дивним чином передбачив наші відкриття, більше не могло бути. Ми не витрачали часу на здогади, як це могло статися: чи Лавкрафт якось зазирнув у майбутнє (так як описав Джон Данн у своєму творі «Експеримент із часом») і побачив наслідки наших досліджень, чи його розум уві сні якимось чином прозирнув таємниці, поховані під землею в Малій Азії. В даному разі це не мало значення. Насамперед нас цікавило таке питання: що у творах Лавкрафта було чистим літературним домислом, а що — так званим другим баченням?

Можна було лише дивуватися, що ми, археологи, нехтуючи свої професійні обов'язки, почали вивчати твори письменника, який здебільшого публікував їх у журналі «Дивні історії».

Свою роботу з книжками Лавкрафта ми тримали в таємниці, удаючи, що цілими днями вивчаемо клиноподібні написи. Замкнувшись у Райховій кімнаті

(більшій, ніж моя) ми кілька днів ретельно студіювали всі твори Лавкрафта.

Коли нам приносили істі, ми ховали книжки під подушки і схилялися над фотознімками написів. Ми знали, що могло б статися, якби котрийсь із газетярів дізнався, як ми проводили цілі дні.

Ми зв'язалися по відеотелефону з Дарлемтом, який виявився дружнім і люб'язним чоловіком похилого віку з довгим сивим волоссям, і попросили його нікому не казати про своє відкриття. Він радо погодився, але зауважив, що багато хто ще читав Лавкрафта і теж може узріти зв'язок між його творами і повідомленнями про результати нашої роботи на Чорній горі.

Вивчення творчості Лавкрафта, само по собі, було цікавим і приємним заняттям. Читаючи його твори в хронологічній послідовності, ми помітили поступову зміну в його поглядах⁴. У його ранніх оповіданнях виразно проступає тло Нової Англії, а сама дія відбувається у вигаданому графстві Архам з дикими горами й зловісними долинами. Населяють Архам здебільшого якісь виродки, схильні до заборонених утіх та чаклувань. Зрештою багато з них помирають насильницькою смертю. Але поступово стиль та емоційне забарвлення його творів міняються. Його уява відходить від жорстокого і повертає до святобливого, до видінь, пов'язаних з безмежністю часу, величезними містами, конфліктами між расами велетнів і надлюдів. І хоч він і далі пише тією самою мовою, якою пишуться оповідання жахів (без сумніву, беручи до уваги вимоги книжкового ринку), його, незважаючи на це, можна вважати одним з найперших і найкращих письменників-фантастів. Саме цей останній «період наукової фантастики» в творчості Лавкрафта цікавив нас найбільше (звичайно, не треба розуміти це буквально; ім'я Абхота Нечистого згадується в одному з ранніх архамських оповідань).

Найбільше вражало те, що ці «циклопічні міста» «Старих» (не раси поліпів, яку вони змінили) дуже нагадували наше підземне місто. Згідно з описами Лавкрафта, у тих містах не було сходів, а були тільки похилості, бо населені ті міста конусуваті істоти із щупальцями; основа конуса була «заторочена гумоподібною сірою речовиною, яка, то розтягуючись, то скорочуючись, уможливлювала рух уперед».

За допомогою зонда ми виявили, що в місті під Каратепе багато похилостей і немає сходів. Що ж до розмірів міста, то вони повністю відповідали визначенняю «циклопічне». Проблема, що стояла перед Лаярдом, — розкопати величезний німрудський курган, не витримувала ніякого порівняння з нашими проблемами. Райх підрахував, що для того аби розкопати руїни міста, треба було вийняти сорок мільярдів тонн землі. Здійснити це було неможливо. Альтернативне розв'язання проблеми полягало в тому, щоб прокопати низку широких тунелів до самого міста, а наприкінці тих тунелів поробити великі порожнини. Повністю місто не могло бути розкопане, але за допомогою зонда ми могли визначити, які його частини найбільше заслуговують на те, щоб стати перед людським поглядом.

Навіть для того, щоб викопати один тунель, треба було вийняти сто тисяч тонн землі. Але це вже не було в межах можливого.

Рівно через тиждень газетярі «відкрили» Лавкрафта. Це була, мабуть, найбільша сенсація після власне нашого відкриття. Доти в суперечках брали участь археологи-аматори, пірамідні маньянки та представники теорії зледеніння світу. Тепер настала черга спіритуалістів, окультистів тощо. Хтось написав статтю, в якій доводилось, що Лавкрафт запозичив свою міфологію в пані Блаватської. Ще хтось оголосив, що міфологія Лавкрафта — це частина кабалістичної традиції. Лавкрафт несподівано став найпопулярнішим у світі письменником. Його книжки різними мовами видавалися мільйонними тиражами. Читачі жахалися, гадаючи, що ми можемо потурбувати «Старих» у їхніх підземеллях і тоді станеться катастрофа, яку так яскраво описав Лавкрафт у «Поклику Цтгульгу».

Місто в «Неритмічній тіні» не мало назви, але в одному з ранніх Лавкрафтових романів воно згадувалось під назвою «Невідомий Кадат». Газетярі охрестили наше підземне місто Кадатом, і назва прижилася.

⁴ Ці зауваження щодо творчості Лавкрафта взято з лекції «Лавкрафт і кадатські написи», яку прочитав доктор Остін перед членами Нью-Йоркського історичного товариства 18 червня 1999 року.

Майже в той самий час якийсь божевільний на ім'я Делглайш Фуллер оголосив у Нью-Йорку про створення Анти-Кадатського товариства, яке поставило собі за мету не дати нам можливості розкопати Кадат і потривожити «Старих». Півмільйона чоловік вступило до товариства відразу, а через дуже короткий час число його членів виросло до трьох мільйонів. Вони висунули гасло: «Здоровий глузд — у майбутньому; забудьмо минуле». Вони купували рекламний час на телебаченні і запрошували виступати відомих психологів, а ті заявляли, що видіння Лавкрафта — це наочний приклад екстрасенсорного сприймання, яке Райх і його співробітники так переконливо продемонстрували в Дюксському університеті. Отже треба, мовляв, уважно поставитись до осторог Лавкрафта, бо якщо «Старих» розтривожити, то це може привести до загибелі всього людства.

Делглайш Фуллер був божевільний, що мав неабиякі організаторські здібності. Він зорендував величезну ділянку землі на відстані п'яти миль від Каратепе, побудував там кемпінг і почав закликати своїх послідовників приїжджати під час відпустки до кемпінгу й усіляко заважати проведенню розкопок на Чорній горі. Раніше та ділянка належала фермерові, який з радістю продав її за величезну суму грошей. Оборудку облагодили так швидко, що турецький уряд не встиг утрутитися і вжити проти неї заходів.

Фуллер мав здатність захоплювати своїми ідеями химерних багатих жінок, які вкладали свої гроші в рух проти розкопок на Чорній горі. Вони купували вертольоти, і ті літали над горою з підвішеними світловими написами, які засуджували проведення розкопок.

Уночі вертольоти прилітали й скидали сміття, і нам уранці часто доводилось витрачати кілька годин, щоб прибрati гнилі фрукти й овочі, старі бляшанки. Прихильники Фуллера здійснювали марші протесту до колючого дроту двічі на день, часом колонами по тисячі чоловік у кожній. Це тривало протягом трьох тижнів, поки ООН після бурхливих дебатів прийняла рішення вжити заходів і послати до місця розкопок війська. Тим часом Фуллер заручився підтримкою п'яти американських сенаторів, а ті внесли законопроект про заборону розкопок на Каратепе. Вони, звичайно, пояснювали свої дії не забобонним страхом, а, мовляв, повагою до давно померлої цивілізації. Чи маємо ми право, казали вони, тривожити сон століть? Сенат із честью вийшов з цієї ситуації — законопроект було відхилено величезною більшістю голосів.

І саме тоді, коли Анти-Кадатське товариство, здавалося, почало втрачати вплив через свої галасливі заходи, газети опублікували нові дані про Станіслава Перзинського та Мірзу Діна. Це дало новий поштовх усій справі.

Ось головні факти щодо названих осіб. Перзинський був поляк, а Мірза Дін — перс: обидва померли божевільними на самому початку двадцятого сторіччя. Про життя Перзинського відомості були багаті й повніші. Певну популярність він здобув завдяки біографії свого діда, російського поета Надсона⁷. Крім того він редактував видання фантастичних оповідань Яна Потоцького. У 1898 році опублікував химерну книжку, яка попереджала людство, що йому загрожують страховища, які збудували під землею величезні міста. Через рік автор книжки опинився в божевільні. Серед його паперів знайшли дивні ескізи, які можна було витлумачити як ілюстрації до оповідань Лавкрафта про Кадат — потворна архітектура з похилими площинами і величезними кутастими баштами. Всі ці матеріали опублікувало Анти-Кадатське товариство.

Про особистість Мірзи Діна відомостей було менше. Він також описував пророчі видіння, але дуже рідко домагався публікації своїх творів. Він теж пробув останні п'ять років свого життя в божевільні, звідки писав листи членам перського уряду, в яких попереджав про поріддя страховищ, які збираються захопити землю. Мірза Дін помістив своїх страховищ десь у джунглях Центральної Африки, у нього вони мали вигляд велетенських слімаків. Свої величезні міста вони будували з власних слизових видіlenь, які, висихаючи, твердли на камінь.

Більшість листів Мірзи Діна пропало, а ті, що збереглися, за стилем були дуже схожі на листи Перзинського: слімаки Мірзи Діна багато в чому нагадували конуси Лавкрафта. Загалом, складалося враження, що всі троє описували ті самі видіння, пов'язані зі «Старими» та їхнім містом.

⁷ Домисел К. Вілсона. У С. Я. Надсона дітей не було, а відтак не було і внуків.

Після того, як у справу втрутівся уряд і проклали перший тунель, діяльність Анти-Кадатського товариства почала поступово згасати; але ще протягом вісімнадцяти місяців вони створювали відчутні перешкоди для нашої роботи. Делглайша Фуллера вбила одна з його послідовниць за досить дивних обставин⁸.

Перший тунель було закінчено рівно через рік після відкриття Абхотового блока. Його будівництво розпочав італійський уряд, застосовуючи для цього такого самого крота, як і під час будування тунелю між Спіллою та Мессіною (в Сіцілії), а пізніше між Отранто й Лінгветтою в Албанії. Самі копальні роботи тривали всього кілька днів, але багато зусиль довелося докласти, щоб запобігти завалам у нижній частині тунелю.

Блок, як ми й гадали, був величезний — шістдесят футів заввишки, тридцять футів завширшки, дев'яносто футів завдовжки, витесаний із суцільної базальтової породи. Сумнівів стосовно того, що ми мали справу зрасою велетнів або чародіїв, більше не могло бути. Досліджуючи базальтові статуетки, я сумнівався, що вони належали расі велетнів: статуетки були надто малі. (Лише через десять років Мерсер зробив у Танзанії своє сенсаційне відкриття і довів, що ті велики міста населяли і велетні, і звичайні люди, і що велетні майже напевне були рабами людей.)

Ми все ще не могли встановити дату виготовлення блоків. Лавкрафт писав, що «Старі» жили сто п'ятдесяти мільйонів років тому, і широкий загал читачів вірив йому. Це, звичайно, було перебільшення. Нейтронний датувальний прилад Райха показував, що вік підземного міста становив менш як два мільйони років, і навіть це могло бути перебільшенням. У даному разі визначити вік блоків було дуже складно. Археологи звичайно роблять це, аналізуючи над знайденим об'єктом різні шари землі, які виконують роль своєрідного календаря. Але в усіх трьох випадках, що стосувалися міст велетнів, одні дані суперечили іншим. Єдине, що можна було сказати напевно, — це те, що кожне з них було зруйноване потопом, а відтак поховане під шаром мулу завтовшки кілька тисяч футів. При слові «потоп» геологові відразу спадає на думку плейстоцен — доба, що існувала мільйони років тому. Але в родовищах поблизу Квінсленда було знайдено сліди гризунив; ті, як відомо, виникли лише в добу плюоцену, що на п'ять мільйонів років ближче до нашого часу.

Все це аж ніяк не стосується головної лінії моєї розповіді. Бо вже задовго перед закінченням будівництва першого тунелю я втратив інтерес до розкопок на Карапепе. Я вже знат, що розкопки — це був умисний захід паразитів свідомості.

А дізнався я про це ось як.

Наприкінці липня 1997 року я був виснажений до краю. Навіть під величезним п'ятимільним парасолем від сонця, який знижував температуру до шістдесяти градусів у тіні, перебування на Карапепе було нестерпним. Сморід від сміття, яке скидали на нас послідовники Фуллера, стояв неймовірний, різноманітні дезинфекційні засоби не покращували, а навпаки, погіршували ситуацію. Сухий вітер здіймав хмари куряви. Сидячи в тимчасових спорудах з кондиціонерами, ми протягом цілого півдня пили холодний шербет з трояндовими пелюстками. У липні в мене почалися страшенні напади головного болю. Пробувши два дні в Шотландії, я відчув себе трохи краще і повернувся до роботи, але ще через тиждень зліг у гарячці. Мені так надокучили безперервні відвідини газетярів та горлопанів з Анти-Кадатського товариства, що я перебрався до свого помешкання в Діярбакирі, де панували спокій і прохолодна. Помешкання було на території Англо-Індійської уранової компанії, а сторожа компанії з непроханими гістьми не панькалася.

Тут на мене чекали гори листів і кілька величезних пакунків, але два дні я до них не торкався — лежав собі в ліжку й слухав опери Моцарта, записані на платівках. Гарячка помалу покинула мене. На третій день я вже почував себе досить добре, щоб узятись за листи.

Серед листів було повідомлення від фірми «Стандард моторз енд індженінг», у якому говорилося, що, на моє прохання, фірма надсилає більшість паперів Карела Вайсмана на мою адресу в Діярбакир. Так ось що було в тих пакунках. Інший лист надійшов від видавництва «Норвестерн юніверсіті прес», у якому

* Див.: Dalglish Fuller, A Study in Fanaticism, by Daniel Atherson, New York 2100.

видавці запитували, чи не згодився б я доручити їм опублікувати роботи Карела з психології.

Усе це дуже втомило мене. Я надіслав листа Баумгартові в Лондон і повернувся до опер Моцарта. Але докори сумління не покидали мене, і на другий день я розпечатав інші листи. Серед них був лист від Сайделя, з яким Баумгарт жив у одному помешканні (він був гомосексуаліст): Сайдель повідомляв мене, що з Баумгартом стався нервовий напад і що він перебуває зараз у Німеччині зі своєю сім'єю. Це означало, що питання про дальшу долю паперів Карела мав вирішувати я сам.

З величезною неохотою заходився я відкривати перший пакунок. Він важив близько сорока фунтів, і в ньому були виключно результати тестів, проведених на ста службовцях з метою визначити їхню реакцію на зміни кольорів. Я аж тіпнувся, і знову вернувся до «Чарівної флейти».

У той вечір молодий іранець, керівний працівник, з чим я встиг заприятлювати, завітав до мене, щоб посидіти за пляшкою вина. Я почував себе дуже самотньо і був радий нагоді поговорити. Навіть тема розкопок не була більше для мене нестерпною, і я залюбки розповів йому весь підспідок нашої роботи. Залишаючи мене, він звернув увагу на пакунки і спітав, чи мають вони якесь відношення до розкопок. Я розказав йому про самогубство Вайсмана і призвався, що сама лише думка відкрити ті пакунки наганяє на мене нудьгу й викликає мало не фізичний біль. Він сказав з притаманною йому веселістю й зичливістю, що міг би зайти на другий день уранці й відкрити їх для мене. Якщо це все папери, пов'язані з тестами, то він доручить своєму секретареві відіслати їх на адресу Північно-Західного університету. Я розумів, що він запропонував свої послуги у віддяку за мою щиру з ним розмову того вечора, і з готовністю прийняв пропозицію.

Коли я вийшов з ванни наступного ранку, він уже розпакував і переглянув папери. У п'яти пакунках із шести містилися робочі матеріали. А шостий, сказав він, піби більш «філософського характеру», і радив мені переглянути, що там усередині.

Він пішов, а невдовзі прибув його секретар і почав прибирати величезну купу жовтих аркушів стандартного розміру, якими була завалена моя вітальня.

Матеріали шостого пакунка були в охайніх блакитних обгортках і складалися з аркушів, друкованих на машинці і скріплених металевими кільцями. На кожній обгортці від руки було написано: «Роздуми над історією». Кожна обгортка була запечатана кольоровою клейкою стрічкою. Я подумав (і, як виявилося пізніше, мав рацію), що ті обгортки не розкривались від часу смерті Вайсмана. Я ніколи так і не дізнатися, що навело Баумгarta на думку послати їх фірмі «Дженерал моторс». Мабуть, спочатку він відклав їх для мене, а потім якимось чином спакував разом із робочими матеріалами.

Обгортки не були пронумеровані. Я розкрив першу й побачив, що ці «роздуми» охоплювали всього-на-всього історію останніх двох століть — період, що ніколи не викликав у мене особливого зацікавлення.

Я вже схилявся до думки відіслати й ці обгортки Північно-Західному університетові без дальнього перегляду, але обов'язок сумління все-таки взяв гору. Я вклався в ліжко, захопивши з собою півдюжини блакитних обгорток.

Цього разу я випадково взяв ту обгортку, що й треба було. Відкривши її, я прочитав перше речення:

«Ось уже кілька місяців я твердо переконаний, що на людство постійно нападає своєрідний рак свідомості».

Чудове речення! І я подумав, як би було гарно, щоб саме цим реченням починалося зібрання Карелових праць... Рак свідомості... Ще одна назва, синонім для неврозу або ангедонії⁹, духовної хвороби двадцятого сторіччя... Я жодної миті не сприймав цю назву буквально. Я читав далі. Зростання числа самогубств... Велика кількість випадків убивства дітей... Постійна загроза атомної війни... Поширення наркоманії... Все це було відоме. Я позіхнув і перегорнув сторінку.

Через кілька хвилин я вже читав уважніше. Не тому, що матеріал вразив мене своєю правдивістю, істинністю чи оригінальністю, а тому що я раптом запідозрив

⁹ Ангедонія — відраза до життя.

Карела в божевіллі. Замолоду я читав книжки Чарлза Форта¹⁰, в яких ішлося про існування велетнів, фей та плавучих континентів. Але Форт писав про все те з гумором. Ідеї Карела Вайсмана були так само божевільні, як і Фортові, але відрізнялися від них серйозністю викладу. Залишалося одне з двох: або Вайсман перед смертю поповнив лави знаменитих учених-диваків, або він збожеволів. Беручи до уваги факт самогубства, я більше схилявся до останньої можливості.

Я читав далі і в мене прокидалася якась нездорова зацікавленість змістом написаного. Після перших сторінок Вайсман більше не згадував про «рак свідомості», натомість він зосередив свою увагу на історії культури останніх двох століть... Зміст був ретельно аргументований, а виклад просто близький. Я відразу пригадав наші довгі розмови в Упсалі. Ополудні я все ще читав. О першій годині мені стало ясно, що цей день назавжди залишиться в моїй пам'яті. Саме через те, що я читав. А воно було страшенно переконливе, хоч, може, й божевільне. Мені хотілося вірити в те, що все це було божевіллям. Але що далі я читав, то більше сумнівався. Записи Карела так вразили мене, що я порушив свій багаторічний розклад дня і піdobідуочи, випив пляшку шампанського. Сандвіч з індичатиною залишився майже незайнаний. Попри шампанське, я ставав дедалі пригніченіший і тверезіший. Надвечір переді мною сповна вималювалася жахлива картина того, про що писав Карел. Мій мозок, здавалося, не витримає всього цього і вибухне.

Якщо Карел не був божевільний, то людству загрожувала найстрашніша за всю його історію небезпека.

Зрозуміло, що тут неможливо пояснити в деталях, як Карел Вайсман прийшов до своєї «філософії історії»¹¹. Це був підсумок його роботи протягом усього життя. Але викласти принаймні висновки, яких він дійшов у своїх «Роздумах про історію», я спробую.

Найвидатніша прикмета людства, писав Вайсман, полягає в його здатності самовідновлення, або творення. Найпростішим прикладом самовідновлення є сон. Втомлена людина вже перебуває в лабетах смерті й божевілля. Одна з найразочішних теорій Вайсмана полягає в тому, що він ототожнює божевілля зі сном. Розсудливою Вайсман називає лише таку людину, яка перебуває в стані неспання, скільки стане сили. В міру того, як людина втомлюється, вона втрачає свою здатність підноситися над марннями та ілюзіями, і її життя хаотичнішає.

Далі Вайсман твердить, що ця здатність творення, або самовідновлення, виразно проступає в європейців, починаючи з доби Відродження і аж до вісімнадцятого сторіччя. В той період історія людства була сповнена жорстокості й жаху, а все ж людина могла скинути все це з себе так легко, як утомлена дитина може, поспавши, позбутися своєї втоми. Добу англійської королеви Єлизавети I називають золотим віком саме за високий ступінь творення, однак кожного, хто захоче познайомитися з нею більше, ця доба вжажне своєю бездушністю й жорстокістю. Людей мордували, спалювали живцем; євреям відрізували вуха; дітей забивали до смерті або залишали вмирати в гидуючих нетрях.

А проте оптимізм і сила самовідновлення людини такі величезні, що хаос лише стимулює її до нових дій. Одну славну добу змінює наступна славна доба: доба Леонардо да Вінчі, доба Рабле, доба Чосера, доба Шекспіра, доба Ньютона, доба Джонсона, доба Моцарта... Тоді кожному було очевидно, що людина — це бог, для якого не існує ніяких перешкод.

І раптом з людством відбувається дивна зміна. Сталося це наприкінці вісімнадцятого сторіччя. Плідна, кипуча діяльність Моцарта врівноважується страхітливою жорстокістю де Сада¹². І враз ми опиняємося в добі темряви, в добі, коли геній більше не творять, як боги. Натомість вони борюкаються, неначе якийсь невидимий спрут стискує їх своїми щупальцями. Розпочинається сторіччя

¹⁰ Чарлз Хой Форт (1874—1932) — американський письменник. У своїх домислах спирається на явища, які наука не могла пояснити.

¹¹ Детальний опис можна знайти в тритомнику Макса Вібіга. Див.: *Philosophy of Karel Weissman*. Northwestern University, 2015.

¹² Де Сад (1740—1814) — французький письменник, у романах якого жорстокість поєднується із сексуальними зображеннями. Від його імені утворилося слово садизм.

самогубств. Фактично розпочинається новітня історія — доба неврозу і втрати надій.

Але чому все це сталося так раптово? Внаслідок промислової революції? Але промислова революція відбулася не протягом однієї ночі, крім того, величезні простори Європи лежали поза межами її впливу. Європа залишалася вкритою лісами та сільськогосподарськими угіддями. Як інакше, запитував Вайсман, можна пояснити разочу відмінність між геніями вісімнадцятого і дев'ятнадцятого сторіч, окрім як припустити, що близько 1800 року з людством сталася катаклізмічна зміна? Як може промислова революція пояснити цілковиту несхожість між Моцартом і Бетховеном, при тому що останній молодший від Моцарта всього на чотирнадцять років? Чому ми вступили в сторіччя, в якому половина геніїв наклада на себе руки або померла від сухот? Шпенглер твердить, що цивілізації старіють так само, як і рослини, але ж у даному разі стався стрибок від юності до старості. Песимізм велетенською хмарою опускається на людство, і це відбувається в мистецтві, музиці, літературі. І тут недостатньо сказати, що людина раптом стала дороєю. Важливіше те, що вона *втратила свою здатність самооновлення*. Чи можемо ми назвати хоч одну велику людину вісімнадцятого сторіччя, яка наклада на себе руки? А життя у вісімнадцятому сторіччі було так само важке, як і в дев'ятнадцятому...

Річ у тім, що нова людина втратила віру в життя, втратила віру в знання. Сучасна людина погоджується з Фаустом у тому, що рано чи пізно ми доходимо висновку, що нічого не знаємо.

Але Карел Вайсман був психолог, а не історик. І галуззю його діяльності була промислова психологія. У своїх «Роздумах над історією» він писав:

1990 року я почав працювати в галузі промислової психології асистентом професора Еймса у фірмі «Трансворлд косметікс», і відразу ж перед моїми очима відкрилася цікава й страхітлива картина. Я, звичайно, знов, що «промисловий невроз» становив дуже поважну проблему і що були навіть організовані спеціальні суди, які розглядали справи злочинців, котрі псували обладнання або вбивали своїх товаришів по роботі чи завдавали ім тілесні ушкодження. Проте дуже мало людей знали, якою серйозною була ця проблема насправді. Кількість убивств на великих підприємствах була вдвічі вища порівняно з загальностатистичними даними. На одній американській сигаретній фабриці протягом року було вбито вісім майстрів і двох високих службовців; у семи випадках убивці наклали на себе руки відразу ж після вчинення злочину.

Ісландська промислова фірма «Плестікс корпорейшн» постановила провести експеримент на фабриці просто неба, яка простяглась на багато акрів. Сутність експерименту полягала в тому, що робітники не повинні були відчувати перелюднення та обмеження закритих приміщень. Роль стін виконували енергетичні поля. Попервах експеримент мав великий успіх; однак через два роки рівень злочинності та неврозів на підприємстві виріс до загальнонаціонального рівня.

Ці дані не попали на сторінки газет та журналів. Психологи вважали (і слушно), що опублікувати їх — це погіршити справу. Вони казали, що найкраще розглядати кожний випадок як вогнище, яке треба ізолятувати.

Чим більше я думав над проблемою, тим більше схилявся до думки, що ми не маємо правильного уявлення про причину цього явища. Доктор Еймс визнав уже в перший тиждень моєї роботи в «Трансворлд косметікс», що працівники фірми були безсилі перед цією проблемою. Він сказав, що дуже важко добрatisя до її кореня, бо, вона, здається, має багато коренів: різке збільшення населення, перелюднення в містах, відчуття індивідом своєї малозначущості, дедалі сильніше відчуття того, що ти живеш у порожнечі, брак пригод у сучасному житті, занепад релігії тощо... Доктор Еймс, за його словами, не був упевнений, що в промисловості правильно підходять до розв'язання цієї проблеми. Тут витрачали дедалі більше грошей на психіатрів, на поліпшення умов праці, одне слово, на те, що перетворює робітників у пацієнтів. Але оскільки такий підхід був тісно пов'язаний зі способом нашого життя, то навряд чи могли ми запропонувати якісь зміни.

Намагаючись знайти відповідь на питання, що непокоїли мене, я звернувся до історії. А знайшовши відповідь, відчув, що мені хочеться вчинити акт само-

губства. Бо згідно з історією, все це було неминуче. Цивілізація обважнювалась і мала врешті-решт занепасти.

Однак у цьому висновку не бралася до уваги сила самооновлення людини. Моцарт, здавалося, мав би вкоротити собі віку саме через те, що його життя було таке нещасливе. А проте він не зробив цього.

Що ж підтримало людську силу самооновлення?

Я не можу докладно пояснити, як я дійшов висновку, що тут може бути лише одна причина. На мене щось ніби опускалося поволі, поступово, протягом багатьох років. І я дедалі виразніше й сильніше відчував, що дані стосовно злочинності в промисловому виробництві були дуже непропорційні до так званих «історичних причин». Це можна було порівняти з такою ситуацією, у якій, наприклад, я, бувши власником фірми, почав би інстинктивно відчувати, що мій бухгалтер підробляє рахунки, хоча мені й невідомо, як саме.

Відтак одного дня я почав підозрювати, що існують заміни свідомості. Відтоді всі наступні події підтверджували мій здогад.

Уперше це сталося тоді, коли я обмірковував застосування мескаліну та лізергінової кислоти з метою лікування неврозу на промисловому виробництві. Дія цих наркотиків по суті нічим не відрізняється від дії алкоголю чи тютюну і полягає в тому, щоб розслабити нас. Людина, що перевтомилася від роботи, перебуває в стані напруження і не може вийти з цього стану зусиллям волі. Чарка віскі або сигарета досягають моторних центрів і послаблюють напруження.

Але ж людина має набагато глибші звички. Протягом мільйонів років еволюції у неї виробилося чимало таких, що допомагають їй вижити. Якщо якась із них виходить з-під контролю, виникає психічна хвороба. Наприклад, у людини є звичка завжди бути готовою до появи ворогів, але якщо ця звичка починає домінувати над усіма іншими, людина захворює на параноюю.

Одна з найглибинніших звичок людини — це готовність до зовнішніх небезпек і труднощів і небажання досліджувати власну свідомість. Тобто людина не може відірвати очей від навколошнього світу. З цієї самої причини випливає ще одна звичка — людина не бажає помічати красу, бо воліє зосереджуватись на практичних проблемах. Ці звички мають таке глибоке коріння, що алкоголь чи тютюн не можуть їх зрушити. А от мескалін може. Він досягає найатавістичніших рівнів і знімає автоматичні напруження, які роблять людей рабами їхньої нудьги і навколошнього світу.

Мушу призвати, що я був склонний вбачати в цих атавістичних звичках причину високого рівня самогубств і злочинності на промислових підприємствах. Людина мусить навчитися розслаблятись, інакше вона стає перевтомленою і небезпечною. Вона мусить навчитися контактувати зі своїми найглибшими рівнями для того, щоб постачати енергію своїй свідомості. Отож мені здавалося, що застосування наркотиків мескалінової групи може допомогти знайти відповідь на поставлене питання.

Застосовувати ці наркотики в промисловій психології досі уникали, бо мескалін розслаблює людину до такого стану, коли вона вже не може і не хоче працювати. У цьому стані людина лише споглядає красу світу і прозирає в таємниці своєї свідомості.

Мені здавалося, що доходити до цієї крайності не варто. Невелика, правильно введена кількість мескаліну здатна вивільнити творчі сили людини, не доводячи її до втрати контролю над свою поведінкою. Зрештою дві тисячі років тому люди були майже повними дальтоніками через те, що в них виробилася підсвідома звичка не звертати уваги на кольори. Життя було таке важке й небезпечне, що люди не могли дозволити собі розкоші милуватися кольорами. І все-таки сучасна людина зуміла вирватися з лабет цієї звички й позбутися дальтонізму, не втративши своєї енергії й життєвої снаги. Усе тут залежить від урівноваженості багатьох аспектів життєдіяльності.

Отож я й почав низку дослідів з наркотиками мескалінової групи. Перші наслідки виявилися такими жахливими, що мені довелося тут-таки звільнитися з фірми «Трансворлд косметікс». П'ятеро з десятих моїх піддослідників наклали на себе руки протягом кількох днів. У двох інших стався повний розлад психіки, і їх довелося покласти до психіатричної лікарні.

Усе це спонукало мене. Колись, що будучи студентом університету, я робив дослід в мескаліні на собі, але результати виявилися нецікавими. Вихідні з мескаліном дуже приємні, але все залежить від того, чи подобаються вам вихідні. Мені не подобаються — я більше люблю працювати.

Проте результати дослідів змусили мене знову випробувати мескалін на собі. Я прийняв півграму. Наслідок був такий жахливий, що мене й досі обсилає жаром на саму згадку про це.

Спочатку виникли звичайні приемні ефекти — ділянки світла, що легенько розширювалися й крутилися, а тоді — безмірне відчуття утихомирення й спокою, проблеск буддійської нірвани, невимушнене й тихе споглядання Всесвіту, який був водночас і відсторожнений і безмежно складний. Через годину я відірвався від цього — мені ж треба було дізнатися про причину самогубств. Я спробував спрямувати свою думку всередину, щоб простежити за станом своїх відчуттів та емоцій. Наслідок був приголомшливий. Так наче я намагався подивитися крізь телескоп, а хтось затуляв його рукою з другого боку. Спроби самоспостереження не вдавалися. Напруживши всі сили, я таки пробився крізь ту стіну темряви. І раптом у мене виникло таке відчуття, ніби щось живе й чуже поспіхом промайнуло й зникло з моєї поля зору. Певна річ, я говорю не про фізичний зір. Це було лише «відчуття». Але воно було таке реальне, що я мало не збожеволів із жаху. Можна втекти від видимої фізичної загрози, але ж неможливо втекти від того, що живе всередині тебе.

Протягом майже цілого наступного тижня я був у полоні страху і близчий до божевілля, ніж будь-коли в своєму житті. І хоч я й вернувся до звичайного фізичного світу, а проте відчуття небезпеки не зникло. Мені здавалося, що, повертаючись до щоденної свідомості, я уподібнююсь до страуса, який ховає голову в пісок. Це означало лише, що я не знав про загрозу, яка нависла наді мною.

На щастя, я тоді не працював — просто не міг працювати. А через тиждень замислився: чого я, власне, боюсь? Адже нічого страшного не сталося. І мені відразу полегшало.

Через кілька днів після цього фірма «Стандард моторз енд індженінг» запропонувала мені посаду головного лікаря. Я прийняв пропозицію і поринув у складну й відповідальну роботу фірми. Досить довго я не мав часу робити нові досліди, а згадуючи про досліди з мескаліном, відчував таку відразу, що завжди знаходив причину, аби відкласти їх на пізніше.

Півроку тому я нарешті повернувся до цієї проблеми, але трохи під іншим кутом зору. Мій приятель Руперт Геддон, який працює в Прінстоунському університеті, розповів мені, що досяг успішних результатів, лікуючи статеві збочення за допомогою АСД. Розказуючи про свою роботу, він широко використовував термінологію філософа Гуссерля. Мені відразу ж стало ясно, що феноменологія — це всього-на-всього інша назва для того ж таки самоспостереження, яке я намагався робити за допомогою мескаліну, і що коли Гуссерль говорить про «розкриття структури свідомості», то він має на увазі не що інше, як проходження в ті глибинні сфери психіки, про які я щойно говорив. Гуссерль звернув увагу на те, що, маючи топографічні карти, на яких зафіковано кожен дюйм земної поверхні, ми досі не маємо атласу нашого психічного світу.

Читаючи Гуссерля, я піднісся духом. Думка про прийом мескаліну знову вжахнула мене. Але ж феноменологія починається зі звичайної свідомості, і тому я знову почав робити записи про внутрішній світ людини і географію свідомості.

Майже відразу я відчув, що певні внутрішні сили опиралися моїм дослідженням. Як тільки я почав замислюватися над цими проблемами, в мене відразу почалися сильні головні болі й напади нудоти. Щоранку я прокидався в глибокій депресії.

Я завжди цікавився математикою і був непоганим шахістом. Невдовзі я виявив, що мені відразу стає набагато краще, коли моя увага переключається на математику або шахи. Але як тільки я повертаюся до проблем психіки, на мене знову нападає депресія.

Власна слабкість починала дратувати мене, і я вирішив побороти її будь-що. Я попросив відпустку на два місяці і сказав дружині, що серйозно захворів. Відтак я умисне спрямував свої розумові зусилля на проблемі феноменології.

Наслідки були саме такі, як я й передбачав. На мене напали депресія і втома. Це тривало кілька днів, а тоді почалися головні і нервові болі. Далі виникли напади нудоти. Я вибльовував геть усе, що з'їдав. Улігшися в ліжку, я намагався зосередити своє зусилля на дослідженнях власної недуги, застосовуючи способи аналізу Гуссерля. Дружина навіть гадки не мала, що зі мною, і тому хвилювалася вдвічі дужче. Добре хоч те, що в нас немає дітей, інакше я мусив би здатися.

Через два тижні я був такий виснажений, що ледве міг проковтнути ложку молока. Ціною величезних зусиль я намагався досягти своїх найглибинніших інстинктивних рівнів і в цей час відчув присутність моїх ворогів. Це було схоже на те, ніби ви пірнаєте вглиб моря і раптом помічаєте, що вас оточують акули. Я, певна річ, не міг «бачити» їх у звичайному значенні цього слова, але відчував їхню присутність так виразно, як відчуваєш зубний біль. Вони були внизу, на тому рівні моого єства, куди моя свідомість дістатися не могла.

Намагаючись не закрикати від страху, від жаху людини, яка стоїть перед неминучою загибеллю, я раптом зрозумів, що *переміг* їх. Проти них згуртувалися мої найглибинніші життєві сили. В мені прокинулася велетенська потуга, про існування якої я й гадки не мав. Ця потуга була набагато більша, ніж їхня, і вони мусили відступити перед нею. Я раптом відчув, що їх дуже багато, тисячі, а все ж вони нічого не можуть проти мене вдіяти.

Нараз ніби блискавка пронизала мое єство — все стало ясно. Я зрозумів, чому для них було так важливо, щоб ніхто не знову про їхне існування. У людини достатньо сили, щоб усіх їх знищити. Але доти, доки людина не знає про них, вони паразитують на ній, живляться нею, як вампіри, висмоктуючи її енергію.

Моя дружина зайшла в спальню й оставила з подиву, побачивши, що я сміюся, як божевільний. Спочатку вона подумала, що я з глузду з'їхав, але потім зрозуміла, що зі мною все гаразд. Я попросив її принести мені супу.

Через дві доби я знову був на ногах, здоровий, як і завжди, точніше, здоровіший, ніж будь-коли в своєму житті.

Попервах мене охопила така ейфорія з приводу моого відкриття, що я забув про вампірів свідомості. Відтак я зрозумів, що це було дуже нерозважливо. Адже у них була величезна перевага наді мною: вони знали мій мозок і його можливості набагато краще, ніж я. Якщо я не буду насторожі, вони мене знищать.

Але поки що я був у повній безпеці. Коли пізніше, вдень, у мене почалися напади депресії, я знову звернувся до того глибинного джерела внутрішньої сили і до своєї віри в світле майбутнє людства. Напади відразу припинилися, і мене знову охопив сміх, що переходити у регіт. Лише через кілька тижнів я навчився керувати цим механізмом сміху під час сутичок з паразитами.

Мое відкриття було надто фантастичне, щоб збегнути його непідготовленим розумом. Як добре, що я не зробив його шість років тому, коли працював у фірмі «Трансворлд косметікс»! За цей час мій мозок поступово підготувався до нього. Протягом останніх кількох місяців я дедалі більше переконувався, що це не просто щасливий випадок. У мене таке відчуття, що на боці людства стоять могутні сили, хоча я й не знаю їхньої природи.

(Я особливо наголошу на змісті останнього речення. Це те, що я інстинктивно відчував завжди.)

Отже, протягом останніх двох століть людська свідомість безперестанку зазнавала нападів з боку вампірів. У кількох випадках вампіри зуміли перемогти її і використувати для своїх цілей. Наприклад, я майже переконаний, що де Сад був одним із тих «зомбі», чий мозок був цілком під контролем вампірів. Блюзірство й безглуздість його творів не свідчать, як то часто бувало, про виняткову життєздатність автора, і доказом цього є те, що де Сад не зумів стати зрілою особистістю в будь-якому розумінні цього слова, хоча й дожив до 74 років. Єдина мета його творчості полягала в тому, щоб внести ще більше сум'яття в психіку людей, викривити її споторнити правду про стосунки між чоловічою і жіночою статтю.

Як тільки я зрозумів, що являють собою вампіри свідомості, історія останніх двох сторіч стала ясна й зрозуміла. До 1780 року (приблизно на цей час припадає перша масова навала вампірів свідомості на Землю) мистецтво було переважно

життєстверджувальним, як, наприклад, музика Гайдна і Моцарта. Після навали вампірів свідомості цей сонячний оптимізм практично зник із творчості митців. Вампіри свідомості завжди вибирали для своєї мети найінтелігентніших людей, бо в кінцевому підсумку саме інтелігентні люди здужають вплинути на широкі народні маси. Надто мало митців зуміли вивільнитися з-під влади вампірів, але вивільнившись, вони стали ще сильніші. Переконливим прикладом може служити життя та творчість Бетховена. Ще один приклад — Гете.

Через те вампіри свідомості з усіх сил намагаються залишитися непоміченими, висмоктувати життєву енергію з людей таким чином, щоб вони нічого не підозрювали. Той, хто перемагає вампірів свідомості, стає для них небезпечнішим удвічі, бо відвояовує свою здатність самооновлюватись. У таких випадках вампіри часом пробують знищити людину інакше, а саме — спрямовуючи проти неї інших людей. Згадаймо, що смерть Бетховена настала внаслідок того, що він покинув дім своєї сестри після досить дивної сварки, і проїхав кілька миль у відкритій кареті під дощем.

У всякому разі лише в двадцятому сторіччі ми чуємо нарікання великих митців на те, що «світ проти них» (Гайдна і Моцарта добре розуміли й належно цінували за іхнього життя). Як тільки митець помирає, зневага до його творчості розвіюється — вампіри втрачають свою владу над свідомістю людей, вони звертають свою увагу на важливіші для них речі.

В історії мистецтва й літератури після 1780 року ми бачимо наслідки боротьби з вампірами свідомості. Митці, що відмовлялися проповідувати доктрину пессимізму і девальвацію життя, були знищені. Натомість очорнителі життя часто доживали до похилого віку. Цікаво, наприклад, порівняти долю життененависника Шопенгауера¹³ з долею оптиміста Ніцше¹⁴, або долю сексуального дегенерата де Сада з долею сексуального містика Лоуренса¹⁵.

Окрім цих очевидних фактів, я не дуже багато дізнався про вампірів свідомості. Мені здається, що в невеликих кількостях вони завжди були на Землі. Можливо, християнське поняття диявола виникло внаслідок того, що люди інтуїтивно відчували, яку роль відігравали вампіри в історії людства: як вони намагалися оволодіти людською свідомістю і перетворити її на ворога життя і людства.

Проте було б помилкою звинувачувати вампірів у всіх нещастиях людства. Людина — це тварина, яка намагається шляхом еволюції перетворитися на бога. Багато з її труднощів — наслідок цих зусиль.

У мене є своя теорія, яку я наводжу тут для повноти викладу. Мені здається, що у Всесвіті багато таких самих розумних генерацій, як наша, і всі вони намагаються еволюціонувати. На ранніх етапах еволюції будь-яка генерація зайнята головне тим, щоб підкорити собі навколишнє середовище, перемогти ворогів, забезпечити себе іжею. Але рано чи пізно генерація минає цей етап, і тоді вона спрямовує свою увагу всередину, на свою свідомість. «Свідомість моя — царство мое», — сказав Едвард Даєр¹⁶. І коли людина розуміє, що її свідомість — це царство в найбуквальнішому значенні слова, що це величезний недосліджений край, тоді вона перетинає межу, яка відокремлює тварину від бога.

Я підозрюю, що вампіри свідомості час від часу знаходять породу розумних істот, яка вже майже досягла цієї точки еволюції і яка ось-ось відкриє в собі нову силу. Вони живляться її коштом, аж поки зведуть її зі світу. Наміри вампірів полягають не в тому, щоб знищити цих істот — бо ж, знищивши її, вони змушені були б шукати інших. Їхні наміри полягають у тому, аби якомога довше живитися величезною енергією, що вивільняється внаслідок еволюційних зусиль. Отож вони будь-що намагаються перешкодити людині відкрити світи всередині себе і для цього спрямовують всю її увагу назовні. Я переконаний у тому, що війни двадцятого сторіччя — це сплановані акції вампірів. Гітлер, так само як і де Сад, був ще одним іхнім «зомбі». Руйнівна війна у всесвітньому масштабі для них

¹³Артур Шопенгауер (1788—1860) — німецький філософ, що пропагував знівіру до життя.

¹⁴Фрідріх Ніцше (1844—1900) — німецький філософ, створив культ сильної особи. Його вчення, так зване «ніцшеанство», було використане ідеологами німецького фашизму.

¹⁵Девід Герберт Лоуренс (1885—1930) — англійський письменник, який у своїх творах обстоював природність сексуальних стосунків.

¹⁶Едвард Даєр (1543—1607) — англійський поет-лірик.

невигідна, зате повсякчасні місцеві сутички та війни цілком відповідають їхній меті.

Якою була б людина, що знищила б або прогнала вампірів? По-перше, вона відчула б величезну психічну полегкість, подавивши пригніченість, високе піднесення енергії та оптимізму. Під час цього першого припливу енергії шедеври мистецтва створюватимуться десятками. Поведінку людства можна було б порівняти хіба що з поведінкою дітей, у яких завтра починаються канікули.

Енергія людини звернеться вглиб її свідомості. Отоді людина прийме спадок Гуссерля. (Показово, що саме Гітлер несе відповіальність за смерть Гуссерля, яка настала тоді, коли вчений був на порозі нових досягнень.) Вона усвідомить, що в ній є внутрішні сили, проти яких водною бомбою однаково що свічка. За допомогою можливо таких препаратів як мескалін вона вперше освоїть світ свідомості так само, як тепер вона освоює Землю. Вона досліджуватиме країни свідомості так само, як Лівінгстон і Стенлі досліджували Африку. Вона відкриє в собі багато «особистостей», і найвищі з них будуть такі, що її пращури назвали б їх богами.

У мене є ще й інша теорія, настільки безглузда, що я насліду зважуюсь про неї згадати. Я припускаю, що вампіри свідомості, самі не бажаючи того, являють собою знаряддя якоїсь вищої сили. Вони можуть, звичайно, знищити будь-яку породу, на якій паразитують. Але якщо порода усвідомить небезпеку, то наслідки будуть протилежні очікуванням. Однією з головних перешкод на шляху еволюції людства є людська нудьга, невігластво, звичка пливти за течією і полишати завтрашньому дню турботи про самого себе. В певному розумінні це становить більшу небезпеку (або, принаймні, перешкоду) для еволюції, ніж самі вампіри. Як тільки розумні істоти дізнаються про вампірів, битва вже наполовину виграна. Як тільки в людини з'являється мета і віра, вона стає майже непереможною. Тому вампіри являють собою ніби профілактичне прищеплення людини проти її власної байдужості та ледарства.

Однак усе це лише випадкові міркування... Набагато важливіше інше: як позбутися вампірів свідомості? Опублікування фактів нічого не дасть. Історичні факти нікого не переконають: їх просто знахтують. І все ж людям треба розкрити очі на те, яка небезпека їх чекає. Якщо піти найлегшим шляхом і виступити на телебаченні чи опублікувати серію газетних статей, то люди спочатку, можливо, прислухаються до мене, але пізніше відвернуться, як від божевільного. Як у такій ситуації я можу їх переконати? Хіба що порекомендувати прийняти дозу мескаліну — інших шляхів я не бачу. Але ж хто даст гарантію, що навіть мескалін даст бажані наслідки? Бо якби це було так, то я б зважився вкинути велику кількість мескаліну в міську водогінну систему. Ні, це немислимо. З вампірами свідомості, готовими до нападу, не можна протиставити здоровий глупід, для цього він надто крихкий. Тепер я розумію, чому мої досліди у фірмі «Трансворлд косметікс» закінчилися так трагічно. Вампіри навмисне знищили тих людей, попереджаючи тим самим мене. Пересічній людині бракує розумової дисципліни, щоб протистояти їм. Ось чому така велика кількість самогубств...

Я мушу дізнатися більше про цих істот. Поки я нічого про них не знаю, вони можуть знищити мене. Коли ж у мене будуть знання, тоді я знайду й шляхи, як донести ці знання до людей.

Уривок, який я щойно навів, це, звичайно, не початок записів Вайсмана; я вибрав середню їх частину. «Роздуми над історією» це, по суті, розтягнені міркування про природу паразитів свідомості і про їхню роль в історії людства. Ці записи викладено у формі щоденника, щоденника думок, які безперервно повторюються. Враження таке, ніби автор намагається триматися якоїсь центральної лінії викладу матеріалу, але повсякчас збочує від неї.

Мене вразило те, що він міг так довго зосереджуватись. На його місці мені було б дуже важко приборкати свою знервованість. І я вирішив, що він просто відчув себе у відносній безпеці перед ними. Він переміг їх у першій битві і нетяжився від радощів перемоги. Його головне завдання, як він казав, полягало в тому, щоб змусити людей повірити йому. Він не поспішав, вважаючи, що в нього ще є час. Карел знов, що коли він опублікує свої матеріали такими, як вони є, його вважатимуть за божевільного. В усіякому разі він, як науковець, мав звичку вивіряти факти і поповнювати їх якомога перед публікацією. Спантеничило мене

тоді й спантеличує тепер те, що він нікому не намагався звіритися, навіть своїй дружині. Само по собі це вже свідчить про своєрідний стан свідомості. Чи був він настільки певний своєї безпеки, що вважав за недоцільне поспішати? Чи, може, ця ейфорія являла собою ще одну вихватку паразитів?

Хоч би що там було, а він і далі працював над своїми записами, впевнений в остаточній перемозі... аж до того дня, коли вони довели його до самогубства.

Неважко здогадатися, що я відчував, читаючи записи Карела. Спочатку виникла недовіра, яка то зникала, то знову поверталася протягом цілого дня, а далі стурбованість і страх. Я, мабуть, відкинув би все це як божевільну маячню, якби не мій власний досвід, якби не відчуття, яких я зазнав на мурі Каратепе. Отож я був готовий повірити в існування вампірів свідомості. Але що далі?

На відміну від Вайсмана я не міг тримати все це в собі. Мене охопив жах. Найбезпечнішим було — спалити папери і втрати, ніби я ніколи їх не читав. У цьому разі вони б дали мені спокій. Я відчував, що ще трохи і я збожеволію. Читаючи, я раз у раз нервово зиркав довкола, а тоді зрозумів, що коли б вони стежили за мною, то стежили б із середини. Ця думка не давала мені спокою доти, доки я натрапив на один абзац, у якому Вайсман порівнює їхній спосіб «підслухування» із слуханням радіо. І я зрозумів слухність такого порівняння. Вони, безумовно, перебували в глибині свідомості, в найглибших закутках пам'яті. Вступаючи у власне свідомість, вони ризикують викрити себе. Я дійшов висновку, що вони наважуються наблизитись до поверхні свідомості лише пізно ввечері, коли мозок стомлений, а увага послаблена. Цим і пояснюється те, що сталося на мурі Каратепе.

Я вже знат, що мені треба робити. Треба про все розповісти Райхові. Райх був єдиною людиною, яка мені подобалася і якій я довіряв. Трагедія Карела Вайсмана мабуть у тому й полягала, що він нікого не любив так, як я Райха, і через те нікому не довіряв так, як я Райхові. Звичайно, найбезпечніше було б розповісти про все вранці, на свіжу голову. Але стриматися до ранку я не міг і тому подзвонив Райхові за нашим приватним кодом на місце розкопок.

Як тільки обличчя моого приятеля з'явилося на екрані, я відчув, що до мене повертається здоровий глупц. Я запитав його, чи не хотів би він повечеряти разом зі мною. Він запитав, чи маю я до нього якусь особливу справу, і я відповів, що ні — жодної справи в мене немає, просто я почуваю себе краще і мені хочеться побути разом з ним. На моє щастя, якісь керівні працівники Англо-Індійської уранової компанії були на місці розкопок у той день і мали повернутися ракетою в Діярбакир о шостій годині. Райх сказав, що о пів на сьому він зустрінеться зі мною.

Я витягнув з розетки штепсельну вилку, і в цю мить у мене сяйнув перший здогад стосовно того, чому Вайсман мовчав про них. Відчуття, що тебе «підслухують» — що хтось неначе підключиться до відеофону — змушувало діяти дуже обережно, поводитися спокійно, тримати думки в руслі буденних справ.

Я замовив стіл у директорському ресторані, до якого ми мали доступ. Мені здавалося, що тут буде найбезпечніше розповісти Райхові про все.

За годину перед його приїздом я знову лежав на ліжку, заплющивши очі, і намагався розслабитись, вивільнити від думок свій мозок.

І дивна річ — цього разу я міг розслабитись досить легко. Зосередження на власній свідомості дало свій позитивний ефект. Дещо я почав розуміти відразу ж. Будучи неприхованим «романтиком», я завжди страждав від нудьги. Ця нудьга виникає від своєрідної недовіри до світу. Ти відчуваєш, що не можеш знехтувати її, не можеш відірвати від неї очі й забути про неї. І сидиш, уп'явши поглядом у куток стелі, замість того, щоб слухати музику чи думати про історію, і тебе тримає якесь дивне почуття обов'язку.

І от тепер я відчув, що мій обов'язок полягає в тому, щоб знехтувати зовнішній світ. Я зрозумів, що Карел мав на увазі: для паразитів життєво необхідно, щоб ми не знали про їхнє існування. Якщо людина дізнається про них, у неї з'являється нове відчуття сили й мети.

Райх прийшов рівно о пів на сьому й сказав, що вигляд у мене набагато кращий. Ми випили по чарці мартіні, і Райх розповів про новини на місці розкопок після моого від'їзу звідти. Здебільшого все зводилося до дрібних суперечок щодо кута, під яким належало робити перший тунель. О сьомій годині ми зійшли вниз

вечеряти. Нам виділили зручний столик поблизу вікна, і кілька людей кивнули нам головами — протягом останніх двох місяців ми стали міжнародними знаменитостями. Ми сіли за столик і замовили морожену диню. Райх узяв перелік вин. Я забрав у нього аркуш, кажучи:

— Давай сьогодні більше не пiti. Чому — побачиш сам. Зараз наші голови повинні бути тверезі.

Він здивовано глянув на мене:

— Що сталося? Ти ж наче казав, що на сьогодні справ ніяких не буде.

— Так треба було. То, що я маю тобі сказати, треба тримати поки що в таємниці.

Він усміхнувся й сказав:

— Ну, коли так, то, може, нам перевірити, чи не вмонтовані в наш столик мікрофони?

Я сказав, що в цьому немає потреби — підслуховувач не повірить у те, що я збираюсь сказати.

Якийсь час він здивовано дивився на мене, і я запитав:

— У мене вигляд нормальні людини?

— Цілком!

— А якщо я скажу тобі, що через півгодини ти засумніваєшся в моїй нормальності?

— Ради бога, викладай уже, що там у тебе, — мовив Райх. — Я знаю, що ти не божевільний. У чому справа? Якась нова ідея щодо нашого підземного міста?

Я похитав головою. Бачачи його спантеличений вираз обличчя, я сказав, що протягом кількох годин після обіду читав записи Карела Вайсмана і додав:

— Мені здається, я вже знаю, чому він укоротив собі віку.

— Чому?

— Тобі краще самому почитати один уривок із його записів. Там викладено усе краще, ніж це зміг би зробити я. Але головне ось у чому: я не вірю, що він був божевільний. І це було не самогубство, а своєрідне вбивство.

Говорячи, я питав себе, чи не думає він, що я збожеволів, і тому намагався бути якомога спокійнішим і здаватися якомога нормальнішим. Яке ж було полегшення бачити, що він сприймає мої слова, як слова нормальної людини! Він лише сказав:

— Послухай, якщо ти не заперечуєш, давай усе-таки трохи вип'ємо.

Ми замовили півлляшки французького червоного вина. Я теж трохи випив і виклав суть Вайсманової теорії про паразитів свідомості так стисло, як тільки міг. Я нагадав Райхові про мої відчуття на мурі Каратепе і про нашу розмову. Я ще не встиг дійти до кінця своєї розповіді, а моя повага й любов до Райха зросли вдвічі.

Він мав усі підстави висміяти мене. Все те, що я казав йому, звучало, мабуть, як безглаздя. Однак він зрозумів, що те, що я прочитав у Вайсманових паперах, було для мене переконливим, і хотів переконатися в тому також.

Я пригадую відчуття нереальності, що виникло в мене після того, як ми повернулися нагору по вечери. Якщо я мав рацію, то наша розмова в ресторані була найважливіша з розмов за всю історію людства.

І ось ми вдвох, звичайні людські істоти, прокладаємо собі шлях назад, до моєї затишної кімнатки, а до нас чіпляються товсті, імпозантні й, судячи з вигляду, багаті добродії, які хочуть, щоб ми познайомилися й перемовилися кількома фразами з їхніми дружинами. Все надто нормальні і надто банально. Я дивлюся на масивну постать Вольфганга Райха, який спрітно піднімається поперед мене сходами, і думаю, чи й справді він повірив моїй науково-фантастичній розповіді. Я відчуваю, що значною мірою мій здоровий глупд, мій стан взагалі залежать від того, чи вірить він мені.

У моїй кімнаті ми випили помаранчевого соку. Тут Райх зрозумів, чому я хотів, щоб наші голови були цілком тверезі. Він навіть не закурав, як зробив би звичайно. Я подав йому згорток «Роздумів над історією» і показав наведений вище уривок. Сидячи поруч Райха, я перечитав цей уривок ще раз. Скінчивши читати, він підвівся і, не кажучи й слова, почав ходити по кімнаті.

Я заговорив перший:

— Ти розумієш, що коли це не божевільна маячня, то я, розповівши тобі про все, поставив під загрозу твоє життя?

Райх на те відповів:

— Це мене не хвилює. Мое життя й раніше було в небезпеці. Але мене цікавить, як близько небезпека. У мене немає твого досвіду: я не відчував так, як ти, присутності цих вампірів свідомості поруч із собою і тому не можу зробити ніякого висновку.

— Я теж не можу. Я знаю не більше, ніж ти. В інших Вайсманових паперах повно роздумів про них, але нічого конкретного. Нам доводиться починати мало не з нуля.

Кілька секунд він уважно подивився на мене, а тоді сказав:

— Ти справді у це віриш?

Я відповів:

— Мені хотілося б не вірити.

Безглузді ситуація: ми розмовляли неначе два персонажі з роману Райдера Хаггарда. А проте все було реальне.

Ми поговорили про те, про се якихось півгодини, а тоді Райх сказав:

— Принаймні одне ми повинні зробити негайно. Ми обидва мусимо записати все це на магнітофон, а стрічку покласти сьогодні ввечері в банк. Коли щось станеться з нами вночі, це буде попередженням для інших. Адже думка про те, що ми обое збожеволіли, буде маломовірніша, ніж божевілля лише одного з нас.

Райх мав рацію. Ми зробили запис на мій магнітофон, вголос читаючи уривки Вайсманових записів. Останнім говорив Райх. Він сказав, що не впевнений ще, чи божевілля це буде, чи ні, але обидва ми схилялися до думки, що наш застережний захід цілком віправданий. Ми й досі не знали, як саме помер Вайсман, і в наших руках був його щоденник із записами, зробленими за день до самогубства, які звучали цілком нормально.

Зробивши запис, ми запечатали стрічку в пластмасову скриньку, спустилися вниз і вкладали її в нічний сейф банку Англо-Індійської уранової компанії. Тоді я подзвонив управителю додому, сказав, що ми вкладали стрічку із записом важливої інформації в його нічний сейф, і попросив зберігати там стрічку доти, доки вона буде нам потрібна. З управителем ми порозумілися без труднощів: він подумав, що то була якась важлива інформація стосовно розкопок та Англо-Індійської уранової компанії, і пообіцяв особисто простежити за її надійним збереженням.

Я запропонував піти спати і пояснив Райхові, що паразити мають меншу силу над добре спочилим мозком. Ми домовилися тримати про всяк випадок лінію відеофону між нашими кімнатами ввімкнутою цілу ніч і розійшлися.

Хоч була всього десята година, я прийняв міцне снодійне і ліг спати. Мені не хотілося лежати й думати, і я відразу ж заснув. Мої думки були упорядковані й здисципліновані, я керував ними без особливих зусиль.

Одев'ятій годині наступного ранку Райх збудив мене й аж зрадів, побачивши, що зі мною все гаразд. Через десять хвилин він зайшов, щоб разом поспідати.

Саме тоді, сидячи в осяяній сонцем кімнаті й п'ючи помаранчевий сік, ми вперше грунтовно обговорили проблему паразитів. Наші голови були свіжі, розум — насторожі, і ми записали всю розмову на стрічку. Насамперед нас цікавило питання, скільки можна буде тримати наші знання в таємниці від них. Ми дійшли висновку, що дізнатися про це напевне у нас немає змоги. Але ж Вайсман притримався аж шість місяців — отже небезпека виникла не відразу. Навіть більше, вони знали, що Вайсман намагався розкрити їх, і чинили опір його спробам зосередитись на проблемі. Отже за ним вони стежили з самого початку.

З другого боку, я не відчував присутності чогось чужого й ворожого в той день, коли читав «Роздуми над історією», а опанувавши початкові панічні стривоженість і страх, відчував себе винятково здоровим, психічно й фізично. Я гуртував свої сили для боротьби. (Моя бабуся розповідала мені якось, що в перші дні останньої Світової війни люди почували себе щасливішими й дужчими, ніж будь-коли перед тим; тепер я зрозумів, у чому тут причина.)

Може, «вони» ще не розуміли, що Вайсманова таємниця перестала бути таємницею. В цьому не було б нічого дивного. Ми не знали, скільки їх (якщо

поняття кількості взагалі можна пов'язати з ними), але якщо стеження за п'ятьма мільярдами людей (теперішнє населення земної кулі) становило для них проблему, то небезпека була невелика.

Припустімо, казав Райх, що теорія Юнга правильна і що людство має один величезний «розум», безкраїй океан «підсвідомого». Припустімо далі, що паразити — істоти, які населяють глибини цього океану і остерігаються наблизитися до його поверхні з страху, що їх виявлять. У такому разі вони можуть роками не знати про те, що ми знаємо про них, якщо ми себе не викажемо, потривоживши їх так, як Вайсман.

У зв'язку з цим виникала проблема. Попереднього вечора ми вважали, що найоптимальніший шлях розширити наші знання про паразитів полягає в експериментуванні з психоделічними препаратами, які дадуть нам можливість досліджувати нашу свідомість. Тепер ми бачили, що це небезпечно.

Що ж робити? Чи існують інші шляхи вивчення свідомості? На наше щастя, Вайсман писав про це детально. Ми дізналися про все за один день, гортаючи «Роздуми над історією» сторінку за сторінкою. Феноменологія Гуссерля — ось той метод, який був нам потрібен. Гуссерль намагався картографувати «структуру свідомості» (або «географію», як казали ми) шляхом самого лише свідомого відображення. Чим більше ми думали про це, тим більше схилялись до думки, що Гуссерль мав рацію. Якщо вам треба нанести на карту невідомий континент, скажімо джунглі Венери, то ви не витрачатимете час на тупцювання між деревами. Ви скористаєтесь відповідними приладами і своїм вертолітом. Але при цьому ви повинні вміти бачити, що внизу; наприклад, упізнавати болотисту місцевість за кольором тощо. Стосовно географії людської свідомості, то тут головна проблема полягає не в заглибленні в сфері підсвідомості, а у вмінні знаходити потрібні слова для того, щоб описати те, що знаємо. За допомогою карти я можу подорожувати з Парижа до Калькутти; без карти я можу opinитися в Одесі. Отже, якщо б у нас була подібна «карта» людської свідомості, то людина могла б досліджувати всю територію, що лежить між смертю і містичним баченням, між кататонією¹⁷ й геніальністю.

Спробую пояснити це інакше. Людська свідомість схожа на величезний електронний мозок, який може виконувати найскладніші дії. Але, на жаль, людина не знає, як керувати ним. Щоранку, прокинувшись, вона підходить до панелі керування цим величезним мозком й починає повертати ручки та натискувати кнопки. Абсурдність ситуації полягає в тому, що, маючи в своєму розпорядженні величезну машину, людина знає, як виконувати на ній лише найпростіші дії, як розв'язувати найочевидніші проблеми, як забезпечувати найбуденніші потреби. Щоправда, окремі люди, яких ми називаємо геніями, змушують цю машину виконувати набагато складніші й захопливіші завдання: писати симфонії, складати поеми, відкривати математичні закони. Ще інші люди, яких всього-на-всього одиниці, але які відіграють найважливішу роль у нашій історії, використовують цю машину для дослідження її власних можливостей. Вони використовують її для того, аби дізнатися, що можна з нею зробити. Вони знають, що ця машина здатна створити «Юпітера»¹⁸, «Фауста», «Критику чистого розуму» і багатомірну геометрію. А проте всі ці твори в певному сенсі були створені випадково або, принаймні, інстинктивно. Що ж.. До багатьох наукових відкриттів люди дійшли випадково; але коли ці відкриття було зроблено, першим завданням учених було розкрити приховані закони, які лежать у їхній основі. Цей електронний мозок — найбільша з усіх таємниць; розкрити її — значить стати богом. Чи ж існує вища мета застосування свідомості, ніж дослідження законів свідомості? Оце і є значення слова «феноменологія», чи не найважливішого слова у словнику людства.

Велич завдання, що стояло перед нами, сповнила нас святобливістю. Але не пригнітила нас, ні. Жодного вченого не пригнітить перспектива нескінченного відкриття. Знову й знову (либонь, тисячі разів протягом наступних кількох місяців) ми невпинно повторювали, що розуміємо, чому вампіри прагнули бути

¹⁷ Кататонія — первово-психічний розлад

¹⁸ Мається на увазі одна з найвідоміших симфоній Моцарта.

непоміченими. Все залежало від людства, а воно сприймало свою психічну й розумову слабкість як належний природний стан. Якщо людство починає боротися з цією слабкістю, ніщо не зможе стати на його шляху.

Пригадую, як одного разу ми йшли до ідалін випити чаю (ми не пили кави, вважаючи, що це наркотик). Перетинаючи головний майдан Англо-Індійської уранової компанії, ми з жалем і співчуттям дивилися на людей довкола нас. Усі вони були зайняті своїми дрібними турботами, обплутані дріб'язковими праґненнями, тоді як ми принаймні мали справу з єдиною справжньою реальністю — еволюцією свідомості.

Результат був відчутний відразу. Я почав скидати зайву вагу, і самопочуття мое стало прекрасним. Розумові процеси почали набирати виняткової точності. Я мислив спокійно, повільно, майже педантично. Ми обоє розуміли, як це важливо. Вайсман порівнював паразитів з акулами. А увагу акул плавець привертає тоді, коли хлюпається і галасує на поверхні. Нам не хотілося припуститися цієї помилки.

Невдовзі ми повернулися до розкопок, пославшись на зайнятість, стали приділяти їм мінімум часу. Зробити це було неважко, бо те, що належало робити далі, стосувалося більше інженерів, а не археологів. Райх узагалі мав намір перевезти своє обладнання до Австралії, щоб дослідити місця, які описав Лавкрафт у «Тіні часу». Ми обоє вважали, що ця справа варта зусиль, оскільки наші знахідки не залишали сумнівів у тому, що Лавкрафт був ясновідець.

У серпні, пославшись на спеку, ми взяли відпустки.

І Райх, і я щодня були насторожі, чекаючи появи паразитів. Працювалося нам добре й спокійно. У кожного з нас було відчуття фізичного й психічного здоров'я, і ми намагалися повсякчас бути готовими до будь-якого психічного «втручання», про яке писав Карел. Ніщо не порушувало нормального плину нашого життя, і це збивало нас із пантелеїку. Про причину такого «спокою» я дізнався випадково, навідавшись на початку жовтня до Лондона. Річ у тім, що термін оренди моого помешкання на Персі-стріт закінчився, і я ніяк не міг вирішити, чи варто його продовжувати.

Отож ранковою ракетою я прилетів до Лондона і близько одинадцятої був уже в своєму помешканні. Увійшовши, я відразу відчув, що вони стежать за мною. Місяці чекання загострили мої відчуття. Раніше я б не звернув уваги на раптове почутия пригніченості та невиразної небезпеки, поставився б до цього так, як, скажімо, до розладу шлунка. Але відтоді я багато про що дізнався. Наприклад, про те, що коли людину проймає несподіваний дріж, то це здебільшого сигнал тривоги, який сповіщає, що деякі з паразитів наблизились аж до поверхні свідомості. Дріж виникає внаслідок того, що людина відчуває присутність чогось чужого й ворожого.

Отож, зайшовши до себе в кімнату, я відразу відчув, що паразити свідомості стежать за мною. Сказати, що вони перебували «тут», у моїй кімнаті, звучало б парадоксально після того, як я сказав, що вони — всередині мене. Це випливає з недосконалості нашої повсякденної мови. У певному розумінні всесвітня свідомість і всесвітній простір-час збігаються, як вважав Уайтхед¹⁹. Свідомість міститься не «всередині» нас у тому розумінні, що й, наприклад, органи травлення. Наша індивідуальність — це неначе сплеск у морі свідомості, відображення загальної особистості всього людства. Отже, коли я увійшов до своєї кімнати, паразити відразу опинилися всередині мене, вичікуючи. А цікавили їх у даному разі папери; щоб оберегти ці папери, вони й були тут.

Тижні тренувань дали наслідки. Я дозволив своїй свідомості піддатися їхньому стеженню так само, як дерево піддається поривові вітру або як людина піддається хворобі. А ще мені здавалося, що за мною стежать не акули, а радше спрути, зловорожі тварюки, що завмерли й зачайлися. Я робив свої справи, вдаючи, ніби не помічаю їх. Я навіть підійшов до шафи з письмовими матеріалами і зазирнув усередину, дозволивши поверхневим шарам моєї свідомості байдуже зреагувати на матеріали з психології. Саме в цей момент я чітко усвідомив, що в мене розвинулась нова здатність свідомості. Я був цілком відокремлений від людської істоти на ім'я Гілберт Остін, так само, як лялька в ляльковому театрі.

¹⁹ Альфред Норт Уайтхед (1861—1947) — англо-американський математик, логік і філософ.

відокремлена від актора. І все ж, будучи під наглядом паразитів, я непомітно перейшов у свою стару особистість, ставши ніби її пасажиром. Я не боявся, що викажу себе. Я дуже добре керував собою. Я підключався до схем старого Гілберта Остіна, а той ходив по кімнаті, дзвонив у Гемпстед, питуючись про здоров'я місіс Вайсман, і нарешті подзвонив у камеру схову, щоб її службовці вивезли меблі (мої власні) і шафу з письмовими матеріалами на збереження. Після цього я зійшов униз і поговорив з власником будинку, а решту дня пробув у Британському музеї, розмовляючи з Германом Беллом, завідувачем відділу археології. У весь цей час я зновував, що паразити і далі стежать за мною, хоча й не так пильно, як раніше. Їхня зацікавленість мною помітно послабла після того, як я наказав забрати шафу з письмовими матеріалами до камери схову.

Протягом двох діб я цілком керував своєю свідомістю, спрямовуючи її лише на поточні справи, пов'язані з розкопками на Каратепе. Це було не так важко, як може здатися. Все полягало в умінні ототожнити себе з якоюсь частиною самого себе, так само як у системі Станіславського, пройнятися Белловим збудженням під час обговорення розкопок тощо.

Я ходив по Лондону і зустрічався з друзями. Я дозволив звабити себе на вечірку «у вузькому колі» — показатися, як знаменитість. (Вечірка перетворилася на званий вечір, там зібралося безліч людей: господина обзвонила сотні своїх знайомих після того, як я пообіцяв прийти.) Я навмисне дозволив своїй свідомості працювати, як і колись, тобто погано. Я дозволяв собі перезбуджуватися, а тоді пригнічуватися. По дорозі додому я віддався роздумам про те, чи не була та вечірка марною витратою часу, і вирішив більше не дозволяти собі грati роль знаменитості.

Коли вертоліт Англо-Індійської уранової компанії приземлився в Діярбакирі, паразити нібито зникли, але я й далі приховував свої думки протягом двох діб. На щастя, Райх був на Каратепе, і в мене не було спокуси послабляти застережні заходи. Щойно він прибув, я розповів йому про свої відвідини Лондона. Я сказав, що, на мою думку, перевезення шафи з письмовими матеріалами до камери схову, очевидно, зниизило їхню зацікавленість мною до нуля.

Проте ми не збиралися втрачати пильність. Моя подорож до Лондона дала нам можливість сформулювати ще одну гіпотезу щодо паразитів. Безперечно, вони не стежать за кожною людиною повсякчас. У такому разі, чому люди не можуть просто «вилікуватися», «відродитися», так як ми, коли довкола немає паразитів?

Це питання мучило нас цілу добу. Райх перший дав на цього відповідь. Випадково він завів розмову з дружиною Еверета Ребке, президента Англо-Індійської уранової компанії, її чоловік щойно перед тим відвів на два тижні на Місяць, щоб пройти курс «лікування відпочинком». Місіс Ребке визнала, що нерви її чоловіка були розхитані.

— Але чому? — здивувався Райх. — Адже справи компанії йдуть чудово!

— Це правда, — сказала вона, — але коли людина — президент такого великого концерну, як Англо-Індійська уранова компанія, то вона звикає хвилюватися і часом не може дати собі ради з цією звичкою.

Ось воно що! Звичка! Як очевидно, як це самоочевидно, якщо подумати! Психологи роками казали нам, що людина — це значною мірою машина. Лорд Лестер²⁰ порівнював людей з дідівськими годинниками, що їх рухають пружини. Одна-однісінка травма в дитинстві може спричинити невроз на все життя. Один-два щасливі випадки в ранньому дитинстві можуть зробити людину оптимістом на все життя. Тіло здатне знищити мікроби хвороби за тиждень, а в свідомості мікроби пессимізму або страху живуть стільки, скільки живе людина. Чому? Тому що свідомість тяжіє до застою тоді, коли життєва снага зростає. Вона працює за звичкою, а звичку, особливо негативну, перебороти дуже важко.

Інакше кажучи, якщо вже паразити свідомості «накрутили» людину, то далі вона функціонує, як заведений годинник, і потребує уваги лише раз на рік чи півтора. Крім того Вайсман відкрив, що люди «накручують» одне одного, допомагаючи таким чином паразитам у їхній роботі. Ставлення батьків до життя

²⁰ Натяк автора на самого себе. Він-бо народився в місті Лестері.

передається дітям. Один талановитий письменник-песиміст негативно впливає на ціле покоління письменників, а ті в свою чергу заражають кожну освічену людину.

Чим більше ми дізнавались про паразитів, тим глибше усвідомлювали, наскільки все жахливо просто і якою майже неймовірною удачею було те, що ми розкрили їхню таємницю. Лише через тривалий час ми зрозуміли, що слово «удача» неточне і невиразне, як і більшість абстрактних іменників людської мови, і що суть полягала зовсім в іншому.

Ми, природно, довго думали над тим, кому б довірити нашу таємницю. Це була нелегка проблема. Ми зробили добрий початок, але один хибний крок міг зіпсувати все. Насамперед треба було впевнитись, що люди, на яких би ми спинили свій вибір, психічно готові сприйняти наше відкриття. Ми не боялися того, що хтось вважатиме нас божевільними (до цього нам було байдуже), але хотіли забезпечитися, щоб часом якийсь необережно вибраний «союзник» не виказав нашої таємниці.

Щоб виявити, чи є інші люди, які мислять у тому самому напрямку, ми прочитали багато праць з психології та філософії. Ми знайшли кілька таких мислителів, але й далі були обережні. На щастя і Райх, і я швидко опанували методику феноменології, а що жоден з нас не був філософом і не мав передсудів, яких належало позбутися, то зерно Гуссерля впало на плідний ґрунт. Проте оскільки це була битва, ми мусили навчити людей розумової дисципліни. Цілком покладатися на їхню природжену кмітливість не можна було. Належало якнайшвидше навчити їх оборонятися від паразитів свідомості.

Суть полягає у чому. Якщо ви вже оволоділи навичками правильно користуватися своєю свідомістю, то далі все піде легко. Головне в тому, щоб зруйнувати звичку, яка виробилася в людей протягом мільйонів років — звичку звертати всю свою увагу на зовнішній світ і вважати політ фантазії за своєрідний ескейпізм, утечу від щоденних проблем, а не за коротку подорож у великі незнані простори свідомості.

Людина повинна добре знати, як функціонує її свідомість. Не просто «свідомість» у звичайному значенні цього слова, а й відчуття та сприймання. Я зрозумів, як важко усвідомити, що відчуття це просто ще одна форма сприймання. Ми ж склонні тримати їх у різних комірках. Я дивлюсь на людину і бачу її; це об'єктивне ставлення. Дитина дивиться на ту саму людину і каже: «Ой, який страшний дядько!» У дитини виникають відчуття до тієї самої людини, і ми кажемо, що тут ідеється про суб'єктивне ставлення. Ми не замислюємося, які безглузді бувають такі класифікації і яке сум'яття викликають вони в нашому мисленні. У певному розумінні відчуття дитини — це також сприймання. Але в набагато важливішому розумінні наше бачення є також відчуттям.

Подумайте, що відбувається, коли ви підрегульовуєте бінокль. Ви крутите маленьке коліщатко, а перед очима у вас пляма. Ще один рух коліщатка і нараз усе стає видно чітко й виразно. А тепер подумайте, що відбувається, коли хтось вам каже: «Старий Такий-то помер минулої ночі». Як правило, ваша свідомість так заповнена іншими речами, що взагалі нічого не відчуваєте, або, якщо сказати точніше, ваше відчуття невиразне, нечітке, так само, як у розфокусованому біноклі. І ось через кілька тижнів ви спокійно сидите в своїй кімнаті й читаєте. Щось нагадує вам про старого Такого-то, який помер, і ви на якусь мить несподівано відчуваєте глибокий жаль. Відчуття увійшло у фокус. Що б іще могло переконати нас у тому, що відчуття і сприйняття це, по суті, те ж саме?

Твір, який ви зараз читаете, стосується більше історії, а не філософії, і тому я не буду заглиблюватися далі у феноменологію (це я зробив у інших своїх книжках, а крім того, я рекомендував би для ознайомлення з предметом почитати книжки Лестера).

Викладені вище зауваження з філософії потрібні для розуміння історії боротьби проти паразитів свідомості. Бо, добре обміркувавши ситуацію, ми дійшли висновку, що головна зброя паразитів це своєрідний «заглушувач свідомості», який більш-менш схожий на заглушувач радара. Свідомий людський розум пильно вивчає Всесвіт повсякчас. «Розбуджене життя особистості, що

мислити,— сприймання». Таку особистість можна порівняти з астрономом, який досліджує небо, шукаючи нові планети. Астроном відкриває нові планети завдяки тому, що порівнює давні знімки зірок з новими. Якщо зірка зрушила з місця, тоді це не зірка, а планета. Крім того, наш розум і наша інтуїція повсякчас беруть участь у процесі дослідження Всесвіту, шукаючи «значень». «Значення» виникає тоді, коли ми порівнюємо два випадки і несподівано починаємо розуміти, що лежить в основі обох цих випадків. Візьмімо найпростіший приклад. Внаслідок першого знайомства з вогнем у дитини може виникнути враження, що вогонь назагал дуже приємний: теплий, яскравий, цікавий. Якщо пізніше дитина спробує встремити у вогонь пальця, то дізнається, що вогонь ще й пече. Але те, що вогонь пече, не приводить дитину до висновку, що вогонь взагалі неприємний. Якщо, звісно, ця дитина не аж надто боязка й нервова. Вона накладає два враження одне на одне, як дві зоряні карти, і відзначає, що одну властивість вогню треба відмежувати від інших його властивостей. Цей процес зветься навчанням.

А тепер уявіть, що паразити свідомості навмисно «заглушують» ваші відчуття, коли ви порівнююте два випадки, які сталися з вами. Це однаково, що поміняти астрономові лінзи, вставивши замість прозорих задимлені. Дивиться той астроном на дві зоряні карти, але майже нічого не бачить. Людина мало чого наочається в таких випадках. А якщо вона ще й слабка або нервова, то робить зовсім хибні висновки — скажімо, що вогонь поганий, бо він пече.

Я перепрошую читачів за ці філософські відступи, але в даному разі вони дуже суттєві. Паразити прагнули перешкодити людям максимально розвинути свої здібності; вони «заглушували» наші емоції, затемнювали наші відчуття, щоб ми залишалися в невіданні і блукали околяса, як у тумані.

І ось Вайсман у своїх «Роздумах про історію» робить спробу розглянути історію останніх двох сторіч, щоб виявити, як саме паразити повели наступ на людство. Він близькуче виконує поставлене перед собою завдання. Візьмімо поетів-романтиків початку дев'ятнадцятого сторіччя: Вордсворт, Байрона, Шеллі, Гете. Вони були цілком відмінні від поетів попереднього сторіччя: Драйдена, Попа та інших. Їхні свідомості були неначе могутні біноклі з високою здатністю зосереджуватись на сутності людства. Коли Вордсворт рано-вранці дивився вниз, на Темзу, з Вестмінстерського мосту, його свідомість загула раптом, як динамо-машина, накладаючи один на один безліч випадків. Якусь мить він дивився на людське життя згори як орел, а не з нашого звичайного черв'якового погляду. А коли людина дивиться на життя в такий спосіб (байдуже, хто вона: поет, учений чи державний діяч), вона охоплює одним поглядом усе життя з усіма його гранями й відтінками, вона усвідомлює значення еволюції людства.

І ось саме в цей момент історії, саме тоді, коли людська свідомість зробила цей величезний еволюційний стрибок уперед (еволюція завжди відбувається стрибками, так само як електрон стрибає з однієї орбіти на іншу), паразити свідомості пішли в наступ. Їхня кампанія була організована хитро, з далекосяжними намірами. Вони заходилися маніпулювати провідними свідомостями нашої планети. Толстой мимохідь зауважує про це в романі «Війна та мир», оголошуєчи, що окрім індивідів відіграють дуже малу роль в історії, що історія розвивається механічно. Бо ж усі дійові особи тієї Наполеонової війни діяли механічно — ніби шахові фігури в руках паразитів свідомості.

Вчених паразити свідомості заохочували до догматизму та матеріалізму. Як? Викликаючи в них глибоке відчуття психологічної небезпеки, котре змушувало вчених гарячково хапатися за науку, як за «чисто об'єктивні» знання. У такий самий спосіб паразити свідомості намагалися повернути свідомість Вайсмана в русло математичних проблем та шахів. На художників та письменників паразити також спрямовували свої руйнівні дії, і, мабуть, із жахом дивилися на таких гігантів, як Бетховен, Гете, Шеллі, розуміючи, що кілька десятків таких, як вони, змогли б твердо поставити людину на вищий ступінь еволюції. І через те Шуман та Гельдерлін були доведені до божевілля, Гофман — до алкоголізму. Колрідж та де Квінс стали жертвами наркоманії. Геніальних творців знищували безжалісно, як мух. Отже, нічого дивного не було в тому, що великі митці дев'ятнадцятого сторіччя відчували, ніби світ проти них. Нічого дивного в тому,

що з оптимістичним, мужнім і гучним, як звук бойової сурми, кличем Ніцше було покінчено так швидко — за допомогою блискавичного удару божевілля. Я не спинятився на цій темі в усіх її подробицях — вичерпно вона розкрита в книжках Лестера.

Відколи ми дізналися про існування паразитів свідомості, ми, як я вже казав, уникали їхньої підступно поставленої пастки. А була ця пастка пов'язана з історією. Історія сама по собі була іхньою головною зброєю. Вони підступно «організовували» історію. І протягом останніх двох сторіч історія людства стала дзеркалом слабкості людей, байдужості природи, безпорадності людини перед Необхідністю. Відтоді як ми дізналися, що історію було «організовано», вона вже не могла нас обдурити. Дивлячись у минуле на Моцарта й Бетховена, на Гете і Шеллі, ми думали: скільки б ще було великих людей, якби не паразити свідомості? Ми побачили, що безглуздо говорити про людську слабкість. Сила людей була б величезна, якби її щоночі не висмоктували вампіри душ.

Вже сама по собі ця інформація наповнювала нас величезним оптимізмом. І на цьому ранньому етапі той оптимізм зростав через нашу необізнаність з паразитами. Але оскільки нам було відомо, що вони надавали великого значення секретності, робили все для того, аби людство не дізналося про їхнє існування, то ми зробили висновок (за який нам довелося пізніше заплатити високу ціну), що у них не було реальної сили завдати нам шкоди. Причина самогубства Карела безперечно турбувала нас, але місіс Вайсман дала йому цілком вірогідне пояснення. Карел пив чай із сахарином. Пляшечка з пігулками ціаністого калію була схожа на пляшечку з сахарином. Може, він перевтомився і не помітив, як укинув у чай ціаністий калій замість сахарину? Звичайно, запах підказав би йому, що він помилився. Але ж паразити могли якимось чином «заглушити» запах! Може, Карел сидів, нічого не підозрюючи, за своїм столом, зосередившись на роботі, перевтомлений... Може. Ось він простягає руку до сахарину, і один з паразитів легенько спрямовує її на кілька дюймів ліворуч...

Нас із Райхом влаштовувало таке пояснення. Відразу ставало зрозуміло, як ціаністий калій міг опинитися в чаї. Крім того це пояснення узгоджувалось з нашим поглядом, що паразити свідомості були не більш небезпечні, ніж будь-які інші паразити (шашель або сумах), і що відповідні застережні заходи проти них гарантували повну безпеку. Ми казали самим собі, що нас не можна буде звести зі світу так, як Карела Вайсмана. Шляхів, якими паразити свідомості могли заманити нас у пастку, як Карела, було дуже мало. Вони могли змусити нас припуститись якоїсь помилки, під час їзди на автомобілі, наприклад. Вміння керувати автомобілем це, вважайте, інстинкт, а інстинкт можна розладнати, коли ви ідете зі швидкістю дев'яносто миль на годину і вся ваша увага прикута до дороги. Тому ми вирішили за жодних обставин не сідати за кермо автомобіля і не їздити навіть тоді, коли за кермом сидить хтось інший (шофер міг би виявитися ще приступнішим для впливів, ніж ми самі). Інша річ — вертоліт: автоматичне радіолокаційне керування майже виключало аварію. Коли одного дня до нас дійшла чутка, що якийсь місцевий шаленець убив солдата, ми зрозуміли, що й нас може підстерегти така небезпека. Тому ми вирішили носити при собі зброю і уникати людської юрби.

Протягом перших місяців усе йшло так добре, що ми сповнилися оптимізму. Коли мені було двадцять з чимось років і я вивчав археологію під керівництвом Чарлза Маєрза, я відчував такий захват, таку життєву снагу, ніби щойно почав жити. Але все те було ніщо порівняно з життєвою снагою, яку я повсякчас відчував тепер. Стало цілком очевидно, що в повсякденні життя людини закралася якась суттєва помилка. Так жити далі — однаково що наповнювати водою ванну, в якої немає затички, або іхати на автомобілі зувімкнутими гальмами. Те, що мало б зміцнювати життєву снагу, щезає з кожною хвилиною. Як тільки ми це зрозумімо, проблема відразу зникає. Свідомість переповнюється відчуттям життєздатності, і ми стаємо спроможні керувати собою. Замість того, щоб здаватися на милість настроїв та почуттів, ми керуємо ними так само легко, як рухами своїх рук. Наслідки важко описати для тих, з ким ніколи такого не бувало. Адже люди так звикають до того, що «трапляється» з ними. Вони застуджуються; вони страждають від депресії; вони хапаються за якусь справу, а потім кидають її;

вони нудьгують... Але тільки-но людина звертає свою увагу всередину своєї свідомості, всі ці речі перестають траплятися з нею, бо вона починає керувати ними.

Я й досі пам'ятаю винятковий випадок, що стався зі мною в ті дні. О третій годині дня я сидів у бібліотеці Англо-Індійської уранової компанії, читав нову статтю з лінгвістичної психології й думав, чи можна авторові статті довірити нашу таємницю. Деякі його посилання на Гайдегтера²¹, засновника цієї школи, дуже схвилювали мене, бо я відразу помітив помилку, що вкрадлася в основу його філософії, і побачив, які далекосяжні перспективи відкрилися б, якби ту помилку віправити. Я почав робити стенографічні записи. У цю мить повз мое вухо зловісно продзижчав комар; через кілька хвилин ще раз. Моя свідомість була й далі зайнята Гайдеггером. Я відірвав очі від паперів, глянув угору на комара, і мені захотілося, щоб він полетів до вікна. У цей час я виразно відчув, що моя свідомість зіштовхується з комаром. Той раптово змінив напрям своего руху і продзижчав через усю кімнату до зачиненого вікна. Моя свідомість, міцно вчепившися у комаху, спрямовувала її через кімнату до вентиляційного отвору у відчиненому вікні. Й далі надвір.

Це мене так вразило, що я довго дивився йому вслід, широко розплющивши очі, і не міг зійти з дива. Я б не здивувався дужче навіть тоді, коли б у мене виросли крила і коли б я, розправивши їх, полетів.

Чи не помилився я, вирішивши, що моя свідомість спрямувала політ комахи?

Пригадую ще таке. Біля моєї умивальної кімнати завжди літало багато ос і бджіл, бо під вікном цвіли півонії. Я пройшовся по умивальній кімнаті й помітив, що в матову шибку вікна б'ється оса. Я сперся спиною на двері і зосередився на ній. Нічого не сталося. Всі мої зусилля були даремні — відчуття було таке, ніби я щось роблю неправильно, ніби я силкуюся зайти в замкнені двері. Я знову переключив свою свідомість на Гайдегтера, відчув приплив захвату, проникливості, і моя свідомість раптом *звімкнулася в механізм*. Я був у контакті з осою так, ніби тримав її в своїй руці. Я хотів, щоб вона перетнула кімнату. Ой ні, «хотів» це не те слово. Ми ж не «хочемо» стискати й розпраямляти пальці — ми просто робимо це. У такий самий спосіб я притягнув осу через усю кімнату до себе. Тоді перед тим, як вона мала торкнутися мене, я повернув її назад до вікна, а потім вивів надвір. Це було так неймовірно, що я мало не розплакався, мало не розрего-тався. А найкумедніше було те, що я відчував сердитий подив осі з того, що її змусили діяти проти волі.

До кімнати влетіла інша оса, а може, та сама, хтозна. Я скопив і її. Цього разу я відчув, що дуже втомлений. Моя свідомість не звикла до такого, і тому захват був нечіпкий. Я підійшов до вікна і визирнув надвір. Величезний джміль сидів на квітці півонії, висмоктуючи з неї нектар. Я спрямував на джмеля свою свідомість, щоб ухопити його і відтягнути од квітки. Джміль опирається, і я відчував цей опір так само, як відчуваєш натягання повідка собаки, ведучи його на прогулінку. Я напружив свої зусилля, і джміль сердито відірвався од квітки. Я раптом відчув себе психічно виснаженим і відпустив його. Однак я не зробив того, що по-дурному зробив би в минулі дні — я не дозволив утомі нагнати на мене депресію. Я просто розслабив свою свідомість, заспокоїв її і повернув свої думки на інше. Через десять хвилин, сидячи в бібліотеці, я знову відчув себе бадьорим.

Тепер мене цікавило, чи зможу я вплинути цією самою психічною енергією на неживу матерію. Я зосередив свою увагу на забарвленим губною помадою сигаретному недопалку, якого хтось залишив у попільніці на сусідньому столику, і спробував зрушити його з місця. Недопалок поворухнувся на попільніці, але мені довелося докласти куди більше зусиль, ніж у випадку з джмелем. І ще одне здивувало мене. Я раптом відчув сильний статевий потяг у крижах тоді, коли моя свідомість торкнулася недопалка. Я відсахнувся від нього, відтак знову торкнувся його — і знову напад статевого потягу. Пізніше я довідався, що сигаретний недопалок належав секретарці одного з директорів, жінці з повними губами й темним волоссям, яка носила величезні окуляри в роговій оправі. Вона мала близько тридцяти п'яти років, була неодружена, досить нервова, не вродлива, але й не бридка. Спочатку я подумав, що статевий потяг ішов від мене і був нормальнюю чоловічою реакцією на статевий стимул, який викликала забарвлена помадою сигарета. Але наступного разу, коли вона сіла неподалік від мене

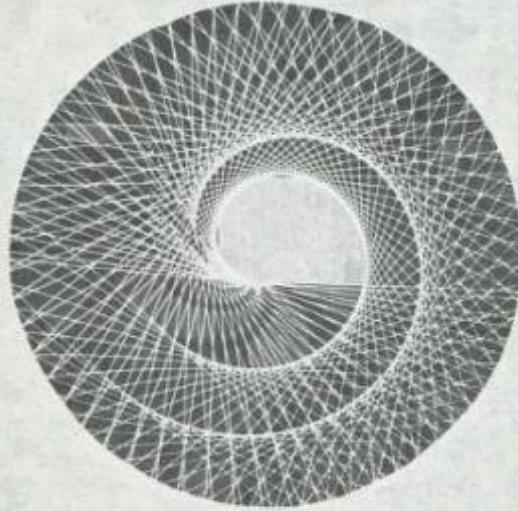
в бібліотеці, я спрямував свою свідомість на неї, обережно торкнувся її, і враз тваринна статева пристрасть, що йшла від неї, пронизала мене, як електричний струм. Річ не в тому, що її думки були зайняті сексом (вона в цей час була зосереджена над книгою зі статистики) або що вона відчувала потяг до якоїсь конкретної особи. Просто в ній буяла могутня статева напруга, і вона вважала, що це цілком нормальним.

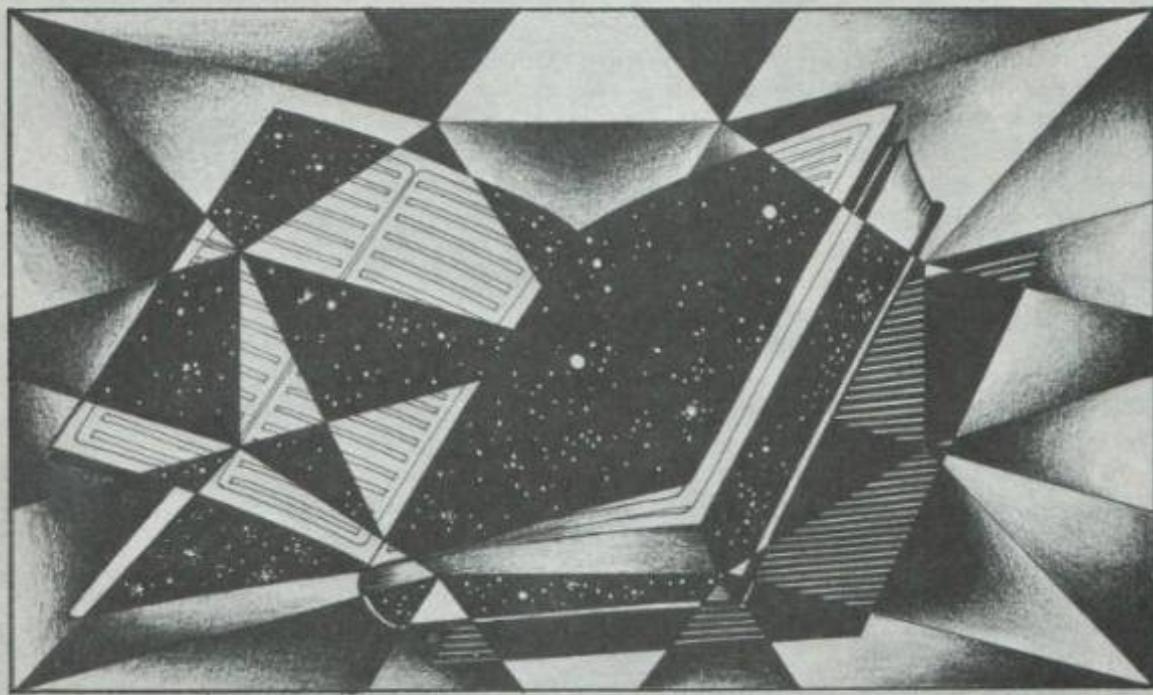
Я дізнався ще дещо про неї. Коли моя свідомість покинула її, вона глянула на мене майже з викликом. Я читав далі й удавав, що зайнятий тільки своїми справами. Через якийсь час її зацікавленість мною зникла, і вона знову заглибилася в свою статистику. Але це був доказ, що вона відчувала мое «психічне зондування». Чоловіки, з якими я проробляв такі досліди, навіть не згадувались про них. Виходило, що в жінки, особливо сексуально невдоволеної, проявлялась аномальна чутливість до таких речей.

Про все це я довідався пізніше. А в той момент я лише спробував зрушити з місця недопалок сигарети і переконався, що це, хоч і можливо, але дуже важко. Річ у тім, що недопалок неживий. Легше змусити живий об'єкт робити те, що ви хочете, бо можна використати його енергію і не треба переборювати інерцію.

Пізніше, пополудні, захопившись своїм новим відкриттям, я розірвав сигаретний папір на малесенькі клаптики і, забавляючись, змусив їх розлетітися по столу, наче сніжинки, підхоплені завірюхою. Це також було дуже втомливо, і я через якихось п'ятнадцять секунд змущений був облишити це заняття.

(Закінчення в наступному номері)

Книга піску

ОПОВІДАННЯ

З іспанської переклав
Сергій БОРЩЕВСЬКИЙ

...збудоване на піску...
Джордж Герберт¹

Лінія складається з нескінченної кількості точок, площа — з нескінченної кількості ліній, об'єм з нескінченної кількості площин; супероб'єм з нескінченної кількості об'ємів... Ні, безумовно, це надто геометричний², не найкращий спосіб розпочати мою оповідь. За наших часів кожне фантастичне оповідання прагне здатися достовірним, однак мое — справді достовірне.

Я живу самотньо, на четвертому поверсі будинку по вулиці Бельграно. Якось кілька місяців тому, надвечір, хтось постукав у мої двері. Я відчинив, і до моого помешкання зайшов незнайомець — високий на зріст, з невиразними рисами. А може, він здався мені таким через мою короткозорість. У весь його зовнішній вигляд свідчив про пристойну біdnistь.

Костюм його був сірого кольору, і в руці він тримав валізу. Я одразу заважив, що переді мною іноземець. Спершу він здався мені старим; потім я

¹ Герберт Джордж (1593—1633) — англійський поет. Автор збірки «Храм. Священна книга» (1633).

² Натяк на назив трактату Б. Спінози «Етика, доведена геометричним способом».

Хорхе Луїс Борхес (1899—1986) — видатний аргентинський письменник, автор багатьох зборок оповідань, поезій та есе. Найвідоміші з них: «Історія вічності» (1936), «Алеф» (1949), «Творець» (1960), «Золото тигрів» (1972), «Бездонна троянда» (1975), «Історія ночі» (1977). Оповідання «Книга піску» взято з одноіменної збірки, опублікованої 1975 р.

Jorge Luis Borges. El libro de arena.

© Emecé Editores, S. A., Buenos Aires. 1975.

збагнув, що мене ввело в оману його рідке русяве волосся, майже біле, як у скандінава. Під час нашої розмови, яка тривала менше години, я дізнався, що він родом з Оркнейських островів³.

Я вказав йому на стілець. Він трохи помовчав. Був сумний, як оце я зараз.

— Я продаю біблії,— мовив він.

Я відповів не без хвастощів:

— В цьому домі є кілька біблій англійською мовою, серед них найперша — Джона Вікліфа⁴. Маю також видання Сіпріано де Валери⁵, Лютера — з літературної точки зору воно найгірше — і примірник вульгати⁶. Як бачите, якщо мені чогось і бракує, то, в усякому разі, не біблій.

Він помовчав і відказав:

— Я продаю не тільки біблії. Можу показати священну книгу, яка, певно, вас зацікавить. Я купив її в Біканері⁷.

Він розкрив валізу й поклав книгу на стіл. Це було видання ін-октаво, в матер'яній палітурці. Безсумнівно, книга пройшла через багато рук. Я роздивився її, мене вразила її незвичайна вага. На корінці стояв напис: «святе письмо», а трохи нижче — «Бомбей».

— Дев'ятнадцять століття, — завважив я.

— Не знаю. Не довідувався.

Я відкрив її навманиння. Шрифт був незнайомий. Сторінки виявилися обтріпаними, поліграфія проста. Текст, надрукований у дві колонки, як у біблії, був убористий, вірші йшли по порядку. У верхньому кутку кожної сторінки стояла арабська цифра. Я звернув увагу на те, що на парній сторінці була цифра, припустимо, 40514, а на наступній, непарній — 999. Я перегорнув сторінку, на звороті стояла восьмизначна цифра. Тут же була невеличка ілюстрація, такі звичайно можна побачити в енциклопедичному словнику: якір, нарисований пером, наче ним водила невправна дитяча рука.

Цієї миті незнайомець проказав:

— Дивіться уважно. Ви вже ніколи цього не побачите.

Погроза вчуvalася в його словах, але не в тоні.

Я запам'ятав те місце й закрив книгу. І одразу розгорнув її. Марно гортає сторінку за сторінкою, шукаючи зображення якоря. Намагаючись приховати свою розгубленість, запитав:

— Це переклад святого письма на одну з мов, поширених в Індії, чи не так?

— Ні, — заперечив він.

Потім стишив голос, немов намірявся розкрити мені таємницю:

— Я придбав її в одному містечку, в міжгір'ї, дав за неї кілька рупій та біблію. Її власник не вмів читати. По-моєму, в книзі книг він вбачав якийсь амулет. Він належав до найнижчої кasti: люди боялися наступити на його тінь, щоб не заразитися. Він розповів мені, що його книга зветься Книгою піску, бо ні книга, ні пісок не мають ані початку, ані кінця.

Він попросив, аби я знайшов першу сторінку.

Я поклав ліву руку на палітурку й розкрив книгу великим пальцем, майже притиснутим до вказівного. Все було марно: кожного разу між обкладинкою та рукою виявлялось кілька сторінок. Вони ніби виростали з книги.

— А тепер пошукайте останню.

Я й тут зазнав невдачі; тож насилу пробелькотів не своїм голосом:

— Цього не може бути.

Продавець біблій, не підвищуючи голосу, відповів:

— Не може бути, однак є. Кількість сторінок у цій книзі справді безконечна. Жодна з них не є першою, ані останньою. Не знаю, чому вони прону-

³ Оркнейські острови — архіпелаг на північ від Шотландії.

⁴ Вікліф Джон (бл. 1320 — 1384) — англійський релігійний реформатор, який переклав біблію сучасною йому мовою.

⁵ Валера Сіпріано де (1532? — 1602) — іспанський гуманіст (священик, автор повного іспанського перекладу біблії).

⁶ Вульгата — перший латинський переклад біблії.

⁷ Біканер — місто в західній Індії.

меровані так довільно. Певно, щоб дати зрозуміти, що нескінчений ряд можна виразити будь-якими цифрами.

Потім, немов розмірковуючи вголос, він додав:

— Якщо простір нескінчений, ми перебуваємо у будь-якій точці простору. Якщо час нескінчений, ми перебуваємо у будь-якій точці часу.

Його розумування розлютили мене. Я запитав:

— Ви, звісно, віруючий?

— Так, я пресвітеріанін. Мое сумління чисте. Я певен, що не ошукав тубільця, коли віддав йому біблію за його диявольську книгу.

Я запевнив його, що йому нема в чому себе дорікати, й поцікавився, як він опинився у нас, чи не проїздом? Він відказав, що за кілька днів сподівається повернутися на батьківщину. Отоді я й дізнався, що він шотландець з Оркнейських островів. Я зауважив, що люблю Шотландію, бо люблю Стівенсона та Х'юма⁸.

— І Роббі Бернса,— додав він.

Під час розмови я все роздивлявся нескінченну книгу. І з удаваною байдужістю запитав:

— Ви хочете запропонувати цей цікавий примірник Британському музею?

— Ні. Я пропоную його вам,— і він назвав досить високу ціну.

Я відповів цілком щиро, що не маю таких грошей, і замислився. За хвилину у мене визрів задум.

— Пропоную вам обмін. Ви придбали цей том за кілька рупій і біблію. Я дам вам пенсію, яку щойно одержав, і надруковану готичним шрифтом біблію Вікліфа. Я успадкував її від своїх батьків.

Я пішов до спальні, виніс йому гроші й обіцяну книгу. Він погортав сторінки, із завзяттям бібліофіла роздивився палітурку.

— Згода.

Мене здивувало, що він не торгується. Вже потім я збагнув, що він увійшов у мій дім з наміром продати книгу. Не перелічивши грошей, гість сховав їх до кишені.

Ми порозмовляли про Індію, про Оркнейські острови і про норвезьких ярлів⁹, які там правили. Вже поночіло, коли той чоловік пішов. Більше я його не бачив, і ім'я його мені невідоме.

Я вирішив поставити Книгу піску на порожнє місце, де раніше стояла біблія Вікліфа, та зрештою надумав сховати її за кількома розрізняними томами «Тисячі та одної ночі».

Я ліг, але не зміг заснути. О третій чи о четвертій годині ранку ввімкнув світло. Знайшов неймовірну книгу й заходився гортати її. На якійсь сторінці побачив гравюру-маску. В кутку сторінки стояла дев'ятизначна цифра, не пам'ятаю вже, яка.

Нікому не показав я свій скарб. До щастя володіння книгою додався страх її втратити, а згодом побоювання, що насправді вона не безмірна. Ці дві тривоги посилили мою давню мізантропію. У мене залишалось кілька друзів, я перестав зустрічатися з ними. Бранець книги, я майже не виходив з дому. З допомогою лупи дослідив пошарпаний корінець і палітурку: ні, це не підробка. Я помітив, що невеличкі ілюстрації вміщені через кожні дві тисячі сторінок. Став занотовувати їх у блокноті і швидко його списав. Вони ніколи не повторювалися. Вночі, в невеличкі проміжки часу, відвідованого у безсоння, я снів книгою.

⁸ Х'юм Девід (1711 — 1776) — шотландський філософ та історик.

⁹ Ярлі — норвезькі правителі.

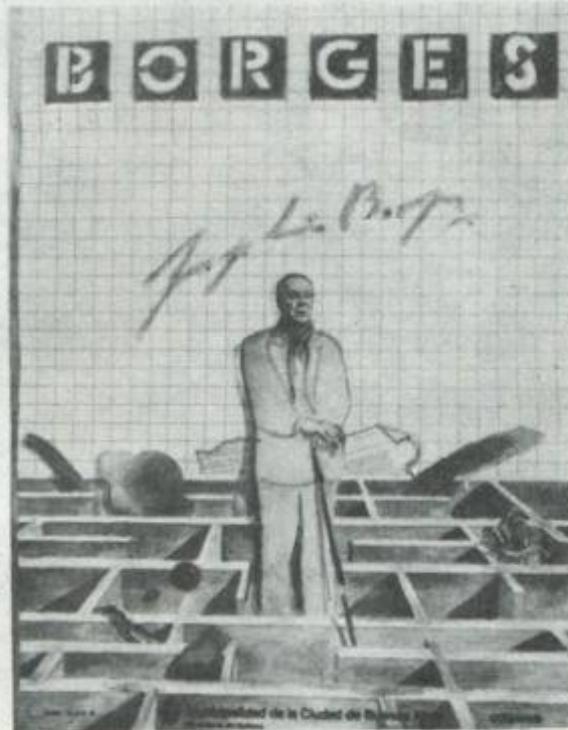
Кінчалося літо, і я усвідомив, яка це страшна книга. Мені довелося визнати, що я, котрий дивився на неї й торкався її своїми пальцями, став таким же страшним, як і вона. Я відчув, що це предмет страхітливого сну, гидка мара, яка ганьбити і руйнує дійсність.

Я хотів був спалити її, однак побоявся, що нескінченна книга й горітиме нескінченно і закурить усю планету.

Згадав, що читав колись, будімто листок найкраще можна сковати в лісі. До пенсії я працював у Національній бібліотеці, де зберігається дев'ятсот тисяч книжок; знав, що праворуч від вестибюля круті сходи ведуть до підвальну, в якому складені газети й карти. Непомітно для бібліотекарів я поставив Книгу Піску на один з вологих стелажів. Постарався не запам'ятати, на якій висоті й відстані від дверей.

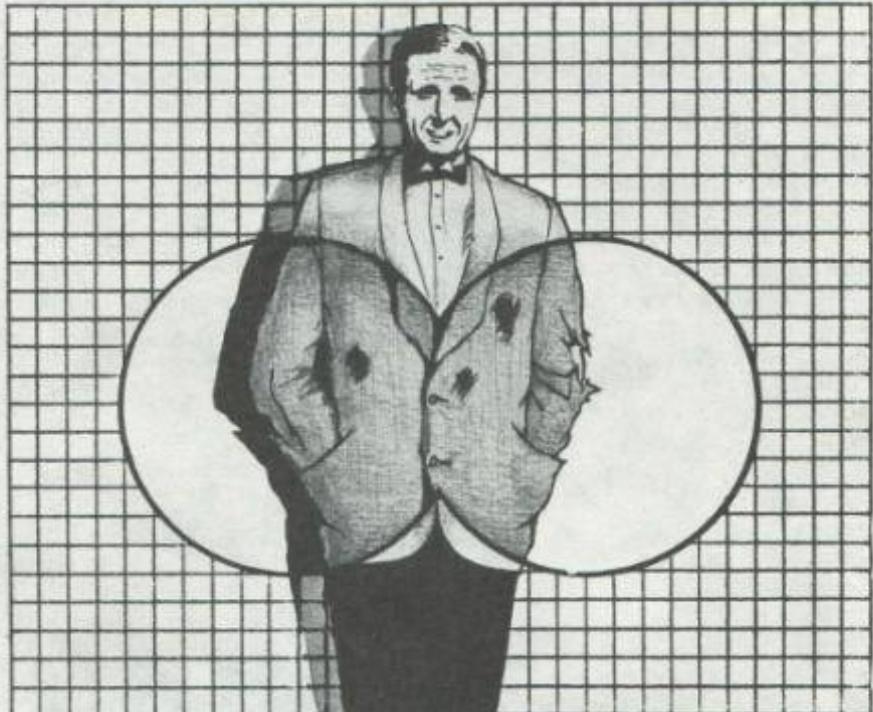
Я відчуваю деяку полегкість, однак намагаюсь обминати вулицю Мексики¹⁰.

¹⁰ На вулиці Мексики в Буенос-Айресі міститься Національна бібліотека.

Даніель Селайя. Борхес. Плакат відділу культури муніципалітету Буенос-Айреса, 1987.

БОРЩЕВСЬКИЙ Сергій Юхимович (нар. 1946 р.). Перекладає з іспанської та англійської. В його перекладі вийшли твори П. Неруди, Ф. Гарсія Лорки, Г. Містраль, Г. Гарсія Маркеса, Х. Кортасара та інших іспанських і латиноамериканських авторів.

Те, що вам треба

ОПОВІДАННЯ

З англійської переклали
Олександр КОВАЛЕНКО і
Володимир КУРБАТОВ

Так було написано на вивісці. Тім Кармайл, який працював у газеті, що спеціалізувалась на економіці, і підробляв, постачаючи сенсаційні й неправдиві статті до бульварних газет, не відчув чогось особливого у тому, що напис був задом наперед. Він гадав, що то дешевий рекламний трюк, який дуже рідко зустрічається на Парк-авеню, де вітрини магазинів вирізняються своєю класичною респектабельністю. І це його дратувало.

Він промурмотів щось сам до себе, минаючи вітрину, але раптом повернувся і підійшов ближче. Спокуса осягнути зміст написаного була велика, хоча його роздратування зростало. Кармайл стояв перед вітриною, задерши голову, і подумки повторювали: «Ми маємо те, що вам треба». Як так?

Напис було набрано невеликими літерами на чорній стрічці, що перетинала вузьке вікно вітрини. Унизу була шибка з гнутоого просвітленого скла. Крізь вікно Кармайл зміг розгледіти шматок білого оксамиту з кількома предметами, дбайливо розкладеними на ньому. Іржавий цвях, лижа і діамантова тіара. Це нагадувало декор у стилі Сальвадора Далі для Картьє чи Тіффані¹.

«Ювелірна крамниця? — подумки запитав Кармайл. — Але до чого тоді: «Те, що вам треба»?

В його уяві одразу постали мільйонери, які страждають від неможливості знайти підхоже намисто з перлів, багаті спадкоємниці, що проливають гіркі слізози у пошуках зірчастих сапфірів. Принцип торгівлі предметами розкоші полягає в тому, що треба спарувати примхливий попит з пропозицією; дуже небагатьом потрібні діаманти. Лише вони хочуть і можуть дозволити собі купити їх.

¹ Картьє, Тіффані — відомі ювелірні магазини Нью-Йорка.

«А може тут продають казкових джинів у пляшках,— гадав Кармайкл,— чи чарівні палички? Принцип той самий, що й в атракціонах на Коні-Айленді. Пастка для легковірних. Закликальник перед дверима, і народ платитиме свої десятицентовики і валом сунутиме до крамниці. За два центи...»

Того ранку він був у поганому гуморі і довколишній світ викликав у нього відразу. Його вабила перспектива знайти козла відпущення, а наявність репортерського посвідчення певною мірою її розширювала. Кармайкл відчинив двері і увійшов до крамниці.

Це таки була Парк-авеню. Ніяких сумнівів. Усередині ані прилавків, ні скляніх шаф зі зразками. Ця крамниця могла б правити за картинну галерею, бо на стінах висіло кілька картин, написаних олійними фарбами. Кармайкла вразило те, що атмосфера розкоші сполучалася тут з духом нежилого приміщення.

З-за чорної завіси вийшов високий чоловік із ретельно зачесаним білим, як сніг, волоссям, рум'янім, здоровим обличчям і блакитними очима. Йому було років шістдесят. Вдягнений він був у дорожий, але невипрасуваний твидовий костюм, що дисонував з декором крамниці.

— Доброго ранку,— привітався чоловік і швидким поглядом окинув одяг Кармайкла. Видно, він був трохи здивований. — Бажаєте скористатися з моїх послуг?

— Можливо,— Кармайкл відрекомендувався і показав своє репортерське посвідчення.

— Еге! Мене звуть Теллі. Пітер Теллі.

— Я побачив вашу вивіску.

— Ну то й що?

— Наша газета постійно шукає замовників реклами. Досі я не помічав вашої крамниці...

— Я тут уже багато років,— відказав Теллі.

— Це картина галерея?

— Та ні.

Двері відчинилися. Зайшов рум'янолицій чоловік і сердечно привітав Теллі. Впізнавши відвідувача, Кармайкл відчув, що крамниця швидко виросла в його очах. Рум'янолицій чоловік був значною персоною, дуже значною.

— Я прийшов зарано, містере Теллі,— промовив він,— але мені не хотілося відкладати. — Чи мали ви час дістати те, що мені потрібно?

— Так. Ця річ у мене. Зачекайте хвилину. — Теллі зник за ширмою, виніс невеликий, акуратно загорнутий пакунок і дав його рум'яно лиціому чоловіку. Той простягнув чек — Кармайкл встиг помітити суму і мало не ахнув від здивування — і вийшов. Його автомобіль стояв тут же.

Кармайкл підійшов до дверей, виглянув на вулицю. Рум'янолицій чоловік був явно збуджений. Водій з флегматичним виглядом чекав, поки той квапливо розгортає пакунок.

— Навряд чи мені потрібна реклама, містере Кармайкл,— озвався Теллі. — У мене добірна клієнтура, дбайливо підібрана.

— Може вас зацікавить наш щотижневий економічний бюлєтень.

— Теллі ледве утримався від сміху.

— Не думаю. Це за межами моїх інтересів.

Рум'янолицій чоловік врешті розгорнув пакунок і видобув з нього яйце. Наскільки Кармайкл міг бачити зі свого спостережного пункту коло дверей, то було звичайнісіньке яйце. Та його власник дивився на нього майже з обожнюванням. Якби навіть уявити собі, що всі кури на землі повимириали років десять тому, то й тоді б чоловік так не радів тому яйцеві. На вкритому флорідською засмагою обличчі з'явився вираз глибокої полегкості:

Він сказав щось водієві, й машина, тихо рушивши з місця, щезла з очей.

— Ви торгуєте сільгоспрудуктами? — спитав Кармайкл.

— Ні.

— Тоді, може, ви скажете мені, у чому полягає ваш бізнес?

— Я б радше утримався,— відказав Теллі.

Кармайкл відчув — пахне сенсацією.

— Звісно, я міг би дізнатись про вас через Раду Підприємців...

— Ви не змогли б.

— Чому? Ім було б цікаво знати, що яйце, яке ви продали одному з покупців, обійшлося йому в п'ять тисяч доларів.

— Коло моїх клієнтів настільки обмежене, що я просто змушений призначати високу ціну. Гм, а чи знаєте ви — один з китайських мандаринів прославився тим, що був готовий платити тисячі срібних монет за яйце, якщо було доведено їхнє стародавнє походження.

— Той чоловік не китайський мандарин,— заперечив Кармайл.

— Ну, досить. Як я вже казав, мені не потрібна реклама.

— Гадаю, що ви помиляєтесь. Я деякий час займався рекламию. Ваша вивіска написана задом наперед, а це і є звичайний рекламний трюк.

— Тоді ви не психолог,— зазначив Теллі. — Просто я можу дозволити собі задовільнити власні примхи. Протягом п'яти років я щодня дивився на цю вітрину зсередини і читав напис ззаду наперед. Це дратувало мене. Чи ви знаєте як дивно починає виглядати слово, якщо на нього довго дивитися? Будь-яке слово. Воно перетворюється на щось непідвладне людській мові. Тож, виявилося, що у мене через цей напис починається невроз. Читання ззаду наперед не має ані найменшого сенсу, проте я продовжував читати і намагався зрозуміти зміст. Коли ж я став повторювати про себе «Аберт» мав ощ, ет омешам им і шукати філологічні похідні, то покликав оформленювача вітрин. А люди, яким потрібен мій товар, ходять сюди й далі.

— Іх не багато,— проникливо мовив Кармайл. — Ми з вами на Парк-авеню. А утримувати тут крамницю — це коштує дуже дорого. Ніхто з тих, що мають низькі прибутки, та й середні також, сюди не зайде. Отож, ви маєте справу з верхами.

— Так,— погодився Теллі,— ви маєте рацио.

— І ви не скажете мені в чому полягає ваш бізнес?

— Я радше утримаюсь.

— Що ж, я спробую довідатись. Це можуть бути наркотики, порнографія, переховування особливо цінного краденого...

— Дуже схоже,— спокійно зазначив містер Теллі. — Я купую крадені коштовності, ховаю їх в яєчному шкарлуїнні і спрощую своїм клієнтам. Або, можливо, те яйце було повне мініатюрних порнографічних листівок... На все добре, містер Кармайл.

— До побачення,— Кармайл вийшов. У нього було багато справ, але досада їх переважила. На кілька годин він став детективом, стежачи за крамницею містера Теллі, і результати були досить-таки задовільні. Він бачив усе, але нічого не зміг злагодити.

Наприкінці дня він знову зайшов до містера Теллі.

— Зачекайте хвилину,— звернувся він до власника крамниці, який зустрів його не дуже привітно. — З усього видно, що я міг би стати вашим клієнтом.

Теллі засміявся.

— Чому ж ні? — Кармайл стис губи. — Звідки вам відомо скільки у мене на банківському рахунку? Чи, може, у вас суворо обмежене коло клієнтів?

— Ні, але...

Кармайл швидко провадив:

— Я провів невелике розслідування і прослідкував за вашими клієнтами. Так, я стежив за ними. І я з'ясував, що вони купували у вас.

Вираз обличчя Теллі змінився.

— Справді?

— Справді. Вони поспіхом розгортали свої невеликі згортки. Тож я встиг помітити, що в них. Кілька речей я не зміг роздивитися, але побачив достатньо, щоб удастися до законів логіки, містера Теллі. Ось висновок: ваші покупці не знають, що вони придбали у вас. Це щось на зразок кота в мішку. Декілька разів вони були дуже здивовані. Приміром, чоловік, який розгорнув пакунок й знайшов у ньому стару газетну вирізку. А що ви скажете про сонцевахисні окуляри? Чи про револьвер? Між іншим, можливо незареєстрований. І діамант — мабуть штучний, бо завеликий.

— М-м-м... — проміршив містер Теллі.

— Я, звісно, підбори на ходу не зриваю, але маю добрий нюх на сенсації. Так чи інакше, а більшість ваших клієнтів — великі цяці. І чому жоден з них не заплатив, як той перший покупець, якого я зустрів тут вранці?

— Уся справа побудована на довірі,— мовив Теллі. — У мене своя етика. Я повинен чинити так, щоб мати чисте сумління. Це — відповідальність. Розумієте, я продаю свої товари з гарантією. Виплата провадиться тільки після того, як товар задовільнив покупця.

— Тож яйце, сонцевахисні окуляри, пара рукавичок — гадаю, вони задовільнили ваших клієнтів. Газетна вирізка. Револьвер. І діамант. За яким принципом ви добираєте товари?

Теллі промовчував.

Кармайл посміхнувся.

— У вас є хлопчик на побігеньках. Ви його кудись посыласте, і він повертається з пакунками. Можливо, він іде до бакалійника на Медісон-авеню

і купує яйце. Або до ломбарду на Шостій авеню — за револьвером. Або... Та втім, я вже казав, що в будь-якому разі дізнаюся, в чому полягає ваш бізнес.

— І ви дізналися? — поцікавився Теллі.

— «У нас є те, що вам треба», — процитував Кармайкл. — Але як ви дізнаєтесь?

— Ви переходите до висновків.

— Я нажив собі головний біль — у мене не було сонцевахисних окулярів! — і я не вірю в чаклунство. Послухайте, містере Теллі, я по саму зав'язку си-тий дивовижними маленькими крамницями, що продають незвичайні речі. Я дуже багато знаю про них — я писав про них. Чоловік іде вулицею і, раптом, його увагу привертає дивна крамничка, власник якої відмовляється обслуговувати його — він продає речі тільки ельфам — або таки продає йому подвійний магічний талісман. Пхе...

— Гм, — озвався Теллі.

— Гмурайте собі на здоров'я. Ви ж не можете перечити логіці. Або ви займаєтесь старанно продуманим шахрайством, або це — маленька чарівна крамничка, а цьому я не вірю. Бо це не логічно.

— Чому ж ні?

— Через економічні фактори, — категорично заявив Кармайкл. — Припустімо, що ви володієте якимись надприродними таємницями — наприклад, можете виготовляти телепатичні прилади. Гаразд. Тоді якого дідька виготовляти ці прилади, продавати їх і заробляти, таким чином, собі на життя? Варто лише використати один такий пристрій, прочитати думки якогось маклера і придбати саме ті акції, що треба. Тут є якась загадка — якщо ви такий усезнаючий, то для чого вам ця крамниця? Навіщо вдавати з себе Робін Гуда?

Теллі промовчав.

— «Я часто запитував себе, чому виноторговці купують вино вдвічі дешевше, ніж продають», — процитував Кармайкл. — Ну, а що купуєте ви? Мені відомо, що ви продаете — сонцевахисні окуляри та яйца.

— Ви допитлива людина, містере Кармайкл, — пробурмотів Теллі. — Вам ніколи не спадало на думку, що все це вас не стосується?

— Я міг би стати вашим клієнтом, — повторив Кармайкл. — Що ви скажете на це?

Теллі пильно глянув на нього своїми холодними блакитними очима. В них засвітилося щось нове. Він стис губи і спохмурнів.

— Я не подумав про таку можливість, — визнав він. — Що ж, за певних обставин це можливо. Вибачте, я на хвилину залишу вас.

— Звичайно, — погодився Кармайкл. Теллі пройшов за завісу.

Надворі машини мляво сунули уздовж Парк-авеню. Чим нижче сонце хилилося до заходу за Гудзоном, тим глибші сині сутінки западали на вулиці, дерлися вгору по барикадах будівель. Кармайкл уперся очима в напис — МИ МАЄМО ТЕ, ЩО ВАМ ТРЕБА — і посміхнувся.

У задній кімнаті Теллі припав очима до візуру бінокуляра і закрутів верньєр. Він повторив операцію кілька разів. Потім, кусаючи губу, — в нього була добра душа — покликав посильного і віддав розпорядження. Після цього він повернувся до Кармайкла.

— Ви — мій клієнт, — сповістив він. — Але за певних умов.

— Маєте на увазі стан моого банківського рахунку?

— Ні, — відповів Теллі. — Я надам вам пільги. Зображені одну річ: у мене дійсно є те, що вам треба. Ви не знаєте, а я знаю, що вам треба. І коли це трапиться — гаразд, я продам саме те, що вам треба, скажімо, за п'ять доларів.

Кармайкл потягнувся до гаманця. Теллі спинив його.

— Заплатите, коли будете задоволені. І ще одне — гроші, то лише номінальна частка плати. Є й інша. Якщо покупка задовольнить вас, пообіцяйте ніколи не наблизятися до моєї крамниці і ніде не згадувати її.

— Зрозуміло, — повільно відказав Кармайкл. Його теорії дещо змінилися.

— Вам не доведеться довго чекати — ага, ось і він.

Дзвоник сповістив, що повернувся посильний. Теллі вибачився і вийшов. Невдовзі він повернувся з дбайливо загорненим пакунком і тицьнув його Кармайклові в руки.

— Тримайте це при собі, — наказав Теллі. — На все добре.

Кармайкл кивнув, поклав пакунок до кишені й вийшов. Почуваючи себе багатієм, він узяв таксі і вирушив до відомого йому бару. Там, при тьмяному свіtlі, він розгорнув пакунок. Хабар, вирішив він. Теллі заплатив йому, щоб змусити мовчати про своє діло, хоч яке воно там є. Добре, живи сам і дай жити іншим. Цікаво скільки...

Десять тисяч? П'ятдесят тисяч? Який у нього розмах?

Він розкрив довгасту картонну коробку. Там, загорнуті у цигарковий папір, лежали ножиці, їхні леза були сковані у клесні картонні піховки. Кармайлк тихо лайнувся. Випив своє віскі з содовою і замовив ще одне, але не торкнувся його. Подивившись на годинник, він вирішив, що крамниця на Парк-авеню вже зачинена і містер Теллі пішов.

«...вдвічі дешевше, ніж продають», — згадав Кармайлк. — Може це ножиці Атропи¹. Нісенітніця. — Він дістав ножиці з піховок і покладав ними. Нічого не сталося. Вилиці Кармайлка спаленіли. Він склав ножиці у піховки і поклав до бічної кишені пальта. Звичайнісіньке шахрайство!

Він вирішив завітати до Пітера Теллі наступного дня.

А тим часом? Він згадав, що домовився повечеряти з однією із дівчат редакції, заплатив за віскі й поспіхом вийшов. Надворі стемніло, з парку дув холодний північний вітер. Кармайлк щільніше закутав щию шарфом і зупинив таксі.

Його пекла досада.

За півгодини худорлявий чоловік із сумними очима — Джері Ворт, один з помічників редактора — знайшов його в барі, де Кармайлк гаяв час.

— Чекаєш Бетсі? — запитав Ворт, кивнувши в бік ресторану. — Вона попрохала мене передати, що не зможе прийти. Термінова стаття. Вибачається і все таке. Де тебе носило сьогодні? Я трохи запарився. Давай вип'ємо.

Вони налягли на житнє віскі. Кармайлк уже добряче був напідпитку. Його вилиці ще більше почервоніли, а обличчя спохмурніло.

— Те, що вам треба, — промовив він. — От, клятий дуриківт...

— Га?

— Нічого. Допивай. Я оце щойно вирішив посадити одного чолов'ягу в калошу. Якщо зможу.

— Ти мало сам не сів в калошу. Ті дані щодо копалень...

— Яйця. Окуляри!

— Я вирятував тебе з біди...

— Помовч, — наказав Кармайлк і замовив іще по одній. Щоразу, коли він відчував тягар ножиць у кишені, його губи ворушилися.

Після п'ятої чарки Ворт жалібно протягнув:

— Я не проти того, щоб робити людям добро, але мені хотілося б розповісти про це. А ти мені не даєш. Мені хочеться лише трохи вдячності.

— Гаразд, розповідай, — погодився Кармайлк. — Давай, вихваляйся. Кому це заважає?

Ворт був задоволений.

— Дані щодо копалень — ось у чому штука. Тебе не було сьогодні в редакції, та я перехопив їх. Звіривши з нашими даними, я помітив, що твоя інформація про «Транс-Стіл» була геть неправильна. Якби я не виправив цифри, то так би воно й потрапило до набору...

— Що?

— «Транс-Стіл». Вони...

— О-ох, бовдуре, — простогнав Кармайлк. — Я знаю, що мої дані не збігаються з редакційними. Я хотів написати доповідну, щоб їх виправили. У мене власне джерело інформації. Чого ти лізеш не у свої справи?

Ворт закліпав очима.

— Я хотів допомогти.

— Акції могли б зрости на п'ять доларів, — сказав Кармайлк. — Після довгих пошуків я таки докопався до надійних джерел інформації... Послухай, чи матеріал уже підписаний до друку?

— Не знаю. Мабуть, що ні. Крофт ще вичитував гранки...

— Чудово, — вигукнув Кармайлк. — Наступного разу... — Він підтягнув шарф, підхопився з місця й попрямував до виходу; за ним плentався протестуючий Ворт. За десять хвилин вони дісталися до редакції й дізналися від Крофта, що гранки вже передали до друкарні.

— Ну то й що? Чи було... До речі, де тебе носило сьогодні?

— Клеів дурня, — отримав Кармайлк і пішов геть. Вечірня прохолода не тверезила, суміш житнього віскі з простим давалась знаки. Похитуючись, стежачи, як колихається тротуар, він стояв на бровці і роздумував.

¹ Атропа — у грецькій міфології одна з трьох богинь долі. Її обов'язок — перерізати нитку людського життя.

— Пробач, Тім,— озвався Ворт. — Але вже дуже пізно. Нічого страшного не сталося. Використати редакційні дані — це дуже правильно.

— З мене досить,— прорвало Кармайкла. — Огидний нікчем...

Він був п'яний і злий. В раптовому пориві зупинив таксі й помчав до друкарні. Збентежений Ворт супроводив його.

У приміщенні друкарні панував мірний стукіт. Монотонне погойдування в таксі викликало у Кармайкла приступ нудоти, боліла голова, і алкоголь шумував у крові. Гаряче повітря і запах фарби викликали відразу. Великі лінотипи гуркотіли й лящали. Навколо них метушилися люди. Все це скидалося на кошмарний сон, Кармайкл зснував плечі і непевною ходою рушив уперед, коли щось шарпнуло його назад і почало душити.

Ворт пронизливо закричав. На його обличчі була гримаса п'яного жаху. Він безпорадно розмахував руками.

Все діялось як у кошмарному сні. Кармайкл побачив, що сталося. Кінці його шарпу потрапили в рухомий механізм, котрий невблаганно підтягував його до металевих зубців колінвалу. До нього бігли люди. А кругом лунав оглушливий гуркіт і брязкіт. Кармайкл учепився руками в шарф.

— ... ножа! Розрізати його! — кричав Ворт.

Алкоголь притупив гостроту сприйняття дійсності, і це врятувало Кармайкла. Тверезий, він був би безпорадний у паніці. Щоправда, йому було важко зібратися з думками, але коли це вдалося, вони були ясні й зрозумілі. Він згадав про ножиці і засунув руку в кишеню. Витяг їх з картонних піховок і захопився квапливо краяти шарф.

Шмат білого шовку щез між зубцями машини. Кармайкл помацав рештки шарпу на своїй шні і силувано засміявся.

Містер Пітер Теллі сподівався, що Кармайкл до нього більше не прийде. Ряди імовірності вказували на два можливі варіанти; в одному з них — усе гаразд, а в іншому...

Наступного ранку Кармайкл завітав до крамниці і простягнув п'ять доларів. Теллі взяв гроши.

— Дякую. Ви могли надіслати мені чек.

— Так. Але я не мав би змоги дізнатися те, що мене цікавить.

— Ні,— відказав Теллі і зітхнув. — Ми домовились, чи не так?

— Ви засуджуєте мене? — спитав Кармайкл. — Минулого вечора... Ви знаєте, що сталося?

— Так.

— Яким чином?

— Що ж, можу розповісти,— сказав Теллі. — Однаково ви б дізналися. Напевно дізналися б.

Кармайкл кивнув, сів і припалив сигарету.

— Логічно. Ви нікак не могли зорганізувати цей невеличкий нещасний випадок. Бетсі Хоуг вирішила не прийти на побачення ще зранку. До того, як я бачився з вами. Це започаткувало цілу низку подій, що привели до нещасного випадку. Отже, ви заздалегідь знали про те, що станеться.

— Знав.

— Перебачення?

— Спецпристрій. Я побачив, що вас може удавити машина...

— Мається на увазі втручання в майбутнє?

— Звичайно,— погодився Теллі, його плечі важко опустилися. — Існує безліч можливих варіантів майбутнього. Різні ряди імовірності. Все залежить від наслідків різних криз, в міру того як вони виникають. Я фахівець з електроніки. Кілька років тому, майже випадково, я натрапив на принцип бачення майбутнього.

— Як?

— В основному використовується індивідуальне наведення на кожну людину. Заходячи до крамниці, ви потрапляєте в промінь моого пристрою. Він міститься в задній кімнаті. Повертаючи верньєр, я перебираю можливі варіанти в майбутньому. Інколи їх багато. А інколи — лише кілька. Так наче в ефірі — часом радіостанцій мало. Я дивлюсь у свій прилад, бачу, що вам треба, і даю цю річ.

Кармайкл випустив дим через ніс. Примруживши очі, він розглядав сизі кільця.

— Ви простежуєте все життя людини в трьох, чотирьох чи більше варіантах?

— Ні,— відказав Теллі. — Я відрегулював свій пристрій так, що він реагує на кризисні криві. Коли такі зареєстровані у людини, я простежую їх далі й виявляю можливі варіанти безпечної й вдалої протидії.

— Сонцевахисні окуляри, яйце, і рукавички...

— Містер... е-е... Сміт — один з моїх постійних клієнтів. Коли з моєю допомогою він успішно долає кризу, то повертається знову, для чергового обстеження. Я визначаю його наступну кризу і забезпечую всім, що знадобиться для її подолання. Я дав йому вогнезахисні рукавички. Приблизно через місяць виникне ситуація, де йому доведеться — такі будуть обставини — мати справу з шматком розплавленого металу. А він художник. Його руки...

— Зрозуміло. Ваші передбачення не завжди пов'язані з порятунком людського життя.

— Ні. Тут важить не тільки життя. Порівняно незначні кризи можуть привести, скажімо, до розлучення, неврозу, хибних рішень, і позбавити життя водночас сотні людей. Я ж гарантую життя, багатство і щастя.

— Ви альтруїст. Тільки чому людство не штурмує двері вашої крамниці? Чому у вас мало клієнтів?

— Я не маю ні часу, ні обладнання.

— Можна було б створити більше пристрій.

— Більшість моїх покупців — люди грошовиті. Мені є за що жити.

— Ви могли б наперед повідомляти завтрашній рівень цін на біржі, якщо вам потрібні гроші, — сказав Кармайкл. — Ми повертаємося до того ж самого питання. Якщо людина має магічну владу, то чому її задовольняє утримання якоїсь крамнички?

— Економічні причини. Терпіти не можу азартної гри.

— Це не буде азартною грою, — наголосив Кармайкл. — «Я часто запитував себе, чому виноторговці купують...» Що це вам дає?

— Задоволення, — відповів Теллі. — Назвемо це так.

Кармайкл не був задоволений. Він облишив запитання і перейшов до перспектив. Гарантія? Життя, здоров'я і щастя.

— Що станеться зі мною? Буде колись ще одна криза в моєму житті?

— Можливо. Але не обов'язково з небезпекою для життя.

— Отож, я постійний клієнт.

— Я не...

— Послухайте, — перебив Кармайкл. — Я не збираюсь шантажувати вас. Я заплачу. Я багато заплачу. Я не багатий, але я знаю, що означає для мене подібна послуга. Не хвилюйтесь...

— Не може бути...

— Перестаньте ж бо. Я не шантажист, чи щось подібне до нього. Я не погрожую вам розголосом, якщо це вас лякає. Я — звичайна людина, а не мелодраматичний лиходій. Я не становлю ніякої загрози. Що вас лякає?

— Так, ви — звичайна людина, — погодився Теллі. — Тільки...

— Чому ж ні? — провадив своєї Кармайкл. — Я не хочу вам набридати. З вашою допомогою я подолав одну кризу. Та колись буде ще одна. Я хочу отримати те, що буде потрібно в тій ситуації. Призначте будь-яку ціну. Я якось роздобуду грошей. Позичу їх, якщо буде необхідно, і більше ніколи не турбуватиму вас. Це — єдине, чого я у вас прохаю... Дозволити мені прийти, коли я подолаю кризу, і отримати те, що знадобиться наступного разу. Що тут негаразд?

— Нічого, — спокійно відказав Теллі.

— Ось що. Я — звичайна людина. У мене є дівчина. Її ім'я Бетсі Хоуг. Я хочу з нею одружитися. Оселитися десь в сільській місцевості, виховувати дітей і мати впевненість у майбутньому. А що тут негаразд?

— Коли ви зайшли до цієї крамниці сьогодні, вже було надто пізно. Кармайкл звів очі.

— Чому? — запитав він різко.

Подзвонили в двері чорного ходу. Теллі пройшов за ширму й майже відразу повернувся з згортом в руках. Він подав його Кармайклу.

Кармайкл усміхнувся.

— Дякую. Вельми дякую. Як ви думаєте, коли може початися наступна криза?

— Через тиждень.

— Майте на увазі, якщо я... — Кармайкл розгорнув пакунок. Він витяг пару черевиків на пластиковій підошві і розгублено глянув на Теллі.

— Черевики? Мені будуть потрібні черевики?

— Так.

— Я гадаю... — Кармайкл хвилювався. — Думаю, що ви не поясните чому?

— Ні, я не робитиму цього. Але намагайтесь взути їх, хоч куди б ви йшли.

— За це не хвілюйтесь. Я надішлю вам чек поштою. Можливо, мені знадобиться декілька днів, поки нашкребу грошенят, але я добуду їх. Скільки?

— П'ятсот доларів.

— Я надішлю вам чек сьогодні.

— Я волію не отримувати винагороду, поки клієнт не вдовольниться, — відказав Теллі. Він став ще стриманішим, погляд його блакитних очей був холодний і очужливий.

— Як знаєте, — озвався Кармайкл. — Я залишаю вас. Це треба відсвяткувати. Не бажаєте зі мною випити?

— Я не можу покинути крамницю.

— Ну, тоді бувайте. Ще раз дякую. Знайте, я не завдам вам ніякого клопоту. Я обіцяю. — Він повернувся й вийшов.

Дивлячись йому вслід, Теллі сумно і косо всміхнувся. Він не попрощався з Кармайклом. Цього разу.

Коли двері за ним зачинились, Теллі попрямував углиб крамниці і пройшов до кімнати, де містився його пристрій.

За десять років може статися безліч змін. Людина, яка має змогу, лише простягнувши руку, здобути величезну могутність, може змінитися і перетворитися за цей час з людини, яка не потребує її, в людину, яка її жадає. — і заради цього ладна пожертвувати моральними цінностями.

Кармайкл довго не змінювався. Треба віддати йому належне: минуло аж десять років, перш ніж він зрікся всього того, чого його навчили з дитинства. Того дня, коли він уперше переступив поріг крамниці в ньому майже не було схильності до зла. Тиждень за тижнем, з кожним візитом, спокуса міцніла. Теллі, керуючися своїми мотивами, задовольнявся бездіяльністю, сидів і чекав на покупців, тримаючи грандіозні можливості свого пристрою під покровом тривіальних операцій. А Кармайкл не був задоволений.

Тільки через десять років настав цей день, але, зрештою, він настав.

Теллі сидів у задній кімнаті, спину до дверей. Він витягнувся у низькому старому кріслі-качалці лицем до пристроя. Пристрій мало змінився за десятиріччя. Все ще займав неповні дві стіни, і його бінокуляр виблискував під животими флюоресцентами.

Кармайкл зачудовано споглядав бінокуляр. Це був шлях до могутності, яку і не снів ніхто. Тільки це невелике вічко відокремлювало його від неймовірного багатства, влади над життям і смертю всіх живих. Між ним і дивовижним майбутнім стояв тільки цей чоловік, який вдивлявся в свій пристрій.

Здавалося, що Теллі не чув ні обережних кроків, ні скрипу мостин за спиною. Він не поворухнувся і тоді, коли Кармайкл звів зброю. Можна було припустити — він не здогадувався, що відбувалось, чому і від кого була загроза, як Кармайкл вистрілив йому в голову.

Теллі зіткнув, зіщулився і повернув верньєр. Він не вперше бачив у бінокуляре своє позбавлене життя тіло — одна з імовірних перспектив, — але спостерігаючи за падінням такої знайомої постаті, він щоразу відчував, як з майбутнього до нього долинає крижаний подих.

Він одірвався від бінокуляра і відкинувся в кріслі, пильно розглядаючи черевики на шорсткій підошві, що лежали поруч на столі. Теллі сидів нерухомо, вп'явшись очима в черевики, і подумки йшов за Кармайклом вулицею ввечері й завтра, назустріч критичному моменту, коли все буде залежати лише від стій-

кого положення ніг на платформі станції метрополітена під час прибуття поїзда, де Кармайкл буде стояти в один з днів наступного тижня.

Цього разу Теллі доручив своєму посильному купити дві пари черевиків. Годину тому він довго вагався, які черевики вибрати — на шорсткій чи слизькій підошві. Оскільки Теллі був гуманістом, то безліч разів те, чим він займався, викликало у нього огиду. Зрештою він вибрал для Кармайкла черевики на слизькій підошві.

Він зітхнув, знову потягся до візира бінокуляра і закрутів верньєр, щоб відтворити сцену, яку спостерігав до цього.

Кармайкл стояв на залюдненій платформі метро, де виблискувала масна волога пляма від розлитої кімось олії. На ногах у нього були черевики на слизькій підошві, що вибрал для нього Теллі. Натовп захвилювався і подався вперед, до краю платформи. Коли поїзд, гуркочучи, вилетів з тунелю, Кармайкл раптом посковзнувся і впав під колеса.

— Прощавайте, містере Кармайкл, — промірив Теллі. Це було прощання, яке він не вимовив, коли Кармайкл вийшов з його крамниці. Він сказав це з жалем, йому було жаль сьогоднішнього Кармайкла, який поки що не заслугував такою кінця. Він не був негідником з мелодрамами, чия смерть нікого не хвилює. Втім, сьогоднішній Кармайкл розплачувався за Кармайкла, яким той стає через десять років, — за все треба платити.

Не така то вже й добра річ мати владу над життям і смертю собі подібних. Пітер Теллі спізнав, що не така вже це добра штука — але він її мав. Він не шукав її. Йому здавалось, що пристрій виник майже випадково, досягши своєї надзвичайної довершеності завдяки його вправним пальцям і знанням.

Спочатку це бентежило його. Як слід застосувати цей пристрій? Які небезпеки і грандіозні можливості таїть у собі Око, що змогло заглянути за західну майбутнього? Він ніс відповідальність за все, і вона була важким тягарем. Аж поки не знайшов відповіді на свої запитання. Але після цього тягар став ще важчим. Бо Теллі мав добре серце.

Він нікому не зміг розповісти справжню причину того, нащо він відкрив цю крамницю. Кармайклу він сказав, що задля втіхи. Дійсно, інколи він відчував глибоку втіху. Але в інших випадках — таких як цей — був тільки душевний біль і сором. Особливо сором.

«Ми маємо те, що вам треба». Тільки Теллі зізнав, що звернення було не до окремих людей, які відвідували крамницю. Займенник стояв у множині, а не в однині. Звернення стосувалося всього світу — світу, чиє б майбутнє, дбайливо і любовно, було перероблено під керівництвом Пітера Теллі.

Змінити головне річище майбутнього було нелегко. Майбутнє — це піраміда, що формується поволі, камінь за каменем, і Теллі повинен змінювати його камінь за каменем. Для цього потрібні певні люди — люди, які б творили й будували, люди, яких необхідно оберігати.

Теллі давав їм усе, що було треба.

Звичайно, існували і люди, які мали лихі заміри. Їм Теллі також давав те, що треба було світові — їхню смерть.

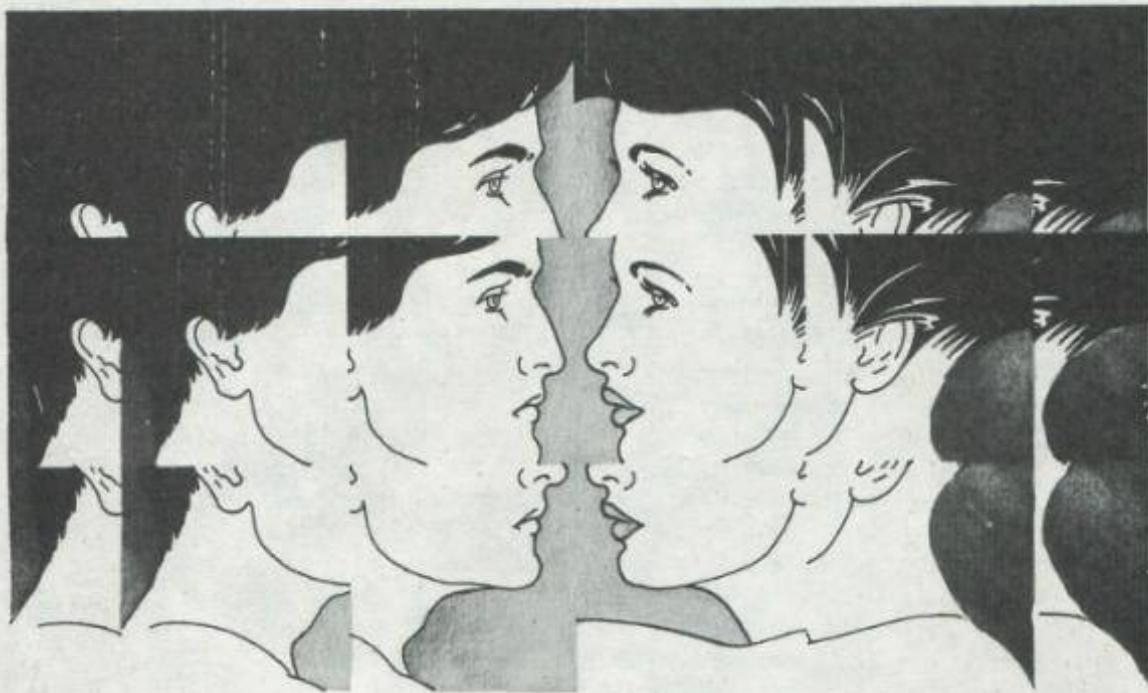
Пітер Теллі не жадав цієї страшної влади. Але ключ попав у його руки, і йому стало духу не передати цього ключа нікому із смертних. Траплялось, що він помилявся.

З того часу, як йому на думку спала метафора, він почувався дещо впевненіше. Ключ від майбутнього. Ключ, який він тримав у своїх руках.

Згадуючи про це, він відкинувся в кріслі, щоб дотягти до старої, досить-таки пошарпаної книги. Та відразу відкрилася на потрібній сторінці. Губи Пітера Теллі ворушилися; сидячи в задній кімнаті своєї крамниці на Парк-авеню, він у котрий уже раз перечитував давно знайомий текст. «І ще скажу я тобі, що нарікаю тебе Петром... І я дам тобі ключі від царства небесного...»

Коваленко Олександр Олексійович (нар. 1953 р.) — редактор видавництва «Веселка». Виступає як перекладач англійської та американської літератури.

Курбатов Володимир Ілліч (нар. 1957 р.) — працює в редакції газети «Ньюс фром Юкрайн». Перекладає на англійську мову.

ПАМ'ЯТАЙ ПРО МЕНЕ

ОПОВІДАННЯ

З іспанської переклав
Валентин ДІДЕНКО

Гріна ввела останню програму. За мить величезний мозок Діксі-3 видав мелодію, нечутну для слуху людини.

Антина робота сприйняла ледь уловимі октави дозвукового послання, мозок швидко засвоїв його, переклавши ультразвук на магнітно-електронну мову, а процесори інтерпретували сигнал і привели в дію механічні руки.

Гріна відійшла на кілька кроків, оглянула своє творіння. Замилувалася ним. Йому було віддано десять років життя.

Вона не мала друзів. Бррати Фрінек були останні, хто провідав її десь шість чи сім років тому... Батьки Гріни давно померли, не залишивши ій ні братів, ні сестер. Дівчина відчувала себе зовсім чужою на Землі, але це її не хвилювало: нарешті машина створена.

Вона впала в крісло, чекаючи, поки робот здійснить останню наладку. На мить у її уяві зринув образ Ігоря.

Ігор! Якби не було його, вона ніколи б не сконструювала машини. Навіть не подумала б узятися за таку справу. Вії її затремтіли. Гріна протерла очі. Вона зовсім вибілась із сил. «Я не зможу заснути», — подумала дівчина. Знову її згадалося обличчя коханого.

Ігорю, я тебе пам'ятаю... Якби з тобою сталося подібне, як би ти вчинив на моєму місці? Пам'ятай про мене завжди, Ігорю... Пам'ятай...

Її лице зросли сльози, однак вона потамувала ридання. Коли дівчина прийшла до тями, робот стояв непорушно, чекаючи її наказів.

— Можеш іти на склад, — сказала вона.

Робот слухняно пішов повільною ходою.

Гріна вийшла з лабораторії, попрямувала коридорами до крила будинку, де

були житлові помешкання працівників Фізичного центру. Зайшла до своєї кімнати, глянула на годинник. П'ятнадцять хвилин на четверту ранку. Випила склянку теплого молока, з'їла сандвіч із глюкозованим м'ясом. Потім пройшла до спальні.

Завтра вона побачить Ігоря.

Сонячні зайчики стрибали поміж закритих повік, лоскотали сітківку ока. Волосся та шкіра насищувалися сіллю, що приносив бриз. Було присмно відчувати на устах присmak моря. Шелестіння кокосових пальм посилювало відчуття самотності. Тут все було яскраве: і барви вдень, і зорі вночі.

Гріна повернула обличчя, щоб глянути на Ігоря, який, здавалося, спав. Затим її рука ковзнула по піску, набрала повну жменю і сипнула в обличчя юнака.

Все відбулося як завжди: крик, потім низка прокльонів. Ігор навсидячки обтрушував обличчя, тер повіки, а Гріна вищала від радості, втікаючи...

Вони полюбляли відпочивати на безлюднім острові в Карібському морі. Їм подобалося бігати по узбережжі, галасувати, немов божевільні. Це була їхня улюблена гра. Дівчина жбурляла йому в обличчя жменю піску, і поки той, напівосліплений, лаявся, втікала. Втім він завжди наздоганяв її. Потім наставала найкраща частина гри: Ігор валив її на пісок і обое котилися склоном аж до хвиль. Після любовних забав вони купалися...

Відтоді збігло десять років.

Коли вони повернулися в центр, де працювали дослідники, керівник запропонував Ігорю випробувати нового Акпалуса.

— Акпалус! А чому саме я?

Не чекаючи відповіді, юнак провадив:

— Бачите, я не хочу здаватися боягузом. Думаю, що я не з ляклівих, але мені не подобається ризикувати життям заради чиєсь втіхи. Чотири попередні Акпалуси не мали надійного дослідницького спорядження.

— Не заперечую, ризик існує, — візнав керівник, — але, повір мені, після попередніх провалів ми значно підвищили надійність апарату. Нам потрібен океанолог.

— В центрі є інші.

— Але ти єдиний, хто цікавиться підводною археологією.

Ігор запитально глянув на керівника, той пояснив:

— Два тижні тому Гріна мені розповіла, що ти цікавився руїнами, недавно відкритими під антарктичною кригою.

— Це правда.

— Так ось, маєш випробувати Акпалуса в цій зоні.

У Ігоря прояснило обличчя.

— Гаразд! Дуже вам вдячний.

— Чудово! Сподіваюся, з цього відрядження ти матимеш подвійну користь: випробуєш Акпалуса і вивчиш свої знамениті руїни.

— В усякому випадку, я згоден. Коли вирушаємо?

— За два дні.

— Добре. Матиму час залагодити деякі справи. Це все?

— Так. Можеш іти. Передавай вітання Гріні.

— Дякую!

Він м'чав, перескакуючи по два східці, і з'явився перед Гріною так раптово, що вона здригнулася.

— Як же ти мене налякав! Чому такий збуджений?

— Я побачу їх! Нарешті я їх побачу!

— Кого? — холодно запитала Гріна.

— Невже ти їх не бачила на фотографіях?

— Ні.

Ігор подивився на неї здивовано.

— Гріно, йдеться про руїни...

Байдужість дівчини зникла.

— Чому ти не сказав мені про це раніше?

Вона підвелаась, щоб його поцілувати.

— Коли ж ми ідемо?

— Ідемо? Боюсь, що я поїду сам.

Гріна відсторонилася від нього.

— Не сердься. Так вирішив керівник. Я маю випробувати Акпалуса і...

— Акпалус! Та ти з глузду з'їхав!

— Це остання модель...

— Усі попередні Акпалуси так само були останніми моделями.

— Але ця не така.

— Та звідки тобі про це знати?

Ігор мовчки дивився на Гріну.

— Гаразд, — сказала вона сумно. — Певна, ти все одно поїдеш.

— Гріно, ти знаєш, що я марю цими руїнами ось уже кілька місяців. Думки про них заважають мені працювати.

— Але Акпалус, Ігорю..!

— Керівник запевнив мене, що безпека гарантується на дев'яносто дев'ять відсотків.

Юнак засоромився. Він уперше сказав Гріні неправду.

— Це мене не переконає, — мовила вона вперто.

— Це моя єдина можливість вивчити їх, — наполягав він. — Якщо не поїду тепер, то вже й ніколи. Такої нагоди вже не трапиться.

— А якщо з тобою щось станеться?

— Елемент ризику буде завжди.

Гріна мовчала.

— Гаразд, Гріно, якщо ти категорично проти...

— Я не маю нічого проти твоєї роботи! — вигукнула вона поспішно. — Роби те, що вважаєш за потрібне. Якщо ти відмовишся від такої нагоди, то потім мене за це картатимеш, а я не хочу відчувати себе винною до кінця свого віку. Тож краще Ідь.

Юнак усміхнувся.

— Гаразд, кохана моя.

Він пильно глянув їй у вічі, поцілував і проголосив:

— Ти — янгол.

— Я мушу йти, — сказала вона. — О шостій годині в мене лекція.

Вони попрощалися на сходах. Гріна пішла в аудиторію, де її чекали студенти, а Ігор — у лабораторію. Він хотів побачити Акпалуса, випробувати, як діє його апаратура.

Прискіпливо випробувавши всі системи робота, Ігор зробив висновок: так, Акпалус куди досконаліший за попередні моделі.

Два дні по тому експедиція вирушила в антарктичну зону. Акпалус працював чудово. Крізь прозору стінку Ігор спостерігав підводний світ.

Кільця, що утворювали тіло Акпалуса, витягувалися, імітуючи рух дощовика. Традиційні акваланги стали непотрібні. Кисень, добутий із води, проходив крізь мембрани в кабіну, а токсичні гази, які виділялися з потом та диханням, виходили назовні.

Робот просувався між руїнами. Їх ніхто ще не вивчав. Фотографії, зроблені з невеликого батискафа, були єдиною інформацією, яку мали в своєму розпорядженні вчені.

В міру просування механічного черв'яка Ігор робив нотатки. Широкі вулиці, величезні будівлі, нескінчені стіни утворювали складний лабіринт. Тим часом бокові та передні елементи Акпалуса надсилали візуальну інформацію на судно, де перебувала решта експедиції. Там зображення розшифровувалося та класифікувалося дослідницьким персоналом. Пристрої телевізійної пам'яті реєстрували візуальні послання робота. Незважаючи на те, що на глибині панувала темрява, зображення виходили чіткими, оскільки телевізійні камери мали інфрачервоне бачення.

Ігор спрямував робот усередину будівлі, що здавалася величним храмом. В кінці проходу були двері. Гнучка мордочка робота обережно промацала їх, проте двері не відреагували на дотик. Тоді Ігор вирішив скористатися лазером.

Промінь злегка торкнувся каменя, і відразу прогримів вибух. Його міць вивільнила підземні сили гіантських масштабів.

На поверхні моря нерухомі до того сейсмографи застрибали, стрілки

закрутились, наче божевільні. Судно гойднулося на хвилях. Крига проломилася і своїм криком поранила холодне повітря...

Гріна прокинулася, залита потом. Знетяглена, вона сіла на край ліжка, взяла з нічного столика заспокійливі ліки, прийняла їх. Через п'ять хвилин набралася духу, пішла у ванну. Годинник показував 8.30. Вона прийняла душ, сяк-так поспідала, одяглася. Спати більше не могла, хоч голова в ній була наче налита свинцем.

Дівчина пішла до лабораторії. Там стояв робот. Обличчя її прояснило. Вона майже забула про нього. Перш ніж підійти до Діксі, підступила до великого дзеркала, що висіло на дверях.

Вона була ще гарна. Десять літ — незначний час для тих, хто міг жити по сто двадцять років і більше. Та що для неї молодість і врода! Вона має виконати те, що задумала. В дзеркалі дівчина розглядала не свою вроду, а вираз обличчя. У виразі ж був суцільний смуток. Уже багато літ дівчина не усміхалася і забула, як це робиться.

Після трагічної загибелі Ігоря товариші наполягали на тому, аби вона поїхала розвіятися. Зрештою, коли вона не послухалася, вони дали їй спокій.

Гріна ім не докоряла, що забули про неї. Навпаки, нескінченно була ім за це вдячна. Їй хотілося усамітнитись, зосередитися на єдиній проблемі, над якою міркувала весь час, вільний від лекцій та праці в лабораторії.

Гріна повернулася до робота. Підійшла до нього і, сівши між жмутами проводів, пристебнулася поясом. Серце її несамовито калатало, проте вона спокійно натиснула на червону кнопку. Кімнату сповнило присмне заколисуюче гудіння. Вона визначила швидкість, натиснула на важіль, на якому було написано: «Зворотний відлік». Гудіння перейшло у виск. Усі навколо оповілося білим туманом. Вітер засвистів у вухах, кімната щезла.

Гріна схилилася над кресленням, заповненим формулами. Через дві години вона проведе свою другу лекцію, тож голова має бути свіжа та ясна. Ігор повернеться вночі. Дівчина зачинилася в підземній лабораторії південного сектора, залишивши йому записку, в якій просила не переривати її роботу, хай там що. Вона зітхнула, згадавши записку, і ще нижче схилилась над паперами.

Позаду зарипіла підлога; хтось підійшов до неї тихою ходою.

— Це ти, Ігорю?

Не отримавши відповіді, одірвала погляд від паперів. Вона не повірила тому, що побачила. Посередині кімнати стояла... вона.

— Я, певно, з глузду з'їхала? — прошепотіла дівчина.

— Будь ласка, не хвилуйся і не здіймай галасу. Я Гріна... З майбутнього.

— Ти — це я?

— Через десять років.

— Мандрівка в часі! Як? Як тобі вдалося це зробити?

— Сконструювала машину.

Гріні забило дух.

— Вибач, але я не можу цього зображені.

Вона підвелась, підійшла до аптечки. Проковтнувши пігулку, повернулася до столу з паперами.

— Послухай-но, що я тобі скажу, — мовила Гріна з майбутнього. — Я тобі довірюю як собі самій і не маю сумніву: ти мене зрозумієш. Ніхто на світі не повинен дізнатися про мій приліт. Мандрівку в часі згодом відкриють, хоча, можливо, й не ти.

— То нехай. Але що сталося?

— Ігор марить руїнами, що були відкриті кілька місяців тому дослідницьким батискафом.

— Так, знаю. Глибоко під водою біля берегів Антарктиди. Він тільки говорить про них.

— Атож! Через кілька днів керівник запропонує йому дослідити ці руїни. На Акпалусі.

— На Акпалусі?

— Це робот. Уперше в історії підводних досліджень учені матимуть надійний апарат. Небезпека криється не в Акпалусі.

— Небезпека? З Ігорем щось станеться?

— З ним нічого не буде, якщо ти його не пустиш. Ти не повинна його відпустити.

— Але як я потім дивитимуся йому у вічі? Я знаю Ігоря, він ніколи нічого не скаже, але його докірливий погляд переслідуватиме мене все життя.

— То ти хочеш його втратити?

— Ні.

— Якщо тобі пощастиль переконати Ігоря, можливо, ти допоможеш і мені його повернути, — сказала Гріна з майбутнього в задумі, — хоч цього я не дуже певна.

— Що ж мені робити?

— Всіма силами опиратися його рішенню. До того ж Ігор не повинен дізнатися, що я тут була. Я говорю це тобі ніби самій собі: ніхто на світі не повинен дізнатися про мій приліт. Ти ж знаєш Закон?

— Так, — погодилася Гріна. — Ніхто не має права втрутатися з науковою чи технічною метою в життя менш розвинених світів.

— Закон, звичайно, стосується світів, що перебувають у тім же просторово-часовім всесвіті. Проте я певна, він так само має застосуватися і в подібних випадках, тобто у всесвітах з одним і тим же простором, але різним часовим виміром.

— Розумію. Я нічого не скажу. Однак, якщо Ігор буде наполягати на своєму?

— Я тобі довіряю. Певна, що твоє остаточне рішення, зрештою, буде таким же, яким було б мое. Пам'ятай, усе може статися, крім одного: він не повинен поїхати.

— Гаразд. Спробую його переконати.

— Спробуєш? — Гріна із майбутнього наблизилась до Гріни із минулого. — Чуєш, маленька лангусто, — так звертався до неї Ігор, — ти повинна його переконати. Ради добра чотирьох.

— Чотириох?

— Ради нас двох, твого Ігоря і моого, там, у майбутньому, який чекає моого повернення.

— Гаразд. Не турбуйся. Я знаю, що зроблю.

— Покладаюся на тебе. А тепер я хочу дещо попросити.

— Що?

— Я б хотіла глянути на Ігоря.

— Ходи зі мною.

Вони попрямували до спальні. Гріна з минулого натиснула на кнопку відеофону, і Гріна з майбутнього побачила Ігоря, який, не знаючи, що за ним спостерігають, працював із спектрометром. Тамуючи розбурхані почуття, Гріна з майбутнього вимкнула апарат.

— Що ти робитимеш тепер? — запитала Гріна.

— Летітиму назад. Повернувшись в мій світ, я побачу, що трапилось.

— Тоді прощай.

— Прощавай, Гріно.

— Де Ігор?

— Саме про це я хотіла б поговорити з вами, керівнику.

— Він захворів?

— Дуже. Лікар приписав йому повний спокій принаймні на два тижні.

— Я можу його побачити?

— Ні! Він... у нього інфекція.

— Інфекція?

— Авжеж. Це один з небагатьох випадків зараження вірусом, який був занесений із системи Прокіона.

— Он воно як!

— Але я маю поговорити з вами в іншій справі.

— Слухаю, Гріно.

— Якщо не помилляюся, Ігор повинен випробувати нового Акпалуса.

— Це дійсно так.

— Оскільки він хворий і не може зробити це раніше, ніж через два тижні,

а експедиція не може чекати через одну людину, хтось повинен його замінити.

— Так, але справа не така вже й проста. Нам потрібен океанолог, який був би фахівцем з підводної археології. Без нього експедиція не матиме сенсу. Він — єдиний, у кого є всі ці дані, і тепер, щиро кажучи, я не знаю, що й робити.

— Це дуже просто. Я випробую Акпалуса.

— Ти?

— Ясна річ, що я. Будучи океанологом і пробувши сім років поруч із Ігорем, я можу вважати себе майже фахівцем з підводної археології. Справді, ніхто, окрім мене, — звичайно, за винятком Ігоря, — не збере всіх оцих даних.

— Гаразд. Ігор знає про це?

— Це його ідея, — відповіла дівчина.

— Знаєш, коли вирушаємо?

— Сьогодні вночі.

— Гаразд, дівчино. Перекажи Ігорю, хай скоріше одужує. Жаль, що його не буде в експедиції. Ми скучатимемо за ним.

— Дякую.

«Вибач, Ігорю, але в мене не було іншого виходу. Я не знайшла способу подискутувати з тобою. Думаю, що коли ти дізнаєшся про своє ув'язнення, буде вже запізно. Клянусь Кіркою!¹ Існує якась небезпека, а я не відаю, яка вона! Як же її уникнути, не знаючи, звідки вона прийде? Якби не я, вона спіткала б Ігоря. Тепер залишається чекати... Ці руїни такі величезні. Яка цивілізація могла проживати на цім континенті? Нічого подібного я ніде не бачила. Певна річ, її створило плем'я, яке населяло Землю мільйони років тому. Але скільки ж різних племен обживало нашу планету? Виходить, досі археологія керувалася хибними критеріями. Як вони могли вважати, що гомо сапієns з'явився на Землі три мільйони років тому! Ясна річ: археологія відстала від таких наук як фізика, біологія і, мабуть, саме тому велетенські монументи Стоунхеджа та Південної Африки здавалися залишками недавніх цивілізацій... На щастя, відкриття Атлантиди покінчило з подібними ідеями. Це було корисно з двох причин: підводна археологія оформилась як незалежна наука і довела, що історію планети творила ціла низка стародавніх племен. Сліди цивілізацій, яким шістдесят мільйонів років стали очевидними. Гадаю, це одна з них. О! Це, здається, площа, а та будівля — храм. Який величезний! Проходи, знову проходи... Ну й ну! Далі суцільна стіна. Ні. Є двері. Клянусь Кіркою! Вони запечатані. І як же їх відчинити! Гм... Якби за ними не було нічого важливого, то будівничі не зважилися б їх запечатати такою здоровенною брилою... Думаю, тут стане у пригоді лазер. А ну, спробуємо...»

Ігор увів останню програму. За мить величезний мозок Діксі-З видав мелодію, нечутну для слуху людини.

Антенна робота сприйняла ледь уловимі октави дозвукового послання, мозок швидко засвоїв його, переклавши ультразвук на магнітно-електронну мову, а процесори інтерпретували сигнал і привели в дію механічні руки.

Ігор відійшов на кілька кроків, оглянув своє творіння. Замиливався ним. Йому було віддано десять років життя. Він упав у крісло, чекаючи, поки робот здійснить останню наладку. На мить у його уяві зринув образ Гріни.

— Гріно, ти не повинна була... — повторив він у котрий уже раз.

Робот стояв, чекаючи його наказів.

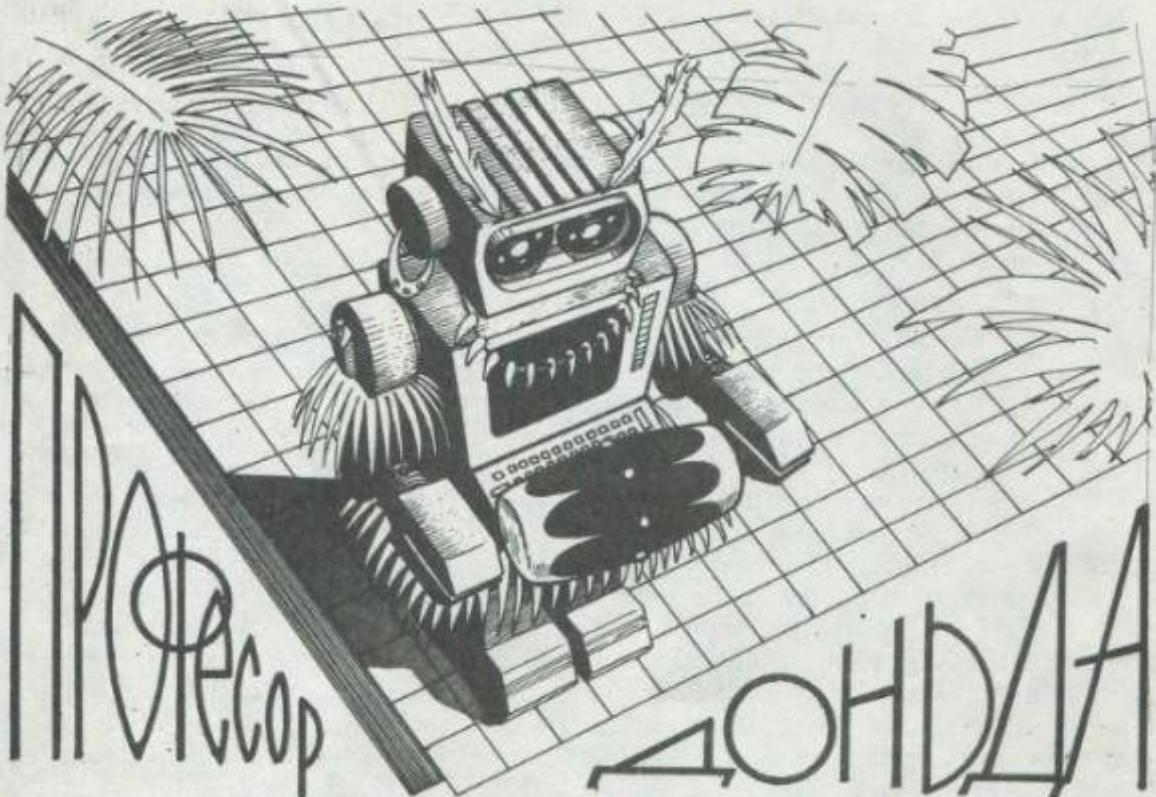
— Можеш іти на склад, — сказав Ігор.

Робот слухняно пішов повільною хodoю.

Ігор вийшов з лабораторії, попрямував коридорами до крила будинку, де були житлові помешкання працівників Фізичного центру. Зайшов до своєї кімнати. Якою пусткою здавалася вона йому весь час по смерті Гріни! Він пройшов до кухні. Годинник показував п'ятнадцять хвилин на четверту ранку. Випив склянку молока, з'їв сандвіч. Потім попрямував до спальні.

Завтра він побачить Гріну.

¹ Кірка (Цірцея) — у грецькій міфології німфа-чаклунка, дочка Геліоса. Переносно — підступна красуня, спокусниця.

ІЗ СПОГАДІВ ЙОНА ТИХОГО

З польської переклав
Олег КОРОЛЬ

Цю свою розповідь я вирізьблюю на глиняних табличках, сидячи біля входу моєї печери. Мене здавна цікавило, як писали на табличках вавілоняни, хоч я ніколи не гадав, що самому доведеться це спробувати. Можливо, глина у них була краща, а може, клинопис для цього годився більше, хтосьна.

Глина у мене розлазиться або кришиться, та краще морочитися з нею, ніж шкрябати уламком вапняку по сланцю, бо я змалку не терплю скрепотіння. Тепер я вже ніколи не назву стародавні технології примітивними. Перед своїм відходом професор спостерігав, як я мучусь, викрешуючи вогонь, і, коли я по черзі зламав консервний відкривач, наш останній терпуг, ножик і ножиці, він зауважив, що доцент Томпкінс з Британського музею сорок років тому пробував відколоти з кременю звичайну скребачку, подібну до роблених у кам'яному віці, і звихнув зап'ястя, розбив окуляри, а скребачки так і не відколов. Професор засудив безпідставну глумливу зверність, з якою ми дивимось на пічерних предків. Він мав рацію. Мое нове помешкання — жалюгідна діра, матрац уже зотлів, а з біліндажа, де так добре жилося, нас вигнала стара хвора горила, яку біда принесла з джунглів. Професор твердив, що не вигнала. Що ж, агресивності вона не виявляла, але я волів не ділити з нею і так уже тісного приміщення — найдужче дратували мене її забави з гранатами. Може, я й спромігся б її вигнати: горила боялася червоних консервних бляшанок з раковим супом; цього добра залишилося там досить; однак, боялася замало. До того ж Марамоту, який тепер уже

Станіслав Лем (нар. 1921 р.) — польський письменник і філософ, автор науково-фантастичних творів, перекладених багатьма мовами світу. Лауреат Державної премії ПНР та кількох міжнародних премій. Серед кращих творів — «Зоряні щоденники Йона Тихого» (Див. «Всесвіт», 1961, № 9), «Соляріс», «Повернення з зірок», «Непереможний», трактат «Сума технології».

відкрито признається, що вірить у шаманство, заявив, що впізнав у мавпі свого перевтіленого дядька, й умовляв нас, щоб ми йї не суперечили. Я пообіцяв, що не буду; професор же, в'їдливий як завжди, пробурмотів: я, мовляв, поступився не через дядька Марамоту, а через те, що навіть немічна горила залишається горилою.

Ніяк не можу примиритися з утратою того бліндажа. Колись він був частиною прикордонних укріплень між Гурундуаю і Ламблією, а тепер... що ж, прикордонники розбіглися хто куди, а нас вигнала мавпа. Мимохіть прислухуюсь, бо добром ці забави з протитанковими гранатами не закінчаться, але чую тільки, як завжди, стогн ситих під зав'язку у руводу та ще цього павіана з підбитими очима. Марамоту каже, що це не звичайний собі павіан, але облишу дурниці, бо не доберуся до суті.

Порядна хроніка має бути датованаю. Знаю, що кінець світу наступив зразу після пори дощів. Це було кілька тижнів тому, точніше не скажу, бо горила забрала в мене календар, в якому, відколи вичерпався запас кулькових ручок, я занотовував раковим супом найважливіші події.

Професор вважав, що це був кінець не світу, а цивілізації. В цьому я з ним згідний; не можна визначати масштаби такої катастрофи міркою власних невигод. «Не сталося нічого страшного, хлопці», — повторював професор, заохочуючи нас з Марамоту до хорового співу втрьох. Та коли в нього закінчився люльковий тютюн, професор втратив душевний спокій і, спробувавши кокосових волокон, все ж пішов шукати тютюну, хоч повинен був розуміти, чим може скінчитися такий похід. Не знаю, чи побачу його ще колись. Тим більше мушу познайомити нашадків, які колись створять нову цивілізацію, з такою великою людиною. Моя доля складалася так, що я зблизька міг спостерігати найвидатніших осіб нашого часу, а хтозна, чи Доньду не визнають першим з найперших. Та спершу треба пояснити, звідки я взявся у тепер вже нічіх африканських джунглях.

Мої успіхи на ниві космонавтики принесли мені певну популярність, тож розмаїті організації, інституції та приватні особи зверталися до мене з пропозиціями й запрошеннями, титулуючи мене як не професором, то академіком, а щонайменше доцентом. Було мені незручно, оскільки, не маючи ніяких звань, я не люблю вбиратися в чуже пір'я. Професор Тарантога не раз казав, що громадська думка не може примиритися з відсутністю титулів перед моїм прізвищем, і, без мого відома, звернувся якось до впливових знайомих з високими званнями. Таким чином, одного чудового дня я став генеральним уповноваженим Всесвітньої Продовольчої Організації в Африці — скорочено ВПО. Оте звання разом з посадою радника-експерта я прийняв, вважаючи його чисто символічним, аж раптом виявилося, що в Ламблі, тій республіці, що з палеоліту вмить перестрибнула в моноліт, ВПО збудувала фабрику кокосових консервів, і я, як уповноважений цієї організації, мушу взяти участь в урочистому відкритті. Лиха доля звеліла, щоб інженер Арман де Берр, котрий сприяв мені як представнику ЮНЕСКО, загубив пенсне на прийомі у французькому посольстві і, взявши приблудного шакала за лягаву, захотів його погладити. Кажуть, укуси шакалів небезпечні через трупну отруту на зубах. Добряк-француз злегковажив таку небезпеку і через три дні помер.

В кулуарах ламблійського парламенту кружляла чутка, що шакал мав у собі злого духа і що все це була робота одного шамана, кандидатуру якого на посаду міністра релігій та народної освіти нібито відхилив демарш французького посольства. Офіційного спростування цієї чутки посольство не дало, ситуація залишалася непевною, а недосвідчені в дипломатії державні мужі Ламблії, замість потихеньку відправити тіло у Францію, вирішили використати похорон як нагоду блиснути на міжнародному форумі. Генерал Магабуту, міністр оборони, влаштував траурний раут, на якому, як звичайно на рауті, балакалося про все і про ніщо з чаркою в руці. Не пам'ятаю вже, коли і як, але, розмовляючи з директором департаменту європейських справ, полковником Баматагу, я обмовився, що у нас високопоставлених небіжчиків іноді ховають у запаяніх трунах. Мені тоді навіть на думку не спало, що я подаю ідею, як вчинити з тілом покійного француза,

а ламблійцям видалося цілком природнім застосувати фабричну машинерію для організації похорону на сучасний лад. Оскільки комбінат виробляв тільки літрові бляшанки, покійника відправили літаком французьких авіаліній у ящику, розціцькованому рекламию консервованих кокосів. Та це були ще дрібниці. Найголовніша біда полягала в тому, що ящик містив дев'яносто шість бляшанок.

Потім на мене вішли пісів за недогляд. А що я міг вдіяти, коли ящик був забитий цвяхами і покритий триколірним стягом? Мені дорікали, що я не проінформував ламблійських чиновників, не попередив їх циркуляром, де б стояло чорним по білому про недоречність порційного консервування мерців, і генерал Магабуту прислав мені в готель лілану. Зразу я не второпав, що воно означає, аж потім від професора Доньди дізнався: це був натяк на те, що мені рекомендують повіситися. Втім, оте оповіщення було ложкою по обіді, бо тим часом для виконання вироку прибув взвод, що його я, не знаючи мови, сприйняв за почесний караул. Коли б не Доньда, не записав би я, напевно, ні цієї, ані жодної іншої історії. В Європі мене остерігали: він, мовляв, пролаза, що використав легковірність та наївність діячів молодої держави і звив собі там тепленьке кубло; він, мовляв, безсороно підніс шаманські заклинання до рангу теоретичної дисципліни, та ще й викладав її в місцевому університеті. Повіривши цим інформаторам, я вважав професора авантюристом і скандальним типом, тому на офіційних прийомах тримався від нього подалі, хоча вже тоді Доньда видавався мені доволі симпатичним. Генеральний консул Франції, до резиденції якого було найближче (англійське посольство було по той бік переповненою крокодилами річки), відмовив мені в притулку, хоч я втік з готелю «Хілтон» в самій піжамі. Консул послався на загрозу державним інтересам Франції. За тло розмови з тим юдою правили рушничні залпи, бо каральний взвод вже пристрілювався на подвір'ї готелю, отже, діставши відкоша, я міркував, що б його вибрести: піти на розстріл, а чи пірнути між крокодили. Але тут з комишу висунулась пірога професора. Коли я вже сидів на чемоданах, він дав мені в руки весло і пояснив, що контракт з Кулахарським університетом якраз закінчився, тож професор пливе до сусідньої держави Гурундуваю, куди його запросили викладати сварнетику. Можливо, така переміна навчальних закладів виглядала незвично, проте мені було не з руки розмірковувати над подібними дрібницями.

Навіть якщо Доньда і справді потребував веселяра, факт залишається фактом: він урятував мені життя. Ми пливли чотири дні, тож не дивно, що за цей час заприятелювали. Я весь опух від москітів, Доньда відганяв їх від себе репелентом, а мені все повторював, що в балоні вже мало що залишилось. І за це я на нього не сердився, враховуючи специфіку ситуації. Професор знав мої книги: значить, мені нічого було йому розповісти, натомість я дізнався про його життя. Всупереч звучанню свого прізвища, Доньда не слов'янин і його ім'я зовсім не Доньда. Ім'я Еффідейвіт він носить шість років, відколи, виїжджаючи з Туреччини, одержав від властей еффідейвіт¹ і вписав це слово в рубрику анкети. В результаті професор отримав паспорт, дорожні чеки, свідоцтво про щеплення, кредитну картку і страховий поліс на ім'я Еффідейвіта Доньди і вирішив не марнувати часу на виправлення помилки, бо, власне, все одно, як кого звати.

Професор Доньда з'явився на світ через ряд непорозумінь. Батьком його була метиска з племені Навахо, матерів же мав дві з дробом, а саме: білу росіянку, ультрачервону негритянку і, нарешті, міс Ейлін Сібері, квакерку, яка народила його після семи днів вагітності у вельми критичних обставинах, тобто в тончому підводному човні.

Жінку-батька Доньди покарали довічним ув'язненням за те, що вона висадила в повітря штаб організації викрадачів дітей, а також за спричинення катастрофи літака панамериканських авіаліній. Метиска мала завдання кинути в штаб викрадачів петарду з розвеселяючим газом — задля попередження. З цією метою вона прилетіла з Штатів до Болівії. Під час митного контролю на аеродромі метиска переплутала свій нессесер з саквояжем японця, який стояв поруч, і через те викрадачі злетіли в повітря, бо в саквояжі японця була призначена для когось

¹ Еффідейвіт (англ.) — письмове свідчення під присягою.

іншого справжнія бомба. Літак, яким відлетів звеселяючий саквояж (знову ж таки через непорозуміння, викликане страйком обслуговуючого персоналу аеродрому), розбився зразу ж після старту. Пілот, напевно від сміху, випустив із рук штурвал; як відомо, реактивних літаків провітрювати не можна. Нещасну засуджено, і дівчина, здавалося б, утратила всі шанси народити потомство. Однак, ми живемо у вік науки.

Якраз у той час професор Гарлі Помбернек досліджував спадковість в'язнів на території Болівії. Клітини тіл в'язнів брали просто: піддослідний лизав предметне скельце мікроскопа; цього вистачало, щоб від слизової оболонки відділилося трохи клітин. У цій самій лабораторії інший американець, доктор Джаггернот, займався штучним заплідненням людських яйцеклітин. Скельця Помбернека якось перепуталися зі скельцями Джаггернота і попали в холодильник як чоловічі статеві клітини. Як наслідок, клітиною оболонки язика метиски була запліднена яйцеклітина від донора — білої росіянки, дочки емігрантів. Ось тому метиску й назвали батьком Доньди. Хоча яйцеклітина походить від жінки, але, за логікою речей, особа, від якої взяли клітину, що відіграла роль сперматозоїда, повинна бути визнана батьком.

Асистент Помбернека в останню мить спохопився, вбіг у лабораторію й гукнув своєму керівнику «Don't do it!»², але, як ото всі англосаксонці, гукнув це невиразно, і вигук прозвучав «дондо». Потім, коли виписували метрику, той вигук якимсь чином пригадався, і звідти пішло прізвище Доньда — принаймні так пояснили професорові через двадцять років.

Помбернек поклав клітину в інкубатор, бо ж запліднення вже відбулося. Ембріональний розвиток у реторті триває, як правило, біля двох тижнів, а потім ембріон гине. І треба ж було статися такому збігу обставин: якраз тоді американська ліга боротьби з ектогенезом після довгої судової тяганини виграла процес і суд постановив накласти арешт на всі лабораторні зародки. Після цього в пресі були опубліковані заклики до жінок: шукали бажаючих, які б з милосердя згодилися стати матерями-доношувачками. Бажаючих знайшлося чимало, серед них була й ця ультрачервона негритянка, яка, погодившись доносити плід, не думала й не гадала, що через чотири місяці вплутається в злочинну акцію. Ця акція ставила метою знищити склад кухонної солі, який належав фірмі «Надлбейкер корпорейшн». Негритянка належала до угруповання активних захисників природи, яке виступило проти будівництва атомної електростанції в Массачусетсі. Керівництво цього угруповання не обмежувалось одною лише пропагандою і постановило підірвати склад, бо з тої солі електролітичним способом одержується чистий натрій, який служить теплообмінником для реакторів, що дають теплову енергію турбінам та динамо-машинам. Щоправда, реактор, який мали будувати в Массачусетсі, обходився без металічного натрію і повинен був працювати на швидких нейтронах з іншим теплообмінником, фірма-виробник нового обмінника містилася в Орегоні й називалася «Мадлбейкер корпорейшн», а знищена сіль була не кухонною, лише калійною, призначеною на міндобрива. Процес негритянки воліся по інстанціях, при чому обвинувачення й захист дотримувалися протилежних ліній. Прокуратура твердила, що справа повинна розглядатися як замах на власність федерального уряду, як умисний злочин. А захист стояв на тому, що порушення закону полягало лише у знищенні і так уже зіпсованих добрив, які були приватною власністю; значить, справу має розглянути суд штату, а не федеральні інстанції. Негритянка ж, розуміючи, що так чи сяк, а дитину доведеться родити в тюрмі, й бажаючи увільнити маля від такої долі, зреяла материнства на користь нової філантропки, якою виявилась квакерка Сібери. Задля розваги квакерка на шостий день вагітності подалася в Діснейленд на мандрівку підводним човном у тамтешньому суперакваріумі. Човен попав у аварію, і, хоч усе скінчилося добре, від переляку міс Сібери передчасно родила. Недоноска врятували, а оскільки квакерка була вагітна ним всього тиждень, то важко її визнати повноправною матір'ю — звідси й дробове число матерів Доньди. Після цього довелося об'єднати зусилля двох великих детективних агентств, щоб дійти істини як щодо батьківства, так і щодо материнства. Прогрес

² «Не роби цього!» (Англ.)

науки звів наївець старий принцип римського права «Mater semper certa est»³. Для порядку додам, що стать професора так і зосталася загадкою, бо ж, за наукою, з двох жіночих клітин повинна розвинутися жінка. Звідки приблудилася хромосома чоловічої статі — невідомо й досі. Щоправда, від детектива-відставника, який саме перебував у Ламблії на сафарі, я почув, що все пояснюється просто, бо в третьому відділі лабораторії скельця давали лизати жабам.

Професор провів дитинство в Мексіці, юність в Туреччині, де перейшов з епископального віросповідання на буддизм дзен і за одним махом закінчив три факультети, а насамкінець виїхав до Ламблії, щоб у Кулахарському університеті очолити кафедру сварнетики.

Справжнім його фахом було проектування фабрик бройлерів, але, перевіроповідавшись на буддизм, професор не міг змиритися з каторжними мукаами, які терплять у таких фабриках курчата. Пластикова сітка заміняє їм подвір'я, кварцева лампа — сонце, нещадний комп'ютер — квочку, а замість того, щоб вільно клювати пшонце, вони живляться від насоса, який накачує їхні шлунки місивом з планктону й рибного борошна.

Приграє їм до всього цього магнітофонна музика, зокрема виконуються увертури Вагнера, що спричиняють панику. З переляку курчата тріпочуть крильцями, а це сприяє тому, що розростаються найважливіші з кулінарного погляду грудні м'язи. Вагнер, певно, став останньою краплиною у професорівій чаші терпіння. У тих пташиних концтаборах, як він називав фабрики, нещасні створіння в міру свого розвитку, нерозривно прикріплені до конвеєрної стрічки, просуваються аж до кінця транспортера, де, ніколи не побачивши клаптика блакиті й жменьки піску, підлягають декапітації, бульйонізації та консервуванню. Ось так у моїх спогадах знову повторився мотив консервної банки.

Тому, коли в Стамбулі професор отримав телеграму «Will you be appointed professor of svarnetics at Kulaharian university ten kilodollars yearly answer please immediately colonel Droufoutou Lamblian Bamblian Dramblian security police»⁴, він тут же згодився, справедливо зміркувавши, що на місці він дізнається, що воно таке — ота сварнетика, а трьох дипломів цілком вистачає для викладання будь-якої точної дисципліни. Вже в Ламблії виявилося, що полковника Друфуту ніхто навіть не пам'ятав. До кого б не звертався професор, відповідю було легке покашлювання, яким прикривали зніяковіння. Контракт було підписано, відтак, розірвавши договір, новий уряд мусив би виплатити відшкодування у розмірі трирічної платні, отже, Доњді дали кафедру. Розпитуваннями про сварнетику ніхто не набридав, студентів професор мав небагацько, тюрми, як завжди після державного перевороту, ломилися від в'язнів, і в одній з в'язниць перебував, певно, той, хто зінав, що таке сварнетика. Даремно Доњда в пошуках цього слова перерив усі можливі енциклопедії.

В Кулахарському університеті був новий, як з голки, комп'ютер ІБМ — дарунок ЮНЕСКО, тому ідея використання такої цінної апаратури напрошуvalась сама собою. Щоправда, ця ідея не розв'язувала проблему. Звичайну кібернетику Доњда не міг викладати — це суперечило б контракту. Найгіршим випробуванням — признався він мені, коли ми веселували, доки ще можна було відрізити дерев'яну колоду від крокодила, — були години самотності в готелі, коли Доnjda сушив собі голову над сварнетикою. Як правило, спочатку виникають нові напрями досліджень, а вже потім виковуються для них назви — натомість він мав назву без предмета. Доnjda довго вагався між різними можливостями і зрештою дійшов висновку, що нова галузь науки повинна базуватися на терміні «між». Давно вже назрів час створення інтердисциплінарної науки, яка взялася б зводити в одне ціле решту дисциплін. В листах до європейських видавництв професор спочатку вживав термін «інтеристика», згодом адептів цієї науки стали звати просто «міжаками». Однак саме як творець сварнетики він здобув велику і, на жаль, лиху славу.

Доnjda не міг охопити стики всіх наук, і знову йому на допомогу поспішив випадок. Міністерство культури пообіцяло дотацію кафедрі, яка найкращим

³ «Мати завжди відома» (лат.).

⁴ «Чи не згодилися б ви зайняти посаду викладача сварнетики в Кулахарському університеті десять кілодоларів річно відповідайте негайно полковник Друфуту Ламблійсько-Бамблійсько-Драмблійської поліції безпеки» (англ.).

чином пов'яже свої дослідження з традиціями й звичаями країни, і професор дістав із цього немалу користь, постановивши досліджувати стик раціонального та ірраціонального. Почав він скромно, з математизації пристріту. Ламблійське плем'я готту ваботту з давніх-давен практикувало чаклування *in effigie*⁵. Проколену трісками подобу ворога давали з'їсти ослові: якщо осел подавиться, то це мав бути добрий знак, який означав швидку смерть ворога. Тож Доньда взявся за цифрове моделювання ворогів, осілів, трісок і т. п. Так він нарешті дійшов до сенсу сварнетики. Виявилось, що це не що інше, як абревіатура від англійського словосполучення «*Stochastic Verification of Automatised Rules of Negative Enchantment*», тобто стохастична верифікація автоматизованих законів наврочування. Англійський журнал «Нейчур», куди професор послав статтю про сварнетику, помістив її уривками в рубриці «Курйози» з єхидним коментарем. Коментатор «Нейчур» обізвав Доньду кібершаманом, приписавши йому невіру в результати своєї праці і шахрайство. Професор опинився у вельми незручному становищі. Безумовно, він не вірив у чари і не стверджував у повідомленні, що вірить у них, але ніяк не міг оголосити цього публічно, бо саме прийняв запропонований міністерством сільського господарства проект оптимізації чарів від посухи та шкідників збіжжя. Не маючи змоги ні відхреститися від магії, ані призватися в ній, Доньда знайшов вихід, оголосивши сварнетику ІНТЕРдисциплінарною наукою. Вирішив триматися між магією й наукою! Хоча на цей крок професора штовхнули обставини, він ступив на шлях до найбільшого відкриття в усій історії людства.

Погана слава, яка поширилася про нього в Європі, на жаль, так і не покинула професора. Низька ефективність поліцейського апарату в Ламблі спричинила значне зростання злочинів, зокрема вбивств. Захопившись присвоєнням чужої власності, тубільні царки масово переходили від магічних переслідувань противників до реальних, і вже дня не було, щоб крокодили, які вилежувалися на міліні навпроти парламенту, не обгрizали чиєсь руки-ноги. Доньда взявся за цифровий аналіз цього явища, а оскільки на той час саме займався звітністю, то назвав свій проект «*Methodology of Zero in Illicit Murder*»⁶. Чисто випадково сталося так, що скорочення цієї назви писалося MZIMU⁷, а по країні розійшлася поголоска, що в Кулахарі чаклує могутній чарівник Бвана Кубва Доньда⁸, МЗІМУ якого стежить за кожним рухом громадян.

У наступні місяці показники злочинності різко знизилися.

Захоплені політики почали домагатися від професора то такого програмування економічних чарів, щоб платіжний баланс країни став позитивним, то сконструювання металевника біди та нещастя на сусідню країну Гурундуваю, яка витісняла ламблійські кокоси з багатьох закордонних ринків. Доньда відбивався від цього натиску як міг, але без особливого успіху, бо в чорнокнижну силу комп'ютера повірили його численні докторанти. Їм, охопленим неофітським фанатизмом, марилася магія вже не кокосова, а політична, яка дала б Ламблі світове панування. Професор міг би, звичайно, публічно заявiti, що таких речей від сварнетики нічого й чекати, але в такому випадку йому довелося б переобґрунтувати роль сварнетики аргументацією, якої жоден з урядовців ні за що в світі не зрозумів би. Отже, Доньда був змушеній лавірувати. Тим часом чутки про МЗІМУ Доньди підвищили продуктивність праці, так що навіть платіжний баланс трохи поліпшився. Заперечивши свій вплив на оте поліпшення, професор позбувся б заодно й дотації. Цього він учинити не міг, бо замисловав нові великі почини.

Не знаю, які це були почини, бо професор розповідав про них якраз тоді, коли озвірілій до краю крокодил відгриз лопать мого весла. Я затопив його між очі кам'яним кубком, який Доньда отримав від делегації чарівників, що надали йому титул шамана гоноріс кауза. Кубок розбився, розлючений професор став мене ляти, що порізнило нас до наступного бівуаку. Знаю тільки, що кафедра перетворилася в інститут теоретичної та прикладної сварнетики, а Доньда став головою

⁵ Виконання вироку на зображені злочинця, який втік або вмер (середньовічна латина).

⁶ «Методологія нуля незаконних убивств» (англ.).

⁷ Дух померлого предка (суахілі).

⁸ Можновладець пан Доньда. «Донда» на суахілі означає «рана», «боліячка», «виразка».

Комісії 2000 року при Раді міністрів з новим завданням створення гороскопів і магічного втілювання їхніх передбачень у життя. Пам'ятаю, я тоді подумав був, що це вже явний опортунізм, але змовчав: адже професор урятував мені життя.

Наступного дня розмова не клеїлась ще й через те, що річка на відрізку двадцяти миль становить кордон між Ламблією й Гурундуваю, тому нас час від часу обстрілювали застави обидвох держав, на щастя, невлучно. Крокодили кудись щезли, хоч я б уже волів їхнє товариство, аніж ці інциденти. У Доньди були напохваті прапори Ламблії та Гурундуваю, якими ми вимахували прикордонникам, але оскільки річище робить круті вигини, кілька разів прапори виявлялися не тими, що треба, тож доводилося тут же падати на дно піроги. Багаж професора серйозно потерпів від тої стрілянини.

Найдужче Доньді нашкодив «Нейчур», завдяки якому професор набув слави шарлатана. Незважаючи на це, посольство Ламблії в Англії натиснуло на міністерство закордонних справ, і Доньду запросили на всесвітню конференцію кібернетиків у Оксфорді.

Професор прочитав там реферат про закон Доньди. Як відомо, винахідник перцептронів Розенблат дійшов висновку, що чим більший перцептрон, тим легше він навчається розпізнавати геометричні фігури. Закон Розенблата проголошує, що безмежно великий перцептрон не потребує вчитися, бо відразу все вміє. До відкриття власного закону Доньда пішов зворотним шляхом. Що може малий комп'ютер з великою програмою, те саме може й великий комп'ютер з малою програмою. Звідси логічний висновок, що безмежно велика програма може діяти сама, тобто без будь-якого комп'ютера.

І що ж? Конференція зустріла ці слова глузливим свистом. Ось до чого скотився бонтон учених. «Нейчур» писав, що, за Доньдою, кожне безмежно довге закляття мусить збуватися, а сам професор каламутить нісенітницями чисті води науки. Відтоді його називали пророком кібернетичного абсолюту. До решти погубив Доньдину репутацію виступ доцента Богу Вамогу з Кулахарі, який, будучи шурином міністра культури, поїхав на конференцію з працею «Камінь як рушійний фактор європейської думки».

В праці писалося, що в прізвищах людей, які здійснили переломні відкриття, фігурує камінь. Видно його в прізвищах: найвидатнішого фізики (ЕйнШТЕЙН), найвидатнішого філософа (ВіттгенШТЕЙН), найвидатнішого кінорежисера (ЕйзенШТЕЙН), театра (ФельзенШТЕЙН). Стосується це також письменниці Гертруди ШТЕЙН та філософа Рудольфа ШТЕЙНера.

З біології Богу Вамогу навів приклад винахідника гормонального відмолодження ШТЕЙНха, арешті не оминув на завершення додати: Вамогу поламблійські означає «Камінь усіх Каменів». Оскільки Богу Вамогу посылався на Доньду і свій «кам'яний» корінь називав сварнетично іманентною складовою предикату «бути каменем», «Нейчур» у своїй черговій замітці зробив з нього із професора пару блазнів-близнюків.

Слухаючи цю історію у випарах гарячої імлі на заплаві Бамбезі, лупцюючи по лобах найнахабніших крокодилів, які для розваги розгойдували пірогу та гризли професорові машинописи, я не знав, що про все це й гадати. Якщо професор домігся в Ламблії такої міцної позиції, то чому він потайки втікав у Гурундуваю? Чого він прагнув насправді і що здобув? Якщо не вірив у магію і кпив з Богу Вамогу, то чому, замість узяти в руки штуцер, кричав крокодилам «а щоб скам'яніли ви й ваша мати, каменюку ій у пельку»? (Аж у Гурундуваю я дізнався, що вбивати крокодилів йому боронила його нова буддистська віра). Проте я не надокучав йому недоречними запитаннями. Саме тому, через цікавість, я прийняв Доньдину пропозицію стати його асистентом в гурундувайському університеті. Після прикрої історії з консервною фабрикою я не квапився повернутися в Європу, а волів зачекати, поки справа затихне. В наш час чекати недовго. Тепер безупинно відбуваються події, які відтручуєть на задній план учорашні сенсації, прирікають їх на забуття. Хоч потім я й пережив немало важких хвилин, та не жалкую, що близкавично прийняв це рішення. Коли пірога нарешті заскрипіла на гурундувайському березі Бамбезі, я першим вискочив на сушу, подав професорові руку допомоги, і в тому потиску наших долонь було щось символічне, бо відтоді наші долі стали нерозлучними.

Гурундуваю — це втрічі більша від Ламблії країна. Швидку індустріалізацію та електрифікацію там, як це часто буває в Африці, супроводжувала невідлучна корупція. Коли ми прибули в Гурундуваю, вона якраз перероджувалася в нову форму.

Хабарі бралося й давалося повсюдно, але взамін за хабар ніхто нічого не робив. Спочатку ми ніяк не могли зрозуміти, як за таких умов можуть існувати й функціонувати промисловість, торгівля та державний апарат. За європейськими критеріями, країна повинна була в першу-ліпшу мить розлетітися на друзки. Лиш довге перебування в Гурундуваю втасманичило мене в дію нового механізму — замінника того, що на старому континенті ми звемо суспільним договором. Мвахі Табухіне, лумільський поштмейстер, в якого ми оселилися (столичний готель уже сімнадцять років стояв на ремонті), відверто признався мені, чим керувався, видаючи заміж шість своїх дочок. Через найстаршу він поріднився заодно з електростанцією та фабрикою взуття, бо батько його зятя, директора фабрики, був головним енергетиком. Завдяки цьому поштмейстер не ходив босоніж і завжди мав струм. Другу дочку він видав заміж за гардеробника при комбінаті кулінарних виробів. Те заміжжя Мвахі вважав особливо вдалим. Внаслідок викривання зловживань у в'язниці йшло начальство за начальством, а гардеробник залишався на посаді, бо сам не крав, лише приймав гостинці. Завдяки цьому у поштмейстера завжди щедро накривався стіл. Третя дочка пішла за старшого ревізора ремонтних кооперативів, і поштмейстерові навіть у період дощів не лилося на голову, дім яснів кольоровими стінами, двері зачинялися так щільно, що в хату не могла вповзти ніяка змія, і навіть у вікнах були шишки. Четверту дочку Мвахі висватає наглядачеві міської в'язниці — на всякий випадок. З п'ятою одружився писар міської ради. Звичайно ж, писар, а не, наприклад, перший заступник бургомістра, якому Мвахі подав нашпигованого крокодилячою печінкою гарбуза. Уряди мінялися, наче хмарі на небі, один лише писар залишався на роботі, постійністю поглядів дещо нагадуючи місяць. І, нарешті, шосту доньку взяв за жінку шеф постачання атомних військ. Ці війська існували лише на папері, зате постачання було реальне. Крім того, двоюрідний брат шефової матері працював сторожем у зоосаді. Той останній зв'язок видався мені непотрібним. Невже ж малося на увазі слонів? Мвахі поблажливо посміхнувся і знизав плечима. «Навіщо відразу слон, — відповів він. — А скорпіон часом не може придатися?»

Будучи поштмейстером, Мвахі обходився без матримоніальних зв'язків з поштою, і навіть мені, його квартирントві, приносили додому ще не відкриті листи й посилки: в Гурундуваю це незвичайна річ, бо, як правило, громадянин, до якого прийшла посилка, мусить сходити за нею сам, якщо, звичайно, не має з поштовим відомством родинних зв'язків. Я не раз бачив, як листоноші, виходячи вранці з пошти з набитими торбами, викидали просто в річку купи листів, опущених у скриньку без необхідної протекції. Щодо посилок, то службовці забавлялися азартною грою, яка полягала у вгадуванні вмісту пакунка. Хто вірно відгадав, той вибирав собі звідти, що хотів.

Єдиною турботою нашого господаря був брак рідні в адміністрації кладовища. «Кинуть мене, лайдаки, крокодилам!» — зітхав він не раз, коли обсідали його чорні думки.

Високий рівень приросту населення в Гурундуваю пояснюється тим, що жоден глава сім'ї не заспокоїться, поки не пов'яжеться кровними узами з мережею життєво необхідних закладів. Мвахі розповів мені, як до ремонту лумільського готелю приїжджі мало не пухли з голоду, а викликана швидка допомога не приїздила, бо її бригади розвозили знайомим кокосові циновки. Втім, навіть Гауварі, колишній капрал Іноземного легіону, який після захоплення влади став маршалом і щокілька днів нагороджував сам себе новим високим орденом, споглядав поголовний потяг до самозабезпечення без усякого осуду. Навпаки, подейкують, що йому спала на думку ідея націоналізації корупції. Гауварі, якого місцева преса іменувала Старшим Братом Вічності, не шкодував витрат на науку, а кошти для цього міністерство фінансів черпало з податків, які накладалися на представництва іноземних фірм в Гурундуваю. Ці податки парламент ухвалював зненацька, після чого наступали конфіскації майна, аукціони, безрезультації

дипломатичні втручання; а коли одна група капіталістів пакувала манатки, завжди знаходилися охочі спробувати щастя в Гурундуваю, де мали бути величезні запаси корисних копалин, зокрема хрому й нікелю, хоч дехто твердив, що з наказу уряду геологічні дані сфальшовано. Гауварі купував у кредит зброю, навіть винищувачі й танки, які потім продавав Ламблі за готівку. Зі Старшим Братом Вічності жартувати не рекомендувалось: коли настала велика посуха, він дав рівні шанси християнському Богу і найстаршому духові шаманів Сінему Турмуту. Коли протягом трьох тижнів дощі так і не випали, Гауварі стратив шаманів, а місіонерів вигнав усіх до одного.

Прочитавши як керівництво до дії біографії Наполеона, Чінгісхана та інших державних мужів, він заохочував підвладних до грабування, аби лиш у великому масштабі. Так, урядовий квартал звели з матеріалів, украдених міністерством будівництва в міністерства судноплавства, яке з цих будматеріалів збиралося спорудити пристань на Бамбезі. Капітал для будівництва залізниці вкрали в міністерстві кокосового експорту, крадіжками нагромадилися також фонди для будівництва приміщень суду й поліції... Поступово крадіжки та привласнення дали добре результати. Гауварі, який носив уже імення Батька Вічності, особисто звершив урочисте відкриття Корупційного банку, де кожний (аби тільки солідний) підприємець міг одержати довгострокову позичку на хабарі, якщо дирекція мала певність, що його справа співпадає з державними інтересами.

Завдяки Мвахі ми з професором влаштувалися якнайчудовіше. Поштовий інспектор приносив нам кобр з посилок, що опозиція надсилала сановникам, а інспекторова жінка коптила їх у кокосовому димі. Хліб привозив нам автобус французьких авіаліній. Подорожні, ознайомлені зі станом речей, знали, що на автобус нема чого чекати, а неознайомлені, посидівши на валізах, ставали ознайомленими. Молока та сиру мали ми донесхочу завдяки телеграфістам, які взамін вимагали дистильовану воду з нашої лабораторії. Довго я ламав голову, навіщо їм та вода, аж виявилось, що потрібні їм були блакитні пластикові пляшки, в які розливали самогон, фабрикований у міському комітеті боротьби з алкоголізмом. Отож у нас не було ніякої потреби ходити по магазинах, що було дуже вигідно, бо в Лумілі я ніколи не бачив відчиненого магазину: на дверях завжди висіли картки «прийом амулетів», «пішла до шамана» і т. п. В установах було нам спочатку важкувато, бо службовці не звертають щонайменшої уваги на відвідувачів. Згідно з тубільним звичаєм, бюро — це місце світських розваг, азартних ігор і, зокрема, святання. Загальні веселоці гасить іноді тільки наліт поліції, яка ув'язнює всіх без слідства чи допитів: правосуддя виходить з принципу, що винні й так усі, а розслідувати, хто в чому винний — шкода праці. Суд засідає лише в надзвичайних випадках. Після нашого прибууття розкрилася афера з казанами. Гаумарі, кузен Батька Вічності, придбав у Швеції для парламенту замість кондиціонерів казани центрального опалення. Треба додати, що в Лумілі температура не падає нижче 25°C. Гаумарі силкувався примусити метеорологічний інститут змінити шкалу температур, це виправдало б купівлю: парламент засідав з ранку до ночі, йшлося-бо про його інтереси. Було створено також слідчу комісію, головою якої став Мнуумну, як подейкувано, суперник Батька Вічності. Почалися чвари, звичайні танці в перервах між засіданнями перетворились на воєнні, лави опозиції покрилися блакитною татуїровкою. Аж раптом Мнуумну зник. Були три версії: одні казали, що його з'їла правляча верхівка, другі — що втік разом з казанами, треті — що сам себе з'їв. Мнахів вважав, що останнюю версію розпускає сам Гаумарі. Від Мвахі я почув також загадкові слова (щоправда, після дюжини жбанів міцно сферментованої ківу-ківи): «Коли смачно виглядаєш, краще не прогулюватися увечері по парку». Можливо, це був тільки жарт.

Кафедра сварнетики відкрила Доњді нові перспективи діяльності в Лумілі. Мушу додати, що транспортна комісія парламенту вирішила купити ліцензію на родинний вертоліт «Белл-94», оскільки підрахунки показали, що гелікоптеризація країни обійтеться дешевше від будівництва шляхів. Столиця, правда, має автостраду, але тільки шістдесятиметрову, та й то лиш для військових парадів. Вістка про придбання ліцензії викликала паніку серед населення; кожен розумів, що свато-блаторанії як основі індустріалізації надходить кінець. Вертоліт складається з тридцяти дев'яти тисяч деталей, потребує бензину й п'яти видів

мастил; отже, ніхто не міг би всього цього собі забезпечити, навіть якби до кінця днів своїх плодив самих дочок. Добре знаю, що так і було б, бо коли у мене обірвався ланцюг велосипеда, я мусив найняти мисливця упіймати молодого ревуна, шкірою якого покрили там-там для Гінну, директора телеграфу, за що той послав телеграму зі співчуттям Уміамі, у начальника якого (начальник був у відрядженні) помер у джунглях дідусь. Уміамі був уже через Метарере посвячений з армійським інтендантом і тому мав доступ до складу велосипедів, на яких у той час пересувалися збройні сили країни. Безумовно, з вертолотом справа виглядала б куди гірше. На щастя, Європа, вічне джерело нововведень, запропонувала груповий позашлюбнийекс. Те, що в Старому світі становило пустопорожню забаву для збоченців, в умовах молодої країни допомогло задовольнити елементарні життєві потреби. Побоювання професора, що задля добра науки нам доведеться відмовитися від холостякування, виявилися даремними. Кафедра працювала цілком нормально, хоча додаткові обов'язки, які для нормальної її роботи нам довелося взяти на себе, добряче висотували сили.

Професор ознайомив мене зі своїм проектом запрограмувати в комп'ютері всі закляття, чаклування, чорнокнижні замовляння, інкантації та шаманські чари, які створило людство. Я не бачив у цьому ніякого сенсу, та Доњда був непохитний. Усю цю силу даних міг помістити лише найновіший люменічний комп'ютер ІБМ, який коштував одинадцять мільйонів доларів.

Я не вірив, що ми одержимо такий величезний кредит, тим більше, що міністр фінансів відмовив асигнувати інститутові сварнетики сорок три долари на придбання туалетного паперу, але професор вірив у свою зірку. В подробиці тої кампанії він мене не втасмничував, та я й так бачив, як він крутився та старався. Церемоніально витатуювавши, у нараменній пов'язці з мавп'ячої шкіри (візитна одежда в найвибраніших колах Луміли), вечорами він ішов невідомо куди, виписував з Європи якісь таємничі пакунки (при падінні з одного пакунка пролунав марш Мендельсона), нишпорив по антикварних куховарських книгах, вищукуючи рецепти, виносив з лабораторії скляні радіатори дистилляторів, вирізував жіночі фотографії з «Плейбоя» та «Уї», oprавлював якісь картини, яких нікому не показував. Доручив, нарешті, директору урядової лікарні докторові Альфвену пустити собі кров, і я сам бачив, як професор обгортав пляшечку фольгою. По тому Доњда раптом змів з обличчя мазі та фарби, спалив рештки «Плейбоїв» і чотири дні флегматично пихав люлькою на веранді. А на п'ятий день нам подзвонив Уабамоту, директор департаменту інвестицій. Наказ на купівлю комп'ютера був підписаний. Я не хотів вірити своїм вухам. У відповідь на мої запитання професор тільки блідо посміхався.

Програмування магії тривало два роки з гаком. Були в нас труднощі як по суті справи, так і побічні. Був, наприклад, клопіт з перекладом заклять індіанців, записаних вузликовими письменами «кіпу», а також зі сніжно-льодяними закляттями курильських та ескімоських племен. Два програмісти захворіли від перевтоми, викликаної позанауковими справами (вважаю, що таки позанауковими, бо груповийекс досяг піку моди), але пішли чутки, що це справа рук шаманського підпілля, занепокосного гегемонію Доњди на ниві віковічних чарівницьких таїнств. На додачу група прогресивної молоді в знак протесту підклала під інститут бомбу. На щастя, вибухом рознесло лише клозети в одному крилі будинку. Їх так і не відремонтували, бо порожні кокоси, які, за ідеєю якогось сміливого раціоналізатора, мали правити за поплавки еврік, весь час тонули. Я умовляв професора вжити свій великий вплив, щоб встановити нові деталі, та він відповів, що тільки велика мета виправдовує клопітливі засоби.

Мешканці нашого кварталу кілька разів влаштовували антидоњдівські демонстрації. Вони, видно, боялися, що комп'ютер викличе лавину чарів на університет, а тим самим і на них, бо чари можуть виявитися невлучними. Тоді професор наказав оточити будинок високим парканом, на якому власноручно намалював тотемні знаки для захисту від пристріту. Огорожа коштувала, як пам'ятаю, чотири бочки самогону.

Поступово ми нагромадили в пам'яті комп'ютера чотириста дев'яносто мільярдів магічних бітів, що в сварнетичному перерахунку становило двадцять

терагамагем. Виконуючи вісімнадцять мільйонів операцій за секунду, машина працювала три місяці без перерви. Присутній при пуску представник «Інтернейшнл бізнес машінз» інженер Джейфріз вважав Доньда і всіх нас не сповна розуму. Одне тільки те, що Доньда поставив блоки пам'яті на суперчутливі терези, виписані в Швейцарії, спровокувало Джейфріза на вульгарні жартики за спину професора.

Програмісти ходили темніші ночі, бо після стількох місяців роботи комп'ютер не зачарував ані мурашки. А Доньда жив у безнастаний напрузі, не відповідав на питання, зате кожного дня ходив перевіряти вигляд графіка ваги блоків на рулонній стрічці паперу. Перо, ясна річ, креслило пряму лінію. Вона свідчила, що комп'ютер не важчає — втім, з якого дива йому важчати? Наприкінці останнього місяця професор почав впадати в депресію, тепер він уже по три-чотири рази на день ходив до лабораторії, не відповідав на телефонні дзвінки і не читав нагромадженої кореспонденції. Аж дванадцятого вересня, коли я саме зібралася лягти спати, в мою кімнату вбіг блідий і схвильований професор.

— Збулося! — крикнув він з порога. — Тепер це вже певна річ. Поза всяким сумнівом!

Признаюся, тоді я злякався, чи не з'їхав він часом з глузду, надто дивно усміхався професор.

— Збулося! — вигукнув він ще кілька разів.

— Що збулося? — спитав я нарешті. Напівпритомно, наче тільки що прокинувшись, професор глянув на мене.

— Правда, ти ж нічого не знаєш. Вага зросла на одну соту грама. Ці кляті терези такі малочутливі! Коли б я мав кращі, то знав би місяць тому, а може, й раніше!

— Хто набрав ваги?

— Не хто, а що. Комп'ютер. Його пам'ять. Адже знаєш, що матерія й енергія мають масу. Так от, інформація — не матерія і не енергія, хоч вона й існує. Тому вона повинна мати масу. Це мені спало на думку, коли я формулював закон Доньди. Але чим пояснити, що безмежна кількість інформації може діяти безпосередньо, без допомоги будь-яких пристрій? Це означає, що сила інформації проявляється безпосередньо. Я про це здогадувався, але не зінав формули еквівалентності. Чого так дивишся? Я хотів з'ясувати, скільки важить інформація. Отож, мені довелося запровадити весь цей проект. Довелося. Тепер я вже знаю. Машина поважчала на одну соту грама, стільки важить введена інформація. Розумієш?

— Професоре, — промімрив я, — як же тоді... а ті всі чари, оті магії, молитви, заклинання... одиниці СГС... Сатана на Грам і Секунду...

Я замовк, здалося мені, що професор плаче. Він затрясся, але це був беззвучний сміх. Витер сліз з повік.

— А що я мав робити? — відповів він, заспокоївшись. — Зрозумій: інформація має масу. Всяка. Будь-яка. Зміст не має найменшого значення. Атоми теж усі однакові — чи в камені, чи в моїй голові. Інформація має вагу, але ця вага мізерна. Відомості цілої енциклопедії важать біля міліграма. Тому я мусив мати такий комп'ютер. Але поміркуй, хто б мені його дав? Комп'ютер за одинадцять мільйонів на півроку, щоб набивати його першими-ліпшими дурницями, нонсенсом, полововою? Чим-небудь!

Я не міг іші охолонути від несподіванки.

— Ну... — невпевнено відповів я, — якби ми працювали в солідному науковому центрі, в Інституті супернових проблем або в Массачусетському технологічному інституті...

— Ще б пак! — пирхнув професор. — Не маючи ніяких для цього підстав, крім світового посміховища — закону Доньди! Тоді мені довелося б орендувати комп'ютер, а знаєш, скільки коштує година роботи такої моделі? Одна-єдина година! А я потребував місяців. І як би я в Штатах пробився до комп'ютера? Зараз там біля таких машин сидять гурти футурологів і обчислюють варіанти нульового росту економіки. Ось що модне і потрібне. Не вигадки якогось Доньди з Кулахарі!

— Значить, увесь проект, усі чари були ні до чого? Зайвиною? Таж на сам збір матеріалу ми потратили два роки...

Професор нетерпляче знизав плечима.

— Ніщо не зайде, коли це потрібно для справи. Якби не той проект, ми й гроша б не дістали.

— Але ж Уабамоту, уряд, Батько Вічності очікують чарів!

— Ох, вони матимуть чари, та ще й які! Ти ж нічого не знаєш... Слухай, відкриття ваги інформації не було б сенсаційним, якби не наслідки... Існує, уяви собі, критична маса інформації, так само як критична маса урану, і ми до неї наближаємося. Не лише ми отут, а вся Земля. Наближається до неї кожна цивілізація, яка буде комп'ютери. Розвиток кібернетики — це пастка, поставлена Природою для Розуму!

— Критична маса інформації? — повторив я. — Але ж у кожній людській голові є безліч інформації, потрібної чи безглуздої...

— Не перебивай мене. Мовчи, поки нічого не втамив. Поясню тобі аналогією. Важить не кількість, а густина інформації. Це як з ураном. Невипадкова аналогія! Розпорощений у кам'яних породах, у ґрунті уран — нешкідливий. Щоб він вибухнув, треба його зібрати докупи. Так і тут. Інформація в книжках чи головах може бути величезною, залишаючись неактивною. Як розпорощений уран. Потрібно зібрати її докупи!

— І що тоді станеться? Чудо?

— Яке там чудо! — пирхнув професор. — Бачу, ти й справді повірив нісенітницям, які послужили тільки приводом. Ніяке не чудо. Вище критичної точки починається ланцюгова реакція. *Obiit est animus, natus est atomus!*⁹ Інформація зникає і перетворюється в матерію.

— Як це в матерію? — не розумів я.

— Матерія, енергія та інформація — це три форми маси, — терпляче пояснював професор. — Згідно зі законом збереження, вони можуть взаємно перетворюватися. Нічого задарма, так влаштований світ. Матерія перетворюється в енергію, енергія й матерія потрібні для виникнення інформації, а інформація може перетворитися в них. Але вище критичної точки вона щезає. Ось бар'єр Доньди, межа розвитку науки... Тобто, знання можна нагромаджувати й далі, але — розорошено. Кожна цивілізація, яка до цього не додумалася, вскочить у пастку. Чим більше знань, тим ближче ми до невігластва — оригінально, га? А знаєш, наскільки близько ми від порога? Якщо темпи розвитку комп'ютеризації залишаться такими ж, то за два роки...

— Що це буде — вибух?

— Та ні. Щонайбільше — невеличкий спалах, не обпече навіть мухи. Там, де громадилися мільярди бітів, виникне жменька атомів. Спалах ланцюгової реакції з швидкістю світла оббіжить усю земну кулю і спустошить усі блоки пам'яті, де тільки густина перевищує мільйон бітів на кубічний міліметр. Там виникне еквівалентна кількість протонів і — порожнеча.

— Отже, треба остерегти, повідомити...

— Само собою, я вже це зробив. Але даремно.

— Чому? Запізно?

— Ні. Просто-напросто ніхто мені не повірив. Таке повідомлення мусить походити від авторитета, а я блазень і шахрай. Щодо шахрайства, може, я б і виправдався, але щодо блазенства — аж ніяк. Зрештою, не хочу обманювати, навіть не пробуватиму. Я послав був до Штатів повідомлення, а до «Нейчур» — цю телеграму.

І він подав мені чернетку. *Cognovi naturam regum? Lord's countdown made the world. Truly yours Donda.*¹⁰

Бачачи, що я приголомшений, професор злостиво посміхнувся.

— Засуджуєш мене за це, га? Любой мій, я теж людина, так що відплачую тією ж монетою. У цій телеграмі здоровий глупід, та її кинуть у кошик або висміють. Це моя помста. Розумієш? А знаєш наймоднішу теорію виникнення Космосу — «Big bang theory»!¹¹ Як виник Всесвіт? Вибухово! Що вибухнуло? Що миттєво матеріалізувалося? Ось божий рецепт: відлічити від безмежності до нуля. Коли творець світу дорахував до нуля, інформація вибухово матеріалізува-

⁹Дук помер, народившися атом! (лат.)

¹⁰Я пізнав природу речей. Божий відлік до нуля створив світ. Щиро ваш Доньда (лат., англ.)

¹¹Теорія великого вибуху (англ.).

лася — згідно з формулою еквівалентності. Так слово стало тілом, вивергаючи туманності, зірки... З інформації народився Космос!

— Професоре, ви й справді так вважаєте?

— Довести це не вдається, але законові Доњди воно не суперечить. Хтось, однак, колись це зробив, не вважаю, що бог; може, група цивілізацій, які вибухово матеріалізували інформацію, як часом вибухає скupчення супернових... Тепер черга за нами. Комп'ютеризація зверне шию цивілізації — зрештою, не дуже болісно...

Я розумів озлоблення професора, але не вірив йому. Мені здавалося, що його засліплюють пережиті приниженні. На жаль, професор мав рацію. І цією телеграмою ознайомив світ зі своїм відкриттям.

Терпнє мені рука, та й глина закінчується, проте мушу писати далі. Оглушений футурологічним галасом світ не звернув уваги на попередження Доњди. «Нейчур» мовчав, писали про Доњду тільки «Панч»¹² та бульварна преса. Кілька газет навіть опублікували фрагменти його перестороги, але науковий світ і оком не моргнув. Не поміщалося це мені в голові. Зрозумівши, що світ стоїть над прірвою, а наші перестороги нагадують крики того відомого пастуха, що зловживав криком «вовки», я одної ночі не втримався від гірких слів. Я дорікав професорові, що він сам собі одягнув блазенську маску, компрометуючи експеримент шаманською вивіскою. Він вислухав мене з неприємною, тремтливою посмішкою, наче приклесеною до обличчя. Можливо, це був нервовий тик.

— Видимість, — проказав нарешті, — одна видимість. Якщо магія — дурниці, то я справді спирався на дурниці. Не можу тобі сказати, коли мої здогади переросли в гіпотезу, бо сам не знаю. Я зволікав зумисне. Мое відкриття належить до галузі фізики, але його ніхто не сприйме всерйоз, бо шлях до нього вів через осміяні наукою галузі, позбавлені всяких прав. Адже треба було почати з думки, що слово може стати тілом, що закляття може матеріалізуватись, треба було зануритися в цей абсурд, пірнути в заборонені засновки, щоб потім виринути на другому березі, там, де еквівалентність інформації та маси є вже дійсністю. Таким чином, потрібно було пройти крізь магію... Можливо, забави, якими я займався, були недоречні, але будь-який перший крок до істини завжди здавався підозрілим, гідним насмішок. Що ж науковці побачили? Блазенську маску, непереконливі аргументи... Маеш рацію, моя помилка — в недооцінці *дурості* пануючої тепер над нами *мудрості*. В наш час, час упаковки, мас силу етикетка, а не вміст... Наклеївши на мене наліпку пройдисвіта й шахрая, панове вчені зіпхнули мене в небуття, звідки нічого не чутно, хай навіть ревітиму, як ієрихонські сурми. Чим голосніше ревіння, тим гучніший сміх. Хто ж займався магією? Хіба ж не закляли вони тим мене, не прокляли, не наклали анафему? Останнім часом про закон Доњди писав «Ньюсуйк», попередньо — «Тайм», «Шпігель», «Експрес», ніяк не можу нарікати на брак популярності! Ситуація безвихідна якраз тому, що читають мене всі — і не читає ніхто. Хто ще не чув про закон Доnjdi? Читають і лягають від сміху: «Don't do it!» Бачиш, ціняться не результати, а шлях до них. Є люди, позбавлені права робити відкриття, — хоча б я, наприклад. Тепер можна тисячу разів присягатись, що проект був тактичним маневром, вчинком, може, й негарним, але необхідним, можна привселюдно каятися й сповідатися — відповідю буде сміх. Я не зрозумів того, що, прибравши подобу блазня, я з неї не виберусь. Єдина втіха в тому, що катастрофі й так не вдалося б запобігти.

Я горлав, намагаючись переконати професора, що втрачено ще не все. Горлав, бо наблизався термін введення в дію великого заводу вертолітів особистого використання, і з надією на ці гарні машини населення Гурундуваю, зціпивши зуби, в палкому самопожертвуванні налагоджувало всілякі необхідні для цього зв'язки; тож за стіною моєї кімнати бушувала поштмейстерова родина разом із запрошеними бонзами, монтерами та продавщицями. Дедалі гучніший шум-гам свідчив про моторизаційну жагу цього славного люду. Професор тим часом добув з кишені плоску плящину «Білого коня» і, наливаючи віскі в чарки, сказав:

— Знову помиляєшся. Навіть прийнявши мої слова з доброю вірою, світ науки мусив би їх перевірити. Вчені засіли б за комп'ютери і, пережовуючи цю інформацію, тим самим прискорили б кінець.

¹² «Panچ» — англійський гумористичний журнал.

— Що ж тоді робити? — в розпачі вигукнув я.

Професор задер голову, вихилив решту пляшки, викинув порожню крізь вікно і, глянувши на стіну, за якою кипіли пристрасті, сказав:

— Спити.

Знову пишу, змочивши долоню в кокосовому молоці, бо її звела судорога. Марамоту каже, що цього року пора дощів буде рання й довга. Залишається один, відколи професор подався до Лумілі по тютюн.

Почитав би я навіть стару газету, та маю тільки мішок книг про комп'ютери та програмування. Знайшов я його в джунглях, шукаючи батати. Розуміється, залишилася сама гнилятина — як завжди, мавпи зжерли годяці для єжі. Навідався до свого колишнього помешкання, але горила, хоч іще дужче змучена хворобою, не впустила мене до нього. Думаю, що цей мішок правив баластом великому оранжевому аеростатові з написом «DRINK COKE»¹³, який місяць тому проплив над джунглями в південному напрямку. На дні мішка я знайшов минулорічний «Плейбой» і переглядав його, за чим і застав мене Марамоту. Марамоту зрадів, наготову він вважає ознакою пристойності, асоціює з поверненням до старих добрих звичаїв. Я й не подумав, що замолоду Марамоту ходив голий з усією своєю родиною і тому всякі міні й максі, в які стали зодягатися чорні красуні, вважає проявом звироднілої розбещеноності. Він спітав, що чувати у великому світі, а я не міг відповісти, бо сіли батарейки транзистора. Поки діяв приймач, я слухав його цілими днями. Катастрофа стала саме так, як передбачав професор. Найдошкульніше далася вона взнаки розвинутим країнам. Скільки бібліотек було комп'ютеризовано за останні десять років! І раптом із стрічок, кристалів, феритових дисків та кріотронів за частку секунди випарувався весь океан премудрості. Я слухав третячі голоси дикторів. Падіння не було однаково болючим для всіх. Хто вище виліз на драбину прогресу, той дужче з неї гепнувся.

В третьому світі після короткачасного шоку запанувала ейфорія. Не треба вже було пнутися, стрімголов гнатися за передовими країнами, вилазити з шкіри, нараменных пов'язок та трав'яних спідничок, урбанізуватися, індустріалізуватися, і особливо — комп'ютеризуватися. Життя, досі нашпиговане комісіями, футурологами, гарматами, антисептиками й кордонами, розповзлося в присмне болітце, в теплу монотонність вічної сієсти. І кокоси знову можна легко роздобути, а рік тому вони були недосяжні як експортний товар, і війська самі розбрелися, так що не раз, ходячи по джунглях, я спотикався об протигази, комбінезони, ранці та обрасслі ліанами мортири. Раз уночі розбудив мене вибух, і я подумав, що це, нарешті, горила, але то павіани знайшли ящик зі запальниками. Так... А в Лумілі негритянки, постогнуючи від неприхованого полегшення, поскідали блискучі черевички, дамські штані, які гріли й парили, наче саме пекло. Груповий секс теж як вітром здуло, бо, по-перше, не буде вертолітів (завод мав бути, звичайно, комп'ютеризованим), по-друге, немає бензину (нафтопереробні заводи теж автоматизовані), по-третє — нікому нікуди вже не хочеться іхати, бо й навіщо? Зараз ніхто вже не соромиться називати масовий туризм Шаленством Білої Людини. Як тихо, мабуть, зараз у Лумілі.

Правду кажучи, ця катастрофа виявилася не такою вже й поганою. Навіть на голову ставши, не будеш за годину в Лондоні, за дві в Бангкоку, а за три в Мельбурні. Не будеш, і що з того? Напевно, сила фірм потерпіла крах; концерн IBM виробляє, кажуть, зараз таблички й грифелі, хоч це, певно, жарт. Стратегічних комп'ютерів теж немає, ані самонавідних головок, ані цифрових машин, ані підводної, сухопутної й орбітальної воєн, інформатика збанкрутувала, задрижали біржі. Кажуть, чотирнадцятого листопада бізнесмени з П'ятої авеню так густо вистрибували з вікон, що зіштовхувалися в повітрі. Переплуталися всі розклади руху, польотів, резервування в готелях: значить, ніхто вже не сушить голову, чи полетіти на Корсіку, а чи поїхати автомобілем, чи, може, вирішити все з допомогою комп'ютера на місці, чи за три дні відвідати Туреччину, Месопотамію, Антілі й Мозамбік з Грецією на додачу. Цікаво, хто виробляє аеростати? Напевно, кустарі.

Останній аеростат, який я бачив у бінокль, поки не відібрала його мавпа, мав

¹³ Пийте кока-колу (англ.).

сітку, сплетену з навдивовижу коротких шнурів, схожих на шнурівки. Може, і в Європі теж ходять босоніж? Страх навіть сказати, але я почув на власні вуха, поки не замовкло радіо, що долара вже немає. Здох, сердечний... Жалкую тільки, що зблизька не бачив Переламного Моменту.

Кажуть, пролунав негучний тріск і стук, машинна пам'ять за мить стала чистенькою, наче розум новонародженого, а з перелицьованої інформації несподівано виник маленький Космосик, Універсятко, Всесвітунчик — на клубочок атомного пороху перетворилися нагромаджувані віками знання. З радіо я довідався, як такий Мікрокосмосик виглядає — маленький, щільно закритий і проникнути в нього неможливо. З точки зору нашої науки він розглядається як окремий вид порожнечі, тобто Всюдигуста Порожнеча, зовсім Непрониклива. Не поглинає світла, не можна його розтягнути, стиснути, розбити, роздовбати, бо він перебуває поза нашим Всесвітом, хоч наче і в ньому. Світло ковзає по його круглих боках, обминають його прискорені частинки, а я ось не можу уявити, як це твердять авторитети, що цей, за словами Доньди, «Космосуньчик» — подібний до нашого Всесвіту з туманностями, галактиками, зоряними скупченнями, а може, навіть планетами, населеними живими істотами. Тим самим люди повторили все, про що йдеться в Книзі Буття, правда, ненавмисне, а навіть усупереч своїм намірам.

Після народження Космосика вчених охопила поголовна розгубленість, вони, звичайно, пригадали Доньдині остороги, і тоді від них потоком пішли заклики, листи, прохання, телеграми, запити, а також усілякі свіжоспечені дипломи гоноріс кауза. Але професор став пакувати чемодани і намовив мене виїхати до цієї прикордонної околиці, бо обходив і вподобав її заздалегідь. Узяв він з собою страшенно важку валізу з книгами — її вагу я відчув власною спиною, несучи ту валізу останні п'ять кілометрів, коли закінчився бензин і всюдихід зупинився; через павіанів від нього вже майже нічого не залишилося. Я гадав, що професор хоче продовжити наукову роботу, щоб закласти наріжний камінь нової цивілізації, але ні. Здивував мене Доньда! Звичайно, у нас були штуцери, куверти, пилки, цвяхи, компаси, сокира та інші потрібні речі, список яких склав, нотабене, сам професор, спираючись на оригінальне видання «Робінзона Крузо». Крім того, він узяв ще «Нейчур», «Фізікл рев'ю», «Фізікл абстрактс», «Футурум», а також портфелі, напхані вирізками з газет, де йшлося про закон Доньди.

Щовечора після вечірі відбувався Сеанс Розкошів сиріч Вендети — настроєне упіволоса радіо передавало найсвіжіші кошмарні вісті, доповнені виступами знаменитих науковців та експертів, а професор, пихкаючи люлькою й примурживши очі, слухав, як я читаю вибрані на даний вечір найзлостивіші глузування із закону Доньди, інсінуації та крини; власноручно підкresлені ним червоним олівцем місця я мусив деколи читати кількаразово. Признаюся, мені швидко набридли ці засідання. Чи не впав, часом, у манію великий розум? Коли я відмовився читати далі, професор став ходити в джунглі на прогулки, нібито задля мопціону — поки я не застав його на галявині, де професор читав стадові здивовані павіанів найдошкульніші уривки з «Нейчур».

Професор став нестерпним, а проте я нeterпляче очікую його повернення. Старий Марамоту твердить, що Бвана Кубва не вернеться, бо вхопило його Зле Мзіму. Осел, інакше не скажеш. На прощання професор сказав мені дві речі, які справили на мене велике враження. Перша — із закону Доньди випливає рівнозначність всякої інформації. Чи геніальні, чи кретинські біти інформації, треба їх сто мільярдів на створення одного протона. Значить, як мудре, так і дурне слово стає тілом. У світлі цієї думки філософія буття виглядає по-новому. Невже маніхейські гностики не були такими відступниками, як їх зображає церква? Більше того, чи може бути, щоб виниклий з артикуляції гептильйона дурощів Космос нічим не відрізнявся від Космосу, збудованого з найвищої мудрості?

Я помітив, що професор ночами щось пише. Неохоче, неохоче, але признався, що це «Introduction to Svarnetics, або Inquiry into the general Technology of Cosmoproduction».¹⁴ На жаль, професор забрав рукопис із собою. Тому знаю лише, що, на його думку, кожна цивілізація стає на поріг космотворення; світ створює як той, хто стає генієм, так і той, хто стає ідіотом. Так звані відкриті астрофізиками Білі й Чорні діри — це місця, де надзвичайно могутні цивілізації намагали-

¹⁴ «Введення в сварнетику, або Дослідження загальної технології створення всесвітів» (англ.).

ся подолати бар'єр Доньди, але не вийшло: замість вибити з-під нього ґрунт, самі себе вибили із Всесвіту.

Здавалося б, що може бути грандіознішого, ніж такі міркування? Тим більше, коли пишеться методика й теорія Книги Буття!

А однаке, мушу признаться, що професорові слова останньої ночі перед тим, як він вирушив по тютюн, ще дужче мене вразили. Пили ми сферментоване за рецептом старого Марамоту кокосове молоко — огидну бовтанку, яку він виготовляв з такими труднощами (не все було погане колись, хоча б віскі), — аж якоїс миті, прополіскуючи рот джерельною водою, професор сказав:

— Ійоне, чи пам'ятаєш день, коли ти обізвав мене блазнем? Бачу, пам'ятаєш. Я тоді відповів, що блазнем став лише в очах світу науки, придумавши для сварнетики магічний ґрунт. Якби ж, замість цього глянути на все моє життя, ти б побачив хаос, який зветься загадкою. Все в моєму житті стояло дотори ногами, все складалося із випадковостей. Через помилку я з'явився на світ. Непорозуміння породило мое прізвище. Через помилку створилася сварнетика. Ти, звичайно, розумієш, що телеграфіст просто перекрутів ключове слово, яке вжив незнаний мені незабутній полковник Друфуту з кулахарської поліції безпеки. В цьому я був упевнений зразу. Чому ж тоді я не спробував відтворити телеграми, скоригувати, поправити, спростувати? Ба! Я вчинив краще, допасувавши до тої помилки діяльність, яка, сам бачиш, таки мала перед собою майбутнє. Як же так — одіозна особа, що випадково потрапила у вир африканських непорозумінь, відкрила, звідки взявся світ і що з ним буде?! О ні, мій любий, забагато тих випадковостей! Забагато, клянусь істинною правдою! Не треба переробляти світ, потрібна інша точка зору. Глянь-но на еволюцію життя. Мільярди років тому з'явилися праамеби, чи не так? Що ж вони вміли? Повторюватися. Яким чином? Завдяки тривкості спадкових рис. Якби спадковість була бездоганною, то донині на цій планеті не було б нікого, крім амеб. Що ж сталося? З'явилися помилки. Біологи називають їх мутаціями. Але чим є мутація, як не сліпою помилкою, непорозумінням поміж батьком-відправником і нашадком-адресатором? За образом і подобою свою... так, але недбало! Неточно! А схожість дедалі споторювалася: з'явилися трилобіти, гіантозаври, секвойї, козулі, мавпи і ми. Із зіткнень недбалства, похибок... Але ж так само було з моїм життям. Через недогляд я з'явився на світ, випадково потрапив у Туреччину, звідки той же випадок закинув мене в Африку... Я боровся, як той плавець із хвилею, та не я нею керував... Вона несла мене... Розумієш? Друже мій, ми недооцінили історичної ролі помилки як фундаментальної Категорії Існування. Не міркуй по-маніхейськи! За цією школою бог створює порядок, а сатана підставляє ногу. Це не так! Якщо я роздобуду тютюн, то напишу відсутній у книзі філософських категорій розділ — антологію Апостази, — теорію буття на помилках, бо помилка кладе відбиток на помилці, помилкою керує, помилку творить, і Долею Світу стає випадковість.

Сказав він це, спакував манатки і пішов у джунглі. А я залишився, щоб чекати його повернення, з останнім «Плейбоєм», з якого на мене дивиться обеззбросна законом Доньди секс-бомба, гола, як сама правда.

КОРОЛЬ Олег Богданович (нар. 1952 р.) — інженер за фахом. Живе і працює в Львові. Перекладає з чеської та польської мов.

ЕСЕ

J. JONSON and S. JONSON: *One Human Minute.*
Moon Publishers, London — Mare Imbrium — New York, 1985.

Ця книга розповідає про те, що роблять одночасно всі люди протягом хвилини. Так сказано у вступі. Дивно, що нікому не спало на думку розповісти про це раніше. Ідея напрошуvalася сама собою після появи «Трьох перших хвилин космосу», «Секунди космосу» та «Книги рекордів Гіннеса», тим більше що то були бестселери, а ніщо так не заохочує нині авторів та видавців, як книжка, котрої ніхто не мусить читати, але котру кожен повинен мати. Після появи перелічених книг концепція «Однієї хвилини людства» була вже готова — вона просто-таки валалялася під ногами й досить було її лише підняти.

Цікаво, чи Дж. Джонсон та С. Джонсон — подружжя, брати, а чи це тільки чийсь псевдонім? Я охоче подивився б на фото цих Джонсонів. Буває, хоча це й нелегко пояснити, що ключем до книги виявляється зовнішність автора. Зі мною, у кожному разі, таке траплялося. Читання вимагає певної позиції щодо тексту, якщо він нетрадиційний. Обличчя автора може багато що прояснити. Однак я гадаю, що ці двоє Джонсонів не існують, а «С» перед прізвищем другого з них — натяк на Семюела Джонсона¹. Зрештою, це, мабуть, не надто важливо.

Реклама, ця «Нова Утопія», стала нині предметом культу. Ті потворні або й нудні речі, які з'являються на телекрані, ми всі дивимося тому (це з'ясували опитування громадської думки), що після балакучих політиків, після закривавлених трупів, які лежать з різних причин у різних місцях земної кулі, після костюмованих фільмів, у яких ідеться невідомо про що, бо це — чергові подачі нескінчених серіалів (забувається не лише прочитане, а й побачене), чудову можливість перевести дух дають рекламні вставки. Вже тільки в них залишилась Аркадія, де живуть прекрасні жінки, мужні чоловіки, цілком щасливі діти, а також особи похилого віку з розумними поглядами, переважно в окулярах. Для безмежного захвату їм усім вистачає якогось киселю у новій упаковці, лимонаду з натуральної води, дезодоранту для ніг, туалетного паперу, який пахне фіалковим екстрактом, або шафи, в якій, власне, нема нічого надзвичайного, крім цини. Щасливий вираз очей і всього обличчя, з яким вишукана красуня розглядає рулон гігієнічного паперу або відчиняє дверцята шафи так, ніби то двері сезamu, на мить передається кожному з глядачів.

¹ Джонсон, Семюел (1709—1784) — англійський критик, есеїст, лексикограф, автор «Словника англійської мови» (1755).

У цьому піднесенні є, можливо, й частка заздрості, навіть трохи роздратування, бо кожен знає, що сам він не міг би зазнати такого захвату від пиття лимонаду чи вживання туалетного паперу, тобто до тієї Аркадії нам неможливо потрапити, але її сповнена світлом атмосфера робить своє. Зрештою, мені було ясно від самого початку, що, вдосконалюючись у боротьбі товарів за існування, реклама поневолить нас не завдяки їх дедалі вищій якості, а завдяки дедалі нижчій якості навколошнього світу.

Що лишилося нам по смерті бога, - високих ідеалів, честі, безкорисливих почуттів, у переповнених містах, під кислотними дощами, крім радісного екстазу панів та пань з рекламних фільмів, які прославляють кекси, киселі та мазі, немов пришестя царства небесного?

Але оскільки реклама з невідпорним ефектом переконує нас у досконалості абсолютно всього, то опинившись перед книжками, ми почуваємо так, ніби нас зваблюють тисячі найбільших красунь світу водночас і, не наважуючись вибрати з-поміж них жодної, ми стовбично в любовному ступорі, як баран перед новими воротами.

І так — у всьому. Кабельне телебачення, передаючи сорок програм одночасно, породжує у глядача враження, ніби кожна програма — оскільки їх так багато — напевно ліпша від тієї, яку він саме дивиться. Тому-то глядач і скоче з одного каналу на інший, немов блоха на розпеченні сковорідці, потверджуючи, що неабияка техніка неабияк розчаровує. Адже нам обіцяно (хоча ніхто цього не сказав прямо) цілісний світ, геть усе — якщо не для володіння, то принаймні для оглядання й обманування, і художня література, яка є лише відлунням світу, його портретом і коментарем, теж потрапила до цієї пастки. Чому, власне, я маю читати, про що там балакають дві особи різної (або й однієї) статі перш ніж лягти до ліжка, якщо там нема ані слова про тисячі інших, можливо, значно цікавіших осіб чи, принаймні, таких, що займаються чимось оригінальнішим?

Звідси випливає потреба написання книги, де б ішлося про те, що роблять в одну мить усі люди, і тоді нас не турбуватиме думка, що ми читасмо якісь дурниці, поки Десь Там відбуваються Важливі Речі.

«Книга рекордів Гінесса» була бестселером тому, що розповідала про самі лише надзвичайні речі, гарантуючи їх автентичність. Цей паноптикум рекордів мав, однак, серйозний недолік, а саме: швидко зістарювався. Тільки-но якийсь пан з'їдав вісімнадцять кілограмів персиків разом з кісточками, як тут же інший пан не лише з'їдав більше, а й відразу по цьому помирав від завороту кишок, що надавало новому рекордові похмуру пікантності. Отже, якщо й не є слушним твердження, ніби психічних хвороб не існує, а все це — вигадка психіатрів, щоб мучити пацієнтів та видурювати у них гроши, то безумовно, слушним є те, що нормальні люди роблять речі куди безглазіші, аніж справжні шаленці. Різниця лише у тому, що шаленець робить усе безкорисливо, а нормальна людина — для слави, яку потім можна перетворити на готівку. Зрештою, декому вистачає й самої слави.

Та хоч би як там було, не вимерлій і досі підвід витончених інтелектуалів уперто гребував цим зібраним рекордів: у культурному товаристві не вважалося за гідне поваги пам'ятати, скільки миль можна пролізти ракчи, котячи поперед себе носом мускатний горіх, пофарбований у бузковий колір. Тому потрібно було створити книгу, у чомусь близьку до Гіннесової, але таку саму серйозну, позбавлену іронії, як і «Три хвилини космосу», ю водночас не настільки абстрактну й натоптану розмірковуваннями про всілякі пі-мезони та інші кварки. Однак написання такої книги, яка б зробила непотрібними всі інші, — здавалося справою неможливою.

Навіть я не додумався до цієї, запропонувавши лише видавцям написати найгіршу на світі книжку, яка була б недосяжною у напрямку, протилежному до зусиль реклами — але ця пропозиція чому-то не знайшла підтримки. Справді, хоча задуманий мною твір міг мати успіх у читачів, які полюбляють рекорди (адже найгірший на світі роман — це теж своєрідний рекорд), цілком' вірогідно, що навіть якби він мені удався, ніхто б цього все одно не помітив.

Тому я й жалкую, що не натрапив на ідею «Однієї хвилини людства». Що ж стосується видавництва «Мун паблішерз», то воно, виявляється, не має на Місяці ніякої філії — все це лише рекламні трюки. Щоб уникнути звинувачень в обмані, видавець нібито за допомогою НАСА під час чергового польоту «Колумбі» послав на Місяць контейнер з рукописом книги та невеликим комп'ютером, обладнаним читаючим пристроєм. Тепер якщо хтось і чіпляти-меться, йому швидко доведуть, що частина видавничої роботи справді ведеться на Місяці, оскільки комп'ютер десь у Морі Спокою знову й знову читає той самий манускрипт, а що читання позбавлене сенсу, то це анітрохи не шкодить, бо ж редактори земних видавництв, як правило, працюють з рукописами не кращим чином.

Я вчинив погано, впадаючи від початку рецензії у саркастичний тон, більший до бурчання, аніж до шанобливості — а тим часом з цією книгою не до жартів. Нею можна обурюватися, можна вважати її наклепом на весь людський рід (наклепом майстерним, створеним лише з перевірених фактів), можна втішатися, що принаймні з цієї книги ніхто не зробить фільму чи телесеріалу, але замислитися над нею варто, хоча результати роздумів, напевно, не будуть радісними.

Ця книга неминуче мусила бути і правдивою, і фантастичною, якщо прийняти мою точку зору, що фантастичне — це те, що виходить за межі людського розуміння. З цим погодиться не кожен, але я наполягатиму саме на такому визначенні, бо головну слабину сьогоднішньої фантастики вбачаю у тому, що вона надто малофантастична на відміну від навколошньої реальності. Так, наприклад, виявилося, що людина з розінутим надвочим мозком (таких операцій зроблено вже чимало, особливо епілептикам) водночас є і не є однією особою. Трапляється, що такий чоловік, зовні цілком звичайний і нормальний, не може одягти штанів, бо його права рука тягне штани дотори, а ліва — донизу, або ж він однією рукою обіймає дружину, а іншою — відштовхує. Доведено, що права півкуля мозку у певних ситуаціях не знає, що робить ліва, а отже, слід відзначити, що маємо справу з роздвоєнням свідомості і навіть особистості, тобто — в одному тілі співіснусе двоє людей.

Інші експерименти, проте, цей висновок спростовують. Не може бути навіть і того, щоб якесь людина була то однією особою, то двома. Гіпотеза про півтори чи дві з чимось особи в одній людині теж відпадає. Це не жарти: виявляється, що на питання скільки свідомостей має така людина, відповіді не існують.

У цьому, власне, і полягає фантастичність реального. Саме у такому розумінні «Одна хвилина людства» є книгою фантастичною.

Ми, як правило, не замислюємося над тим, що на Землі щомісяці співіснують усі пори року, всі клімати, всі години дня й ночі. Цей банальний факт, що відомий (чи принаймні мав би бути відомий) кожному школяреві, лежить чомусь поза нашою свідомістю. Можливо, через те, що не знаємо, як з цією інформацією поводитися. Загнуждані нами електрони з шаленою швидкістю ковзають по телекранах, щовечора показуючи нам світ, посічений на шматки і вібганий в «Останні вісті», аби ми дізналися, що там трапилося в Шотландії, Китаї, Італії, на морському дні, в Антарктиді, і нам здається, що протягом чверті години ми побачили увесь світ.

Насправді це не так. Репортерські камери продъюбують земну кулю в кількох місцях: там, де Значний Політик спускається трапом літака і тисне з фальшивою сердечністю руки іншим Значним Політикам; там, де зійшов з рейок поїзд, але це мусить бути неабияка катастрофа, з вагонами, покрученими, як макарони, а людей щоб з них витягали по кавалках, бо невеликих катастроф і так забагато, — одним словом, засоби масової інформації обмінюють усе, що не є державним переворотом (найліпше — у супроводі добрячої різанини), візитом римського папи чи вагітністю королеви. Гіантське, п'ятимільярдне людське тло цих подій, безсумнівно, існує, і кожен, кого не запитай, відкаже, що, звичайно ж, він знає про існування мільйонів інших землян, а замислившихся трохи, навіть сам діде висновку, що за час між двома його подихами скількись там дітей народилося і скількись там людей померло.

Цей висновок, однак, досить непевний, імлистий і не менш абстрактний, аніж той факт, що в момент написання цих слів на Марсі стоїть, завмерши під блідим сонцем, американський посадочний агрегат, а на Місяці валаються рештки кількох місяцеходів. Подібні знання, по суті, нічого собою не являють, оскільки їх можна торкнутися словом, але не можна пережити. Пережити можна лише мікроскопічну краплинку, взяту з оточуючого нас моря людських доль.

З цієї точки зору людина не дуже різниеться від амеби в краплині води, якщо вважати межі тієї краплинни межами світу. Головна відмінність, на мою думку, полягає не в нашій розумовій вищості над одноклітинними організмами, а в безсмертті цих організмів, які діляться замість того, щоб умирати, тим самим стаючи своїми власними нащадками.

Отже, завдання, поставлене авторами «Однієї хвилини», здавалося нездійсненим. І справді, коли розповісти читачеві, який не тримав цієї книги в руках, що в ній дуже мало слів, зате дуже багато цифр та статистичних таблиць, читач заочно вважатиме її невдалою, якщо не ідіотською, бо що ж візьмеш із сотень аркушів статистики? Які образи, почуття й переживання зродять у наших головах тисячі стовпчиків цифр? Якби книга не існувала, не лежала переді мною на столі, я сам візнав би її задум за оригінальний, навіть захоплюючий, але нездійснений — подібно до ідеї зробити телефонну книгу Парижа або Нью-Йорка цікавим чтивом, здатним розповісти нам щось про їх мешканців.

Якби «Одна хвилина» не існувала, я б вважав, що ця книга така сама нудна, як список телефонів або статистичний щорічник.

Саме тому цей задум — показати шістдесят секунд життя усіх співіснуючих зі мною людей — належало опрацювати, як план великої кампанії. Первісна концепція, хоч би яка важлива, недостатня для успіху. Найліпший стратег — не той, хто знає, що ворога треба заскочити зненацька, а той, хто знає, як саме це зробити.

Про все, що відбувається на землі навіть протягом однієї секунди, довідатися неможливо. Поруч з такими явищами надто очевидною стає мікроскопічність обсягу людської свідомості, цього «безмежного духу», неодмінного предмету нашої гордості, п'едесталу, що підносить нас над тваринами — інтелектуальними зліздарями, здатними помічати лише своє безпосереднє оточення. Мій пес страшенно переживав щоразу, як я пакую валізку, і так прикро, що я не в змозі переконати його в непотрібності цих переживань, цих скімлень, які супроводжують мене до хвіртки. Немає можливості пояснити псові, що завтра я повернусь. Кожне розставання він переживає в такий-от мученицький спосіб, тоді як у нас, людей, усе начебто цілком інакше. Ми знаємо, що є і що має бути, а про те, чого не знаємо, можемо довідатись. Так зазвичай гадають усі.

Однак сучасний світ доводить нам на кожному кроці, що свідомість — це досить куца ковдра: нею можна прикрити лише невелику частину чогось, і не більше. А проблеми, які виникають у нас зі світом, серйозніші за собачі, бо пес, позбавлений дару розчарування, не знає, що він чогось не знає, і не розуміє, що він майже нічого не розуміє, тоді як ми знаємо і те, і інше. Якщо ми й вважаємо часом інакше, то це тільки від глупоти або самооблуди, заради збереження власного спокою. Одній людині можна поспівчувати, можна й чотирьом, але восьмистам тисячам — навряд. Числа, якими ми користуємося в подібних випадках, це свого роду хитромудрі протези, це паличка, якою сліпий постукує по тротуару, щоб не наштовхнутися на мур — але ж ніхто не скаже, що він паличкою бачить усе багатство навколошнього світу чи хоча б вулиці, по якій іде.

Тож як нам бути з нашою бідною, обмеженою свідомістю, щоб вона охопила те, чого не може охопити? Що потрібно було зробити для відображення однієї хвилини людства?

Ви не дізнаєтесь, читачу, про все відразу, але, заглядаючи спершу до змісту книги, а потім — до відповідних розділів, зіткнетесь з речами, які перехоплять вам подих. Красвид, утворений не горами, ріками і полями, а мільярдами людських тіл, висвітлюватиметься окремими спалахами, подібно до того, як висвітлюється звичайний краєвид темної ночі під час грози, коли блискавки роздирають морок і ви на якусь частку секунди бачите безкраї простори навсібіч. Морок западає знову, але той образ уже закарбувався в пам'яті, його неможливо позбутись. Візуальний аспект цього порівняння зрозуміти нескладно, бо хто ж не бачив нічної грози, але як порівняти краєвид, висвітлений блискавкою, із тисяччю статистичних таблиць?

Прийом, використаний авторами книги, досить простий — це метод послідовних наближень. Для прикладу візьмемо спочатку лише один із двохсот розділів — присвячений смерті, точніше — вмиранию.

Якщо людство налічує майже п'ять мільяrdів, то зрозуміло, що кожної хвилини вмирають тисячі людей — жодного одкровення у цьому немає. Але ж обмеженість нашого розуміння наштовхується на ці числа, наче на мур. У цьому легко переконатися, адже слова «водночас помирає дев'ятнадцять тисяч осіб» важать для нас ані на крихту не більше, ніж звістка, що вмирає дев'ять тисяч. Хай і мільйон, хай навіть десять мільйонів — реакція, завжди одна й та ж, полягатиме лише в трохи зляканому й невиразно-стурбованому «ах!»

Ми потрапили в порожнечу абстрактних висловлювань, які щось означають, та їх сенсу неможливо відчути, пережити так, як переживаєш дядечків інфаркт. Звістка про цей інфаркт викликає значно сильніше враження.

Але повернімось до розділу книги, який вводить нас до людського вмирания на сорока восьми сторінках, причому спершу йдуть сумарні дані, потім — докладніші, і все побудовано так, що спершу ви можете оглянути цілу область смерті, ніби через слабкий об'єктив мікроскопа, а тоді — роздивлятись окремі фрагменти у дедалі сильнішому збільшенні, ніби крізь потужніші і потужніші лінзи. Спершу йдуть смерті природні, потім — спричинені іншими людьми, а також помилками, випадковостями тощо. Ви довідатесь, скільки людей на хвилину помирають від поліцейських тортур, а скільки — від рук осіб, позбавлених державних повноважень; яким є статистичний розподіл тортур протягом 60 секунд і яким — залежно від географічного розташування; які знаряддя вживаються за цей проміжок часу — теж з розподілом по окремих частинах світу, а потім і по окремих державах.

Тим самим ви довідаєтесь, що коли йдете на прогулянку з псом, шукаєте домашні пантофлі, розмовляєте з дружиною, читаєте газету, тисячі інших людей кричать, зсудомлені в агонії кожної хвилини кожної з двадцяти чотирьох годин дня і ночі, кожного тижня, місяця й року. Ви не почуєте цього крику, але вже знатимете, що він триває безперервно, оскільки його відображує статистика. Ви дізнаєтесь, скільки людей на хвилину гинуть через помилку — наприклад, випивши отруту замість невинного напою, і знову ж статистика подасть усі різновиди отруєнь, від засобів боротьби з бур'янами до кислот та лугів; а також — скільки випадкових смертей лежить на совісті водіїв, лікарів, батьків, медсестер тощо.

Скільки новонароджених (це вже окрема рубрика) вбивають матері безпосередньо по народженні, свідомо або через недбалість, бо є немовлята, задушені подушками, а є й такі, що впали до унітаза, оскільки майбутня мати, відчувши потуги, вирішила, що вони викликані іншою природною потребою — через недосвідченість чи через розумову відсталість, або через те, що перебувала в ту мить під дією наркотика, і кожний з цих варіантів має поділ на дальші підрубрики. На наступній сторінці — новонароджені, що померли без будь-чиеї вини, оскільки були нездатними до життя, або загинули ще в материнському лоні, або під час пологів, або від задушення пуповиною, від пошкодження матки — усі варіанти знову таки важко перелічити.

Багато місяця займають самогубці. Способів позбавити себе життя нині значно більше, ніж у минулому: петля у статистиці опустилася до шостого місяця. Зрештою, зміни у хіт-параді найпопулярніших методів самовбивства почалися, відколи з'явились і стали бестселерами підручники з інструкціями що робити, аби смерть була певною і швидкою (хіба що хтось прагне повільно — на це теж охочі трапляються). Ви можете навіть довідатися, терпеливий читачу, якою є кореляція тиражу цього підручника самовбивчого самообслуговування з нормальним розподілом ефективності самогубств — адже раніше, коли за це бралися по-аматорськи, більшу кількість самогубців вдавалося порятувати. Потім, само собою, ідуть смерті від раку, від інфаркту, від лікарської майстерності, від приблизно чотирьохсот основних видів хвороб, а далі — нещасні випадки, себто автомобільні катастрофи, смерті від падаючих дерев, мурів, цеглин, від попадання під поїзд — і аж до метеоритів. Не знаю, наскільки втішним є факт, що від падіння метеоритів на Землю смерть трапляється надзвичайно рідко. Наскільки я пам'ятаю, щохвилини гине не більше, ніж 0,0000001 особи.

Як бачимо, праця Джонсонів була солідною. Щоб дати детальну картину смертей, вони застосували методи так званого перехресного дослідження, а також діагональний метод. З одних таблиць можна довідатись, від якої сукупності причин помирають люди, з інших — якими способами помирають від однієї причини, наприклад, від удару електричним струмом. Завдяки цьому рельєфно показано все неймовірне багатство наших смертей. Найчастіше помирають від дотику до погано заземлених електроприладів, рідше — під час купання, а найрідше — стоячи на мосту й пускаючи сечу на дроти високої напруги, що число теж становить лише кілька тисячних на хвилину.

Сумлінні Джонсони зауважують у примітках, що померлих від тортур електричним струмом неможливо поділити на вбитих ненавмисне (коли пущено надто сильний струм без наміру заподіяти смерть) та цілком свідомо.

Є також статистика способів, за допомогою яких живі позбуваються мертвих — від похорону з grimуванням трупа, хорами, вінками та релігійною помпою аж до методів зовсім простих і дешевих. Рубрик тут чимало, бо виявляється, у високорозвинених країнах порівняно з країнами «третього світу» значно більше трупів кидають у воду в мішках з камінням чи цементувавши їм ноги у стари відра або порубавши на шматки, і так само (це теж окремі рубрики) більше трупів, загорнувши у стари газети чи закривавлене ганчір'я, викидають на великі звалища сміття. Більші країни не знають деяких способів позбування трупів — вочевидь, відповідна інформація ще не дійшла туди разом з фінансовою допомогою високорозвинених держав. Натомість у слаборозвинених країнах більше немовлят з'їдають щури.

Всі ці дані розкидані по різних сторінках, а щоб читач їх не проминув, існує система посилань. Якщо ж вам хочеться перетравлювати книжку окремими порціями, можна скористатися алфавітним покажчиком, де є все.

І от уже неможливо надалі переконувати себе, що все це — лише купки сухих, нудних цифр, які нічого не виражають. Всередині вас росте якесь хворобливе зацікавлення — скількома ж іще способами вмирають люди кожної хвилини, і пальці від перегортання сторінок стають аж наче липкими. Це, звісно, піт, бо звідки б на них узятися крові.

Смерть від голоду супроводжується приміткою, де зазначено, що дана таблиця

(довелося скласти окрему таблицю, з розподілом голодуючих за віком — найбільше вмирають діти) дійсна лише для року видання книги, оскільки кількість померлих від голоду зростає швидко, в арифметичній прогресі. Смерть від перейдання також трапляється, але в 119 000 разів рідше. У цих даних є щось від ексгібіціонізму, щось — від шантажу. Я, власне, збиралася лише зазирнути до цього розділу, але потім заходився читати усе підряд, ніби хтось мене змушував — подібно до того, як ми відриваємо бинти від ран, щоб подивитися на неї, або колуємо шпилькою дупло хворого зуба. Болить, але спинитися важко.

Всі ці цифри — ніби одурманливий засіб, без запаху й смаку, який поволі просякає у мозок. А я тим часом не навів тут майже жодної цифри і не збираюся перелічувати навіть основних рубрик, де йдеться про маразми, звиродніlostі, здитинніння, каліцтва, бо це вже було б цитування книги, тоді як мені потрібно лише написати рецензію.

Однак ці впорядковані за рубриками, вишикувані в таблицях стовпчики цифр з усілякими різновидами смерті, ці тіла дітей, старих, жінок, немовлят усіх народів та рас, неіснуючі в даний момент поза шеренгами чисел, не є, власне, головною сенсацією книги. Написавши це речення, я замислився, чи правдиве воно, і повторюю ще раз: так, головна сенсація книги не в цьому. З усією масою людських конань справа приблизно така, як і з власною смертю: ми наче знали про ті конання раніше, тільки якось імлісто й невизначено — приблизно так само ми усвідомлюємо неуникненість власного кінця, хоча вигляд його нам невідомий.

Неосяжність життя в усій його тілесності розгортається перед нами вже на перших сторінках. Наведені там факти незаперечні. У точності показників з розділу смертей ще якось можна сумніватися — вони все-таки ґрунтуються на середньостатистичних даних. Важко повірити, що класифікація та причинно-наслідкові зв'язки смертей були встановлені абсолютно точно. Зрештою, сумлінні автори зовсім не приховують можливих статистичних відхилень. Уже в передмові докладно описано застосовані для обчислень методи, є навіть посилання на використані комп'ютерні програми. Вказані методи аж ніяк не виключають так званих стандартних відхилень, які не мають, однак, жодного значення для читача, бо яка, власне кажучи, різниця — чи щохвилини вмирас 7800 новонароджених, чи 8100? До того ж відхилення можуть бути дуже незначними через так званий ефект балансового загасання. Кількість пологів (якщо вже про них зайдла мова) справді неоднакова в різні пори року та в різні відтинки доби, але ж на Землі всі пори дня, ночі й року співіснують водночас, і таким чином сума смертей немовлят залишається сталою. В той же час існують рубрики з даними, одержаними шляхом усереднення чи навіть окільними шляхами, бо, наприклад, ані поліція, ані приватні вбивці — як професіонали, так і аматори (за винятком «ідейних», сказати б, убивць), не оголошують даних щодо ефективності своєї праці. Помилки й відхилення у таких випадках справді можуть бути чималими.

Натомість статистика з первого розділу незаперечна. Тут сповіщається, скільки існує людей, тобто живих людських тіл будь-якої хвилини з-поміж 525 600 хвилин кожного року. Скільки тіл — це означає: скільки м'язів, кісток, жовчі, крові, слизи, мозкової речовини, екскрементів тощо. Як відомо, коли число занадто велике для усвідомлення, популяризатори охоче вдаються до образних порівнянь. Джонсон також цим методом послуговуються. Отож якщо все людство зібрати й щільно стиснути в одному місці, воно зайняло б тріста мільярдів літрів, або трохи менше третини кубічного кілометра. Начебто багато. Але світовий океан складається з мільярда двісті вісімдесят мільйонів кубічних кілометрів води — це означає, що якби все людство, оті п'ять мільярдів тіл, кинути до океану, його рівень не піднісся б навіть на одну соту міліметра.

Хоча після такого шубовснення Земля стала б навіки безлюдною.

Подібні жарти зі статистикою можна слухно назвати досить-таки дешевими. Їхня мета начебто змусити нас замислитися над тим, що ми, — котрі розмахом своєї діяльності отруїли повітря, ґрунти, моря, звели наївець джунглі, винищили мільйони видів тварин та рослин, які існували без нас сотні мільйонів років, нарешті досягли інших планет, змінили навіть кут нахилу земної орбіти, сповіщаючи таким чином космічних спостерігачів про своє існування, — можемо зникнути напрочуд легко й безслідно. Мене особисто це мало здивувало, так само як обрахунки, за якими з людства можна випустити 24,9 мільярда літрів крові, і цього не стане ні на червоне море, ні навіть на озеро.

Далі, під епіграфом з Еліота, що людське існування — це «birth, copulation and death» — «народження, розмноження і смерть», — їдуть нові цифри. Щохвилини вступають у статевий зв'язок 34,2 мільйона чоловіків та жінок. Запліднення відбувається лише в 5,7% випадків, однак сумарний еякулят обсягом 45 тисяч літрів на хвилину містить понад

мільярд дів'ятсот дев'яносто мільйонів (можливі незначні відхилення) живих сперматозоїдів. Якщо припустити маломовірну пропорцію одного сперматозоїда на одну яйцеклітину, то щосекунди відбувались би зачаття трьох мільйонів дітей. Однак ці цифри — лише статистична маніпуляція.

Порнографія, так званий «сучасний стиль життя» призвичаїли нас до сексуальної тематики. Можна було б подумати, що в цій сфері вже не вдається чогось іншої «оголити», не вдається знайти чогось нового й несподіваного. Однак те, що нам показує статистика, є саме несподіванкою. Йдеться менш за все про чергову гру в зіставлення.. Статеві акти, показані як у сильному зменшенні, так і в сильному збільшенні, зовсім не викликають збудження. Збудження виникає як реакція у відповідних ділянках головного мозку, причому реакція ця вроджена і не з'являється в умовах, що виходять поза візуальні норми. Акти, подані у зменшенному масштабі, викликають байдужість, оскільки йдеться про істоток мурасиного розміру. У збільшенному масштабі — викликають відразу, бо й найніжніша шкіра найгарнішої жінки виглядає тоді як пориста біла поверхня, з якої стирчать волосини грубі, мов ікла, а з жирових залоз виділяється липке блискуче мастило.

Ні, несподіванка, про яку я згадував, має іншу причину. Людство проганяє крізь серця 53,4 мільярда літрів крові на хвилину, але ця червона ріка не викликає подиву, оскільки мусить текти, підтримуючи життя. Водночас чоловічі статеві органи виділяють 43 тонни сім'я, і хоча кожна еякуляція теж становить звичайний фізіологічний акт, але для людської особистості нерегулярний, інтимний, не надто частий, навіть необов'язковий. Адже існують мільйони старих, дітей, людей, які живуть в добровільному чи примусовому целібаті, хворих тощо. Однак той струмінь плине з незмінною сталістю, як і червона кров'яна ріка. Нерегулярність зникає, коли статистика охоплює всю планету, ось це й дивує. Люди сідають до святкових столів, шукають покидьків на смітниках, моляться в соборах, мечетях та костьолах, летять в літаках, їдуть в автомобілях, сидять в підводних човнах з ядерними ракетами, дискутують у парламентах, мільярди сплять, похоронні процесії простують на цвинтарі, вибухають бомби, тисячі викладачів одночасно входять до аудиторій, підносяться й опадають театральні завіси, повені заливають поля й будинки, точаться війни, бульдозери на полях битв спихають обмундировані трупи до ровів, громить, блискас, на Землі стоїть одночасно ніч, день, світанок, смерк, але хоч би що дялось, запліднюючий 43-тонний струмінь пливе безупинно, і закон великих чисел гарантує, що цей струмінь такий же сталий, як кількість падаючої на землю сонячної енергії. В цьому є щось механічне, незворушне й тваринне. Як сприймати образ людства, що так незворушно продовжує статеве життя серед усіх катаклізмів, які випадають на його долю і які воно саме на себе накликає?

Отож бо. Я лише прошу зрозуміти, що книги, яка є концентрацією, ущільненням усіх речей до крайньої межі, тобто до цифр, (ми не знаємо іншого способу досягти ще більшої стисливості будь-яких явищ), такої книги не можна переповісти, адже вона сама — екстракт, граничне ущільнення людства. Неможливо навіть перелічити найспецифічніші розділи. Психічні хвороби: виявляється, сьогодні щохвилини масмо більше божевільних, ніж було взагалі людей на землі кільканадцять поколінь тому. Це немовби все тодішнє людство склалося сьогодні виключно з божевільних.

Онкологічні хвороби, які я 35 років тому у своїй першій медичній статті назвав «соматичним божевіллям» (як самовбивче протистояння організму самому собі), становлять виняток із законів життя, але цей виняток, охоплений статистикою, перетворюється на велетенського молоса. Маси ракових клітин, перелічені за хвилину, є ніби свідченням сліпоти процесів, які спричинили, правда, й наше існування.

А кількома сторінками далі йдуть речі зовсім похмурі. Розділів, присвячених актам насильства, статевим збоченням, бузувірським культам, мафіям і тому подібне я не діткну й словом. Картини усього того, що люди чинять з людьми, аби їх мучити, підкорювати, знищувати, визискувати — у хворобах, здоров'ї, старості, дитинстві, каліцтві — невтомно, щоміті, — може приголомшити навіть запеклого мізантропа, якому здавалося, що вся людська ницьтій йому вже знана.

Та доволі про це.

А чи потрібна була така книга? Якийсь член Французької Академії написав у «Монд», що вона була невідворотною, що мусила з'явитись. Наша цивілізація, писав він, котра теть усе вимірює, перелічує, оцінює, зважує, переходячи будь-які межі і заборони, бажаючи дізнатися про все неодмінно, робиться водночас дедалі-темнішою й незрозумілішою для самої себе. Ні на що не кидаеться вона з таким завзяттям, як на те, що інше чинить їй опір. А тому немає нічого дивного в її бажанні мати власний портрет, настільки ж об'єктивний,

адже об'єктивність — це вимога сьогодення і здорового глазду. При наявності сучасної техніки такий портрет з'явився — подібний до знімка репортерською камерою, миттєвий і без жодної ретуші...

Поважний академік уникнув відповіді на питання про потрібність «Однієї хвилини людства»: вона з'явилася, бо мусила з'явитись як пілд свого часу.

Але питання залишається. Особисто я замінив би його на більш скромне: чи книга справді показує те, що показати неможливо — усе людство? Статистичні таблиці грають роль замкової шпарини, а читач, немов зацікавлений підліток, підглядає велетенське оголене тіло людства, зайнятого щодennimi справами. Через шпарину неможливо побачити всього одразу. Але, і це важливіше, підглядач описується віч-на-віч не лише з усім родом людським, а й із його долею.

Треба віднати, що «Одна хвилина» містить масу захоплюючих антропологічних даних, які стосуються культур, релігій, звичаїв та обрядів, і хоч усе це лише абстрактні числа (а, може, саме тому), вони репрезентують дивовижну різномірність людей, таких однакових у своїй анатомії й фізіології. Дивно, що не можна підрахувати кількості мов, якими людство користується. Точно не відомо, скільки їх, відомо лише, що більше чотирьох тисяч. Всіх поки що не зафіксували навіть фахівці, і проблема тим складніша, що деякі мови малих етнічних груп вимирають разом зі своїми носіями. Крім того, мовознавці ведуть суперечки про статус окремих мов: одні вважають їх діалектами чи говірками, інші — окремими таксономічними одиницями. Зрештою, подібних місць, де Джонсони визнають себе неспроможними обличити значення всіх статистичних даних на хвилину, у книзі небагато. Але деяке полегшення відчувається (принаймні мною) саме у цих місцях. Певно, у цього явища — філософське коріння.

В одному елітарному німецькому часописі я натрапив на критику «Однієї хвилини», автором якої був якийсь розгніваний гуманіст. Книга зробила з людства монстра, писав він, бо збудувала гору м'яса з тіл, крові й поту (справді, статистичні дані охопили, крім дефекаційних виділень, і різні види поту — зляканя людина пітиє не так, як, скажімо, та, що тяжко працює), ампутувавши їм попередньо голови. Адже духовне життя не дорівнює ні кількості прочитаних щохвилини книжок та газет, ні кількості вимовлених слів (це число таки астрономічне). Зіставлення даних про відвідування театрів з даними про кількість агоній, еякуляцій тощо призводить до помилки, і то дуже грубо! Ані оргазм, ані агонія не є проявами специфічно людськими чи виключно людськими. Більше того, іхній зміст не виходить за межі фізіології.

Натомість аспекти суті людські — передусім розумові — не лише не висвітлюються вичерпно, а й навіть не передбачені серед даних про тиражі часописів чи наукових праць з фізіології. Це те саме, що видавати температуру тіла за температуру високих людських почуттів, або під рубрикою «Акти» вміщувати поруч знімки оголених чоловіків і жінок та акти високого людського духу.

Такий категоріальний хаос — не випадковий, бо наміром авторів саме й було шокування публіки за допомогою псевдостатистичного пасквіля, приниження нас усіх під цією зливою цифр. Бути людиною означає передусім жити духовним життям, а не мати відповідну анатомічну будову, яка підлягає додаванню, множенню й діленню. Саме той факт, що духовного життя не можна вимірюти, не можна охопити жодною статистикою, показує облудність авторських претензій на створення портрета людства. У бухгалтерському поділі людства на численні шматочки, які б пасували до відповідних рубрик, ми бачимо лише майстерність паталогоанатома, розтинача трупів, бачимо навіть злостивість. Адже серед тисяч термінів у покажчику взагалі немає такого, як «людська гідність».

Філософське коріння окресленої вище позиції підкопав і ще один критик. Принагідно зазначу, що у мене склалося враження, ніби «Одна хвилина» викликала серед інтелектуалів легкий переляк. Вважаючи своїм святим правом ігнорування таких продуктів «масової культури», як «Книга рекордів Гінесса», вони все ж спіткнулися на «Одній хвилині», оскільки розважливі чи просто хитрі Джонсони вельми науковим вступом підняли свою працю на значну висоту. Крім того, автори спрітно запобігли багатьом можливим закидам, пославши на численних мислителів сучасності, які називали правду головною культурною вартістю. А коли так, то будь-яка правда, включаючи найнепримішну, допустима і навіть потрібна.

Отож критик-філософ, осідавши цього високого коня за допомогою стремена, запропонованого самими Джонсонами, спочатку високо оцінив їхню працю, а тоді — ущент знищив.

З нами обійшлася, писав він в «Енкаунтері», майже достоту у той спосіб, якого так

боявся Достоєвський у своїх «Записках з підпілля». Достоєвський вважав, що нам загрожує породжуваний наукою детермінізм, який викине на смітник суверенність особистості, виражену у свободі волі, коли наука зможе передбачити будь-який вчинок і будь-яке почуття, як можна передбачити порух механічного клавіша. Письменник не бачив іншого рятування від жахливої напередобумовленості наших вчинків і помислів, окрім божевілля. Його Людина з Підпілля збиралася збожеволіти, щоб розум, звільнений від усіх обмежень, не підкорився тріумфуючому детермінізму.

Той детермінізм, предмет побоювань раціоналістів XIX сторіччя, упав і вже не зведеться на ноги, але з несподіваним успіхом його замінили теорія ймовірностей та статистика. Доляожної особистості так само непередбачувана, як рух окремої молекули газу, але з величезної кількості тих та інших випливають закони, що стосуються всіх воднораз, хоч і не пов'язані безпосередньо з якоюсь поодинокою молекулою чи людиною. Отже, після загибелі детермінізму наука зробила окружний маневр і дісталася до Людини з Підпілля зовсім з іншого боку. То неправда, ніби в «Одній хвилині» нема й сліду духовного життя людства. Намагання ретельно замкнути це життя в голові, щоб воно поза нею нічим себе не виявило, окрім слів, є лише професійною звичкою літераторів та інших інтелектуалів, які становлять (згідно з книгою) всього-на-всього мікрокосмічну частку людства. Тим часом 99% землян виявляють своє духовне життя у діях, які прекрасно підлягають кількісному вимірюванню. Було б помилкою з псевдошляхетності відмовляти у праві на вияви духовності психопатам, убивцям та сутенерам, так само як водовозам, купцям чи швачкам.

Отже, слід говорити не про мізантропічні наміри авторів, а щонайбільше про недоліки й обмеженість застосованих ними методів.

Оригінальність «Однієї хвилини» полягає у тому, що книга містить на відміну від статистичних щорічників не підсумкові дані, тобто інформацію про події, які вже сталися, а дані синхронні щодо нашого світу, подібно до комп'ютера, що працює у так званому режимі реального часу, себто опрацьовує інформацію про явища одночасно з іх протиканням.

Але віддавши авторам належні лаври, критик «Енкаунтеру» тут же відчутно іх обчирижив. Гасло правдивості, що ним вимахують Джонсони, обороняючи «Одну хвилину» від звинувачень у брутальності та пасквілянтстві, звучить чудово, але на практиці воно нездійснене. Книга не містить «усього про людство», оскільки це неможливо. «Всього» нема навіть у всіх бібліотеках світу. Кількість антропологічних даних, накопичених науковцями, вже віддавна перевищує засвоювані можливості інтелекту окремої людини. Поділ праці, зокрема розумової, започаткований ще тридцять тисяч років тому, в палеоліті, став необоротним процесом, і нічого тут не вдієш. Хоч-не-хоч, а ми віддали свою долю до рук різноманітних експертів. Політики — це теж експERTи, тільки самозвані. Навіть те, що компетентні експERTи служать чи вислужуються перед політиками з дуже помірним інтелектом та злиденною здатністю до передбачень, невелика біда, оскільки й серед експертів найвищого класу нема одностайності щодо жодної з головних світових проблем. А тому невідомо, чи логократія пересварених між собою експертів була б ліпша від нинішнього правління посередностей. Погрішення розумового рівня керівних політичних еліт є наслідком усе більшого ускладнення світу. Оскільки охопити цей світ повністю не здатен ніхто, то до влади пхаються передусім ті, кого власна безпомічність ніскілечки не пригнічує. Не випадково в «Одній хвилині» у розділі про розумові можливості людства нема жодних показників інтелекту видатних державних діячів. Навіть усюди сущим Джонсонам не вдалося підати цих людей інтелектуальним тестам, стверджує рецензент «Енкаунтеру».

Що ж до мене, то мій погляд на цю книгу не надто драматичний. Над нею можна розумувати у безліч способів, про що й свідчить сказане вище. Книга не являє собою ані пасквіля, ані щирої правди. Це не карикатура й не дзеркало. Асиметрію «Однієї хвилини» — тобто наявність у ній ганебного людського зла в незрівнянно більшій кількості, ніж добра, як і відчутну перевагу вбогої бридоти нашого існування над його красою,— я не пояснюю ані намірами авторів, ані іхньою методикою. Книга може пригнічувати лише того, хто має надмірні ілюзії щодо Людини.

Асиметрію добра і зла могли б виявити навіть прості числові зіставлення, що чомусь не спало Джонсонам на думку. Розділи про зловживання, злочини, шахрайства, крадіжки, шантажі, включаючи сюди найновітніші види злочинів — так звані комп'ютерні (їдеється про такі маніпуляції у цій електронізованій сфері розумової праці, які приносять незаконні прибутки програмістам, а останнім часом ми довідалися й про вчинки, яких і злочином не можна назвати, виходячи з принципу «nullum crimen sine lege» — «нема закону — нема

й злочину», — не є, виявляється, злочинцем той, хто використовує потужні обчислювальні машини для збільшення шансу виграти в лотереї або азартних іграх: якісні математики довели, що можна зірвати банк у казіно, аналізуючи рухи кульки в рулетці, оскільки жодна рулетка не є пристроєм ідеально випадковим, даючи певні відхилення від теоретично очікуваного результату, які можна обчислити на комп'ютері й використати), виявляється значно ширшими за ті, в яких мова йде про благочинства. Автори не зіставили відповідних чисел в одній таблиці, а шкода. Це показало б наочно, наскільки багатограніше зло від добра. Допомагати близькому можна меншою кількістю способів, аніж шкодити, бо така вже природа речей, а не статистична методика. Наш світ не висить на однаковій відстані поміж пеклом та небом, перебуваючи, схоже, значно ближче до першого, ніж до другого.

Я віддавна не мав щодо цього ілюзій, тому й ця книга мене не обурила і не пригнітила.

З польської переклав
Олександр ГРИЦЕНКО

«СИНДРОМ НИКИФОРОВА» ЯК ТВОРЧИЙ ПРИНЦІП

Кожен, хто читав роман відомого російського письменника Юрія Трифонова «Час і місце», пригадує, мабуть, що головний герой цього твору Антипов пише доволі химерну книгу під назвою «Синдром Никифорова»: «Не просто роман про письменника, і навіть більше — роман про письменника, що пише роман про письменника, який в свою чергу щось пише про письменника, який створює щось на зразок роману чи есе про напівзабутого автора початку XIX століття, який складає біографію одного літератора, близького до масонів та гуртка Новикова. Увесь ланцюг, або, краще сказати, система дзеркал, що простяглася майже крізь два століття, була плодом уяви однієї людини — Никифорова, хворого на дивну недугу, вияви якої автор назвав «синдромом Никифорова».

Перш ніж стати «хворобою», рекурсія як літературний прийом була відома з сивої давнини: саме вона виявилася головним конструктивним принципом «Тисячі й однієї ночі», рекурсію використовували Шекспір та Сервантес — пригадаймо, що Дон Кіхот у другій книзі роману читає і коментує його першу книгу, а Гамлет ставить з мандрювою трупою виставу, яка є «зменшеною копією» його власної драми. Саме рекурсивна система трьох оповідачів надала структурі й пластичності досить-таки заплутаній фабулі «Героя нашого часу» М. Ю. Лермонтова; широко послуговувався рекурсивними прийомами Чарлз Метьюрін у своєму романі «Мельмот-блукальець».

Рекурсія може бути й замаскованою — як у «Святы, що завжди з тобою» Хемінгуея чи «літературних» романах В. Катаєва. Ці книги — своєрідні надбудови над літературними творами письменників, котрі є їх персонажами. Без такої «підводної частини айсберга» романи істотно б знецінилися: герой цікаві нам саме як автори відомих літературних творів.

Зразки рекурсії можемо знайти і в українській літературі: останній з них — роман Валерія Шевчука «Дім на горі», друга частина якого — оповідання, написані на чефо героєм першої частини, козопасом Іваном (подібний прийом застосовував своєго часу і Г. Гессе у «Грі в бісер»).

Таке «підключення» чужих творів до свого власного забезпечує глибину перспективи, більшу опуклість, стереоскопічність образів.

Ще одним кроком на цьому шляху зробилося «підключення» неіснуючих, вигаданих творів. Виявляється, для ефекту об'ємності й перспективи читачеві зовсім не обов'язково знати «підключений» твір повністю — досить тим чи тим способом «змоделювати» лише певні його елементи: скажімо, дати зразки мови й стилю, окреслити когось із героїв, переповісти фабулу чи сформулювати котrusь із втілюваних у творі ідей, навіть навести окремі його фрагменти — залежно від завдань, які ставить перед собою автор.

Практично всі перелічені прийоми «моделювання» неіснуючого твору ми знаходимо у Х.-Л. Борхеса — наприклад, у його оповіданні (чи рецензії?) «Наближення до Альмутасіма».

Сьогодні такі «рецензії» та «критичні статті» про неіснуючі книги посіли повноправне місце серед інших жанрів художньої літератури, що, на наш погляд, пов'язується з загальною тенденцією до есеїзму в культурі XIX—XX ст. (докладніше про це див. статтю М. Ештейна у «Вопросах литературы», 1987, № 7). Справді, якщо абстрагуватися від деяких моментів, то «Героя нашого часу» можна трактувати як своєрідну детальну «рецензію» на кавказький щоденник Печоріна, до якої включено великі цитати з самого щоденника та спогади про зустрічі з його автором. Порівнявши під таким кутом зору методи, за якими збудовано лермонтовський роман та Борхесове «Наближення до Альмутасіма», ми зауважимо, по суті, лише дві відмінності: передусім, текст щоденника Печоріна повністю входить до роману, тоді як «рецензований» Борхесом неіснуючий роман індійського автора цитується лише фрагментами, решта — стисло переповідається. Крім того, у Лермонтова оповідач є ще й героєм твору, тоді як у Борхеса — лише «рецензентом». Ці розбіжності все ж не настільки суттєві, аби через них відмовляти творові Борхеса у праві називатися художнім.

Так чому ж тоді ми відмовляємо у цьому

праві «звичайним» критичним статтям та рецензіям, у яких ідеться про існуючі, невигадані книги? Саме тому, що вони невигадані, точніше — вигадані (себто створені), але зовсім іншими авторами. Якщо ж письменник заводить мову про твір фіктивний, вигаданий ним самим, то, певно, мета його полягає зовсім не в розборі твору чи поцінуванні його вартостей. А коли так, то й автор — вже не автор, а своєрідний ліричний герой твору-рецензії. Його слова — це, по суті, слова оповідача, а його роль — аналогічна до ролі «письменника», що подорожує на перекладних» у Лермонтова.

Зробивши такий висновок, ми сміливо можемо рвати й останню нитку, яка пов'язує твір-рецензію з «традиційним» красним письменством, а саме: навіть «рецензований» твір не мусить бути художнім. Він може являти собою будь-який текст — аж до телефонної книги чи статистичного щорічника включно.

Тут ми нарешті й наблизилися до предмету нашого розгляду — книжки Станіслава Лема «Бібліотека ХХІ століття», складеної з трьох майже самостійних розділів, що за своєю формою є рецензіями на неіснуючі — як діє зрозуміти автор — книжки. Власне, в неіснуванні цих книжок (точніше, у їх нібі існуванні в майбутньому столітті) й полягає єдиний формально-фантастичний елемент.

Перший розділ — «Знищення як творчий принцип» — є «оглядом» майбутніх наукових праць та гіпотез щодо питань походження життя й людини на Землі, з натиском на концепцію збігу великої кількості маломірних подій катастрофічного характеру, своєрідного «ланцюжка катастроф», результатом якого й стали, по-перше, виникнення життя, по-друге, поява людини.

У другому розділі — «Системи озброєнь двадцять першого століття, або Еволюція додри ногами» — автор «передказує» зміст книги про майбутню гонку озброєнь, її технічні та суспільно-політичні наслідки: «обезлюднення» війни та військової справи, а заразом і справи керування державами, в результаті чого людство опиняється в ролі заложника створених ним самим комп'ютеризованих знарядь.

Дещо осібно стоїть третій розділ — «Одна хвилина». Написаний, як зазначено у самій книзі, 1982 року, він є рецензією на статистичний довідник «Одна хвилина людства», виданий 1985 р. Як бачимо, тут взагалі можна було б обйтися без «фантастики», але С. Лем вважає: «Фантастичне — це те, що входить за межі людського розуміння... Я наполягаю саме на такому визначені, бо головну слабину сьогоднішньої фантастики вбачаю у тому, що вона надто малофантастична, на відміну від навколоїшньої реальності».

Отже, фантастика — в навколоїшній дійсності?

Лем трохи кривить душою, нагадуючи читачеві про межі фізичних можливостей нашої пам'яті та здатності мозку перевірювати інформацію про навколоїшній світ. Насправді в «Одній хвиліні» йдеться про моральні межі людської душі, про неможливість для нормальної людини спо-

кіно сприймати у вигляді «сухих, нуднуватих цифр, які нічого не виражаютъ», усе те, що є не вигадкою, а статистикою: «Ви довідаєтесь, скільки людей на хвилину помирають від поліцейських тортур, а скільки — від рук осіб, позбавлених державних повноважень; яким є статистичний розподіл тортур протягом 60 секунд і яким — залежно від географічного розташування; які знаряддя вживаються за цей проміжок часу — теж розподілом по окремих частинах світу, континентах, а потім — і по окремих державах...»

Але повернімося до питання про рецензію як художній жанр. Чому «Одна хвилина» має більше право вважатися художнію, та ще й фантастичною, аніж, скажімо, газетний коментар до щоквартального повідомлення ЦСУ? Невже лише тому, що у творі, датованому 1982 роком, вказується дата виходу рецензованої книги — 1985 — і, отже, такої книги в час написання твору не існувало?

Передусім зауважимо, що текст С. Лема будеться не за законами наукової чи критичної праці з іхньою логікою умовиводів, фактичною точністю, повнотою викладу тощо, а за законами мистецтва, де правда художнього образу важливіша й перекопливаша за правду факті. Справді, уважно вчитуючись у Лемові враження від уявного статистичного збірника «Одна хвилина людства», ми помічаємо, що автором відбирається й скрупульзно коментується майже виключно те, чого не буває в реальних статистичних збірниках; більше того — багато чого в них і бути не може.

Хто, наприклад, і звідки може одержати скільки-небудь достовірну статистику поліційних тортур? З жодних джерел ми не довідаємося, скільки жертв сіцлійської мафії замуровується щохвилини чи бодай щороку до бетонних стін будинків, скільки немовлят з'їдають щури на злідених окоціях Ріо-де-Жанейро або Джакарти (іх мешканцям не до статистики), наскільки частіше вживася струм для тортур члійської поліції порівняно зі своїми парагвайськими чи південноафриканськими колегами.

Найголовніший чи, в кожному разі, найсильніший художній прийом, вживаний С. Лемом в «Одній хвиліні», полягає саме в тому, що всі чи майже всі згадані ним явища — абсолютно реальні, жахливі саме своєю повсякденністю — не можуть, однак, бути охоплені статистикою. Опис убивства в газетному судовому звіті вражає значно сильніше, ніж такий самий, навіть майстерніший опис у детективному романі. Чому? А тому, що ми знаємо: за першим описом стоїть факт. Якщо ж перед нашою уявою постане статистична таблиця смертності немовлят, у якій діані розподілено за територіями, порами року та способами загибелі, то чи так уже й важливо, які саме цифри стоять у таблиці? Куди важливіше усвідомлювати, що за кожною цифрою стоять факти. Важливіше, повторюю, якщо ми візьмемося сприймати «Одну хвиліну» як художній твір. Бо читач, який сприйматиме її інакше, неодмінно розчарується: власне конкретних цифр письменник майже не наводить!

Ми вже казали про неодмінного персонажа твору-рецензії — ліричного героя (він

же — оповідач). Та чи єдиний він? У творі, рекурсивному за своєю суттю, не обійтися без іншого персонажа — автора (чи авторів) «рецензованої» книги, а коли ця книга — художня у традиційному розумінні, себто має своїх героїв, то й вони автоматично перетворюються на героїв «рецензії».

В «Одній хвилині» С. Лема, де будь-яка белетристичність відсутня, персонажі не в змозі нічого «сказати», «подумати», «вчинити». Замість цього їм надано один-єдиний спосіб проявити себе — через створений ними текст, а єдиний спосіб стосунків між героями — це висловлення власної думки про чужий текст. Так діють «оповідач» Лем, «статистики» Джонсони, «розгніваний гуманіст з німецького часопису», «критик-філософ» з журналу «Енкаунтер», а також «член Французької Академії» з газети «Монд». Джонсони висловлюють своє ставлення до навколоїшньої дійсності у власній книзі, троє різноплеменних критиків — висловлюють у пресі своє ставлення до Джонсонів (себто до їхньої книги), а «оповідач» Лем — ставлення до них усіх та кожного зокрема.

Але сприймати точку зору Лема-оповідача за авторську позицію було б помилкою — він у творі такий самий герой, як кожен інший, і служить, за виразом Б. Ейхенбаума, лише однією з граней призми, крізь яку пропускається фантастична статистика неперевіривих (на жаль) явищ, перетворюючись на «різокольоровий смисловий спектр».

Головним героєм твору є все-таки сама «рецензована» книга: С. Лем спочатку, як у класичних романах, змальовує середовище, до якого вона потрапить, потім змальовуються взаємини книги з оповідачем (адже це він вибирає з неї фрагменти — ті, які саме йому потрібні, вже цим виявляючи своє до неї ставлення). Ми так до кінця й не складемо собі загального уявлення про зміст «Однієї хвилини людства», оскільки нам переповідаються лише незначні ІІ фрагменти, де йдеться про досить-таки похмури речі. Далі показується ставлення інших героїв (критиків з «Монда», «Енкаунтера» тощо) до книги — причому не прямо, а через оповідача, себто — з домішкою його власного ставлення до кожного з критиків.

Вище вже зауважувалося, що С. Лем вдається до своєрідної «містифікації», перевірюючи статистичні дані, яких не існує. Ця «містифікація» — суто художня, адже

не подано жодної неправдивої цифри! Порівнянням чином поводиться він і з книгою як цілістю: у читача складається враження, ніби майже нічого, крім даних про смерті, вбивства, тортури, психічні хвороби, у ній нема. Проте це тільки враження, а не авторське твердження — автор нічого такого прямо не каже. Водночас тверезі розрахунки засвідчують, що якби подібна книга справді існувала, то всі прокоментовані Лемом розділи зайняли б не більше одного-двох ІІ відсотків. Левова частка була присвячена господарчій діяльності людства — темі, про яку С. Лем навіть не згадує. Один лише натуральний баланс промисловості такої держави, як СРСР чи США, зайняв би мільйони сторінок дрібним шрифтом!

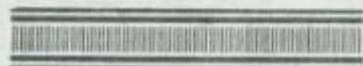
Ці міркування — зайвий доказ того, що метою автора «Однієї хвилини» було не ознайомлення читача з цікавими даними, а своєрідна «шокова терапія». Більш як півстоліття тому Микола Куліш, відкидаючи звинувачення у надмірному натурализмі своєї п'єси «97», писав: «Якщо ми показуємо на сцені революцію й голод, то це повинні бути справжні революція й справжній голод».

Те саме можна сказати й про книгу С. Лема: якщо потрібно показати сьогоднішні біди людства й загрози його існуванню, то це повинні бути справжні біди й справжні загрози.

Польський критик Єжи Єжембський у своїй післямові до книги «Бібліотека ХХІ століття» сказав: «Станіслав Лем — гуманіст, чиє загострене моральне чуття міцно спирається на широкі й грунтовні наукові знання про характер розвитку нашої цивілізації та пов'язані з ним небезпеки. У «Бібліотеці ХХІ століття» він накреслює перспективу цього розвитку, вказуючи на проблеми, від яких залежить вирішення, бути чи не бути людському роду. Розуміючи, що його похмури пророцтва навряд чи вплинуть істотно на долю нашого світу, Станіслав Лем, однак, вважає їх виголошенню своїм письменницьким обов'язком».

Єдине, з чим тут важко погодитися, — це скептицизм щодо сили впливу письменницьких «пророцтв». Ми вже знаємо про вирішальну роль громадянського голосу радянських письменників, скажімо, у дискусіях про долю Байкалу й сибірських річок. Хочеться вірити, що й тривожний голос Станіслава Лема буде почутий людством.

Олександр ГРИЦЕНКО

Ігор БЕСТУЖЕВ-ЛАДА

ВИЯВЛЯЄТЬСЯ, ПРОГНОЗ — НЕ ЛІШЕ ПЕРЕДБАЧЕННЯ

У цієї історії дуже довга передісторія, що сягає своїм корінням у глиб тисячоліть, охоплюючи релігійні вчення про «кінець світу», різні соціальні утопії, ідеалістичну філософію історії з її абстрактно-умоглядними трактатами про начебто неминучий у майбутньому регрес (або, навпаки, прогрес) людства, чи просто безконечний круговорот піднесень і спадів у його розвитку.

Поява марксизму спричинила в середині минулого століття докорінний переворот в уявленнях про майбутнє Землі та людства й започаткувала саму історію наукового передбачення. На тлі ідейної боротьби марксизму з утопізмом та різними течіями буржуазної ідеології в другій половині XIX — першій половині XX століття склалася й набула значного розвитку так звана рання футурологія — твори вчених і публіцистів про різні конкретні проблеми майбутнього: перспективи енергетики й промисловості, містобудівництва й транспорту, педагогіки й медицини, військової справи, освоєння Землі та космосу...

Тут навряд чи треба зорушити справи давнинулих днів. Ми згадуємо про них, аби наголосити: все, про що йдеться далі, народилося не вчора і має давні традиції; це тільки новий, останній етап в історії однієї з течій (точніше, боротьби різних течій) світової громадської думки. Звернімось до сучасної буржуазної футурології повоєнних десятиріч і подивімось, як еволюціонували в її рамках уявлення про майбутнє людства протягом, скажімо, попередньої чверті століття.

Наприкінці 50-х років група доті невідомих американських учених та інженерів зробила цікаве відкриття (правда, згодом з'ясувалося,

МАЙБУТНЄ ЛЮДСТВА В ДЗЕРКАЛІ
ЕУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ФУТУРОЛОГІЇ

що американці тільки «перевідкрили» уже відкрите радянськими економістами в 20-х роках). Якщо той чи той об'єкт дослідження (наприклад, погода) нам не підвладний, то до нього можна застосувати лише одну стратегію: спробувати передбачити, щоб пристосуватися. Коли ж із ним в принципі можна зробити все, що заманеться, шляхом дії на підставі рішень (у тому числі прийнятих з урахуванням передбачення), то навіщо тоді передбачення? Адже вони все одно «самоздійснюються» або «самозруйнуються», залежно від прийнятого рішення! Так виникла ідея відмови від простих, безумовних передбачень там, де об'єкти передбачення піддаються управлінню (тобто в економіці, соціальних відносинах, демографії, містобудівництві, освіті, охороні здоров'я, науці, культурі). Натомість пропонувалося зосередити зусилля на суттє умовних передбаченнях: на виявленні перспективних проблем шляхом уявного продовження в майбутнє даних тенденцій при умовному абстрагуванні від можливого впливу з боку сфери управління і на визначені оптимальних шляхів можливого розв'язання цих проблем засобами управління.

Досвід показав, що зіставлення прогнозних даних першого й другого роду значно скрочує час на прийняття рішень і головне — суттєво підвищує міру їх обґрунтованості, а отже й ефективності. Було розроблено досить дійові методики таких умовних передбачень, цілком орієнтованих на допомогу управлінню. Вони включали складні математичні процедури екстраполяції в майбутнє наявних тенденцій, опити експертів, математичне й сценарно-матричне моделювання. Оптимізація рішень з допомогою подібних прогнозів обіцяла величезні прибутки. Запахло десятками доларів на кожен із внесених у розробку науково-технічних, соціально-економічних і військово-політичних прогнозів. Розпочався «бум прогнозів», з'явилися сотні наукових установ, котрі взялися розробляти такі прогнози.

РОЖЕВІ МІРАЖІ ТА НОВА ТРИВОГА

На Заході виникла спокуса застосувати методику сучасного прогнозування не до окремих конкретних об'єктів, а до майбутнього Землі та людства загалом. На допомогу прийшла ідеологія індустріалізму — течія буржуазної ідеології, що оцінювала рівень розвитку тієї чи іншої країни не за її суспільним ладом та економічним становищем у цілому, а лише за мірою розвитку індустрії або навіть ще вужче — за величиною валового продукту на душу населення, незалежно від того, як цей продукт виробляють і розподіляють. Такий підхід породив рожеві міражі «постіндустріального суспільства» — суспільства, де валовий продукт досягатиме десятки тисяч доларів на кожну абстрактну душу населення, де в сільському господарстві буде зайнято не більше одного процента населення, в промисловості — не більше десяти, решта людей працюватимуть в «індустрії інформації» — в закладах науки, культури, освіти, охороні здоров'я, а всі разом розкошуватимуть у «суспільстві достатку», «суспільстві дозвілля», «суспільстві рівних можливостей»... Найповніше ця утопія була описана

в книжці відомого американського футуролога Германа Кана «Рік 2000» (1967).

Теорії «постіндустріалізму» аж ніяк не лишилися без ужитку — їх одразу ж взяла на озброєння буржуазна ідеологія. Обабіч Атлантичного океану вони стали у 60-х роках інструментом передвиборної боротьби, скарбницєю пропагандистських гасел буржуазних партій. Промови президентів і прем'єрів зарясніли словосполученнями на кшталт «велика мрія», «нові рубежі», «цінності західного (варіант: американського) способу життя»... Здавалося б, капіталізм знайшов нарешті ту історичну перспективу, зміст існування, програму дій, які він втратив понад століття тому і без яких неминулося була масова деморалізація людей, що й спостерігається на Заході. Однак ідеологічна ейфорія виявилася недовгою. Сувора дійсність швидко повернула футурологів з емпіреїв на Землю. Політичні кризи кінця 60-х років струсонули буржуазний світ. Ставало дедалі очевиднішим, що передбачати майбутнє на підставі мінливих тенденцій минулого безглуздо. Більше того, грутовне використання наукового інструментарію сучасного прогнозування для поглиблена дослідження конкретних проблем людства привело до висновків, протилежних тим, якими втішали себе «постіндустріалісти».

Першим ударив на сполох американський публіцист Е. Тоффлер у своїй книжці «Футурошок» (1970), де досить яскраво показав, як науково-технічна революція, що розгортається, стерла на порох світ американського буржуа з його традиційними цінностями. Потім з'явились одна по одній кілька книжок-доповідей «Римському клубу», групі з кількох десятків учених, державних і громадських діячів Заходу, котрі взялися досліджувати глобальну проблематику, озброчившись засобами сучасного прогнозування. І всі ці книги — «Світова динаміка» Дж. Форрестера (1971), «Межі зростання» Д. Медоуза (1972), «Людство на поворотному пункті» М. Месаровича й Е. Пастеля (1974), «Перегляд міжнародного порядку» Я. Тінбергена (1976), «Людські якості» А. Печчеї (1977) тощо — в різni способи розвивали ту саму тезу: якщо не змінити тенденцій, що спостерігаються, не розв'язати глобальних проблем, що стоять перед людством, то жити йому залишилося не більше півстоліття, після чого настане глобальна катастрофа.

Книжки викликали світову сенсацію. Чому раптом такий поворот на 180 градусів? Звідки такі похмурі прогнози? Куди поділася раніше оголошена «велика мрія»?

ЯК УНИКНУТИ КАТАСТРОФИ!

Автори доповідей «Римському клубу» вибрали із складного комплексу глобальних соціально-економічних процесів кілька вирішальних, на які думку, для долі людства. А згодом «програми» їх взаємодію на кібернетичних моделях з допомогою ЕОМ приблизно так, як звичайно «програють» суперечливі технологічні процеси при визначені оптимального режиму роботи якогось підприємства. Здебільшого малося на увазі зростання світового народонаселення (в 60-х

роках воно відбувалося із швидкістю, що давала подвоєння приблизно за 30—35 років; тепер темпи зростання починають сповільнюватися), промислового сільськогосподарського виробництва, поступове виснаження мінеральних ресурсів та забруднення природного середовища. Моделювання на ЕОМ показало, що за таких тенденцій протягом уже перших десятиріч XXI століття запаси корисних копалин, які легко видобуваються, буде вичерпано, зростання виробництва припиниться, забруднення природного середовища стане незворотним і мільярди людей загинуть від голоду й хвороб.

Щоб уникнути такої катастрофи, футурологи пропонували перейти до «нульового зростання» — скоротити темпи зростання населення й промислового виробництва, звівши їх до росту відтворення людей і машин за принципом: нове тільки замість старого, що вибуває (практично це означало б переход усюди в світі до дво- і тридітної сім'ї та до заборони нового промислового будівництва із заміною виробничих потужностей, які вийшли з ладу, лише рівноцінними). Теоретично це виглядало не менш сенсаційно, ніж загроза глобальної катастрофи. Але практично в умовах сучасного світу все це, ясна річ, цілком нереально. Таким же нереальним було й друге припущення: замість «нульового зростання» перейти до «коригічного», тобто сповільнити зростання там, де воно надто високе, і зберегти його там, де воно недостатнє. Хто визначатиме, де «надто», а де «недостатньо» в світі протистояння двох соціальних систем?

Відразу ж треба сказати, що названі вище глобальні проблеми надзвичайно серйозні. Радянські вчені пліч-о-пліч з ученими багатьох інших країн світу з 1972 року працюють над розв'язанням цих проблем у Міжнародному інституті прикладного системного аналізу в Лексенбурзі під Віднем (Австрія) та в інших наукових закладах. Нещодавно в газетах з'явилося повідомлення, що ними підготовлено довгостроковий прогноз подальшого розвитку світового паливно-енергетичного балансу на перспективу до 2030 року. Треба думати, це перша ластівка.

Однак «серйозні» не означає «нерозв'язні». Проблеми, одна за одну складніші, завжди поставали перед людством, але воно так чи інакше знаходило шляхи їх розв'язання (така вже властивість соціальних проблем, і без них життя суспільства просто немислиме). Тут ми знову повернулися до того, про що згадували на початку. Там, де між передбаченнями і управлінням існує зворотний зв'язок, не досить виявити перспективні проблеми, що потребують розв'язання, а треба відшукати альтернативні шляхи оптимального вирішення.

«НОВА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ»

Ця обставина не випала з поля зору футурологів. У той час, коли одна за одною виходили книги про майбутню загрозу глобальної катастрофи, на Заході дедалі гучніше лунали голоси про необхідність переходу до «нової якості життя» як найрадикальнішого способу уникнення загрози, що наближалася. При цьому автори такого роду висловлювань, очевидно, й самі не усвідомлювали, який вибуховий зміст приховує в собі дане слово-

сполучення. Річ у тім, що поняття «якість» має два далеко не однакові значення. Одне йде за шкалою «гірше-краще» (на відміну, наприклад, від рівня життя з градацією за шкалою «менше-більше»). Друге лежить у зовсім іншій площині, яка характеризується поняттям «цілком інакше». Так от, спочатку йшлося про «краще», а потім логічно виникло запитання: чи не інакше?

Спершу під «новою якістю життя» розуміли таке поліпшення його умов, за яких зменшується скупченість людей у великих і надвеликих містах, забруднення навколошнього середовища, знижується захворювання, а також кількість стресових ситуацій, підвищується забезпеченість промисловості сировиною, а людей — продуктами й промисловими товарами, зручнішим стає транспорт, полегшується умови роботи тощо. Ці по-людсько-му зрозумілі вимоги відразу ж набули в країнах Заходу надзвичайної популярності. В першій половині 70-х років про «нову якість життя» швидко з'явилася ціла гора літератури. Гасло взяли на озброєння буржуазні партії, його використовували у передвиборній боротьбі. В деяких країнах з'явилися навіть спеціальні урядові відомості з проблем «якості життя». Але яку «нову якість» може продемонструвати життя, що визначається засиллям імперіалістичних клік, фінансово-промислових монополій, гонитвою за прибутком будь-якою ціною, гонкою озброєності? Утопія і цього разу виявилась утопією, тож спалах пристрастей навколо «нової якості життя» почав поступово згасати. «Велика мрія» знову зблідла.

ПОВОРОТНИЙ ПУНКТ

Між тим, уже вкотре з'ясувалося, що людська психіка також має «межі зростання» — в даному разі зростання тиску на неї. Наприкінці 70-х років настав черговий «поворотний пункт». Здавалось, усе, що можна було сказати про майбутню глобальну катастрофу, сказано, причому тисячократно. Всі мисливі способи уникнення прийдешньої небезпеки на второвінних шляхах також начебто перелічено — й усе виявилось далеким від реально можливого. Настала своєрідна психологічна «втома» аудиторії футурологів. Роздмухувати «глобальні стражді» стало практично неможливо. І за такого становища дедалі гучніше лунало запитання: чи не можна пошукати виходу на інших шляхах, чи не можна не лише «краще», а й цілком «інакше»?

ОБРИСИ «НОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

З кінця 70-х років (і до нині), очевидно, як відповідь на це запитання, на передній край західної футурології почала виходити течія, що займається пошуками «нової цивілізації». Не збанкрутілого «постіндустріального суспільства» і не «нової якості життя», а саме «нової цивілізації» з радикальною зміною наявних тенденцій у науково-технічному й соціальному прогресі. Цій течії, що перебуває в процесі формування, важче дати таку ж конкретну характеристику, як попереднім. Але про неї дещо можна вже сказати.

Зазначимо, що риси «нової цивілізації», які вимальовуються на сторінках десятків книг і сотень статей, такі ж екзотичні, як і науково-фантастичні описи інопланетних цивілізацій. Із звичного нам світу ми потрапляємо до іншого, де демонтовано всі теплові, навіть атомні електростанції, більшу частину заводів, аеродромів, залізниць, автотрас, трубопроводів, багатоповерхових споруд. Економіка буде заснована на «чистій енергетиці» — сонячних, гідроелектрических, вітрових, припливних, геотермічних та інших електростанціях. Усе необхідне для людини виробляється на фермах і фабриках з найширшим застосуванням ручної праці й у міру можливості без хімікатів. Усі місця роботи, торгівлі, розваг розташовані в зоні пішохідної доступності, а саме житло подається у вигляді впорядкованих котеджів.

Що це: нова «велика мрія» чи тисячолітньої давності гасло «назад, до природи»? Але ж давно доведено, що «назад, до природи» це — не проста пастуша ідилія. Це і висока дитяча смертність, і хвороби, і низький рівень життя, і масова загибель людей від голоду, і низький рівень культури — «ідотизм сільського життя», і багато іншого в тому ж дусі. Чи варто кидатися з вогню та в полум'я?

Hi, відповідають опонентам (а їх чимало й на Заході) прихильники пошуку «нової цивілізації». Значна частина енергетики, промисловості, транспорту працює нині на гонку озброєнь, на псевдопотреби у вигляді алкоголь, никотину, витребенько, надмірного харчування (кожен другий житель розвинутих країн світу страждає нині від переїдання), ірраціональної заміни одних модних речей іншими, ірраціонального житла з незgrabними, незручними меблями та «опаленням вулиці» через зайве витрачання дорогої енергії. А ми, продовжують вони, пропонуємо покласти край і гонці озброєнь, і задоволенню псевдопотреб. Пропонуємо ліквідувати всі наркотики. Переїти до раціонального харчування і раціонального одягу. Будувати зручне, економне житло, що заощаджує тепло, з простими меблями. Ширше запроваджувати кабельне телебачення з «ефектом присутності» на будь-якому видовищі, з телепроектором інформації з електронних сховищ безпосередньо на екран, з відеотелефоном, з усім, що дає змогу уникнути багатьох ділових і розважальних поїздок. І більше уваги звернати на повну зайнятість людей (нагадаймо про зростання на Заході безробіття), на краще забезпечення освіти й охорони здоров'я, на кращу роботу закладів науки і культури.

Важливо наголосити, що все це — не порожні слова. Як і в попередніх випадках, футурологія стає на службу ідеології, політики. У ФРН партія «зелених», що виступає під підібними гаслами, випередила за кількістю голосів виборців «вільних демократів» і стала другою за величиною (після соціал-демократів) опозиційною партією. У Сполучених Штатах Америки та ряді країн Західної Європи також спостерігається згуртування «зелених» (під різними назвами) в дедалі значнішу політичну силу. В США вони нещодавно поставили питання про створення окремої, третьої партії, здатної помірятися силами на президентських виборах із звичним «дуетом» демократів і республіканців. Отже,

«нова цивілізація» стукає в двері осоружного «вільного світу» досить наполегливо й вимагає уважного до себе ставлення.

«ВЕЛИКІ ЗМІНИ В НАЙБЛИЖЧІ РОКИ»

Гортую щойно отриманий каталог. Перед очима назви сотень видань новинок сучасної західної футурології: «Кінець нашого світу», «Створення альтернативних майбутностей: кінець економіки», «Великі зміни у найближчі роки», «Будівництво життєздатного суспільства», «Велика трансформація: альтернативні майбутності глобальних масштабів», «Перебудова Америки напередодні ХХІ століття», «Мости до нової реальності», «Нові напрями змін нашого життя», «Поворотний пункт», «Добровільна простота: до способу життя, зовні простого, внутрішньо багатого», «Політика нової епохи», «Політика сонячної епохи», «Нова цивілізація»...

Розгортаю одну з книжок. «Ми бачимо сьогодні», — пише автор (перша премія за кращий футурологічний трактат!), — зростаючі нездатність розвинутого суспільства впоратися зі своїм розвитком».

Розгортаю другу: «Зростання небезпек вимагає зовсім нової політики. Щоб збудувати життєздатне суспільство, необхідні кардинальні економічні й соціальні зміни».

Третя розпочинається словами: «Світ радикально змінюється. Ми вступаємо в епоху великої невизначеності на всіх рівнях — від локального до глобального».

Імена авторів переважно мало що говорять читачеві. Майже всі вони належать до «нового покоління» футурологів, українські опозиційно настроєні до «старих» футурологів 60—70-х років. Але вони — на «передньому краї» сучасної західної футурології, вони в наступні, до них прислуховуються, про них спіречаються, за ними йде більшість студентської молоді. Всі інші футурологічні течії одна за одною займають «глуху оборону»; відтіняються на задній план.

Про який «кінець світу» і про яку «нову реальність» ідеться цього разу? Які «альтернативні майбутності» висуває течія західної футурології, що панує нині на сторінках футурологічних трактатів?

ЗАОЩАДЖУЙТЕ ЕНЕРГІЮ!

У всьому винна енергетика, запевняють футурологи. Занадто мало палива на Землі. І дуже багато неприємностей від його спалювання. Нафти й природного газу лишилося на кілька десятиріч. Вугілля — більше, але також не на віки. А проте, все це — надзвичайно цінна хімічна сировина. Прикро: топимо асигнаціями! «Топлять» переважно розвинуті країни. Країни, що розвиваються, тобто країни Азії, Африки, Латинської Америки (три чверті населення світу сьогодні, дев'ять десятих через півстоліття), по суті лише виходять на шлях сучасної енергетики. Підраховано: якщо б усі країни світу споживали стільки енергії, як США, то нафту й газ, а потім і вугілля спалили б за кілька років.

Нарешті, загальновідомо: чим більше «топімо» — тим бруднішим стає навколошнє природне середовище.

Тепер виручають атомні електростанції. Але чим більше АЕС, тим вища загроза радіоактивного забруднення навколошнього середовища, тим складніша проблема: де «ховати» радіоактивні відходи. Тож не дивна, що такого великого значення надають термоядерні енергетиці — тут і «палива» досягає, і забруднення мінімальне. Але виникає загальніша проблема: чим більше виробляється енергії, тим більше тепла викидається в атмосферу й гідросферу планети. На декілька градусів тепліше — й почне танути крига Арктики. А це означає підвищення рівня Світового океану на кілька метрів. Ще тепліше — почнуть танути льодовики Антарктиди, й рівень океану підвищиться на десятки метрів. Всесвітній потоп!

Запитання: як бути? Відповідь: витрачати якнайменше енергії! В ідеалі добре б обійтися сонячною батареєю на даху будинку, вітряком або маленькою гідроелектростанцією, одне слово, чимось на взірець стародо вітряного водяного млина — там, де гребля не спричинить затоплення великих земельних ділянок. Повсюди, де можливо, використовувати для отримання електроенергії різницю температур. Плюс біля морських узбережж — енергію приливів, хвиль. Але ж усе це — лічені відсотки сучасного світового енергобалансу! Образно кажучи, чи можна прожити на три-п'ять карбованців місячно замість нинішніх ста? Нам відповідають: можна, якщо радикально змінити спосіб життя й позбутися псевдопотреб.

ГЕТЬ ПСЕВДОПОТРЕБИ!

Уявіть будинок, добре теплоізольований, щоб під час холодної погоди якнайменше «копалувалася вулиця», а під час спеки — щоб було прохолодно. Вмілі ж раніше споруджувати такі будинки! Можете в цьому переконатися, знайомлячись з деякими пам'ятками архітектури. Лікарі запевняють, що нормальна, найблагодатніша для здоров'я кімнатна температура — не вище 16—18 градусів за Цельсієм. Це справа звички. А спати, відомо, найкраще взагалі на відкритому повітрі, як у санаторії. Якщо холодно — в спальному мішку. Харчування має бути раціональним. Якнайменше смаженого, тушкованого, паренного й вареного. І жодного переїдання, згубного для людського організму. (Зауважимо в дужках, що останнє стосується лише розвинутих країн — у тих, що розвиваються, навпаки, недоїдають.) Одяг також має бути раціонально простий. Не треба акутуватися — нехай шкіра «дихає». Не треба надягати на себе всіляку мішуру — шматтям та вітре-бенькама можуть захоплюватися лише дикуні.

Далі. Якнайменше всякого моторного транспорту. Треба навчитись селитися так, щоб від життя до місця роботи, навчання, торгівлі, розваг, відпочинку на лоні природи було не більше 10—20 хвилин пішки (такі містечка є і сьогодні). Далеко пішки — сідай на велосипед; водночас зміцниш здоров'я. А на воді ширше використовуй весла й вітрило (ця тенденція вже вимальовується останніми

роками). Замість розважальної поїздки — телеекран з голограмічним «ефектом присутності» на будь-якому видовищі, починаючи з театру й закінчуючи «телемандрівкою» до будь-якого міста світу. Замість ділової поїздки — той самий телеекран, сполучений з відеотелефоном: зустрічайся з ким завгодно хоч на другому кінці світу, не встаючи з місця. До речі, на той же телеекран із спеціальних електронних скринь інформації треба починати (вже поступово починають!) виводити «тегазету», «тележурнал», «телекнігу»; ліси на планеті — основна сировина для виробництва паперу — знищують у таких масштабах, що ера «паперу разового використання» наближається до кінця.

Далі. Геть псевдопотреби! До них поборники «нової цивілізації» відносять передусім усе, пов'язане з мілitarизмом, з гонкою озброєнь, з війною (що, до речі, привертає до них симпатії найширших кіл світової громадськості, робить їх союзниками всіх прогресивних, миролюбів сил на землі). Адже гонка озброєнь — це, в кінцевому підсумку, левова пайка енергії, що виробляється і споживається! Крім того, навіщо, скажімо, витрачати енергію на виробництво наркотиків, до алкоголю й никотину включно? А скільки енергії ми витрачаємо на виробництво різних витребеньок, які відразу ж викидаємо на смітник (і знову вимагаємо енергії для утилізації відходів)!

Загальний підсумок: якнайменше будівництва! Якнайменше заводів і фабрик! Жодних «підводних містів»! Жодних «міст у космосі»! Якнайшвидший перехід усюди до простоого відтворення населення, тобто до двотрійності, в середньому, сім'ї. Тоді є надія, що зростання світового народонаселення до середини ХХІ століття стабілізується приблизно на рівні 13,5 мільярда чоловік. Якраз стільки гектарів має земна суши (без Антарктиди). По гектару на душу населення, включаючи нині й заповідники, ліси та луки — це мінімум, нижче якого почнеться надмірна скученість з неминучим пониженнем якості життя людей.

ДЕ ШУКАТИ РОБОТУ?

Але якщо якнайменше заводів і будівництва, якнайменше «експансії» на суходолі, на морі, в космосі — то на що перетвориться виробничий потенціал людства? До яких саме місць роботи буде «не більше 10—20 хвилин пішки»? Адже не може людина тільки спати на відкритому повітрі, ходити в легкій туніці, ковтати вітаміни, милуватися телевізійним «ефектом присутності». Навіть якщо таке виявилось б можливим, це було б нелюдським суспільством, описаним деякими фантастами.

Звичайно ж, відповідають поборники «нової цивілізації», знадобиться докорінна перебудова виробничої структури суспільства. Однак ця перебудова й без того вже відбувається у зв'язку із суспільними соціальними наслідками науково-технічної революції. Століття тому з кожних ста чоловік, зайнятих у виробництві (не враховуючи ще ста домогосподарок, що припадали на них), до дев'яноста займалися сільськогосподарською роботою, до десятка — промисловою чи, точніше, ремісничою працею і лише лічені відсотки

трудилися в сфері обслуговування, охорони здоров'я та народної освіти, в сфері управління тощо. В міру механізації виробництва, із зростанням продуктивності праці частка зайнятих у сільському господарстві скорочувалась, а за її рахунок зростала частка зайнятих спочатку в промисловості, а потім у перелічених вище сферах. Ця тенденція триває і діється взнаки при капіталізмі у вигляді зростання повного або часткового безробіття.

Футурологи прогнозують, що в недалекому майбутньому в комплексно механізованому й частково автоматизованому сільському господарстві розвинутих країн залишиться всього кілька відсотків зайнятих — можливо, лише один-два. Не більше десяти відсотків за тих самих умов припадатиме на промисловість і стільки ж на сферу обслуговування. Неваже безробітних на Заході виявиться не десять відсотків, як нині, а переважна більшість? Ні, відповідають нам, цього може і не статись, якщо вдвічі скоротити робочий тиждень, тобто поставити на кожне робоче місце двох, якщо послати в декілька разів більше людей у народну освіту, охорону здоров'я, заклади культури, на підприємства охорони науково-технічного середовища, якщо навчати молодь в учбових закладах якнайдовше, а старих на пенсію відправляти якнайраніше, зрештою, якщо спонукувати людей більше займатися садівництвом, городництвом, ремеслами та іншою аматорською працею.

Чому б, наприклад, кажуть нам, не створити таких умов, за яких у кожного вихователя був би десяток-другий добровільних помічників, кожний з яких приділяв би кілька годин на тиждень прогулянкам та забавам з дітьми, займався б із відстаючими тощо. Педагогіка та психологія доводять, що оптимальна учебна група — сім плюс-менус двоє учнів. І якщо не можна досягти такого оптимуму в усіх випадках (не вистачить здібних педагогів), то слід наблизитися до нього хоча б у деяких видах заняття. А це означає мільйони додаткових робочих місць — нехай на кілька годин тижнево.

Так само бажаний значно вищий рівень медичного обслуговування. Принаймні щорічний загальний медогляд з метою вчасного виявлення небезпеки захворювань та їх профілактики. Різноманітна діагностична апаратура. Різноманітні лікувальні процедури. Широка мережа консультацій — від жіночих і дитячих до психологічних. Інакше кажучи — ще мільйони й мільйони робочих місць.

Те саме стосується обслуговування у сфері культури. Щоб дозвілля було змістовним, не виливалося в «байдикування», не зводилося до самого лише сидіння біля телевізора, в сучасних умовах необхідна якнайшиша мережа різноманітних клубів за інтересами, об'єднаних у різні асоціації. Як відомо, клуб за інтересами — це в оптимумі кілька десятків членів, плюс кілька керівників, лідерів, інструкторів-наставників (у даному разі, байдуже, платних чи ентузіастів — громадських діячів). Перемножте всі ці пропорції на мільярди землян! Іще мільйони вакансій.

Або така сфера діяльності, як охорона рослинного і тваринного світу планети. Звичайно, процеси механізації та автоматизації поступово охоплять і цю галузь суспільного

виробництва. Але в догляді за рослинами і тим більше за тваринами далеко не всі трудові операції можна перекласти на механіку, автоматику, електроніку. Потрібні мільйони турботливих людських рук у прямому значенні слова.

Якщо додати до цього аматорську працю в сфері різних ремесел, садівництва, городництва і т. п. аж до моделювання чи колекціонування (також заняття, гідне поваги, якщо не перетворюється на самоціль існування); якщо додати до цього заняття науковою — не конче для захисту дисертацій, ні, просто для задоволення своєї потреби у знаннях; якщо додати до цього заняття мистецтвом — не конче графоманство чи марне прагнення прославитися, ні, просто для задоволення своєї потреби в прилученні до Прекрасного... Напевно, не вистачить і 24 годин на добу, щоб присвятити кожному з можливих і потрібних заняття хоча б годину-другу.

УТОПІЯ І НАУКА

Ми коротко окреслили майже всі основні ідеї поборників «нової цивілізації» в сучасній західній футурології. Що можна сказати стосовно цього?

Звичайно, тут є чимало такого, з чим важко не погодитися. Безперечно, треба ощадливіше підходити до споживання енергії і турботливіше — до охорони науково-технічного середовища. Заслуговують на увагу питання раціонального харчування та одягу, містобудівництва і взагалі розселення, раціоналізація поїздок і перевезень. Треба грунтovніше розібратися, нарешті, де закінчуються розумні потреби і починаються псевдопотреби. Немає сумнівів у згубності для людства продовження гонки озброєні і нагнітання напруженості в міжнародних відносинах. Заледве чи можна заперечити проти того, щоб батьки частіше приходили до школи на правах своєрідних помічників педагога для позакласних занять із дітьми. Або проти підвищення рівня медичного обслуговування, проти розширення мережі клубів за інтересами, і можна лише вітати підвищення змістовності дозвілля з допомогою різних аматорських занятт.

Однак владає в око утопічність подібних побажань і пропозицій в умовах реальної дійсності капіталістичного способу виробництва. Можна закликати до заощадження енергії — але це ж відкрите зазіхання на прибутику нафтових та інших компаній, які торгують відповідним паливом чи електроенергією. Можна закликати до охорони науково-технічного середовища — але як це сумістити з гонитвою за прибутком будь-якою ціною? Який може бути «оптимум» у харчуванні та одязі, житлі й розселенні, в народній освіті й охороні здоров'я, в культурі й дозвіллі людей, коли при капіталізмі «оптимальним» є все, що дає максимальні прибутки? Включаючи наркотики, порнографію, проституцію, кубла для взартних ігор тощо. І чи можна сподіватися від воєнно-промислового комплексу імперіалістичної держави, що його верховоди добровільно, без усякої боротьби, погодяться на припинення гонки озброєні?

З другого боку, виникає запитання: чи є перелічені ідеї безпрецедентно новими

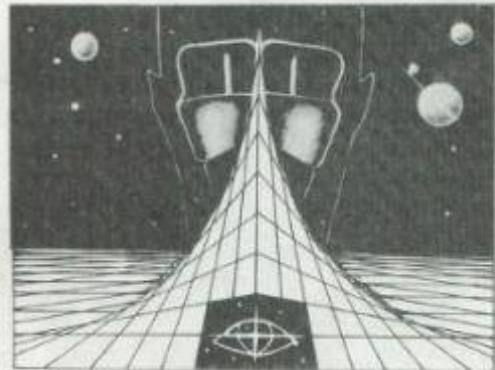
в історії світової громадської думки? І чи не здатні вони набути принципово іншого, зовсім не утопічного характеру в якісно іншому соціально-економічному, політичному й ідеологічному контексті?

Згадаймо про найважливіші риси майбутнього комуністичного суспільства, яким воно вимальовується з позицій теорії наукового комунізму. Про перетворення праці в першу життєву потребу людей; про високу продуктивність праці на базі комплексної механізації і автоматизації виробництва; про велику кількість матеріальних і духовних благ, які забезпечують повне задоволення розумних потреб особи й суспільства; про цілковиту соціальну рівність; про цілковиту соціальну справедливість; про повну соціальну однорідність суспільства; про утворення єдиної інтернаціональної спільноти людей; про подолання протилежності й істотних відмінностей між містом і селом; про подолання протилежності й істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею; про високу матеріальну й духовну культуру побуту з цілковитою фактичною рівноправністю жінки і про щасливу, міцну сім'ю, засновану на любові й спільноті духовних інтересів усіх її членів; про повну гармонію інтересів особи й суспільства; про суспільне самоврядування як загальнонародну справу; безпосередню участь широких народних мас в управлінні справами суспільного виробництва, суспільства; про викорінення антигромадських явищ; про вільне виявлення суспільно корисних здібностей кожного; про всебічний розвиток особи, яка гармонійно поєднєє в собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість.

Усе це в сукупності справді риси нової цивілізації. Але вона в історії світової громадської думки давно має назву: комуністична цивілізація. Неважко побачити, що деякі ідеї, про які йшлося вище, перегукуються з цими рисами. Це ще раз свідчить про те, що теорія наукового комунізму сучасна в прямому розумінні цього слова, що її ідеї, як то кажуть, ширяють у повітрі й беруться на озброєння навіть людьми, загалом далекими від комуністичної ідеології. Багато інших побажань і пропозицій, що їх висувають поборники «нової цивілізації» та сучасна західна футурологія, більш-менш органічно вписуються у контекст теорії наукового комунізму, втрачають свій утопічний характер — але за неодмінної умови виходу за рамки способу виробництва, що віджив своє, при переході до способу виробництва, адекватному соціально-економічним наслідкам науково-технічної революції наших днів.

У цьому розумінні актуальним є зауваження одного з цитованих західних авторів щодо необхідності кардинальних економічних і соціальних змін. Питання лише про те, чи домагатися змін, залишаючись у рамках буржуазного суспільного ладу — ю тоді «нова цивілізація» обертається на нову соціальну утопію, а всі гасла її поборників — на заклики ховатися в «електронні печери» з дивотелевізорами, залишаючи не розв'язаними глобальні проблеми сучасності. Або переступити через ці рамки й рухатися до справді нової цивілізації, здатної вирішити найскладніші завдання, що стоять нині перед людством.

Москва

Z. СЕРІН

Бестужев-Лада Ігор Васильович (нар. 1927 р.), відомий радянський соціолог і публіцист, дохтор історичних наук, професор, автор книг «Якщо світ роззброїться» (1961), «Контури майбутнього» (1965, у співавторстві з О. М. Писаржевським), «Вікно у майбутнє» (1970), «Прогнозування в соціологічних дослідженнях», «Соціальні показники способу життя радянського суспільства» (1980), «Робоча книга з прогнозування» (1982), «Пошукове соціальне прогнозування» (1984), «Нормативне соціальне прогнозування» (1987). Завідуючий сектором соціального прогнозування Інституту соціологічних досліджень АН СРСР.

МІФ ПРО ДЖОРДЖА ОРВЕЛЛА

Років з двадцять тому «Вітчизна» надрукувала добірку англійських афоризмів-дотепів, серед яких особливо впадав в око такий: «Всі звірі рівні, тільки деякі з них рівніші».

Так розпочалося — і одразу ж закінчилося — знайомство українського читача з творчістю англійського письменника Джорджа Орвелла, власне Еріка Артура Блера (1903—1950). А торкався цей «афоризм» історії вигаданої автором такої собі «ферми», де сердеги-тварини пориваються до рівності, проте на заваді їм стали авторитарні інтриги деяких іхніх-таки товаришів (сатиричний роман-притча Орвелла «Звіроферма», 1945).

Джордж Орвелл — один із численних міфів західного світу, постійний герой його публіцистики, «політології», літературної критики і взагалі тамтешніх масових комунікацій, де його ім'я, як і належить у міфологічній учті, ритуально згадується стільки-то разів на день. Упродовж десятиріч цей міф входив, зокрема, до найпоширенішого репертуару антикомуністичної пропаганди в її щонайліпших редакціях. Скажімо, слова про «імперію зла», що іх пустив гуляти по тому світу один із його провідних політичних лідерів, — похідне почасти від «космічного» кінобойовика «Зоряні війни», взагалі-то розрахованого на американських третьокласників, а почасти — від фабули найбільш відомого орвеллівського роману «1984», написаного в 1949 році.

Книги Джорджа Орвелла, з одного боку, міцно вписані в інтелігентську і напівінтелігентську свідомість Заходу, а з другого — ніби «демонтовані» нею на безліч афоризмів, «крилатих висловів», «сигналів» за своїм характером образів і т. п.

Міф — на те він і міф, щоб реальне поступилося в ньому місцем уявному. Орвелл для масового читача постав у навічній ролі політичного памфлетиста, запеклого ворога соціалізму, автора спрямованих проти його «антиутопій» (згадані «Звіроферма» і «1984»). Орвеллівська легенда почасти зачепила і нашого читача, і наше літературознавство. Лише найновіші дослідження (В. Чалікової, Е. Араб-огли та ін.) суттєво перемінили акценти у ставленні до цієї справді неймовірно суперечливої постаті, до створення письменником книг. Ще енергійніше демістифікують цю легенду західні автори останнього десятиріччя. Досить сказати, що, за їх переконанням, Орвелл до останньої хвилини свого життя залишався непримиреним полемістом капіталізму, зокрема англійського, шукаючи місце для свого ідеалу, близького до утопічного соціалізму, геть за геркулесовими стовпами наявного суспільного устрою.

Ключ до орвеллівської творчості — орвеллівська ж біографія. Майбутній письменник народився в Бенгалі, в аристократичній англо-індійській родині, навчався в аристократичному ж Ітоні (вельми привілейована англійська школа). І ще юнаком він рішуче порвав зі своїм середовищем, з можливістю колоніальної кар'єри. Наприкінці 30-х років він уже замислювався над питанням: «Який сенс долати фашизм заради зміцнення того, що аніскільки не краще, але набагато могутніше від його, — британського імперіалізму?» Спокутуючи гріхи цього імперіалізму, Орвелл намагався служити справедливості — дрібним поліційним чиновником у Бірмі. Затим взагалі живе у лондонських нічліжках, роками заробляє на прожиття в Парижі, миючи посуд у підвалах тамтешніх ресторанів. Він свідомо інверсує свою біографію у напрямі життєвого шляху свого улюбленця Джека Лондана і абсолютної авторитету тогочасних лівих інтелектуалів — Горького. Його назавжди охоплює глибоке, до відчаю, до комплексу соціальної неповноцінності, зумовленого аристократичним походженням, співчуття до простої людини, до трудящого, цього справді єдиного позитивного героя його прози — і зацікованих «тварин» у «Звірофермі» і «Пролів» (пролетарів) з «1984», які тільки й зберегли залишки людської гідності в нелюдському суспільстві.

Ідеєю-фіксом Орвела стає можливість світу, де така людина зможе досхочу поїсти, насолоджуватися як працею, так і дозвіллям, спокійно починати і закінчувати свій день. Його — до клініки — первову уяву назавжди вразили голодні шахтарі доби депресії, дружина чи донька одного з них, брудна, в лахмітті, яка збирала недокурки на залізничному насипі. Людське приниження — не просто провідна, а й єдина тема його перших книг «Животіння в Парижі і Лондоні» (1933), «Дорога на Уайтен-пір» (1937). Орвелл співпрацює з лівими видавництвами і редакціями, як кореспондент іде в Іспанію, охоплену громадянською війною, і невдовзі стає там бійцем республіканського війська. Франкістська куля пробила йому горло. Він не розмовляв майже рік і заговорив лише біля мікрофона — під час другої світової війни Орвелл веде антифашистські радіопередачі на Індію. У повоєнні роки він нещадно критикує лейбористів — з позиції ліворадикальної опозиції, «еретика серед лівих», за власним висловом. Як і раніше, живе у зліднях. Орвелл помер, по суті, від перевтоми і перенапруження, передруковуючи рукопис роману «1984» власноруч, у неймовірно короткий строк — за браком друкарки...

То як же трапилося, що цей роман злорадо цитували президенти-мільйонери, «акробати пера і шакали ротаційних машин», якщо пригадати вислів Ільфа і Петрова? Чому письменник-антифашист, аристократ, який свідомо перетворив себе на пролетаря, «соціаліст почуття», до кінця свого страдницького шляху шанувальник бідних і ненависник багатих, опинився — хай і посмертно — в тому таборі, де за життя і не ступала його понівечена недугами і ранами нога? Одразу зазначимо, що Орвелл ніколи нікого не зраджував, не виступав у ролі політичного ренегата, світоглядного перекинчика і т. д. і т. п. Він був жертвою суспільства, що в ньому жив, і такою ж жертвою стала його книга про Тисяча Дев'ятсот Вісімдесят Четвертий рік.

...Отож, 1984 рік, за Орвеллом. Світ, поділений поміж кількома наддержавами-імперіями, які ведуть нескінчені війни, в складних, вочевидь параноїдальних союзницьких комбінаціях. В Англії-Океанії ось уже котре десятиріччя неподільно панує «Внутрішня партія», озброєна вченням ангсоцу (англійський соціалізм). Це панування уособлює загадковий Великий Брат — лідер, який щедро продукує гасла на кшталт «Війна — це мир», «Рабство — це свобода» і т. п. Суспільне життя абсолютно контролюють установи на кшталт Міністерства правди, Міністерства любові (Мінлюбу), яке цілковито розпоряджається сексуальною сферою цього «життя» і влаштовує «двохвілинки гніву», парадоксально поєднаної з нападами любові до Великого Брата, і, нарешті, все-можутня, озброєна найдосконалішою технологією — Поліція Думки. І от лабиринтами цієї надсистеми розгублено блукає її маленький гвинтик, Вінстон Сміт, який даремно намагається осмислити її моторошну структуру, її гнітючі механізми. Разом із своєю коханою Джулією він марно прагне знайти якусь безпечну нішу в цій структурі і закономірно потрапляє в пастку витонченої політичної провокації, а затим і в «101 кімнату» Мінлюбу, звідки йде під кулі: «І ось тепер усе добре. Боротьбу закінчено. Він здобув перемогу над собою. Він любив Великого Брата».

«1984» традиційно порівнюють з «антиутопіями» Є. Зам'ятіна «Мі» (1922) і «Чудовий новий світ» Олдоса Хакслі (1932) і тим самим роблять перший крок до міфологізації, а то й фальсифікації орвеллівського роману. «Мі» і «Чудовий новий світ» — нещадна критика самого принципу розумно і справедливо влаштованого суспільного устрою. Мовляв, чим розумніше і справедливіше буде суспільство, тим незатишніше почуватиме в ньому себе людина з її ірраціональним нахилом до бунту, еросу, експромту, сваволі і т. д. (порівн. «Записки із підпілля» Достоєвського). Зам'ятін і Хакслі не вірять у «земний рай», бо вони виразно надають перевагу тому людському началу, яке пов'язане, коли пригадати вислів середньовічних теологів, з «субстанцією пекла...»

Орвеллівська модель ідеальної людсь-

кої сутності скромніша, коректніша, набагато більшою до здорового глузду і, зрештою, демократичніша. Письменник мріяв про цілковито необхідний повноцінний суспільний контекст навколо такої ідеальної сутності. Грубо і водночас лірично кажучи про добрий світ добрих людей.

Але він був людиною свого часу. Він бачив жах світової війни, пандемії масового терору, масової зненависті, чув гучномовці, що розносili по світу отруйне сім'я цього терору і цієї зненависті. Як сумістити одвічну мрію про «тихий рай» і політичну реальність середини ХХ століття? Адже, напевне, ніколи в історії потяг до такого раю не був таким сильним і одчайдушним, як у нашому столітті. Але ж ніколи не було і таких Великих Братів, як у цьому столітті, не було ніколи Освенцимів та Хіросім...

Так на трагічному перехресті такого потягу і такої реальності і виник задум написати Книгу Пітьми, яка заважає Світу. Енциклопедію Зла, яке затуляє Добро. Комп'юндіум лже-Соціалізму, який відсторонює Соціалізм справжній. Репортаж із Пекла, звуковим фоном якого буде пісня із Раю.

У одного польського письменника, марксиста за своєю світоглядною орієнтацією, є довжелезній список умов того, що складає першооснову соціалізму: соціалізм — це відсутність некомпетентних і агресивних бюрократів, дефіциту і ще — десять-п'ятдесят-сто і т. д. умов. І закінчується цей справді вольтерівський етюд глибоко справедливими словами: «а тепер я скажу вам на вушко — соціалізм чудова річ».

Після розвінчання різного роду культів різних зловісних особистостей, після краху чи хоча б ерозії «режимів» Пол Пота, Хафізулла Аміна і т. д. і т. п. ми знаємо і без польської притчі, що таке соціалізм, чого він насправді вимагає. Соціалізм — «чудова річ», бо в основі своїй він передбачає усунення щонайменшого насильства над людською сутністю. Орвелл, далекий нащадок Томаса Мора, який першим на порозі Нового часу заговорив про досконале суспільство, спробував укласти 1984 умови можливості такого суспільства, за умови усунення 1984-х бар'єрів на шляху до нового...

Проте в часи «холодної війни» за цю книгу скопилися ті, кого щонайбільше зневажав Орвелл. Вони й поспішили використати його роман у своїх «міністерствах правди» і «поліціях думки».

І саме ім найбільше помстилася історія: починаючи з кінця 50-х рр. «1984» своїм критичним вістрям усе частіше й енергійніше обертається якраз проти пізньокапіталістичного світу. А в 1984 році західна публістика, повернувшись до роману Орвелла, майже одностайно визнала цей факт. Справді, в комп'ютерах тамтешніх таємних служб створено електронні «портрети» чи не більшості тамтешнього населення. Сьогодні в Англії не стільки дебатуються, скільки активно замовчуються фактична змова контррозвідки проти лейбористського уряду на початку

70-х — з метою його дестабілізації. «Більдербергський клуб» править «Євроамеригою» не згірш, аніж Великий Брат — «Океанією». Еротична сфера людського життя на Заході-84 «розпублікована» у формах, ще потворніших, аніж у орвеллівському «1984». Фельдмаршал Монтгомері напівжартома-напівсерйозно говорив, що емігрує зі своєю онукою до Москви, бо тільки там її не соромно буде вести повз газетно-журналний кіоск.

Соціалістичне ж мистецтво в найкращих своїх зразках сміливо дивилося в самінку зіницю власілка світового зла — з тим, щоб заворожити, а затім і усунути його, як воно дивиться, скажімо, у грузинському фільмі «Покаяння».

Нешодавно російський радянський письменник Леонід Латінін надрукував роман «Гример і Муз», що в ньому постає суспільство типу орвеллівського (зрештою, радянський письменник, як виявилося, не читав «1984»). Свою книгу автор назвав

саме «книгою п'ятми», свого роду художнім підручником предметів, які заважають світу. Маємо надію, що історія працювала, працює і завжди працюватиме над створенням Книги Світла. І в процесі цього створення не зайде, задля світоглядної і супільні профілактики, перегорнуті роман «1984», який ми подаємо в уривках.

Наприкінці громадянської війни в нашій країні з'явилася книжка-утопія талановитого белетристів (одного із літературних членів Михайла Булгакова) і видатного вченого-економіста Олександра Чаянова «Мандрівка моого брата Олексія...» — мандрівка у добрий і мирний... 1984 рік, який не знає ні горя, ні принижень. Хай ця обстановина буде маленьким, але оптимістичним коментарем для майбутніх видавців «1984» (нешодавно в пресі з'явилось повідомлення, що цей роман вийде в перекладі російською мовою в одному із московських видавництв).

Літературні ілюстрації ©

Джордж
ОРВЕЛЛ

1984

РОМАН (УРИВКИ)

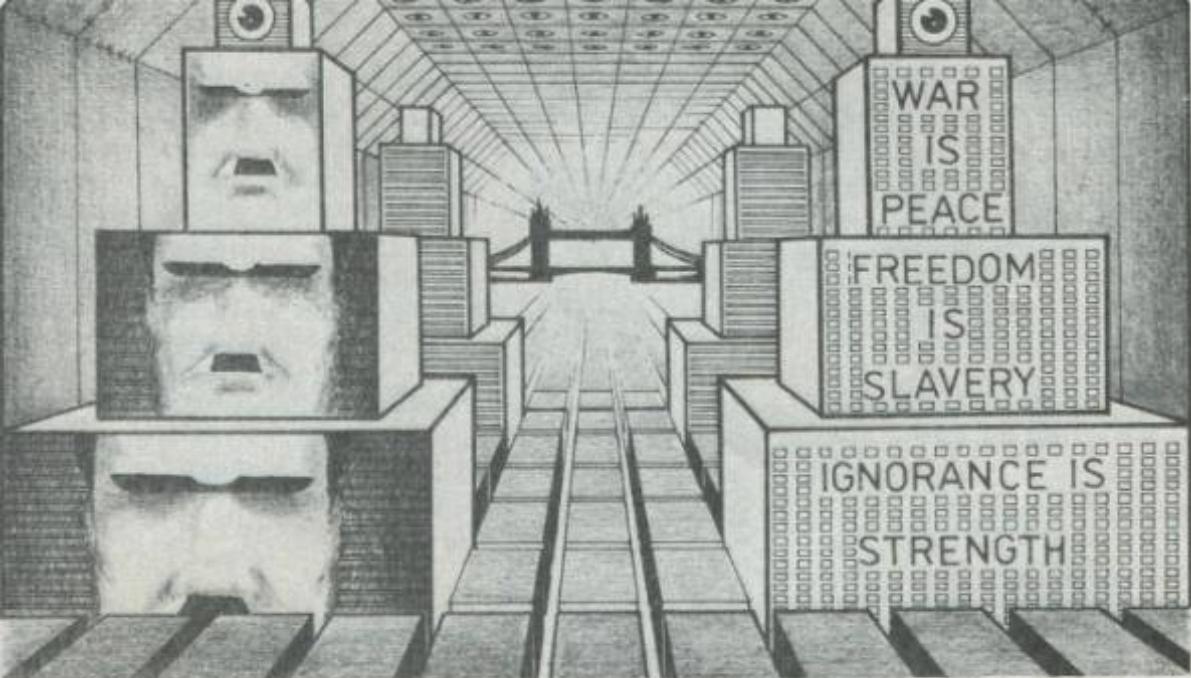
З англійської переклав
Олександр ТЕРЕХ

Був квітневий день, сонячний і холодний. Годинники вибили тринадцяту годину. Вінстон Сміт, утягнувши голову в плечі, бо вітер пронизував його до кісток, штовхнув скляні двері будинку Вікторі й прудко вскочив у під'їзд. Разом із ним — так само прудко — ввірвався вихор піщаної куряви.

У під'їзді тхнуло вареною капустою та старим ганчір'ям, об яке витирали ноги. На одній стіні красувався кольоровий плакат, завеликий для приміщення. З нього дивилося здорове обличчя, понад метр завширшки, — кострубато гарне обличчя чоловіка років сорока п'яти з густими чорними вусами. Вінстон попрямував до сходів. На ліфт — жодної надії. Навіть у найкращі часи він працював вряди-годи, а нині електроенергію вдень взагалі вимикали — заощаджували, готовуючись до Тижня Гніву. Вінстонова квартира була аж на восьмому поверсі, тож оскільки йому вже минув тридцять дев'ятирік, а на літці правої ноги ятрилася виразка від варикозного розширення вен, ішов він угору повільно, не раз/зупиняючись відпочити. На кожній площині, навпроти ліфта, до стіни був прибитий плакат з величезним обличчям. Зображене воно було так, що, хоч де ти станеш, очі його дивляться на тебе невідривно. Напис під обличчям попереджав: ВЕЛИКИЙ БРАТ СТЕЖИТЬ ЗА ТОБОЮ.

У квартирі лунав мелодійний голос, читаючи цифри, якимсь чином пов'язані з виплавкою чавуну. Голос линув з овального металевого диска, що блідо світився, наче затуманене дзеркало, вмонтоване правобіч у стіну житлової кімнати. Вінстон крутнув вимикач, і голос стишився, хоч слова однаково було чути. Звук і зображення диска (це був телекран) можна приглушити й пригасити, але вимкнути його зовсім — аж ніяк. Вінстон підступив до вікна — невисокий слабосилій чоловік хирльової статури, яку не міг приховати синій комбінезон, форма, що й носили всі члени Організації. Чуб у нього був білявий, обличчя з природи рожеве, шкіра лупилася від поганого мила, тупих лез і холодної зими, яка щойно скінчилася.

Хоч вікно було щільно причинене, зовнішній світ дихав холодом. Вітер ніс по вулиці куряву та клапті паперу, завихрюючи їх маленькими смерчами, і хоча сонце світило яскраво, а небо сліпило блакиттю, все навколо здавалося безбарвним, окрім розкlesних

повсюди плакатів. На кожному розі на тебе дивилося чорновусе обличчя. Один плакат висів на протилежному будинку. Напис на ньому попереджав: ВЕЛИКИЙ БРАТ СТЕЖИТЬ ЗА ТОБОЮ, а темні очі вступилися просто в очі Вінстона. Внизу над пішоходом висів інший плакат, один ріжок його одірвався і хляпав на вітрі, то затуляючи, то відтуляючи єдине на плакаті слово АНГСОЦ¹. Удалині між дахами будинків ширяв вертоліт; часом він зависав на одному місці, наче зелена муха, потім знову випиував кола. Це був поліційний дозор, який стежив крізь вікна, що робиться у квартирах. Але ці дозори, в принципі, були не страшні. А от Поліція Думки — то зовсім інша річ.

За спиною у Вінстона голос із телекрана знай шамотів щось про чавун і Дев'ятій Трирічний план. Телекран приймав і передавав одночасно. Кожен звук, який Вінстон вимовить, окрім тихого шепоту, буде почуто й передано.

Більше того, поки він перебуває в полі зору екрана, його не тільки чують, а й бачать. Звичайно, ніхто не знав, стежать за ним цієї хвилини чи ні. Як часто та яким способом Поліція Думки підключалася до того чи іншого екрана — про це можна було тільки гадати. Цілком імовірно, вона постійно стежила за кожним. У всякому разі, вона могла підключитися до вашого екрана, коли йї завгодно. Доводилося жити — і люди жили за звичкою, яка стала механічною, — в певності, що кожен вимовлений звук буде почуто, а кожен рух, якщо не в повній темряві, буде побачено.

Вінстон стояв, повернувшись до телекрана спиною. Так було безпечніше. Хоча, як він зізнав, навіть спина може бути промовиста. За кілометр від його будинку над брудно-сірими кварталами височіла масивна біла будівля Міністерства правди, де він працював. Оце і є Лондон, думав він з відразою, головне місто Злітно-Посадочної Смуги Номер Один, третьої за населенням провінції Океанії. Він спробував пригадати, чи завжди Лондон був таким, як тепер, чи, може, був іншим за його дитинства. Чи завжди тут, куди око сягне, стояли ветхі, споруджені в дев'ятнадцятому сторіччі будинки, підперті балками, чи вікна забиті диктом, дахи криті бляхою та дворові мури похилилися наче п'яні? А розбомблені квартали, над якими вітер здіймав хмари пилу від штукатурки, де купи грузу поросли бур'янами? А розчищені від руїн пустирі, де виросли селища з дерев'яних халуп, схожих на курники? Та ба, він забув геть усе! З часів дитинства в нього лишився тільки спогад про яскраві світні написи, але де вони були, він не пам'ятав і лише невиразно пригадував, про що вони сповіщали.

Міністерство правди — Мінправ на новомові² — вкрай відрізнялося від інших будівель, що потрапляли в поле зору. Це була величеська піраміdalна споруда з ясно-білого бетону; вона здіймалася терасами на триста метрів заввишки. З вікна свого помешкання Вінстон бачив на білому фасаді три гасла Організації, виведені гарними літерами:

¹ А н г с о ц (абревіатура) — англійський соціалізм; вчення, яким керується правляча організація Океанії.

² Новомова — офіційна мова Океанії (прим. авт.).

**ВІЙНА — ЦЕ МИР
СВОБОДА — ЦЕ РАБСТВО
НЕУЦТВО — ЦЕ СИЛА**

Казали, що в надземних поверхах Міністерства правди міститься три тисячі кімнат, рівно стільки ж було в підземних. У різних кінцях Лондона здіймалися ще три споруди, такої самої форми і розмірів. Вони настільки перевищували навколошні будинки, що з даху будинку Вікторі можна було бачити водночас усі чотири. В них розміщалися чотири міністерства, що зосередили в собі весь урядовий апарат: Міністерство правди, яке відало інформацію, видовищами, освітою і мистецтвом; Міністерство миру, що відало веденням війни; Міністерство любові, яке підтримувало закон і порядок; Міністерство достатку, що відповідало за економіку. Називалися вони новомовою: Мінправ, Мінмир, Мінлюб, Міндост.

Міністерства любові боялися всі. В ньому зовсім не було вікон. Вінстонові не довелося жодного разу ані побувати в Міністерстві любові, ані підійти до нього ближче, ніж за півкілометра. В будинок неможливо було зайти, якщо тебе не посилали туди в службовій справі; в такому разі доводилося долати лабіринти з колючого дроту, проходити крізь сталеві двері, повз замасковані кулеметні гнізда. Навіть вулиці, які вели до пропускних пунктів, кишіли сторожею в чорній формі, озброєними кийками здоровилами, що обличчям скидалися на гори.

Вінстон рвучко обернувся. На обличчі його був вираз спокійного оптимізму — так було треба перед телекраном. Він попрямував у маленьку кухню. Пішовши з міністерства в час перерви, Вінстон пожертвував можливістю пообідати в міністерській їадальні, хоч і зізнав, що на кухні немає іжі, крім окрайця чорного хліба, призначеного на завтрашній сніданок. Він зняв з поліці пляшку безбарвної рідини з простою білою етикеткою, де був напис: ДЖИН ВІКТОРІ. Рідина смерділа сивухою, нагадуючи китайську рисову горілку. Вінстон налив собі майже повну чашку, зібрався з духом і вихилив її одним ковтком, наче лікі.

Відразу ж його обличчя побагровіло, з очей потекли слізози. Рідина була пекуча, як азотна кислота, а коли проковтнеш її, здавалося, що тебе торонули по потилиці гумовим кийком. Проте за хвилину пекти в шлунку перестало, і світ став виглядати привабливішим. Вінстон витяг сигарету з пожмаканої пачки з написом СИГАРЕТИ ВІКТОРІ, необачно тримаючи її вертикально, від чого тютюн з неї висипався. З другою сигаретою йому пощастило більше. Повернувшись в кімнату, він сів за столик, що стояв лівобіч від телекрана, витяг з шухляди ручку, пляшечку чорнила і товсту книгу для записів у четвертину аркуша з червоним корінцем і розмальованою під мармур оправою.

Чомусь телекран у кімнаті був установлений у незвичному місці. Його вмонтували не там, де звичайно, не в бічній стіні, звідки він би тримав у полі зору всю кімнату, а в довшій, навпроти вікна. Збоку від нього була неглибока ниша, в якій Вінстон сидів і яка, коли споружували будинок, призначалася, мабуть, для книжкових полицець. Умостившися в ниші й присунувшися до стіни, Вінстон був недосяжний для телекрана, принаймні для його ока. Певна річ, його могли чути, але доки він лишався на цьому місці, бачити не могли. Те, що він збирався зробити, підказала йому частково незвичайна топографія кімнати.

Також підказала й книга, яку він оце витяг з шухляди. Книга була дуже гарна, папір гладенький, кремового кольору, трохи пожовкливий від часу. Такого не виробляли вже принаймні сорок років. Проте книга була напевно куди старіша. Він угадів її у вітрині вбогої антикварної крамнички на одній із вуличок міських нетрів (на якій саме він забув), і йому відразу страшенно закортіло придбати її. Членам Організації не рекомендувалося заходити в приватні крамниці (це називали «втягатися в комерційні оборудки»), але цих рекомендацій не завжди дотримувалися, бо чимало потрібних речей — наприклад, шнурки чи леза до бритв — неможливо було дістати деінде. Він швидко позирнув праворуч і ліворуч, прослизнув у крамничку й купив книгу за два з половиною долари. Тоді він не замислювався, для чого вона може йому придатися. Просто відніс додому, винувато склавши в портфель. Навіть без жодного запису вона могла стати компрометуючим доказом.

А робити він збирався ось що: розпочати щоденник. Це не вважалося нелегальною справою (нелегальних справ не було взагалі, бо вже не було й законів), але якщо це виявиться, то йому, майже напевно, загрожуватиме смертна кара або принаймні двадцять п'ять років таборів. Вінстон уставив у ручку перо, посмоктав його, щоб очистити під мастила. Ручка була застарілим знаряддям, яке рідко вживали навіть для підпису; він дістав її потаємно і з чималими труднощами, бо відчував, що на гарному кремовому папері слід писати справжнім пером, а не дряпати його хімічним олівцем. По суті, він однік писати.

Тепер від руки робили тільки коротенькі записи. А так — зазвичай користувалися диктофоном. Проте в даному випадку диктофіс, певна річ, не годився. Він умочив перо в чорнило й на мить завагався. По тілу пройшла дрож. Вивести на папері слово — це вимагало рішучості. Маленькими кривими літерами він написав:

«4 квітня 1984 року».

Написав і відкинувся на спинку стільця, відчуваючи повну безпорадності. Перш за все він не був певен, який тепер рік. Здається, таки 1984-й, бо йому напевно минуло тридцять дев'ять років, а народився він 1944 або 1945-го. Але нині всяку дату можна визначити лише приблизно, з точністю до одного-двох років.

Раптом йому спало на думку: для кого він пише цей щоденник? Для майбутнього, для ще ненароджених. Хвилину його думки кружляли навколо сумнівної дати, потім спинилися, зіткнувшись із словом «гвоздемство», словом, яке ввела новомова. Вперше він усвідомив, як важко здійснити те, що він замислив. Чи можна спілкуватися з майбутнім? По суті, це неможливо. Майбутнє або буде копією сучасності, і в такому разі воно не схоче його вислухати; або воно відрізнятиметься від сучасності, і тоді його, Вінстона, переживання будуть майбутньому зовсім нецікаві.

Кілька хвилин Вінston сидів, утупившись у папір. Телекран перейшов на байдорі марші. Дивно: він не тільки втратив здатність висловити свої думки, а й забув, що саме хотів сказати. Кілька тижнів він готувався до цієї хвилини, і йому ні разу не спало на думку, що потребуватиме ще чогось, окрім хоробрості. Йому гадалося: писати буде легко. Він має лише викладти на папері нескінчений нестримний монолог, що ось уже кілька років звучить у його голові. Проте в цю хвилину навіть монолог цей змовк, перестав звучати. До того ж нестерпно засвербіла його варикозна виразка. Він не зважувався її почухати, бо це напевно викличе запалення. Час минав. Він нічого не бачив, окрім чистої сторінки записної книги, відчував лише сверблячку в літці та легке сп'яніння від джину, чув тільки бравурну духову музику.

І враз він, підхлюснутий страхом, став писати, напівусвідомлюючи, що виводить його рука на папері. Сторінка помережилася нерівними рядками, що вигиналися то вгору, то вниз, написані дрібним, майже дитячим почерком, спочатку без великих літер, а наприкінці й без крапок:

4 квітня 1984 року. Минулого вечора в кіно. Поспіль воєнна хроніка. Одна дуже добре знята про корабель із біженцями, розбомблений у Середземному морі. Глядачі в захваті від кадрів: здоровий гладкий чоловік пливе, а за ним вертоліт, спочатку видно, як він борсається у воді, як черепаха, потім показують його крізь приціл вертольота, потім він продірявлений кулями, а вода навколо нього почервоніла й він ураз потонув — наче наповнився крізь дірки водою, глядачі вмирали зо сміху коли він потонув, потім показали шлюпку заповнену дітьми над нею завис вертоліт, там була немолода жінка можливо єврейка сиділа на носі тимала на руках хлопчика років трохи, хлопчик верещав од страху ховав голову між її грудей наче хотів утиснутися в її тіло а жінка охопила його руками втішала його хоч сама сплотніла від страху, весь час прикривала його наче думала що її руки захистять його від куль, потім вертоліт кинув двадцятикілограмову бомбу сліпучий вибух і шлюпка розлетілася на тріски, потім показали чудовий кадр: дитяча рука летить угору і вгору а вертоліт із камерою на носі мабуть летить угору слідом за нею, у рядах для членів Організації вибухнули оплески а якася жінка в рядах де сиділи проли раптом зняла галас кричала не треба такого показувати тут сидять діти не треба так не годиться не можна бо тут діти поки прибігла поліція вивела її виставила зі звали сподіваюся їй нічого не зробили бо ж ніхто не зважає що там кажуть проли типова їхня реакція вони ніколи...

Вінston сінінівся, частково тому, що занімає рука. Він і сам не зінав, що примусило його викладти цей сумбур. Але дивна річ: поки він писав, йому пригадалося зовсім інше, і то так ясно, що він ладен був це записати. І він зрозумів: саме через цей випадок він вирішив піти додому і розпочати сьогодні свій щоденник.

Це сталося цього ранку в міністерстві, хоча, власне, нічого особливого й не сталося.

Наблизилась одинадцята нуль-нуль. В архівному відділі, де працював Вінston, співробітники витягали стільці зі своїх комірчин і ставили їх рядами посеред залі навпроти великого телекрана, готовуючись до Двох Хвилин Гніву. Вінston саме сідав у середньому ряду, коли в залу несподівано зайшли двоє людей, яких він знав у обличчя, але з якими ні разу не розмовляв. Одну з них, дівчину, він часто зустрічав у коридорі. Як її звати, він не зінав: знав тільки, що вона працює у відділі художньої літератури. Оскільки він не раз бачив, що руки у неї в мастилі і що вона бігає з гайковим ключем, то зробив висновок: мабуть, вона ро-

бить механіком, обслуговує одну з машин, які пишуть романі. Дівчина, очевидно, була не з полохливих, років близько двадцяти семи, волосся темне, густе, обличчя в ластовинні, руки швидкі, як у спортсменки. Вона підперізувалася пурпуровою стрічкою — емблемою Молодіжної Антисексуальної Спілки, описуючи нею свій стан поверх комбінезона кілька разів, і то того, що вирізняло її гарні стегна. Вінстон не злюбив її з першого погляду. І знов, чому. Тому що від неї, здавалось, ширився дух хокейних полів і холодних ванн, гуртових вилазок на природу і цюти. Жінок він не любив майже поспіль, особливо молодих і гарних, бо вони були найбільшими фанатиками ідей Організації, сліпо вірили в її гасла, залишки шпигували за співробітниками, вишукували інакомислячих. Але ця дівчина здавалася йому небезпечною за інших. Одного разу, коли вони зустрілися в коридорі, вона позирнула на нього скоса так гостро, що погляд її наче прошив його наскрізь, і він мало не стяմився з жаху. В нього навіть промайнув здогад, що, може, вона з Поліції Думки. Ні, це було дуже малоймовірно. І все ж таки в присутності дівчини Вінстон нервувався: страх перед нею сполучався з почуттям гострої неприязні.

Другою людиною був чоловік на прізвище О'Брайен, член Внутрішньої Організації. Посаду він займав таку високу й важливу, що Вінстон мав дуже невиразне уявлення, яка та посада. Коли люди в залі побачили чорний комбінезон члена Внутрішньої Організації, вони на мить оніміли. О'Брайен був кремезний чолов'яга, товстошкій з неоковирним, грубим і добродушно на смішкуватим обличчям. При всій своїй поважній зовнішності, в манерах його було щось привабливе. Він мав звичку поправляти окуляри на носі жестом, що якимсь дивним чином викликав до нього довіру й незрозуміло як свідчив про витонченість його натури. Ерудитові-знавці вісімнадцятого сторіччя (якби цей ерудит дожив донині), цей жест О'Брайена нагадав би тогочасного вельможу, що простягає свою табакерку. За десяток років роботи в міністерстві Вінстон бачив О'Брайена не більш як десять разів. До О'Брайена Вінstona тягнуло не тільки через контраст між його пристойними манерами і зовнішністю циркового борця. Ще дужче його спонукала потаємна віра, — може, й не віра, а тільки надія, — що політичні погляди О'Брайена далеко не ортодоксальні. Про це переконливо свідчило щось у виразі його обличчя. Може, вираз свідчив не про неортодоксальність, а про звичайну інтелігентність. У кожному разі він мав зовнішність людини, з якою можна поговорити, якщо вдастся обдурити телекран і залишитися з ним віч-на-віч. Вінстон ні разу не спробував перевірити скій здогад, та це було й неможливо. Цієї міті О'Брайен глянув на свій наручний годинник, побачив, що вже майже одинадцята година й, очевидно, вирішив залишитися в архівному відділі, перебути тут Дві Хвилини Гніву. Він сів на стілець у тому ж ряду, що й Вінстон, за два місяця від нього. Між ними вмостилася жовтоволоса жінка, яка працювала в сусідній з Вінstonovoю комірці. Темнокоса дівчина сіла позаду.

І враз із великого телескрана, вмонтованого в чільній стіні зали, залунав страшний скріпіт, наче запрацювала якась величезна незмащена машина. Цей скріпіт різнув по душі так, що волосся стало дики. Гнів розпочався.

Як завжди, на екрані з'явилось обличчя Еммануїла Голдстайна, ворога народу. Присутні засвистіли. Жовтоволоса жіночка верескнула від страху й огиди. Голдтайн був ренегат і відступник, який колись давно (як давно, ніхто не пам'ятав) займав одну з керівних посад у Організації, мало не таку ж високу, як і Великий Брат, а потім розпочав контрреволюційну діяльність, був засуджений до смертної кари, загадково врятувався і зник. Програма Двох Хвилин Гніву мінялася з дня на день, але основною фігурою в ній завжди лишався Голдтайн. Він був головний зрадник, найперший осквернитель чистоти Організації. Його вчення породило всі подальші злочини проти Організації, всі зради, акти саботажу, ересі, ухили. Він ще був живий, ховався десять і пів павутину змов: може, в далеких заморських краях під крильцем своїх хазяїв, а може, навіть, подейкували, а самій Океанії...

Не минуло й півхвилини Сеансу Гніву, як у половині присутніх стали вириватися люті вигуки. Ім несила було спокійно дивитися на самовдоволене овече обличчя і страшні шереги свразійської армії, що марширували за ним; до того ж сам образ Голдстайна, чи навіть думка про нього, автоматично породжували страх і лють. Він був постійнішим об'єктом ненависті, ніж Євразія чи Східазія, бо коли Океанія воювала з одною з цих держав, то, як правило, з іншою була в мирі. Але дивна річ: хоч усі і кожен ненавиділи й зневажали Голдстайна, хоч кожнісінський день і тисячу разів на день з трибун, на телекрані, в газетах і книжках його теорії спростовувано, заперечувано, висміювано, хоч було переконливо доведено, що вони нісенітні й дурні, — зневажаючи на це, його вплив анітрохи не зменшувався. Завжди знаходились телепні, ладні пійматися на його гачок. Не минало дня, щоб Поліція Думки не викривала шпигунів і диверсантів, які за його вказівками робили своє чорне діло. Він очолював величезну невидиму армію, підпільну мережу змовників, які прагнули повалити

існуючий лад. Казали, що ця тасмна організація називається Братство. Люди пошепки розповідали про страшну книжку, в якій викладалося сретичне Голдстайніве вчення і яку написав він сам. Поширювалася вона потай і не мала назви. Якщо люди зважувалися говорити про неї, то називали просто «книжка». Але відомо про все це було тільки з непевних чуток. І Братство і книжка для рядових членів Організації були забороненою темою, вони уникали навіть, згадувати їх у разомові.

На Другій Хвилині Гніву люди в залі мов пошаліли. Вони підскакували на стільцях, щосили репетували, аби заглушити овече бекання, що лунало з екрана. Жовтоволоса жіночка зарум'янілась як рожа, її рот розкривався й закривався, наче у риби, що потрапила на берег. Спаленіло навіть м'ясисте обличчя О'Брайена. Він випростався на стільці, його могутні груди здіймалися і тримти, наче на нього сунула велика хвиля. Темноволоса дівчина позаду Вінстона заверещала: «Свинюка! Свинюка! Свинюка!», враз скопила тяжкий новомовний словник і пошпурila його в екран. Словник влучив Голдстайніві в ніс і впав на підлогу, а бекання з екрана тривало. Вінстон на мить усвідомив, що він теж репетує разом з іншими й шалено молотить підборами по перекладині стільця. Найжахливіше в Сеансі Гніву було не те, що доводилося брати в ньому участь, а що тебе мимохіт захоплювало затальнє шаленство. За півхвилини ти вже не прикидався — шаленів по-справжньому. Присутніх охоплював екстаз страху і мстивості, поймало бажання вбивати, катувати, трощити молотом голови, їх наче било електричним струмом, і кожен з них, навіть проти своєї волі, починав кривлятися й верещати мов несповна розуму. Проте лють, яку викликав сеанс, була абстрактна, незадресована; її можна було перенацілити з одного об'єкта на інший, наче подум'я паяльної лампи. Одну мить Вінстонів гнів був спрямований зовсім не на Голдстайна, а навпаки, на Великого Брата, на Організацію, на Поліцію Думки; і тоді він переходити на бік самотнього сретика, якого висміювали на телеекрані, борця за правду і за здоровий глузд, зневажених у світі брехні. А наступної миті він був заодно з людьми, що сиділи поряд, і звинувачення проти Голдстайна здавалися йому правдивими. Тоді його потасмна ненависть до Великого Брата змінювалася поклонінням; Великий Брат, здавалося, виростав, ставав непереможним безстрашним лицарем, що височів наче скеля, обороняючи народ від навали азіатських орд, а Голдстайн, хоч і беззахисний вигнанець, хоч невідомо було, чи він живий, здавався злим чарівником, який самим лишив звуком свого голосу міг підривати основи людської цивілізації.

Часом можна було переключити свою ненависть вольовим зусиллям. Переключити, як тоді, коли сниться кошмарний сон, спромагаєшся підняти з подушки голову. Вінстону вдалося перенести свою ненависть з обличчя на екрані на темноволосу дівчину, що сиділа позаду. В його уяві виники яскраві приемні видива. Він заб'є її на смерть гумовим кийком. Він прив'яже її голу до стовпа і прострімить її стрілами, як святого Себастіана. Він її згвалтує і під час оргазму переріже її горлянку. І раптом ясніше, ніж досі, він збагнув, чому її ненавидить. Тому що вона молода, гарна і не знає, що таке поклик статі, тому що він хоче переспати з нею і йому ніколи не вдається цього зробити, тому що її гарний тонкий стан, який наче запрошує тебе обійтися його, оперезаний ненависною пурпуровою стрічкою, агресивним символом чесноти.

Сеанс Гніву сягнув кульмінації. Голдстайнів голос перейшов у справжнє овече бекання, і обличчя його стало овочим писком. Потім його овечий писок змінився постаттю евразійського солдата, який наблизився, дебелій, страшний, і строчив з автомата; солдат, здавалося, ось-ось вискочить із екрана, тож люди в передніх рядах аж сахнулись. Але цієї ж миті всі полегшено зітхнули: ворожа постать розтанула, натомість з'явилося обличчя Великого Брата, черноволосе, черновусе, сповнене сили й таємничого спокою, і таке велике, що заповнило мало не весь екран. Ніхто не чув, що каже Великий Брат. А сказав він просто кілька підбадьорливих слів, таких, які полководець вимовляє в розпалі битви: розчути їх неможливо, але сам факт, що їх вимовлено, сповнює воїнів певністю в свої сили. По тому обличчя Великого Брата розплывлось і зникло, а натомість пропустили виведені чіткими літерами три гасла Організації:

**ВІЙНА — ЦЕ МИР
СВОБОДА — ЦЕ РАБСТВО
НЕУЦТВО — ЦЕ СИЛА**

Але обличчя Великого Брата ще, здавалось, лишалося кілька секунд на екрані, воно наче врізалося в сітківку очей і не могло враз щезнути. Жовтоволоса жіночка перехилилася через спинку переднього стільця. Вона прошепотіла щось тримтячим голосом, мабуть: «Мій спасителю!» — і простягла до екрана руки. По тому затулила обличчя долонями. Очевидно,

молилася. Цієї митті весь люд, що зібрався в залі, почав розмірено й повільно скандувати: «Ве-Бе!.. Ве-Бе!.. Ве-Бе!» І так раз по раз, дуже повільно, з довгою паузою між «Ве» і «Бе». В цих важких монотонних вигуках було щось дикунське; здавалося, їх супроводить тупіт босих ніг і буботіння тамтамів. Тривали вони не менш як півхвилини. Коли серця людей переповнювалися почуттями, вони виливали їх у цьому рефрені. Почаси це був гімн мудрості й величі Великого Брата, але більшою мірою — акт самонавіювання, умисного задурманювання свідомості ритмічно повторюваними вигуками. В грудях у Вінстона похололо. Під час Двох Хвилин Гніву він мимоволі впадав у загальний транс, але це нелюдське скандування «Ве-Бе!.. Ве-Бе!» сповнювало його жахом. Певна річ, він скандував разом з іншими — утриматися було неможливо. Притлумити справжні свої почуття, зобразити на обличчі захват, робити те, що роблять інші, — це була інстинктивна реакція. Та й передував короткий проміжок часу, дві-три секунди, коли його міг виказати вираз очей. І саме в цей проміжок сталася важлива річ — принаймні, здалося, що сталася.

На мить він спіймав погляд О'Брайена. Той саме підвівся, зняв окуляри і збирався знову надягнути їх на носа своїм характерним жестом. І тут іхні очі зустрілися, і за цю частку секунди Вінстон упевнився — саме так, упевнився! — що вони з О'Брайеном думають однаково. Між ними, безперечно, відбувся обмін думками. Так наче іхні душі відкрилися, і, ззирнувши, кожен із них побачив потаємні думки іншого. Здавалося, О'Брайен сказав йому: «Я твій однодумець. Я знаю, що в тебе робиться на душі. Знаю, що вона сповнена зневаги, ненависті й оғиди. Та не впадай у відчай — я на твоєму боці!» Потім промінь взаєморозуміння погас, і обличчя О'Брайена знову стало непроникаливим, як у всіх.

Оде і все, і Вінстон не зінав напевно, чи справді це сталося. Такі випадки лишалися без наслідків. Вони тільки живили його віру чи надію, що, крім нього, є інші люди, які ставляться до Організації вороже. Можливо, чутки про широку підпільну мережу правдиві; можливо, Братство і справді існує! Незважаючи на безконечні арешти, допити, і страти, ніхто не мав певності, що Братство — не міф. Сьогодні він вірив у це, завтра — сумнівався. Доказів не було, тільки миттєві враження, може, правильні, а може, й ні; уривки підслуханих розмов, нечіткі написи на стінах убіралень, раз він бачив навіть таке: стрілися двоє незнайомих, і обое зробили ледь помітний знак рукою, наче сказали один одному пароль і відгук. Це були майже безпідставні здогади: дуже можливо, все це йому привиділося.

Не позирнувши на О'Брайена ще раз, він пішов у свою комірчину. Йому й на думку не спало продовжити іхній миттєвий контакт. Навіть якби він зінав, як його продовжити, це було б украї небезпечно. Вони обмінялися двозначним поглядом тривалістю в дві секунди — більше нічого не сталося. Але для людини, що живе в повній самотності, навіть це була знаменна подія.

Вінстон збудився від спогадів, випростався на стільці. Не стримався, відригнув. Його шлангунок бунтував проти джинсу.

Він знову зосередив свій погляд на сторінці. Виявилось, що, поринувши в пустопорожні мрії, він водночас писав, мов заведений автомат. І писав не так, як раніше, кострубатим незграбним почерком. Його перо вільно бігало по гладенькому паперу, з насолодою виводячи великими рівними літерами:

ГЕТЬ ВЕЛИКОГО БРАТА
ГЕТЬ ВЕЛИКОГО БРАТА
ГЕТЬ ВЕЛИКОГО БРАТА
ГЕТЬ ВЕЛИКОГО БРАТА
ГЕТЬ ВЕЛИКОГО БРАТА

І вже списало цими словами півторінки.

Серце його стиснулося зі страху. Це був безглуздий страх, бо завести щоденник — не менша крамола, ніж написати цей заклик. Але якусь мить він був ладен видерти списані сторінки й зовсім облишити свій задум.

Проте він цього не зробив, бо зінав: це нічогосінько не змінить. Чи вестиме він далі щоденник, чи ні — кінець буде однаковий. Хоч так, хоч інак, його викриє Поліція Думки. Він учинив основний злочин, який містив у собі всі інші; учинив, якби навіть не написав на папері ані слова. Вчинив думкоzloчин — ось як це називалося. А приховати думкоzloчин — то вважай, безнадійна справа. Можна ховатися з ним довго, навіть кілька років, та рано чи пізно тебе неодмінно спіймають.

Бувало це завжди вночі — зарештовували незмінно ночами. Раптово ти прокидаєшся, хтось трусить тебе за плече, в очі тобі б'є яскраве світло, навколо ліжка — кільце горилячих

мірд. Розправлялися переважно без суду й слідства. І не повідомляючи про арешт. Люди просто зникали, завжди вночі. Твое ім'я викреслювали із службових списків, стирали всі сліди твоєї діяльності; факт твого існування взагалі заперечували, а потім забували. Тебе скасовували, повністю нищили; як це називалося, ліквідовували.

На мить його пойняв істеричний розпач. Перо гарячково забігало по паперу, виводячи кривулями:

мене розстріляють то й нехай мене застрелять у потилицю то й нехай геть великого брата завжди стріляють у потилицю то й нехай геть великого брата...

За мить він, соромлячися своєї слабодухості, одкинувся на спинку стільця і поклав перо...

Як то завжди бувало перед початком роботи. Вінстон мимоволі зітхнув, незважаючи на телекран. Потім підсунув до себе диктоапарат, здмухнув з мікрофона пил, надягнув окуляри, розгорнув із'єднав скріпками чотири папірці, що випали скручені трубочками з пневматичної труби правобіч його конторки.

У стінах комірчини були три отвори. Справа від диктоапарата — пневматична трубка для письмових повідомлень: зліва — більший отвір для газет; а в бічній стіні на зручній відстані для руки — великий довгастий проріз, закритий дротяними гратками. Цей проріз призначався для непотрібних паперів. Таких прорізів були тисячі, навіть десятки тисяч по всьому будинку, не тільки в кожній кімнаті, а й на кожному кроці в кожному коридорі. Хтось знаючому, їх називали «дірками пам'яті». Коли документ треба було знищити або навіть коли десь виявлявся непотрібний клапоть паперу, працівник автоматичним рухом піднімав клапан найближчої дірки пам'яті й кидав його туди. Потік теплого повітря ніс паперові відходи у величезні печі, сховані десь у глибині споруди.

Розгорнувши папірці, Вінстон ознайомився з іхнім змістом. На кожному було один-два друковані рядки: вказівки, викладені телеграфним жаргоном, не новомовою, але з уживанням багатьох новомовних слів. Ось вони:

таймс 17.3.84 промова в 5 нетакповідомила африку віправити
таймс 19.12.83 передбачення 4 квартал 3 р п 83 помилок
звірити сьогоднішнім номером
таймс 14.2.84 міндост нетакобіця шоколад віправити
таймс 3.12.83 повідомила наказ вб наднезад згад неосіб
переписати цілповно керзатвер допідшивання

Четверту вказівку Вінстон задоволено відклав убік. Справа ця, очевидно, складна й відповільна, тож краще взятися за неї потім. Інші ж три — діло звичайне, хоч, виконуючи другу, доведеться поморочитися, вишукуючи потрібні цифри.

Він набрав номери «зворотного зв'язку» на телекрані й попросив відповідні номери «Таймса». Не минуло й п'яти хвилин, як вони вискочили з пневматичної труби. В одержаних вказівках ішлося про статті та повідомлення, які керівництво з тої чи іншої причини вважало за потрібне змінити, чи, за офіційною термінологією, віправити. Наприклад, сімнадцятого березня «Таймс» повідомляв: Великий Брат у своїй промові напередодні провістив, що на Південно-Індійському фронті триватиме затишша і що наступу евразійців слід чекати в Північній Африці. Вийшло ж інакше: Верховне Командування Євразії розпочало наступ у Південній Індії, а Північну Африку залишило поза своєю увагою. Отож треба було переписати один абзац у промові Великого Брата так, щоб він буцімто завбачив справжній хід подій. А от дев'яtnадцятого грудня «Таймс» опублікував планові цифри виробництва товарів широкого споживання в четвертому кварталі 1983 року, який був також шостим кварталом Дев'ятого Трірічного плану. В сьогоднішньому номері наводились дані, скільки їх вироблено насправді, і виявилося, що по всіх видах товарів планове завдання було значно недовиконане. Вінстонові доручалося віправити планові цифри за цифрами виконання. Щодо третьої вказівки — вона стосувалася простенької помилки, яку можна було віправити за дві хвилини. Зовсім недавно, в лютому, Міністерство достатку опублікувало заяву, в якій воно обіцяло («категорично зобов'язувалося» — за офіційною термінологією), що протягом 1984 року норму видачі шоколаду зменшено не буде. Вінстон уже зінав, що наприкінці тижня цю норму зменшать з тридцяти грамів до двадцяти. Треба було лише замінити обіцянку попередженням, що в квітні норму, напевно, доведеться зменшити.

Виконавши ці три вказівки, Вінston прикріпив записані диктотисом виправлення до відповідного номера «Таймса» і заштовхнув їх у пневматичну трубу. По тому майже несвідомим рухом зіжмакав папірці з вказівками, а також свої чернетки і вкинув у дірку пам'яті, де їх пожере полум'я.

Що робиться в невидимому лабіринті, до якого вели пневматичні труби, він не знав у всіх подробицях. Але загальна механіка була добре відома. Як тільки всі виправлення, необхідні в даному номері «Таймса», були зроблені, цей номер передруковували, оригінальні примірники знищувались, а натомість у підшивки вставляли виправлені. Безупинних змін називали не тільки газети, а й книжки, журнали, брошюри, плакати, листівки, кінофільми, звукозаписи, карикатури, фотографії — одне слово, вся література та документація, що мала бодай найменшу політичну чи ідеологічну вагу. Минуле осучаснювали день у день і мало не хвилину за хвилиною. В такий спосіб кожне завбачення Організації можна було підтвердити документальними доказами, і водночас кожний факт, повідомлений у пресі, чи кожну висловлену думку, яка суперечила потребам сучасного моменту, можна було стерти з пам'яті. Вся історія була палімпсестом³, на якому всі давні записи стерто дощенту і поверх них зафіковано нові, що відповідають сучасному моменту. Коли це зроблено, ніяким чином не доведеш, що минуле сфальсифіковано. Працівники найбільшого сектору в архівному відділі міністерства, куди більшого, ніж той, у якому працював Вінston, займалися виключно тим, що вишукували і збиралі всі примірники книжок, газет та інших документів, які підлягали знищенню, бо вже існувала нова інша версія. Номери «Таймса», які через зміну політичної ситуації або через помилкові передбачення Великого Брата були переписані кільканадцять разів, любенько лежали собі в підшивках, позначені старою датою, і спробуймо довести, що це підробка, адже на світі не лишилося жодного примірника справжнього випуску. Книжки теж раз за разом збиралися й переписувалися, щоразу їх передруковували, не зазначаючи, що текст переінакшено. Навіть у письмових інструкціях, які Вінston після виконання якомога швидше кидав у проріз дірки пам'яті, ніколи не зазначалося, прямо чи непрямо, що йому велять учинити підробку: в них завжди йшлося про похиби, друкарські помилки, неточне цитування: все це треба виправити в інтересах істини.

«Але по суті, — думав він, змінюючи цифри Міністерства достатку, — це навіть не підробка. Це тільки заміна однієї безглаздої фантазії іншою». Мало не всі дані, які проходили через його руки, зовсім не відбивали справжнього стану речей, не відбивали навіть у викривленому вигляді, як це часом робить відверта брехня. І планові цифри і цифри виконання були висмоктані з пальця. Часто-густо від тебе чекали, що ти вигадаєш їх сам. Наприклад, Міністерство достатку планувало поширити за квартал сто сорок п'ять мільйонів пар черевиків. Зведення повідомляло, що пошили їх шістдесят два мільйони. А Вінston, коригуючи квартальний план заднім числом, знизив планову цифру до п'ятдесяти семи мільйонів, даючи змогу міністерству заявити, як завжди, що план перевиконано. В кожному разі, цифра шістдесят два мільйони була аж ніяк не правдивіша за п'ятдесяти сім мільйонів чи навіть за сто сорок п'ять мільйонів. Цілком імовірно, черевиків не пошили жодної пари. Ще ймовірніше, ніхто не знав, скільки їх пошило, і нікому не було до цього ніякого діла. Відомо було тільки те, що кожного кварталу на папері виробляли астрономічну кількість черевиків, і водночас майже половина люді в Океанії ходила боса. Такими ж маліймовірними були й інші повідомлювані факти, важливі й неважливі. Дійсність зникала, розчинившись у примарному світі, так що зрештою стало важко визначити, який тепер рік.

Вінston подивився через залу. На протилежному її боці, в такій самій комірчині, як і Вінstonова, старанно працював Тіллотсон, охайній чоловічок з темним підборіддям. На колінах у нього лежала розгорнена газета, а губами він мало не торкався диктотисного мікрофона. З усього було видно, Тіллотсон намагається, щоб ніхто не почув те, що він каже, крім хіба що телекрана. Він підвів погляд, і його окуляри вороже бліснули на Вінstonа.

Вінston майже не знав Тіллотсона, і не мав уявлення, чим він займається. Працівники архівного відділу неохоче розповідали про свою роботу. Серед співробітників, які працювали в цій довгій залі без вікон, з двома рядами комірок, де постійно шелестіли папери й бубоніли голоси, диктуючи в диктотис, було кільканадцять таких, що Вінston навіть не знав, як їх звуть, хоч і щодня зустрічався з ними в коридорах, бачив, як вони несамовитість під час Двох Хвилин Гніву. Він зізнав, що жовтоволоса жіночка в сусідній комірчині день за днем читає пресу, вишукуючи й вилучаючи імена людей, які були ліквідовані й відтак вважалися такими, що ніколи не існували. Це діло було, вважай, якраз для неї: її чоловіка ліквідували років два тому. А трохи далі сидів Емплфорт, чоловік лагідної вдачі, невдаха

³ Палімпсест — рукопис, де старий текст вищерито, а натомість написано новий.

з порослими волоссям вухами; він мав дивовижний талант до римування і вільно водів віршовими розмірами. Йому було доручено виправляти вірші — це називалося створювати остаточний варіант,— які стали ідеологічно шкідливими, але які, з тієї чи іншої причини, доводилося залишати в антологіях. А ця зала, де працювало чоловік п'ятдесяти, була тільки підсекцією, одною, так би мовити, клітиною у величезному складному організмі архівного відділу. Вище, нижче, праворуч, ліворуч працювали тисячі людей, які займалися силою-сильниною справ. Були тут величезні друкарські цехи із своїми редакторами, поліграфістами, досконало обладнаними фотостудіями, де фальсифікували фотографії. Була секція телепрограм зі своїми інженерами, режисерами, десятками акторів, спеціально підібраних за їхній вміння імітувати голоси. Була армія референтів, які складали списки книжок та часописів, призначених до вилучення. Були просторі скринь, де зберігалися виправлені документи, і скринь печі, де нищили оригінали. І, звичайно, були керівні уми, які, залишаючись анонімними, координували всю цю роботу й визначали політичну лінію, що диктувала рішення: цей залишок минулого слід зберегти, цей — фальсифікувати, а цей — знищити так, наче його ніколи й не існувало.

І архівний відділ був зрештою тільки одним з багатьох департаментів Міністерства правди, чиє основне завдання було не перебудовувати минуле, а забезпечувати громадян Океанії газетами, кінофільмами, підручниками, телепрограмами, п'есами, романами; в його компетенції були всі засоби інформації, учебні заклади, видовища — геть усе, від статуї до гасла, від ліричної поеми до біологічного трактату, від букваря до словника новомови. Міністерство повинно було не тільки задовольняти всілякі потреби Організації, а й виконувати ті самі функції на нижчому рівні — задля пролетаріату. В складі міністерства був цілий ряд спеціальних відділів, що відали пролетарською літературою, музику, театром та іншими видовищними закладами. Тут видавали низькопробні газети, в яких не друкували майже нічого, крім спортивної та кримінальної хроніки і передбачень астрологів, друкували сенсаційного змісту романи ціною по п'ять центів, випускали фільми, щедро приперчені сексом, створювали сентиментальні пісеньки — їх компонували механічним способом за допомогою спеціального калейдоскопа, що звався версифікатором. Існувала навіть спеціальна підсекція — новомовою вона називалася «порносек». Ця підсекція спеціалізувалася на порнографії найнижчого гатунку. Її продукція розсідалася в запечатаних пакунках, і членам, що випускали її, було заборонено з нею знайомитися.

Поки Вінстон виконував перші завдання, пневматична труба доправила йому ще три. Але вони були простенькі, й він упорався з ними до двох Хвилин Гніву. Коли Сеанс Гніву скінчився, Вінстон повернувся в свою комірку, зняв із полиці словник новомови, відсунув убік диктопис, протер окуляри і взявся за головне сьогоднішнє діло.

Найбільшою втіхою в житті Вінстона була робота. Переважно монотонна й нудна, але в її загальному потоці траплялися справи такі важкі й складні, що він поринав у них, як математик поринає у вирішення цікавої задачі. Це були ті випадки підробки минулого, які вимагали найвищого фальсифікаторського рівня, і треба було керуватися тільки своїм знанням принципів ангсоца та інтуїцією, що мала підказати, чого від тебе вимагає Організація цього разу. І тут Вінстон показував високий клас. Інколи йому навіть доручали виправляти передові статті «Таймса», написані суцільно новомовою. Він розкрутив паперову трубочку, яку відклав був убік на початку робочого дня. На ній зазначалося:

«Таймс» 3.12.83 повідомила наказ вб наднезад згад неосіб переписати цілковіно кер-
 затвер допідшивання

Старомовою (тобто літературною англійською) це виглядало б так:

Газета «Таймс» від 3 грудня 1883 року виклала зміст чергового наказу Великого Брата в спосіб. Згадано неіснуючих осіб. Перепишіть матеріал цілком і повністю й подайте на затвердження керівництву, перш ніж його буде підшито.

Вінстон прочитав крамольну статтю. Наказ Великого Брата зводився, власне, до похвал на адресу організації, відомої під назвою Плавфорпостач, яка постачала екіпажі плавучих фортець сигаретами та іншими товарами підвищеного попиту. Такий собі Візерс, член Внутрішньої Організації, удостоївся окремої згадки в наказі, і його нагородили Орденом Особливих Заслуг другого ступеня.

Через три місяці Плавфорпостач було ліквідовано невідомо з якої причини. З цього випливало, що Візерс та його співробітники попали в немилість, але жодних повідомлень про це — ні в пресі, ні по телебаченню — не з'явилося. Власне, цього треба було сподіватись, бо людей, звинувачених у політичних злочинах, далеко не завжди віддавали до суду чи

навіть публічно затавровували. Великі перевірки, жертвами яких ставали тисячі людей, показові процеси, під час яких зрадники і думкоzлочинці зізнавались у своїх підих злочинах і після яких їх страчували — таке влаштовувалося не часто: може, раз на два роки. А от те, що люди, які накликали на себе немилість Організації, зникали безслідно, було звичайним явищем. І ніхто не мав ані найменшого уявлення, що з ними сталося. Дехто з них, може, й лишався живий. З-посеред Вінстонових знайомих щезли невідомо куди чоловік тридцять, не рахуючи його батьків.

Вінстон замислено чухав собі носа скріпкою. У протилежній через залу комірці Тіллотсон усе ще потаємно спілкувався з диктописом. На мить він підвів голову, і його окуляри знову вороже збліснули. Вінстон подумав: «А чи не займається часом Тіллотсон тісю самою справою, яку роблю і я?» Що ж, це було цілком можливо. Таке мудре діло не можна довірити одній людині, а створити для цього комісію означало б відкрито визнати факт підробки. Дуже ймовірно, над тим, що буцімто сказав Великий Брат, працює кільканадцять чоловік, і кожен з них пропонує свою версію. А потім якась розумна голова з Внутрішньої Організації вибере одну з цих версій, відредагує її і пустить у хід складний процес перехресних посилань, без яких не обйтися, і зрештою вибрана брехня буде навічно вписана в пам'ять минулого і стане істиною.

Вінстон не здав, чому Візерс зіпав у немилість. Може, його звинуватили в моральному розкладі чи визнали, що йому бракує ділових якостей? Може, Великий Брат просто вирішив позбутися занадто популярного піддеглого? Може, Візерса або когось із його наближених запідоzрили в неортодоксальноті? А може, — і це було найімовірніше пояснення, — його усунули просто тому, що чистки і ліквідація людей стали невід'ємною частиною процесу урядування? Єдиний певний висновок підказували слова «згад неосіб»: це означало, що Візерс уже на тому світі. Коли людину заарештовували, цей факт ще не свідчив, що її постили в розхід. Часом її звільняли, давали рік-два погуляти на волі, а потім страчували. Зрідка бувало й таке, що люди, яких усі вважали давно мертвими, з'являлися наче привиди з могили на якому-небудь процесі; там вони свідчили проти сотні інших і зникали, цього разу назавжди. Але Візерс уже був неособою. Він не існував; він ніколи не існував. Вінстон вирішив, що просто змінити напрям промови Великого Брата буде не досить. Краще переробити її так, наче вона стосувалася зовсім інших речей, не тих, про які Великий Брат говорив насправді. Вінстон міг перетворити промову в звичайну інвективу проти зрадників і думкоzлочинців, але це було б надто очевидною підробкою, а вигадка, як привід для неї, про перемогу на фронті чи про перевиконання Дев'ятої трирічки могла б ускладнити зміну всієї документації. Треба було вифантазувати щось зовсім нове. І раптом в його уяві виник свіжоспечений образ такого собі Огілві, який щойно загинув на фронті геройською смертю. Вже не раз бувало таке, що Великий Брат присвячував свій черговий наказ пам'яті якого-небудь скромного рядового члена Організації, чие життя і смерть виставлялися як приклад гідний наслідування. Цього разу він ушанує героїчну кончину Огілві. Щоправда, Огілві досі не було на світі, але він зараз з'явиться з допомогою кількох друкованих рядків і сфальсифікованих фотографій.

Вінстон подумав хвилину, підсунув до себе диктопис і став диктувати в знайомому стилі Великого Брата, водночас командирському й дидактичному, який легко було імітувати через його манеру ставити запитання і зразу ж на них відповідати. («Які уроки ми здобуваємо з цього факту? Ті самі уроки, які випливають з основних принципів ангсоцу і свідчать...» і т. д. і т. п.).

Коли Огілві минуло три роки, він відмовився від усіх іграшок, окрім барабана, автомата і моделі вертолітота. Коли ж йому минуло шість років, його прийняли в Вивідувачі — на рік раніше, ніж дозволяв статут цієї організації. У дев'ять років він став ватажком загону. В одинадцять виказав Поліції Думки свого дядька, підслушавши розмову, в якій той, на його погляд, висловлював крамольні думки. В сімнадцять Огілві очолив районну організацію Молодіжної Антисексуальної Спілки. В дев'яtnадцять він придумав ручну гранату, яку Міністерство миру взяло на озброєння і яка під час випробування вбила за один раз тридцять одного євразійського полоненого. В двадцять три роки він загинув, виконуючи бойове завдання. Йому було доручено доставити важливе донесення. Він летів над Індійським океаном, і тут на його вертоліт напали ворожі літаки. Він схопив кулемет, як баласт, і вистрибнув з вертолітота в море разом з донесенням. Це була смерть, сказав Великий Брат, якій ми можемо тільки позаздрити. Великий Брат відзначив також моральну чистоту Огілві та його виняткову цілеспрямованість, яку він виявляв усє своє життя. Він не курив і не вживав спиртних напоїв. Розважався лише фізкультурою — щодня вправлявся годину

в спортивній залі. Він заприсягнувся ніколи не одружуватись, бо вважав, що сімейне життя завадить йому цілодобово виконувати свій громадянський обов'язок. У нього була однаєдина тема для розмов — ідейні принципи ангсопу; і однаєдина мета в житті — бити евразійців і викривати шпигунів, диверсантів, думкозлочинців та інших зрадників.

У Вінстона з'явилася думка нагородити Огілві Орденом Особливих Заслуг, але, поміркувавши, він од неї відмовився, бо це вимагатиме забагато перехресних посилань.

Він ще раз глянув на свого суперника, що сидів у протилежній комірчині. Щось переконало його остаточно в тому, що Тіллотсон сушить собі голову над тим самим матеріалом, який опрацьовує і він, Вінстон. Спробуй-но, вгадай, чию версію буде прийнято! Проте Вінстон був глибоко переконаний, що приймуть його. Огілві, який годину тому не існував навіть в уяві, став тепер незаперечним фактом. Його вразила дивна думка: можна створити неживу людину, а живу — ні. Огілві, який ніколи не існував у теперішньому часі, нині існує в минулому, і коли факт підробки буде забуто, він існуватиме так само вірогідно, підтверджений такими ж незаперечними доказами, як і Карл Великий чи Юлій Цезар.

Робочий ранок був у розпалі, коли Вінстон вийшов із комірчини — у вбиральню.

З протилежного кінця довгого яскраво освітленого коридора назустріч йому йшла жіноча постать. То була темноволоса дівчина... Коли вона підійшла більше, він побачив, що її права рука під'язана — здається, не вирізнялася, бо була одного кольору з комбінезоном. Певно, вона покалічила руку, розкручуючи один з великих калейдоскопів, що на них було нанесено сюжетні ходи романів — звична травма у відділі художньої літератури.

Коли між ними залишалося метрів чотири, дівчина спіткнулась і впала доліць. У неї вирвався крик болю. Мабуть, упала вона на пошкоджену руку. Вінстон зупинився. Дівчина підвелася навколошки. Обличчя її сполотніло, а уста тепер здавалися ще червонішими. Вона дивилася на нього благальним поглядом, в якому було більше страху, ніж болю.

Вінстона пройняло дивне почуття. Перед ним був ворог, який хотів його знищити: водночас перед ним була людина, яка страждала від болю і, може, зламала собі руку. Мимоволі він підступив до неї — треба допомогти. Коли вона впала на під'язану руку, його самого наче обпекло болем.

— Ви не забилися? — спітав він.

— То нічого. Тільки болить рука. Але то минеться.

Вона говорила, наче тамуючи серцебиття. І зблідла ще дужче.

— Рука ціла?

— Так, усе гаразд. Трохи заболіла та й уже.

Вона простягнула йому здорову руку, й він допоміг їй підвстися. Обличчя її трохи порожевіло. Видно, оживала.

— То нічого,— повторила вона.— Трохи забила руку. Дякую!

І вона пішла далі швидкою ходою, наче й справді нічого не сталося. Все це тривало не більш як півхвилини. Звичка маскувати свої почуття так, щоб вони не виявилися на обличчі, давно вже стала інсінктивною. До того ж під час цього інциденту Вінстон і дівчина були в полі зору телекрана. Проте він насилу подолав свій подив, бо за дві-три секунди, коли допомагав їй підвстися, вона всунула йому щось у руку. Певна річ, навмисно. Це був маленький плакат згорток. Зайшовши у вбиральню, він поклав його в кишеню, помацав пучками. Це був складений квадратом папірець.

Стоячи біля пісуара, Вінстон спромігся розгорнути його навпомацки. Певно, на ньому щось написано. Він ладен був зайти в одну з кабінок і зразу ж прочитати. Але знов: це була б непростима дурість. Безсумнівно: кабінки туалетів контролюються телекраном пильніше, ніж будь-яке інше місце.

Вінстон повернувся в комірчину, недбало кинув папірець між папери, що лежали на столі, надягнув окуляри й підсунув до себе диктопис. «П'ять хвилин,— сказав він собі.— Щонайменше п'ять хвилин!» Серце билося так гучно, що, здавалось, почують сусіди. На щастя, робота в нього була саме простенька: належало виправити цілий ряд цифр, а це не вимагало пильної уваги.

Хоч що там написано на папірці, але, певна річ, це має політичну вагу. Наскільки він міг судити — існували дві можливості. Одна, набагато ймовірніша, що дівчина, як він і гадав, — агент Поліції Думки. Він не знов, чому Поліція Думки вирішила сконтактуватися з ним у такий спосіб — мабуть, мала для цього причини. На папірці може бути лист погрозливого змісту, може бути виклик до відповідних органів, наказ вчинити самогубство, якася пропозиція, щоб завести його в пастку. Однак була й інша, неймовірна можливість, про яку вперто нашпітував йому внутрішній голос, хоч Вінстон намагався його заглушити. А що

коли цей лист надіслала не Поліція Думки, а якась підпільна організація! А може, Братство таки існує! Може, дівчина його член! Певна річ, думка ця була безнадійно абсурдна, але вона зародилася в його голові зразу ж, коли він відчув у своїй долоні клаптик паперу. Імовірніше пояснення прийшло на думку хвилин через дві по тому. І хоч розум підказував, що папірець несе смерть, він навіть тепер не хотів цьому вірити, все чіплявся за соломинку надії; серце гупало в грудях, і диктуючи в диктопис свої цифри, він насили стримував тремтіння голосу.

Зрештою робота була зроблена; Вінстон скрутів аркуші рулоном і вкинув у пневматичну трубу. Минуло пісм хвилин. Він поправив на носі окуляри, зітхнув і присунув до себе новий стос паперів. Нагорі лежав папірець. Вінстон розправив його. На ньому було написано великими незграбними літерами:

«Я ТЕБЕ КОХАЮ»

Він був такий ошелешений, що завмер на кілька секунд, замість того, щоб відразу викинути інкримінуючий папірець у дірку пам'яті. І перш ніж викинути, піддався спокусі й прочитав написане ще раз, аби переконатися, що ці три слова йому не привиділись, хоч і чудово знов, як небезпечно виявляти підвищений інтерес до буцімто випадкового клаптика паперу.

До перерви Вінстон працював на превелику силу. Мало того, що він не міг зосередити свою увагу, обробляючи нецікаві матеріали,— йому ще доводилося приховувати від телекрана своє збудження. Нутро у нього горіло, наче він наковтався вогню. Обід у задушливій атмосфері залюдненої, сповненої галасу Ідалні був мукою. Він сподівався, що залишиться сам на сам із своїми думками, але, як на лихо, до нього підсів цей йолоп Парсонс — запах його поту забивав навіть сморід рагу — і ну базікати про те, як вони готуються до Тижня Гніву. Особливо захоплено він розводився про зроблену з пап'є-маше голову Великого Брата два метри завширшки — її виготовував загін Вивідувачів, який очолювала його, Парсонса, дочка. За гулом голосів Вінстон чув балаканину Парсонса через п'яте-десяте, і йому часто доводилося перепитувати. Один раз пощастило вгледіти дівчину: вона сиділа в протилежному кінці Ідалні з двома дівчатами. Очевидно, вона його не бачила, і він більше не дивився в той бік.

Після перерви йому трохи полегшало. Пневматична труба приставила на його стіл дуже складний матеріал: його обробка вимагала кілька годин, тож довелося забути про все інше. Треба було сфальсифікувати виробничі дані дворічної давнини, щоб дискредитувати видатного функціонера Внутрішньої Організації, який тепер впав у немилість. У цьому Вінстон набив собі руку, й він спромігся викинути собі з пам'яті дівчину — не згадував про неї цілі дві години з лишком. А потім її обличчя знову виринуло перед його очима, і йому нестерпно закортіло усамітнитися. Інакше він не зможе обміркувати ситуацію. Сьогодні він мав за графіком провести вечір у Храмі Культури. Він заскочив у Ідалні, проковтнув вечерю, таку ж несмачну, як і обід, і поспішив у Храм. Там відбув комедійне засідання так званого «дискусійного клубу», зіграв дві партії в пінг-понг, вихилив кілька чарок джину, посидів півгодини на лекції на тему «Як ставиться ангсоц до шахів». Душа його знемагала від нудьги, але цього разу він подолав спокусу дременути з Храму. Слови «Я тебе кохаю» сповнили його бажанням вижити. Попастися на такій дрібниці було непростимо дурістю. І тільки повернувшись додому о двадцять третій годині, вкладши в ліжко і вимкнувши світло, він відчув себе в безпеці від телекрана (з умовою, що лежатимемо мовчки) і дав волю думкам.

Треба було вирішити одну важливу проблему: як зв'язатися з дівчиною і влаштувати з нею побачення. Підозри, що буцімто вона хоче заманити його в пастку, вже розвіялися. Він знов, що це не так, бо бачив: вона була сама не своя, коли сунула йому записку. Очевидячки, душа її сховалася в п'яти. Та це й не дивно. Йому навіть на думку не спало, що краще дати їй відкоша. А ще п'ять днів тому він хотів був розтрощити її голову каменюкою. Та це тепер байдуже. Він думав про її голе юне тіло, яке колись привиділося йому уві сні. А він, бач, вважав, що вона така, як усі. — дурепа, що голова в неї напхана брехнями та люттю, а лоно холодне як крига. Від думки, що він може її втратити, що її біле юне тіло може вислизнути з його рук, його затрусило наче в пропасниці. Найбільше він тепер боявся того, що, коли не зустрінеться з нею притлом, вона, чого доброго, візьме й передумає. Але побачитися з нею віч-на-віч буде страшенно важко. Наче зробити хід шаховою фігурою, коли тобі оголошено мат. Куди не поткнешся, скрізь на тебе дивиться телескран. Прочитавши записку, він одразу, за п'ять хвилин, перебрав усі можливі способи сконтактуватися з нею; але тепер,

маючи час, він став обмірковувати їх один по одному, наче оглядав викладені в ряд на столі інструменти.

Очевидно, така зустріч, яка відбулася між ними сьогодні, вже не повториться. Якби вона працювала в архівному відділі, це можна було б зробити досить просто, але він мав дуже приблизне уявлення, де містився відділ художньої літератури, а піти туди так, без приводу, було ризиковано. Якби він знов, де вона живе і коли закінчує роботу, то міг би перестріти її по дорозі додому, а зачекати її біля виходу і піти слідом за нею було небезпечно, бо якщо він тинятиметься під міністерством, це відразу помітять. Не могло бути й мови про те, щоб послати їй листа. Таємниці листування не існувало в принципі, бо всю кореспонденцію на пошті відкривали й прочитували. Листів, по суті, майже не писали. Якщо треба було щось комусь повідомити, для цього продавалися поштові листівки з набором друкованих фраз — лишалося тільки викреслити непотрібні. В кожному разі, він не знов імені дівчини, не кажучи про адресу. Зрештою він вирішив: найбезпечніше місце — Ідалія. Якщо вона сидітиме сама за столиком десь посередині кімнати, не надто близько від телекрана, і кругом гомонітимуть люди — якщо такі сприятливі обставини триватимуть, скажімо, півхвилини, то можна буде обмінятися кількома словами.

Наступний тиждень він прожив, як у кошмарному сні. Назавтра вона з'явилася в Ідалії тільки тоді, коли він виходив: уже пролунав свисток — сигнал, що перерва скінчилася. Мабуть, її перевели на другу зміну. Вони пройшли одне повз одне, не обмінявшись поглядом. Наступного дня вона прийшла в Ідалію, як завжди, але сіла з трьома дівчатами і якраз під телекраном. Потім три дні підряд — то були жахливі дні — вона взагалі не з'являлася. І мозок його, і тіло стали нестерпно чутливі, наче оголені, так що кожен рух, кожен звук, кожний контакт з людьми, кожне слово, яке доводилося вимовити чи почути, завдавали йому страшенної муки. Її образ переслідував його навіть уві сні. Протягом цих днів він не розгортає щоденника. Якщо знаходив рятунок, то тільки в роботі: в процесі роботи йому часом щастливо забутися хвилини на десять. Він не мав жоднісінського уявлення, що з нею сталося. І ніяк було про це довідатися. Може, її ліквідували; може, вона наклала на себе руки; може, її перевели кудись на край Океанії. А найгірше і наймовірніше пояснення — може, вона просто передумала і вирішила його уникати.

На четвертий день вона з'явилася знову. Її рука була вже не підв'язана, натомість зап'ясток був обліплений пластирем. З великої радості він, забувши про обережність, уп'явся в неї очима на кілька секунд. Наступного дня йому мало не пощастило заговорити з нею. Коли він зайдов у Ідалію, вона сиділа за столиком далеченько від стіни і до того ж сама. Перерва щойно розпочалася, і Ідалія була ще не залюднена. Черга посувалася, і Вінстон майже дійшов до прилавка, коли сталася двохвилинна затримка; хтось попереду засперечався: мовляв, йому не дали належну таблетку сахарину. Коли Вінстон узяв свою тацю і рушив до столу, за яким сиділа дівчина, вона ще була одна. Він ішов до неї, а відвідувався в дальший за нею столик, наче шукав місця там. Лишалося метрів три. Ще дві секунди, і він діде до її столика. І тут позаду пролунав голос: «Сміте!» Він удав, що не чус. Його погукали гучніше: «Сміте!» Нічого не вдіш. Він обернувся. Білявий тупоголовий молодик по імені Вілшер, якого він майже не знов, усміхаючись, запрошуваючи його до свого столика — там лишалося вільне місце. Відмовитися було ризиковано. Тепер, коли його погукали, він не міг піти і сісти навпроти самотньої дівчини. Це відразу б упало в око. Він сів, приязно усміхаючись. Дурнувате обличчя блондини розплівлося в привітній усмішці. Вінстон знову, як він розчертлює сокирою голову цього кретина. Минуло дві хвилини, і за столиком дівчини не лишилося жодного вільного місця.

Але ж вона, певно, бачила, як він прямував до неї, і, мабуть, зрозуміла його намір. Наступного дня він постарається прийти раніше. Ага, так і є! Вона сиділа майже на тому самому місці її знову сама. Перед ним у черзі стояв жвавий, схожий на жучка, чоловічок, плосколицій, з підозріливим поглядом маленьких очиць. Коли Вінстон узяв з прилавка свою тацю, то побачив, що чоловічок прямує до столика, за яким сиділа дівчина. Знову невдача! За дільшим столиком було вільне місце, але щось у вигляді чоловічка підказало Вінстону, що той полюбляє комфорт і воліє сидіти там, де людей найменше. Вінстон ішов слідом з труdkою криги в серці. Йому треба сісти віч-на-віч із дівчиною, інакше діла не буде. В цю мить — гуп-бах — чоловічок опинився навкарачках, його таця полетіла додолу, підлогу потекли два потоки — супу й кави. Він звівся на ноги й люто зиркнув на Вінстона — явно підозрюючи, що той перечепив його. Але все влагодилося. За п'ять секунд Вінстон, тамуючи калатання серця, сидів за столиком дівчини.

Він не глянув на неї. Звільнив тацю і швидко почав їсти. Вкрай важливо було заговорити відразу, перш ніж до них підсяде хтось третій, але мову йому відібрало від страху. З того дня, коли вона зробила крок до зближення, минув уже тиждень. Мабуть, вона передумала! Напевно вона передумала! Неможливо, щоб ім пощастило домогтися свого. У справжньому житті такого не буває. Чого доброго, він би й не заговорив, побоявся б заговорити, якби цієї миті не побачив Емплфорта, поета з волохатими вухами, який, накульгуючи, чвалав поміж столиками, шукаючи вільного місця. При всій своїй поетичній неуважливості Емплфорт ставився до Вінстона з симпатією: якби він угадів його, то напевно сів би за цей столик. Тож для розмови лишалися лічені секунди. Вінстон і дівчина зосереджено розправлялися із своїми порціями — сьогодні на обід було квасолеве рагу зовсім рідкої консистенції, мало не юшка. І Вінстон заговорив упів голоса. Ні він, ні вона не підводили очей — зосереджено съорвали ріденське місиво і поміж ковтками тихо й безвиразно обмінювалися короткими фразами.

- Коли ви виходите з роботи?
- О вісімнадцятій тридцять.
- Де ми можемо зустрітися?
- На площі Вікторі, біла пам'ятника.
- Там скрізь телеекрані.
- То нічого, якщо в юрбі.
- Ви подасте знак?
- Ні. Не підходьте до мене відразу. Почекайте, доки я заглиблюсь у натовп. І не дивіться на мене. Тримайтесь поблизу.
- О котрій годині?
- О дев'ятнадцятій.
- Гаразд.

Емплфорт не побачив Вінстона і сів за інший столик. Дівчина хутко дообідала й пішла, а Вінстон посидів ще трохи, викурив сигарету. Більше вони не розмовляли і навіть не подивилися одне на одного, наскільки це було можливо, сидячи за одним столом одне проти одного.

Вінстон прийшов на площу Вікторі до призначеного часу. Обійшов постамент величезної колони з канелюрами⁴, на вершині якої статуя Великого Брата дивилася на південь у небо, де він у битві за Злітно-Посадочну Смугу Номер Один розгромив полчища евразійських літаків (кілька років тому літаки були східноазійські). Перед колоною, там, де починалася вулиця, стояла кінна статуя і вважалося, що то Олівер Кромвель. Уже п'ять хвилин на восьму, а дівчини немас. І Вінстона знову пойняв страх. А що коли вона не прийде? А що як вона передумала? Він подався на північний бік площі й трохи втішився, упізнавши колишню церкву святого Мартіна, чиї дзвони, коли у неї були дзвони, ви-дзвонювали «Віддай мої три фартинги». Раптом він побачив дівчину — вона стояла під цоколем колони і читала (чи здавала, що читає) плакат, який сповивав колону по спіралі. Підійти до неї зараз було небезпечно. Треба поочекати, доки збереться більше люду. Навколо підніжжя було встановлено кілька телеекранів. Але цієї миті на площі знявся галас, залунали вигуки, і з вулиці, що вела ліворуч, почувся гуркіт ваговозів. Усі побігли в той бік. Дівчина прослизнула між левами, встановленими під цоколем колони, й поспішила за юрбою. Вінстон подався слідом. Люди збуджено гомоніли: привезли евразійських полонених.

З південного боку площі зібралася велика юрба. Вінстон, який за звичайних обставин тримався подалі від усіх зборищ, цього разу став, працюючи ліктями, протискуватися, лізти у саму гущу натовпу. Скорі опинився майже поряд з дівчиною, але дорогу йому заступив опасистий прол і майже така сама опасиста жінка, мабуть, його дружина — тіла їхні утворили, здавалося, суцільний мур. Вінстон повернувся боком і, напруживши всі свої сили, втиснувся між них плечем. Міцні стегна здушили його живіт так, що, здавалося, почавили всі нутроці. Зрештою він протиснувся, обливаючись потом, і опинився поряд з дівчиною. Вони були поруч, але дивилися прямо перед собою.

На площу виїздила довга колона машин. На розі вулиці вишикувалася сторожа з безвиразними обличчями, озброєна автоматами. В кузовах машин тісно сиділи навпочіпки товстоліці хлопці в подертій зеленкуватій формі. Їхні східні обличчя сумно, без усікого

⁴ Йдеться про колону посеред Трафальгарської площі Лондона із статуєю адмірала Нельсона на честь переможної битви при Трафальгарі (1805).

інтересу дивилися на навколоїшній світ. Коли машину підкидало,чувся брязкіт металу: всі полонені мали на ногах кайдани.

Машина йшла за машиною, і з кожної визиралі сумні обличчя. Вінстон знов звісив це, але бачив їх тільки вряди-годи. Його плече притиснулося до плеча дівчини, і його рука по лікоть теж притиснулася до її руки. Її щока була так близько, що він відчував її тепло. Дівчина зразу ж скористалася нагодою, як і він у Ідельні. Вона замуркотіла тим самим безвіразним голосом, стиснувши губи, замімрила так тихо, що її слова заглушив галас юрби і гуркіт машин.

- Ти мене чуєш?
- Чую.
- Можеш звільнитися в неділю?
- Можу.
- Тоді слухай уважно. І запам'ятовуй. На вокзалі Педдінгтон сядеш на поїзд...

З точністю воєнної диспозиції — що здивувало його — вона виклада маршрут. Півгодини поїздом; від станції повернути ліворуч; два кілометри дорогою; фіртка без верхньої планки; стежка через поле; порослий травою путівець; доріжка між кущами; сухе, поросле мохом дерево. Наче в голові у неї була карта.

- Запам'ятаєш все? — стиха запитала вона зрештою.
- Так.
- Повернеш ліворуч, потім праворуч, потім знову ліворуч. і фіртка без верхньої планки.
- Так. Коли саме?
- Близько п'ятнадцятої. Може, тобі доведеться почекати. Я прийду іншою дорогою. Ти все запам'ятаєш?
- Так.
- Ну то йди звідси. Та швидше.

Він і сам знов, що треба тікати. Але вибратися з людської тисняви було неможливо. Машини проїздили одна за одною, а натовп знай витрішався на них. Спочатку пролунало кілька свистків, та виявилось, свистіли тільки члени Організації, і їх ніхто не підтримав. Людям було просто цікаво подивитися на вихідців з іншого світу. Чужинці, чи то з Євразії, чи то з Східазії, здавались чудернацькими звірами. Звичайний громадянин ніколи не бачив чужинців на живі очі, крім хіба що військовополонених, та і їх тільки мимохідь. І ніхто не знов, куди вони діваються. Кількох вішали як воєнних злочинців; інші ж просто зникали, мабуть, їх розміщали в тaborах примусової праці. Кругловиді східні обличчя змінилися обличчями більш європейського типу, немитими, бородатими, виснаженими. З-над порослих щетиною вилиць їхні очі ззоралися з очима Вінстона — часом у них світилася дивна напруженна увага — і зникали. Ось і кінець колони. В останній машині Вінстон побачив літнього чоловіка. Обличчя його заросло патлами сивого волосся, він стояв, випроставшися і скрестивши перед собою зап'ястки, наче звик до того, що їх зв'язують. Ще хвилина, і Вінстонові доведеться розлучитися з дівчиною. Але в останню мить, перш ніж вибратися з юрби, її рука намацала його руку й швидко її потиснула.

Іхні руки з'єдналися не більш як на десять секунд, а йому здалося, що на добру годину. Він устиг вивчити її руку до найменших подробиць. Обстежив довгі пальці, гарні нігти, натруджену долоню з рядком мозолів, ніжну шкіру під зап'ястками. Він так вивчив руку на дотик, що зміг би впізнати її навіч. І раптом йому спало на думку, що він не знає, які в неї очі. Мабуть, карі. Хоча у темноволосих людей очі часом бувають сині. Повернути голову й подивитися на неї — було б непростимою дурістю. Стискаючи руки, невидимі в тисняві людських тіл, вони вступили перед себе, і замість очей дівчини на Вінстона крізь сиві патли дивилися сумні очі літнього полоненого.

Терех Олександр Іванович (нар. 1928 р.) — перекладач, член Спілки письменників СРСР. У його перекладі вийшли твори Дж. Джойса, Ч. Діккенса, Д. Голсуорсі.

Орвелл і Федеративна Республіка Німеччини: ідентифікація-контроль-маніпуляція. — Франкфурт-на-Майні: Марксістичні блеттер, 1984.

СЛІДАМИ ОРВЕЛІВСЬКОГО БУМУ

Ця книга становить собою збірку статей авторитетних публіцистів і вчених, які поставили собі за мету з'ясувати з марксистських позицій економічну і політичну ситуацію, що склалася у ФРН у зв'язку з так званим бумом Орвелла.

У романі з короткою назвою «1984», випущеному 1949 року, англійський письменник Джордж Орвелл виклав свої сумні й пессимістичні пророцтва щодо майбутнього людства, котрі мали збутися, за його прогнозом, вже через три десятиліття з лишком. Смертельна загроза для людства, прогонував він, прийде зі Сходу, від тоталітарної держави, яку створила панівна еліта, щоб, спираючись на найновіші досягнення науки і техніки, підкорити своїм егоїстичним інтересам усі сфери суспільного життя, а «вільного індивіда» розчинити в аморфному колективі, перетворивши його на слухняну марионетку, котра після відповідної «обробки» аплодувала б своєму гниблению.

У період загострення міжнародного становища роман був піднятий на щит агресивними колами імперіалізму США і Західної Німеччини. «Загроза зі Сходу» була на часі — політика гонки озброєнь потребувала «переконливого» обґрунтування. Невдовзі тираж «бестселера віку» сягнув понад 20 мільйонів примірників, не рахуючи багатомільйонних перекладних тиражів у Західній Німеччині. До цього нестримного книжкового потоку приєднується безліч різноманітних «досліджень» про самий роман та його автора; для широкого читача друкується величезна кількість дешевих дрібних виробів на зразок «Орвелл-картки», «Орвелл-календаря», «Орвелл для школярів», «Орвелл для студентів» тощо. У масоване рекламно-пропагандистське шоу включилися радіо і телебачення, які день у день настирливо навіювали публіці думку про те, що Орвелл — найбільша зірка на літературному небосхилі «вільного світу», а його роман, в якому вбачали лише антирадянське спрямування, — найвища духовна цінність західної культури.

Ось у такій атмосфері і вийшла друком у видавництві Компартії Західної Німеччини ця збірка. Слід сказати, що автори її, відштовхуючись від окремих мотивів роману «1984», виходять далеко за межі орвеллівського буму.

Уже в першому розділі книги подається розгорнута картина справжніх, а не вигаданих причин загрози для людства і вказується вірна, а не фальшиві адреса, звідки дійсно виходить ця загроза — агресивна політика імперіалістичних кіл Західної.

У збірці на широкому фактичному матеріалі розгортається переконлива панorama негативних соціальних наслідків капіталістичного застосування комп'ютерної техніки: на підприємствах ФРН, у редакторській справі, в галузі журналістики, в керівному апараті, а також у сфері надомної праці. Найбільш трагічні з них — це стрімке зростання безробіття та шалена інтенсифікація праці, що руйнують і калічать людину фізично і морально. Тут-таки детально обговорюється стратегія профспілок ФРН в їхній боротьбі з цими потворними явищами.

Автори наводять безліч фактів застосування комп'ютерної техніки в апараті державної влади ФРН з метою тасмного підслухування і стеження за населенням. Ніби ілюструючи роман Орвella, вони докладно розповідають про структуру державного репресивного апарату і його виключну оснащеність найновішими комп'ютерними системами, які дозволяють накопичувати у машинній пам'яті найдокладніші дані стосовно багатьох мільйонів громадян ФРН — від народження до смерті. Цей репресивний апарат влучно називають «холоднокровним комп'ютерним фашизмом».

Один з розділів присвячений докладному аналізові спеціальної комп'ютерної техніки, котра застосовується у сфері дозвілля з метою маніпуляції громадською думкою у бажаному для уряду напрямі.

Обговорюється, здавалось би, суто технічне питання: винахід скловолокна і створення на його основі так званого проекту БІГФОН — системи, яка значно підвищує технічні можливості відеотелевізійних систем, а також телефонної і відеотелефонної мережі. Автор статті Клаус Бетц стурбовано застерігає, що застосування такої універсальної високоефективної інформаційної техніки означає тотальне підпорядкування всіх сфер життя суспільства вузькоєгоїстичним інтересам панівного класу, тобто на наших очах постає

нова, надзвичайно небезпечна система гноблення і придушення людини, яка вже дістала назву електронно-інформаційного імперіалізму, або електронного тоталітаризму.

У підрозділі «Сколоволокно у стратегії НАТО» звертається увага, зокрема, на той факт, що у центрах НАТО відразу ж зацікавилися сколоволокнистими засобами зв'язку, які виявилися абсолютно невразливими до дії електромагнітних імпульсів (результат атомного вибуху), тоді як усі інші традиційні засоби зв'язку в цих умовах умить виходить з ладу.

Майже всі статті збірника так чи інакше торкаються класового аспекту науково-технічної революції у буржуазному суспільстві. На великому матеріалі з сучасної дійсності ФРН автори показують, наскільки згубним для широких народних мас може стати застосування найновіших (по суті найпрогресивніших) досягнень науки і техніки за обставин, коли це застосування переслідує лише одну мету — одержання нечуваних досі надприбутків.

Надія БЕЛАШОВА,
зав. кафедрою іноземних мов, в. о. професора
Київського державного інституту культури
ім. О. С. Корніачука

A Stirring View of Life in 1984
Forbidden Love, , Fear, Violence

1984

A Novel by
GEORGE ORWELL

A SIGNET BOOK
Complete and Unabridged

ОРВЕЛ І НОВІ ЛУДИТИ

У центрі уваги виданої у Франкфурті-на-Майні книги «Орвелл і Федеративна Республіка Німеччини: ідентифікація-контроль-маніпуляція» — питання: до якої міри справдилися передбачення Джорджа Орвелла, наскільки точно змальований ним тоталітарний кошмар відповідає нинішній ситуації у Федеративній Республіці Німеччини? І — ширше: які соціальні наслідки і яка мета науково-технічного розвитку, чим живе високорозвинений Захід у добу НТР...

Кінець вісімдесятих років у ФРН. Крім інших характерних особливостей часу, вони відзначаються цілковитим вторгненням інформаційної і комп'ютерної техніки у виробничу сферу, громадське життя, побут. Природний хід науково-технічного розвитку? Але чому ж тоді так різко виступають проти цього прості люди — ті, хто своїми руками і своїм розумом творять суспільний прогрес?

Спеціалісти однієї західнонімецької фірми, яка обслуговує комп'ютери, підрахували, що нині можливості застосування комп'ютерної техніки у виробництві використовуються лише на п'ять процентів, але

до 2000 року кожен другий робітник або службовець повинен буде мати справу з мікроелектронікою. Це значить, що він

стоятиме перед вибором: втратити роботу чи надоганяти технічний прогрес і оволодіти новою спеціальністю. Адже лише в галузі адміністративного управління впровадження мікроелектроніки вивільнить майже третину робочих місць. Чи ж усі матимуть змогу переучуватись, чи кожному дозволить це сімейний стан, кошти, здоров'я, просто вік?

Поширення комп'ютерної техніки часто сприймається на Заході вороже. Насамперед тому, що зростає так зване технічне насильство, зникає творчий характер праці. Знищенню духовного начала стає характерним для все ширшого кола професій.

Парадоксально простий аргумент наводить на користь цього явища відомий теоретик капіталістичної господарської політики і, як твердять, улюблений усіх міністрів господарства ФРН — професор Герман Кан, керівник Гудзонівського інституту в США. Демонструючи добре знання Гегеля, він твердить, що у знищенні старих професій, старих будівель, установ, фірм, старих професійних прийомів, ландшафтів і взагалі навколошнього середовища полягає діалектика розвитку. Нікуди від цього не втечеш, переконує Кан, і чинити опір тут даремно. Професор закликає «підкоритися необхідності оновлення». Проти нового, звісно, ніхто не заперечує. Питання в іншому: чому це оновлення згубно впливає на особистість і погіршує становище трудящих?

На руйнування творчого начала в праці виділено 100 мільярдів марок — стільки коштує програма впровадження в країні нової технології в галузі комунікації та інформації. Щоб запобігти масовим протестам, широко сповіщається, що питання буде винесене на обговорення громадськості (власне, один з його аспектів: кабельна мережа і політика засобів масової інформації). Проте підтасовка з'ясовується тут швидко. Революція в галузі комунікацій ніколи не затівалася б заради мас-медіа, це кожному зрозуміло. Телепрограми використовують лише незначну частку потужності кабельної мережі, що насправді потрібна передусім для здійснення зв'язків між підприємцями, споживачами і фірмами, для контролю за персоналом підприємств і «електронної роботи вдома», для рационалізації виробництва, обліку, а також тотального стеження за громадянами. Все це не має нічого спільного з інтересами трудящих, яких закликають до «прогресивної комунікативності» за їх власний рахунок. За формою — начебто науково-технічний про-

грес, за змістом — засіб збільшення експлуатації. Обстоюючи форму як зміст, міністр пошити Шварц-Шіллінг висуває три тези «за»: «комунікативне суспільство», на його думку, надає більше можливостей для демократії і свободи; «комунікативне суспільство» сприяє соціальній справедливості; нові комунікативні технології принесуть більше зручностей кожному.

Можливо, міністр і має рацію, але тільки в тому розумінні, що саме посилення експлуатації революціонізує свідомість експлуатованого. Але ж міністр не це мав на думці. Міністр відверто кривив душою, не маючи можливості за службовим становищем розповісти, скажімо, про такі «можливості демократії», як служба МАД, що збирає відомості про десятки тисяч прогресивно настроєних громадян, або Кельнське федеральне бюро громадянської служби, яке продовжує поповнювати свої 350 тисяч досьє на тих, хто відмовився від служби в армії. «Розквіту демократії» в країні також «сприяють» так звана «заборона на професії», перевірки на благонадійність і прослуховування телефонів. Треба сподіватися, що з впровадженням нової технології «важка праця» властей з метою «забезпечення демократичних свобод» значно полегшиться, тому що одночасно обмежується право на демонстрації (нова технологія вимагає дисципліни!), проводиться облік громадян через введення перфокартних посвідчень, а також тотальне «просвічування» через величезні централізовані банки даних.

З новою електронною технологією підприємці пов'язують нові надії на деконсолідацію трудящих. Важливою рисою «комунікативного суспільства» буде високий рівень децентралізації та індивідуалізації. На думку Шварца-Шіллінга, це забезпечить «відкриття шансів» для кожного. Міністру, звичайно, не зрозуміти цинізму своїх слів стосовно 2,5 мільйона безробітних, що втратили роботу через впровадження комп'ютерів, роботів, електроніки.

Ні, доки збільшення прибутків залишається головним законом економічного розвитку, рівність шансів і справедливість, як і будь-яка програма боротьби з безробіттям, залишаться урядовим блефом! Страх людей перед наступом механізмів мав обмежений характер, коли ці механізми були тільки виконавцями. Та електроніка змінила функцію машини. Нині йдеться про системи, котрим під владне те, що людина завжди сподівалася залишити за собою — функції планування й управління. Так капіталізм породив ще одне нерозв'язне для нього протиріччя. З одного боку, зростає кількість «зайвих» людей, що не мають засобів до існування. З іншого — ті самі машини, які витіснили людей, дозволяють створювати дедалі більше товарів, хоч і потребних суспільству, але недоступних для споживача.

Нова технологія дає змогу значно збільшити продуктивність праці — і в цьому її головна притягальна сила для підприємця. Вона заощаджує і робочу силу, і засоби виробництва — матеріальні, енергетичні та інші. Разом з тим на якісно новий рівень підноситься організація самого виробничого

процесу. Якщо нині у ФРН близько 75 процентів трудящих працюють на звичайному устаткуванні і лише чверть — на автоматичних установках, то найближчим часом це співвідношення стане зворотним. Обстеження, що провадилися кілька років тому на 934 підприємствах металургійної промисловості, де зайнято від 500 до 2 тисяч і більше чоловік, показали, що ЕОМ застосовували 81 процент підприємств. Рационалізації підлягають насамперед планування й управління. Поєднуючи різні процеси й операції, зв'язані з обробкою даних, ЕОМ органічно входить у інформаційну структуру підприємства. Завдяки централізації банків даних та їх об'єднаній обробці поєднуються числові комплекси оперативного рівня, пов'язані з розрахунковою справою, виробництвом, збутом, обліком кадрів тощо. Це характерно для підприємств автомобільної, машинобудівної, електротехнічної галузей промисловості ФРН.

Іншим прикладом виробничого застосування комп'ютерів є так звана «електронна робота вдома».

Коли чуєш слово «надомники», пише західнонімецький публіцист Гаррі Ебінгер, одразу постають в уяві образи жінок з далекого баварського села, що сидять довкола великого столу в теплій домівці і роблять різдвяні іграшки. Казки давнього і недавнього минулого додають цим образам настальгічного флеру.

Зовсім інше — сучасна «електронна робота вдома». Коли з'явилися перші комп'ютери, про це не могло бути й мови. Громіздкі, незручні у користуванні, вони потребували спеціальних приміщень, багатьох фахівців. Виконували вони насамперед архівні й сортувальні функції. Такі ЕОМ встановлювалися хіба що на великих підприємствах, у престижних інститутах. І що дуже важливо — вони не вміли працювати на відстані. Розвиток мікроелектроніки дав змогу встановити термінали, тобто ділянки введення й одержання інформації, безпосередньо на робочих місцях і, отже, охопити ними всіх абонентів одного підприємства. Вигідно. Зручно. Якийсь підприємець у галузі хімічної промисловості ФРН підрахував: лише внутрішній обмін документацією між 52 тисячами працівників становить на рік 30 мільйонів аркушів (майже 5 тисяч тонн паперу) і коштує десь 300 мільйонів західнонімецьких марок. Застосовуючи ЕОМ, можна заощадити понад 50 процентів цих витрат.

Нова система пов'язує в єдиний ланцюг будь-яку кількість необхідних виробництву об'єктів, аж до засобів масової інформації. Одночасно з забезпеченням виробничого процесу ЕОМ почала виконувати і функції контролю. Підприємець дістас змогу керувати персоналом цілодобово, оптимально розташувавши робочі місця. Відділення великих фірм становлять тепер єдине ціле з центральним бюро, одночасно різко зменшується кількість управлінського апарату. Виникає додаткове джерело прибутку — послуги в сфері зв'язку та інформації.

Але повернімося до надомників. Характер цієї роботи рутинний, одноманітний, на неї

згоджуються найчастіше жінки, які мають малих дітей. Як показала практика концерну «Сіменс», успішно можуть працювати вдома програмісти. Не кажучи вже про секретарок і друкарок.

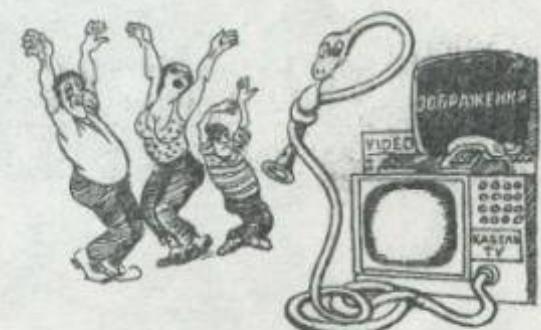
З першого погляду створюється враження, що концерни йдуть назустріч своїм співробітникам, полегшуючи їм життя та працю. Але не видно радості на обличчях тих, хто підписав такі контракти. Реклама сповіщає, що співробітник сам встановлює собі час роботи, а для підприємства важливо тільки, щоб вона була виконана. Зазначається, що, як правило, робочий час «надомників» триває з 10-ї до 13-ї і з 19-ї до 21-ї години, «що зручно матері, яка виховує дитину».

Але ось що розповідає жінка, яка працює з ЕОМ вдома: «Я складаю договір на 8 годин роботи щоденно. Але це швидко забувається. Працюю з 8-ї до 13-ї години, ім, потім працюю знову з 13.30 до 16.30, роблю півгодинну перерву, і знову працюю з 17-ї до 24-ї години. І так більшість тих, хто працює вдома, кого я знаю». Образ, далекий від баварських казок.

Праця з ЕОМ у дома — це нове слово капіталістичної експлуатації, вона дозволяє ще більше інтенсифікувати робочий процес і вичавити з робітника додатковий прибуток. Співробітника в його власному помешканні відривають не лише від колег по роботі, від профспілкового і робітничого руху, а й від власної родини. До того ж «надомники» беруть участь у прихованому фінансуванні підприємства, сплачууючи за використану електроенергію, приміщення для машин та їх обслуговування, отже заощаджуючи відповідні кошти і сили підприємцю.

Разом з тим, праця вдома — це тенденція в економічному житті не тільки ФРН, а й інших капіталістичних держав. За американськими прогнозами, щонайменше 20 процентів робочих місць, пов'язаних з електронікою, будуть розташовані вдома. Чуються заяви західнонімецьких підприємців про те, що вони ладні перевести на домашній режим до 75 процентів працюючих. Як бачимо, підприємці йдуть на це аж надто охоче...

Незважаючи на те, що співробітники працюють вдома, тобто за межами підприємства, контроль за їх роботою зріс. Тепер він став анонімним і напрочуд нагадує картини, змальовані Орвеллом. Навіть висловити протест ні кому, машина реєструє будь-яке порушення договору і сама спові-

—А ну погляньмо, як граються наші малюки?!!!

щає про штраф чи звільнення. Відчуття постійного контролю стало невід'ємною частиною робочої атмосфери. Інші характерні особливості — зменшення навантажень на м'ялову систему при одночасному прискоренні темпу роботи; зростання одноманітності і, природно, збільшення психічних навантажень: соціальна ізоляція. Нова техніка спричинилася до появи ще одного феномена — вайстрашного і найжорстокішого для трудящих — економічного зростання без збільшення числа робочих місць. У ФРН тільки серед управлінського персоналу до 1990 року зникне 1,5 мільйона робочих місць. Заміна старого устаткування мікропроцесорами в промисловості загрожує ліквідацією 700 тисяч робочих місць. Переїхана більшість у радах підприємств упевнена, що кількість працюючих буде зменшуватися незалежно від економічної кон'юнктури. Але говорити про це у «вільному, демократичному суспільстві», де всі мають «рівні шанси», непристойно. Так вважає Ханс-Альбрехт Бішофф — директор відомої фірми БАСФ. Людина ніколи не стояла у центрі виробництва, твердить він, там стоїть продукція, економічний успіх. Якщо функції бухгалтера краще виконує машина, людину належить звільнити. Люди-

на, як така, — ніщо для виробництва, важлива тільки функція, яку вона виконує. Щоправда, додає він, це звучить жорстоко.

«Ворог робітника не в комп'ютері, а на поверхні шефа» — це твердження зрозуміле кожному. Робітники вимагають відхилені нову технологію, котра використовується для соціального демонтажу. Трудящі не проти науково-технічного прогресу, вони проти використання його для наступу на свої права: зміни в технології та організації праці мають бути узгоджені з профспілками; у випадку, коли негативним для трудящих наслідкам не можна запобігти, слід відмовитися від нововведень. Трудящі ФРН відстоюють право голосу колективів робітників, рід підприємств і профспілок. Процедура голосування повинна давати можливість впливати на структуру виробництва і визначати продукцію, що буде випускатися. На порядку денного у ФРН нині боротьба за закон про підприємство, тарифні договори, виробничі угоди, 35-годинний робочий тиждень при збереженні заробітку і без інтенсифікації праці, за націоналізацію великих підприємств. У заяві профспілок і компартії країни зазначається, що жодна з великих партій — ні ХДС/ХСС, ні СДПН — не можуть цього забезпечити.

Коли науково-технічний прогрес створює лише додаткові можливості до посилення експлуатації величезної більшості населення заради благ незначної частки суспільства, це означає, що орвелівські Великі Брати роблять свою справу, заражаючи планету небезпекою самознищення. Перетворюючи квітку в колючку, лице — у протигазну маску, намагаються затмарити просту істину: техніка повинна служити людям, допомагати заощаджувати їхній час і психічні сили, вивільнити від важкої праці, збільшувати їх поінформованість, освіченість і, головне, згуртовувати їх, а не ставати перешкодою на шляху один до одного.

Сергій ВЛАСОВ

В оформленні статті використані карикатури за виданням «Орвелл і Федеративна Республіка Німеччина: ідентифікація — контроль — маніпуляція».

Власов Сергій Миколайович (нар. 1955 р.) — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, спеціалізується на питаннях зовнішньої політики ФРН.

Виступ голови оргкомітету конференції Єремія Паркова.

ТРИ ЗУСТРІЧІ НА ПЛАНЕТІ ФАНТАЗІЇ

Це було останнє засідання в невеликому зручному залі московського готелю «Космос» — останній день роботи міжнародної конференції письменників «Наукова фантастика і майбутнє людства», яка відбулася у вересні минулого року. Голова президії, американський письменник-фантаст Гаррі Гаррісон підбив підсумки зустрічі, назвавши ряд основних проблем, які були порушенні в розмовах і які хвилюють письменників різних країн. З-поміж них: загроза ядерної війни, забруднення навколошнього середовища, бідність, поширення СНДу, міжнародний тероризм, дослідження космосу...

З пропозиціями і доповненнями до остаточного рішення конференції виступали письменники, імена яких знають любителім наукової фантастики всього світу: Лювен Дилов (НРБ), Джон Браннер (Великобританія), Петер Кукка (УНР), Хайнер Ранк (НДР), Адам Холанек (ПНР), Б. Стругацький і Є. Парнов (СРСР), Федерік Пол і Аллан Дін Фостер (США), Клод Авіс (Франція), Ондржей Нефф і Йозеф Несвадба (ЧССР) та інші. Під час невеликої перерви кореспонденту «Всесвіту» вдалося поговорити з деякими учасниками тієї міжнародної зустрічі.

Видавець, письменник-фантаст і критик, член виконкому Всесвітньої організації наукової фантастики американець Гаррі Гаррісон (нар. 1925 р.) нині живе в Ірландії. З Нью-Йорка він виїхав ще на початку 50-х. Тоді, як він сам каже, всі іхали, навпаки до Нью-Йорка, і його трохи не вважали божевільним. Але він не міг творити в задушливій атмосфері амери-

канського міста й, зібравши речі, разом з дружиною і малим сином виїхав до Мексики, щоб вже ніколи не повернутися до Нью-Йорка. Г. Гаррісон — лауреат багатьох міжнародних і національних премій, автор численних романів, збірок оповідань. Його твори перекладалися 18 мовами світу.

— Містер Гаррісон, яке місце, на вашу думку, займає наукова фантастика в сучасному соціальному і культурному житті людства?

ГАРРІСОН: У наукової фантастики чимало читачів, але є справжні фанати, особливі шанувальники. Я сам належу до них. Вони стежать за появою будь-якої нової книжки, колекціонують їх, це нагадує рух однодумців, товариство, релігійне об'єднання. І якби постало питання, яку з релігій краще обрати молодому поколінню, я б порадив наукову фантастику.

«До дванадцяти років я не мав дружів серед однокласників, не входив до жодної компанії чи «банду». Позбавлений товаришів, цілковито поринув у читання. Зазираючи у телескоп часу, я вже не можу визначити, чи це книжки зробили мене самотнім, чи, навпаки, відштовхування однолітками вплинуло на любов до читання. Так чи так, не пригадую себе без книжки. Міська публічна королівська бібліотека була досить далеко від тих кварталів, у яких мешкала моя сім'я (це були часи Великої депресії, а ми постійно переїздили, тікаючи від кредиторів і ненажерливих землевласників), отож, аби не гаяти цінного часу, я почався читати книжки, бідучи вулицею, відригаючи очі від сторінки перед самою

Американські письменники-фентезісти: Аллан Дін Фостер, Гаррі Гаррісон, Фредерік Пол.

брюкою. Протягом тижня я прочитував десять-двадцять книжок, з-поміж них і науково-фантастичних, найчастіше — наукову фантастику. Минули роки, мої смаки й уподобання змінилися, але науковій фантастиці я залишився вірний на все життя».

(Гаррі Гаррісон. З автобіографічного нарису «Початок справи». Антологія автобіографій письменників-фантастів «Картографи пекла», Нью-Йорк, 1975)

«Я знаю одну річ, яка так чи так трапилася з переважною більшістю письменників-фантастів: у дитинстві ми були самотніми. Я був єдиною дитиною в сім'ї, й ми так часто переїздили з місця на місце, що я не встигав завести собі друзів».

(Фредерік Пол. «Неббалі карлючки». Антологія «Картографи пекла»)

Наукова фантастика прауге зазирнути в майбутнє, використовуючи й передбачаючи наукові досягнення людства. Читати науково-фантастичну літературу ніколи не набридає. У Каліфорнії в деяких школах навіть викладають спеціальний курс наукової фантастики. Я сам бачив підручники з цього предмету, який так подобається дітям. І хай шанувальник фантастичного жанру «ковтас» все, що з'являється на світ, але візьміть будь-якого «лінівого» читача — він також «долас» твори наукової фантастики в рекордний для себе термін. А користь від цього очевидна: розвиваються навички до читання, відбувається знайомство з окремими науковими відкриттями — звісно, якщо йдеться про справжню наукову фантастику в сучасному її розумінні. Вона гуманістична, націлена на майбутнє, пробуджує в людині віру в свої сили, попереджає про небезпеку тощо. На жаль, в Америці 90 відсотків фантастичної літератури — це література «жахів», твори відверто расистського й навіть фашистського

спрямування. Тут і торговці кокаїном у космосі, і інопланетні вбивці...

— «Зоряні війни», реалізація й практичне застосування програми СОІ...

ГАРРИСОН: О, то взагалі нісенітниця! «Зоряні війни» — розважання обивателя, й не більше. Страшно, що розважають у такий спосіб. Що ж до застосування програми СОІ, то це просто дурниця, хоча й дуже небезпечна. Це нездісненні вигадки. Я сам брав участь у розробці космічної комп'ютерної програми, яка ніколи не спрацьовувала з першого разу. Так що СОІ — бундючна позиція, і не більше, але вся веремія навколо цього небезпечна.

— Містер Гаррісон, якщо я не помилляюся, ви одним з перших відчули необхідність нового мислення в міжнародних відносинах, на якому наголосує М. С. Горбачов. Ще 1969 року в романі «Мертвий світ» (російський переклад «Неукротимая планета», 1972) ви вказували, що «настав час перемін», коли необхідно змінити ставлення людей один до одного. Ішлося там про планету Пірр, і було вжито навіть таке популярне нині слово, як «перебудова». Як втілюються в життя ваші мрії?

ГАРРИСОН: Десять років тому я виступив організатором першої міжнародної конференції письменників-фантастів. Тоді в Америці проходила конференція наукової фантастики, яка не орієнтувалася на літературу. Я побачив нагоду зібратися письменникам-фантастам планети і обговорити проблеми, яких вони торхаються в своїх творах. Надіслав запрошення і радянським письменникам — усі вони приїхали. Потім ми зібралися в Лондоні, і ось тепер у Москві. Власне ідея такого форуму — обмін думками між письменниками-фантастами різних країн, різних суспільних ладів. Важливість подібного заходу важко переоцінити. Адже

відбувається не лише обмін думками, а й досвідом, знайомство з роботою інших фантастів. Виникає можливість подивитися на фантастику своєї країни збоку, неупередженим оком. Саме тут я зрозумів, як багато темного і похмурого в американській фантастиці. Я вважаю, що такі конференції відбивають новий рівень міжнародних стосунків. Прийняті нами рішення певною мірою вплинуть на ситуацію в світі. А це дуже багато. Адже навіть незначні зміни — вже крок.

«Був час, коли весь світ нагадував острови, і письменник-фантаст із Парагваю навряд чи зізнав про існування свого колеги в Бразилії, ї, напевно, обіцда вони не читали англійських романів і американських журналів. Тепер бар'єри впали. Тепер всі ми змагаємося один з одним, вчимося один у одного і час від часу зустрічаємося. У Токіо, Тріесті, Монреалі, Москві, Лондоні, Латинській Америці. Вулиці за вікнами готелю різні, а всередині та сама атмосфера і знайомі обличчя. Якщо колись я заблукаю в Альпах чи загублюсь у Сахарі, я знаю, як напевно дістати доломогу. Я просто оголошу про симпозіум письменників-фантастів, і за півгодини до мене примчать Брайан Олдіс і Артур Кларк».

(Фредерік Пол. «Неббалі карлючки»)

— Тут, у Москві, зібралися творці наукової фантастики, тобто «сайенс фікшн». Разом з тим в літературі існує і просто фантастика, або, як її звикли називати, — «фентезі». У чому ж між ними різниця?

ГАРРИСОН: Література «фентезі» дуже цікава і розважальна, хоч я не особливий її прихильник. Наукова фантастика — пряма протилежність їй. У «фентезі» може трапитися будь-що, але, як правило, те, чого насправді не буває. Навпаки, у науковій фантастиці йдеться про те, що може статися в майбутньому або за яких-небудь певних обставин. Повинно бути наукове пояснення. Наукову фантастику писати складніше. Доводиться багато читати наукової літератури, історичних праць тощо. Письменник-фантаст може працювати в будь-якому жанрі. Скажімо, коли я писав сагу про мандрівників — трилогію про Язона ді Альта, перша частина якої — «Мертвий світ» — виходила російською мовою, я не робив художнього відкриття. Одночасово з моею з'явленням чимало таких саг про космічних вікінгів. Але справа у науковій вірогідності. Погана науковість, погана історичність — це теж ознаки літератури «фентезі». А проте, така література має свого читача, а, значить, потрібна.

— Над чим ви працюєте зараз?

ГАРРИСОН: Закінчив третю частину роману «На захід від раю». Є такий відомий біблійний вислів «на схід від раю». Назва моого твору — своєрідний парадизм із протилежним значенням. Це розповідь про сучасний світ, про важкий і складний період людства. Сподіваюсь, що людина не знищить світ, у якому живе, у ней вистачить розуму цього не робити. На відміну від пращурів, які не дбали про навколо нас

Письменник-фантаст, професор Конрад Фіалковський (ПНР). Фото Ігоря Носова (АПН).

середовище, сьогоднішня гомо сапіens володіє такими науками, як біологія, генетика. Але реальна загроза навколошньому середовищу, на жаль, збільшилась. Усі ці тривоги я виклав у своєму творові.

Мушу сказати, що на конференції говорилася про все, що турбувало кожного з нас, про що ми пишемо в своїх творах. Ми дали можливість висловитися всім. Хто виступав проти занепащення навколошнього середовища, хто проти загрози ядерної війни, але виступали рішуче, пристрасно. Бо настав час практичних дій.

«Одна з головних передумов, яка допомогла мені стати письменником-фантастом, те, що я захоплююсь науковою. Не просто стежу, що в ній відбувається, а палаю цим — передплачую десятки журналів і газет, прочитую безліч книжок, проводжу по можливості багато часу з людьми, які займаються науковою. В результаті, хоч і не маю достатньо освіти навіть для праці поштарем, знаю стільки ж з астрономії, як будь-який біохімік, з математики — як будь-який фізик і т. д. І це зовсім не пошуки сюжетів. Просто мені це подобається більше за гру в бридж. (Хоч її я також люблю.)

Більшість письменників-фантастів саме такі: ми хочемо про все знати. Не лише про науку, в декого з нас, навлаки, вона викликає відразу. Ми хочемо знати її ділитися знаннями. Ми пишемо поеми, п'єси, щоденники і науково-фантастичні оповідання, праці з історії, біографії визначних діячів, політичні дослідження, подорожні нотатки, книжки з моделювання, торгівлі, ремонту велосипедів. За характером ми всі любимо ризик і дослідження. На мою думку, якби зараз ожіла людина епохи Відродження, вона б стала письменником-фантастом».

(Фредерік Пол. «Неббалі карлючки»)

Фредерік Пол (нар. 1919 р.) — письменник-фантаст, видавець, віце-президент Все-світньої організації наукової фантастики. Лауреат премій «Х'юго», «Аполлон», автор понад 30 романів.

Президент-координатор Європейського товариства письменників-фантастів (Єврокон), письменник-фантаст Клод Авіс (Франція).

— Містер Пол, у чому, на вашу думку, полягає значення наукової фантастики?

ПОЛ: Наукова фантастика відбиває можливі зміни в нашому світі. Іншими словами, вона прозирає можливості, які ховаються в сьогоднішньому дні і які людина в силах здійснити. Не випадково, що наукова фантастика видається дуже реальною дітям. Але найголовніше значення наукової фантастики, як на мене, полягає в тому, що вона вкладає людям у голову думку про необхідність інших зусиль, які стануть завтра реальністю.

— Ваш новий роман «Чорнобиль» спирається на реальні події. Ви приїздили до Києва, зустрічалися з очевидцями катастрофи. І, власне, сам ваш твір нагадує документальне відтворення подій від 25 квітня до середини травня 1986 року. Чи це не дивно як для письменника-фантаста?

ПОЛ: Наукова фантастика мусить фіксувати те, що сталося сьогодні, щоб правдиво попереджати про загрозу, яка може виникнути завтра. Страшна трагедія Чорнобиля — вже не фантастика, реальність, але тому її повинна бути відображенна у фантастичному творі. Адже чимало науково-фантастичних творів торкаються саме гострих актуальних проблем. Скажімо, роман Г. Гаррісона «Посуньтесь! Посуньтесь!» спрямовано на проблему перенаселення, роман Н. Шульца «На пляжі» розглядає восину загрозу світові тощо. Наукова фантастика сьогодні прагне загострити увагу людей до проблем, які необхідно вирішувати, щоб не тягнути із собою в майбутнє.

«Протягом деякого часу, а саме — п'яти років, я збирал матеріал, щоб зуміти точно уявити, яким може бути життя в 2000 році. Тоді ще не існувало популярних книжок про загрозу перенаселення, виснаження ресур-

сів, забруднення навколошнього середовища тощо. Але точилася балахи і з'являлися міркування в наукових часописах, які мене дуже цікавили. Проблему перенаселення наукова фантастика взагалі розглядала, але відносила її в дуже далеке майбутнє.

Моя ідея була проста: написати роман про 2000 рік, віднісши дію лише на кілька десятиріч уперед, коли, можливо, сучасний читаць і вже напевно його діти побачать, яким буде той світ насправді. Але для того, щоб написати роман про таке близьке майбутнє, я мусив екстраполювати найменші дрібниці із сучасного життя і якнайправдивіше їх відбити. Я прагнув створити якнайреалістичніший твір, який будь-коли писав. Звернувшись до фахівців — демографів, геологів, агрономів, прочитав безліч товстених книжок. На цей свій найдовший роман я витратив і найбільше часу. Коли книжка «Посуньтесь! Посуньтесь!» з'явилася з друку, то миттєво розійшлась».

(Гаррі Гаррісон. «Початок справи»)

— Яку роль відіграє наукова фантастика в боротьбі за мир?

ПОЛ: Навіть змальовуючи тільки наслідки ядерної катастрофи, наукова фантастика вже сприяє пошукам миру між народами. І це відбиває позицію цього жанру літератури, який виступає рішуче проти війни. Наукова фантастика відіграє важливу роль у миролюбному вихованні людей. Звичайно, існує фантастика і фантастика. Треба пам'ятати, що в Америці 90 відсотків наукової фантастики — література катастроф. Це зовсім не література факту, але певною мірою і вона відбиває психологічний стан нашого світу.

«Хто не пригадує часів маккартизму в США? Сенатор-мерзотник з Вісконсину тероризував усю націю; і поки президенти та видавці газет вибухали погрозами, єдиним місцем у країні, де ще можна було говорити правду, залишалися науково-фантастичні видання».

(Фредерік Пол. «Неббалі карючки»)

Дайна Чав'яно (нар. 1957 р.) — кубинська письменниця-фантаст.

— Даіно, у себе на батьківщині ви вже відомий фантаст, відзначений премією «Даівід» за кращий фантастичний твір 1979 року, автор кількох збірок оповідань, новел, досліджень з питань наукової фантастики. Разом з тим ви представниця молодого покоління кубинської літератури. Яка ж сьогоднішня фантастика Куби?

ЧАВ'ЯНО: Наукова фантастика на Кубі дуже молода. Перші вітчизняні науково-фантастичні твори з'явилися лише 1964 року, через п'ять років після перемоги соціалістичної революції. Спочатку був спалах цього жанру, потім на початку сімдесятих — певне затишшя, і от тепер знову піднесення. Можна виділити дві основні тенденції в кубинській науковій фантастиці. Перша — наслідування класичних традицій науково-фантастичного жанру, тобто космічні подорожі, позаземні цивілізації тощо. Друга тенденція відбиває

Дайна Чав'яно (Куба).

пошуки нової хвилі письменників-фантастів світу, ця наукова фантастика розглядає соціальні й психологічні проблеми людини. Вона охоплює теми, які раніше не були притаманні творам наукової фантастики, скажімо, парапсихологію, поетичне бачення світу, кохання, еротику, жах, релігію, міфи, легенди тощо. На мою думку, ці дві тенденції й визначають сьогодні обличчя кубинської наукової фантастики.

— Який вплив наукової фантастики США на розвиток кубинської фантастики?

ЧАВ'ЯНО: Дуже незначний, через те що ми не маємо достатньої інформації. Адже американська блокада Куби поширюється не лише на економіку, а й на культуру. Якщо і збігаються деякі теми кубинських і американських фантастів, то справа не в тому, що ми читали однакові книжки, а в спільній соціополітичній ситуації в світі, коли всіх нас турбують однакові проблеми: загроза ядерної війни, питання екології, забруднення навколошнього середовища, а останнім часом — проблеми біології, генної інженерії, парапсихології, власне, все те, що турбус і цікавить усіх нас, адже ми всі живемо в одному світі.

— Я, певне, не помилюся, коли скажу, що ви належите до другої тенденції в кубинській фантастиці — нетрадиційної.

ЧАВ'ЯНО: Більшою мірою.

— І часто звертаєшесь до міфів, стародавніх легенд. Варто згадати такі ваші новели, як «Велителька оленя», «Планета кохання», «Ферма» тощо. Цікаво, що у «Фермі» ви використовуєте переважно британські казки, зокрема легенди про короля Артура, на відміну, скажімо, від латиноамериканської міфології. Чому?

ЧАВ'ЯНО: Як на мене, кубинська фантастика відчуває три основні впливи. По-перше, справді англосаксонська міфологія. Пояснення тут просте: протягом 60 років ми були напівколонією США, а це наклало відбиток на культуру, мистецтво і літературу, які ми

засвоювали. Навіть на спосіб життя, зокрема нічних розваг. По-друге — у нас латиноамериканська ідіосинкразія: гумор, темперамент — усі ті риси, що відрізняють жителів нашого континенту. І, звичайно, наше спільне соціальне і культурне середовище, спільні видатні письменники. Додамо до цього світогляд, притаманний країнам із соціалістичним ладом, а, значить, і взаємовплив літератури, зокрема наукової фантастики, країн соціалізму. Ось такі найпомітніші впливи на сучасну кубинську наукову фантастику. Але не треба забувати ще й про особливу природу кубинця: своєрідний гумор, запальний характер. З такого сплаву і постає наша фантастика.

— Як ви оцінюєте міжнародну московську конференцію письменників-фантастів?

ЧАВ'ЯНО: На мою думку, головний здобуток цієї конференції — можливість письменникам різних країн, різних ідеологій, різних світоглядів зустрітися, обмінятися думками про найважливіші проблеми сучасності, про шляхи співробітництва, про те, що мир — турбота не одного народу, а всієї планети. Мені здається, що хоч ми, письменники-фантасти, і усвідомлюємо це, — тому і пишемо наукову фантастику. — Конференція примусить нас зробити ще більше зусиль, донести до наших народів усе те, про що ми тут говорили. Гадаю, наші розмови й суперечки знайдуть відбиття у наших творах. Адже найважливіше, що ми тут обмінялися думками й дійшли якогось спільногом замінника.

Брав інтерв'ю
Олександр БУЦЕНКО

Стенд видань науково-фантастичної літератури радянських і зарубіжніх авторів.

Олег ПОКАЛЬЧУК

ВИСТРІЛЯНА «ОБОЙМА» НФ, АБО РОБОТИ НЕ ВИННІ

«Перший Закон роботехніки: робот не може заподіяти шкоди людині або своєю бездіяльністю допустити заподіяння ій будь-якої шкоди».

Айзек Азімов

Якщо спроектувати це чудове у своїй гуманності і стисlosti правило, сформульоване одним з провідних майстрів наукової фантастики, на химерно посічену площину республіканської книговидавничої політики, то ззвучатиме воно, на нашу думку, приблизно так: «Видавництво не повинне завдавати моральних і матеріальних збитків читачеві, який воліє прочитати в українському перекладі твори чільних письменників цього жанру. Він, читач, хотів би також не залежати від прокрустового ложа літературознавства, на якому корчиться визначення жанру, наслідком чого фантастику продовжують рядити в короткі штанці дитячої літератури, що при її нинішньому рівні розвитку виглядає доволі непристойно. Читач хотів би також подолати ігнорування жанру тими, від кого залежить кількість «позицій» у тематичних планах...»

Перелік подібних претензій та їх аргументація зайняли б не один десяток сторінок. Не апелюватиму тут до кількості книг жанру НФ (лише у США їх щорічно видається близько півтори тисячі), зрештою, саме один з провідних американських фантастів Теодор Старджон сказав: «Дев'яносто відсотків будь-чого — це покідьки. Аксіома перша: наявність у науковій фантастиці величезної кількості макулатури — гідний співчуття факт; але не більш дніений, ніж наявність макулатури в інших жанрах. Аксіома друга: краща фантастика вирізняється тим самим, що й краща

література взагалі». Наведу аргументи іншого порядку.

По-перше, провідні письменники «психологічного» напряму НФ дедалі частіше беруть предметом художнього дослідження дилему «особистість — суспільство», вже традиційну для сучасної зарубіжної літератури. Ставлячи у своїх творах перш за все гуманістичний акцент, вони намагаються пробудити в читачах почуття особистості, тривогу з приводу можливої нівеліації особистісного начала і зростаючого відчуження людини у механізованому «постіндустріальному» суспільстві.

По-друге, сучасна зарубіжна фантастика створила низку футурологічних концепцій світу, які с в свою чергу відзеркаленням різних світоглядних доктрин сучасної буржуазної філософії. Зараз, у період бурхливого розвитку засобів масової комунікації та масової культури ідеологічні риси зарубіжної фантастики набули особливої виразності. Знайомство з ними з методологічної точки зору віддається сьогодні далеко не зайвим, особливо в контексті процесу загальної демократизації, гласності, відкритої і кваліфікованої полеміки.

По-третє, фантастика на Заході — один з найпопулярніших жанрів, ним цікавляться найрізноманітніші вікові категорії й соціальні верстви. Це веде, з одного боку, до «витіснення» серйозної літератури, з іншого — до симбіозу з нею, згадаймо хоча б твори таких визначних пись-

менників ХХ ст., як Х. Кортасар, Х.-Л. Борхес, К. Абе, Р. Мерль, К. Воннегут, що залюбки послуговуються прийомами з арсеналу НФ.

Водночас зростає число письменників-фантастів у напрямі «нової хвилі», які поглиблюють власне літературну техніку, зводять «фантастичні» прийоми до одното-двох: наприклад, К. Вілсон, К. Вільгельм. Маємо, отже, справу з дифузією зображенувальних засобів та прийомів, а відтак і референтних груп читачів.

Якщо ж врахувати, що НФ пропонує читачам більш чи менш імовірні моделі майбутнього, формуючи не лише комплекс соціальних ідеалів та світоглядних установок, а й характер мислення, то ми усвідомимо, якою мірою вплив фантастики на сучасний літературний процес країн Західу має зростаюче ідеологічне значення. Нехтувати цю роль НФ — означає примітивізувати зарубіжну літературу, що, погодьмось, є далеко не найліпшим способом вдосконалення своєї власної.

А тепер зазирімо до тематичних пла-нів республіканських видавництв «Веселка» й «Дніпро», які через обставини, що склалися, єдині видають книжки зарубіжних фантастів українською мовою. У поточному, 1988 році «Веселка» пропонує оповідання Г. Уелса «У безодні» (накладом 65 тисяч) та книгу австрійського письменника К. Нестлінгера «Конрад, або Дитина з бляшанки». «Дніпро» радує нас романом одного з найпопулярніших письменників США С. Кінга «Мертві зона» (щоправда, роман цей уже двічі опублікований по-російськи, але «Дніпро», як ми знаємо, інакших творів і не друкує; новий роман Кінга «Вон», написаний у жанрі готичної фантастики, і досі очолює список американських бестселерів). До «науково-фантастичних» публікацій «Дніпра» можна з деякою натяжкою зарахувати й «Бар'єр» П. Вежинова, але й цей твір неодноразово вже друкувався і по-українські («Всесвіт», 1977, № 2), і по-російські.

Звичайно, саме по собі видання творів провідного болгарського прозаїка, як і класика світової фантастики Г. Уелса, — річ вельми схвалюна. Але чому все це має робитися за рахунок інших, ще не відомих у нас, а проте вельми значних у себе на батьківщині, та й у цілому світі авторів?

Так, майже не відомий у нас англійський письменник і філософ Олаф Стейплдон (1886—1950), на думку більшості зарубіжних дослідників, стоїть поруч з Г. Уеллом, Ж. Верном, Е. По, М. Шеллі. Його книги «Перші й останні люди» (1930), «Останні люди в Лондоні» (1932), «Дивний Джон» (1935), «Творець Зірок» (1937), «Сіріус» (1944) значною мірою вплинули на творчість сучасних «метрів» наукової фантастики.

Особливо помітний вплив Стейплдона на творчість А. Кларка, англійського письменника старшого покоління. Для одного зі своїх останніх романів «Імперія Землі» (1975) Кларк узяв підзаголовок з роману «Сіріус» — «Фантазія любові та розбиту». З «Першими й останніми людьми» співвідноситься програмний роман Кларка «Місто й Зірки» (1956) — на це вка-

зувала, зокрема, радянська дослідниця зарубіжної фантастики Л. Михайлова. Але й романи Кларка українською мовою теж не перекладалися, хоча «Місто й Зірки» (1956) — твір, безумовно, визначний і радянському читачеві ще взагалі не відомий.

Більше почастило американському фантастові, чиє прізвище вживается, як правило, поруч з прізвищем Кларка, — Айзеку Азімову. Видавництво «Веселка» торік видало його збірку «Я, робот». Але оповідання цього циклу, створеного близько п'ятдесяти років тому («закони роботехніки» з'явилися 1942 року), щонайменше тричі видавались окремими книжками по-російськи: в «Бібліотеке приключень» (1969, з перевиданням) та у видавництві «Мир» — під назвою «Три закони роботехніки» (1979). А час би вже врахувати, що всьому світові Азімов відомий не лише як автор немудріших оповідань про роботів. Його доробок взагалі не піддається аналізові з точки зору нашої уяви про продуктивність письменника (та можливості поліграфії). Понад 200 (!) книжок НФ, кількасот статей, низка детективів, чотири томна «Історія Північної Америки», бібліографічні довідники, енциклопедії, наукові й науково-популярні твори, автобіографія (народився письменник 1920 р.)... Можливо, з цього обширу можна було вибрати щось сучасніше та пререзентабельніше? Тетралогію «Фундація», наприклад (остання книга — 1984 р.)? Мрії, мрії...

Англійський вчений Дж. Толкін написав чотири книги фантастичних казок, що поставили його в один ряд з найвидатнішими майстрами жанру. Першу з них, так би мовити, заспів чи пролог до епічної розповіді під назвою «Гобіт» «Веселка» видала 1985 року у величезному перекладі О. Мокровольського. Це саме той рідкісний і щасливий випадок, коли профільна орієнтація видавництва досконало збіглася з тематикою — і якістю! — твору. Однак ніщо не вказує на те, що будуть надруковані три інші книжки класика англійської дитячої літератури Дж. Толкіна — «Товариство Кільця», «Дві вежі», «Володар кільця» — з мілим наскрізним героєм-гномом.

Цілий підвид жанру — «фантазія», або література «меч і чар», представлена іменами М. Мооркок, Р. Туумі, А. Нортон та інших письменників, що нерідко вдаються до казкового обрамлення фантастичного сюжету (наприклад — Р. Сільверберг, «Замок лорда Валентіна», 1980), — залишається нам невідомим.

Навіть найуважніший шанувальник наукової фантастики, коли його попросити перерахувати відомих письменників-фантастів, перекладених українською мовою, вкупі з книжковими і журнальними публікаціями набере від сили два десятки імен. Цей «дженртльменський набір» у кращому разі відбиває розстановку сил у жанрі НФ довоєнної пори. Проте й зі «старої гвардії» наукових фантастів невідомими залишаються, наприклад, Д. Вільямсон, С. де Кам. Поза уявою була донедавна й творчість такого видатного фантаста, як Р. Хайнлайн. Автор тридцяти

п'яти книжок, перекладених двадцятьма вісімома мовами народів світу, він був першим, хто пробився, за висловом Брайана Олдіса, з «гетто наукової фантастики» на сторінки солідних літературних часописів США. Низка термінів, створених ним, увійшла до американського молодіжного сленгу. Хайнлайн — перший з американських фантастів, хто чотири рази отримував престижну премію Х'юго за кращий роман року. Українському читачеві не відомі навіть його оповідання.

У п'ятдесяті роки з'явився інший напрям жанру, протилежний до суверо наукового (hard sciense), з різким інтересом до проблематики гуманітарного, а не суто технічного плану, що сприяльно позначилося на психологізмі творів, на їхній загальній мистецькій якості. І знову — з-поміж кільканадцяти романів Д. Уїндема, письменника, який розвинув у жанрі НФ країні традиції англійської літератури, у нас опубліковано лише «Історію з лицайником», та й то — у журналі «Жовтень» (1972, №3—4), а не у книжковому видавництві.

Третя значна постать у британській НФ після Кларка й Уїндема — Д. Боллард. Вісім кращих його романів позначені тривогою за майбутнє людства, критикою капіталістичного способу життя. Хто може похизуватися, що має його книгу, видану, наприклад, видавництвом «Дніпро», яке зараз чого тільки не видає для «фінансового плану»?

У шістдесятіх роках письменники «нової хвилі», об'єднавшись довкола англійського науково-фантастичного журналу «Нью уордз», проголосили переорієнтацію з поверхово-пізнавальних аспектів відбиття світу на глибші, людинознавчі. Зросла багатоманітність зображенням зв'язків героїв зі світом, кількість реалістичних прийомів. Х. Еллісон видав колективну збірку «Небезпечні візії», включивши до неї твори, які ніхто зі старих редакторів не згоджувався друкувати, вбачаючи в цих новаціях замах на канонічні правила жанру. К. Робертс, П. Рекем, Д. Пейдж та інші «бунтарі» звернулися до тем, які досліджували світогляд героїв, мотивацію їхньої поведінки.

Наприкінці 70-х років формальні експерименти дещо пригасли. Дедалі частіше письменники зверталися до соціальних проблем, роблячи висновок про безперспективність капіталістичного суспільства. Аналіз психології соціальних мікрогруп вимагав більшого простору, тож основною літературною формою для фантастів останнього десятиліття зробився роман, у кращих зразках якого нерідко лунають реалістичні мотиви.

За останніх півтора десятиліття у фантастику прийшов ряд письменниць, які урізноманітили жанрово-стильову специфіку наукової фантастики. У. Ле Гуйн, К. Вільгельм, Д. Секстон, Е. Шелдон та інші злагатили літературу не лише образами геройнь-жінок, а й багатими художніми засобами. Чудові романі К. Вільгельм «Час ялівцю» (1979) та «Відчуття присутності» (1981), присвячені явищам біоенергетики, знає у нас мало хто; так само не відома українському читачеві й У. Ле Гуйн — один з її романів «Планета

вигнання» був, правда, надрукований у серії «Зарубежная фантастика» видавництва «Мир» (1980 р.) разом з іншою повістю та оповіданням. А тим часом відомими у її творчості вважаються романи «Світ Роканнона» (1966), трилогія «Чарівник з Ертсі» (1968), що, до речі, за своїм характером цілком могла б бути опублікована у «Веселці», «Ліва рука темряви» (1969), «Знедолені» (1974). Ми вже не кажемо про збірку статей та есе, присвячених науковій фантастиці («Мова ночі», 1979), що за рівнем літературознавчого аналізу ставить Ле Гуйн поруч з найінтелектуальнішими літературознавцями США. Вона була другою після Р. Хайнлайна, хто отримав чотири міжнародні нагороди Х'юго (до речі, сам приз — маленька ракета з нержавіючої сталі — названий на честь пionера американської наукової фантастики Х'юго Гернсбека, був уперше присуджений Азімову 1955 року). У Радянському Союзі кілька молодих літературознавців захистили чи невдовзі захищатимуть дисертації, прямо чи близько пов'язані з її творчістю...

Але все це плине мовби повз нас — повз читачів і, до речі, повз письменників, які пишуть науково-фантастичні твори. Сьогодні, коли вважається ледь не добром тоном критикувати українських фантастів за брак новизни або, що прикріше, хвалити за «відкриття», надійно апробовані з п'встоліття тому, чи не краще запропонувати найцікавіші зарубіжні взірці широкому читачеві, щоб він міг і сам оцінити доробок своїх земляків у найширшому світовому контексті? Як сказав сатирик, «давайте сперечатися про смак устриць з тими, хто їх їв». Вибір широкий: кого не влаштовує Хайнлайн (скажімо, надо старий — народився 1907 року), хай візьме письменника літстудійного (за нашим уявленням) віку: Дуглас Адамс, наприклад, 1952 року народження, англієць, автор шести книжок. Одна з останніх — «Галактичний путівник для подорожників» (1979) — написана з добрим гумором, у кращих уеллівських традиціях, не без впливу К. Воннегута.

Зарубіжною фантастикою, однак, не цікавляться не лише республіканські видавництва, а й журнали, зокрема молодіжні — «Дніпро», «Ранок»; неслідів зусилля «Правора», зрозуміло, погоди не роблять. Неваже вся надія на «Всесвіт»?

А потреба у нових іменах таки необхідна: «обойма» зарубіжних письменниць-фантастів, чи імена з року в рік мандрують вітчизняними виданнями, сьогодні безнадійно застаріла. Зрештою, вона ніколи й не відбивала реальної розстановки сил у світовій науковій фантастиці. Наприклад, творчість Р. Бредбері, який, здається, побив усі рекорди за кількістю тиражів і видань у нашій країні, спонукав нас розглядати його як провідного письменника-фантаста США, чий авторитет є абсолютним, а вплив — безсумнівним.

Нонконформізм цього письменника, виразна індивідуальність стилю й гострота різноманітних проблем у його творах справді дають підстави говорити про неповторність художнього «феномена Бредбері».

І все-таки більша частина його творчості належить, строго кажучи, до інших жанрів; що ж до власне фантастики, то тут його популярність у англомовних країнах значно нижча, ніж багатьох авторів, у нас, на жаль, і досі не відомих.

Світ наукової фантастики існує, звісно, і поза межами англо-американської літератури, це визнають навіть американські критики НФ, які традиційно гордують чужоземними авторами, тим більше з країн соціалізму. Так, ім'я польського письменника, філософа й есеїста Станіслава Лема вони називають серед кращих. Чому б, нарешті, й нам не познайомити читачів — як аматорів, так і фахівців НФ — з його чудовою двотомною працею «Фантастика й футурологія», де аналіз жанрових особистостей наукової фантастики здійснено високопрофесійно, на матеріалі творів, які (поки що) своєї актуальності не втратили? Адже згадана праця вже давно перекладена майже всіма розвиненими мовами світу!

А що вже казати про такі екзотичні для нас явища, як фантастика країн Латинської Америки, де, наприклад, ще 1940 року вийшла перша антологія аргентинської фантастики, упорядкована Х.-Л. Борхесом, А. Б. Касаресом та С. Окампо — письменниками, що нині вважаються гордістю літератури ХХ ст. Може, у наших видавців дійуть руки хоча б до аргентинської класики НФ — роману Біоя Касареса «Винахід Мореля», написаного сорок років тому й високо оціненого Борхесом?

А існує ж і така вельми «фантастична» країна, як Японія, з творчістю письменників якої безпосередньо можуть знайомитися хіба що брати Стругацькі, з огляду на знання мови...

Покальчук Олег Володимирович (нар. 1950 р.) — викладач Луцького педагогічного інституту, у «Всесвіті» друкується вперше.

Читачська орбіта

Минулого року шанувальники «Всесвіту» стали свідками народження на його сторінках «Клубу любителів фантастики», а нині їхній увазі пропонується номер, цілком присвячений цьому популярному різновиду художньої літератури. Без пereбільшення скажемо, що до його появи причетні і всі ті читачі, які в своїх численних листах висловлювали побажання редакції ширше друкувати твори провідних зарубіжних майстрів цього жанру, — від заклику «Побільше фантастики» П. П. Пінчука до конкретних рекоменда-

Підсумовуючи сказане, візьмімо до уваги й те, що наукова фантастика — жанр масовий, популярний серед молоді. Збільшуючи кількість гарних перекладів творів НФ, ми сприятимемо і популяризації та зміцненню авторитету української мови, розширенню гуманістичного, антимілitarистського, антибуржуазного аспекту зарубіжної літератури. Інтерес серіозних літературознавців до наукової фантастики невинно зростає. Позаторік на Всесоюзній конференції американістів у Москві було заслухано близько десятка доповідей, присвячених різним аспектам вивчення НФ. Нещодавно відбувся міжнародний симпозіум з наукової фантастики в Угорщині, на черзі — такий самий симпозіум у НДР. Як реагуватимуть на все це республіканські видавництва? Так, як свого часу «Молодь»? Історія сумна й повчальна: 1981 року у збірнику «Пригоди. Подорожі. Фантастика» видавництво вслід за журналом «Всесвіт» опублікувало цікавий твір Г. Гаррісона «Роллербол», екранизований свого часу у США і доволі популярний серед значної частини молоді. Та вистачило «невдоволення» одного кололітературного чиновника, щоб занепастити всю цікаво розпочату справу — ентузіасти видання зарубіжних новинок причалися, як то кажуть, від гріха подалі. Невже ж крокуватимуть і далі сторінками нечисленних книжок наукової фантастики на Україні лише старенькі роботи Айзека Азімова? «Роботи не винні!» — хочеться, зрештою, вигукнути, перефразуючи відому цитату з української класики.

(Луцьк)

цій і роздумів стосовно її ролі та місця в журналі.

Показові щодо цього листи харків'янини М. Мухортова, які радше годилося б назвати програмою освоєння «Всесвіту» величезного літературного материка. Наш читач, зокрема, вітає ідею вміщувати у рубриці «КЛФ» не лише художні твори, а й написані фахівцями літературознавчі огляди, есе, гіпотетичні розвідки на зразок надрукованої минулого року статті Олеся Бердника «Падіння Люцифера» тощо.

В листах М. Мухортова — доброго знав-

ця науково-фантастичної літератури — можна знайти чимало слухних думок; деякі з них ми використали при підготовці цього номера, до інших повернемося згодом, плануючи нові публікації для «Клубу любителів фантастики».

Шира стурбованість — мабуть, це слово найточніше характеризує зміст більшості листів, що надходять до редакції. Читачі не лише відгукуються на публікації «Всесвіту», а й торкаються широкого кола проблем, так чи так пов'язаних з загальним станом нашої культури, зокрема питанням авторитету українського слова — живого і друкованого. Зрештою, листи до редакції з проханням більше друкувати українською мовою переклади творів зарубіжних письменників-фантастів також про це. Бо, як пише Олег Покальчук у статті, вміщений у цьому ж номері: «Збільшуючи кількість гарних перекладів творів НФ, ми сприяли популяризації та зміцненню авторитету української мови».

Турботою про улюблений журнал пройнятий лист донеччанина А. В. Мельникова. Постійний наш передплатник з 1972 року, він занепокоєний тим, що порівняно небагато людей знають про «Всесвіт», і це, на його думку, стосується не лише Донеччини. «Ta й не дивно,— робить висновок наш дописувач,— бо реклама журналу вкрай незадовільна. Якщо оголошення про передплату на центральні літературні видання помістила навіть наша міська газета, то про «Всесвіт» я лише раз чув несміливе повідомлення республіканського радіо. А жаль, адже про такий своєрідний журнал, як наш, повинні знати у всіх кутючках країни».

Показово, що свої міркування щодо поширення «Всесвіту» А. В. Мельников підкріпив, так би мовити, практичними діями, залучивши до кола його читачів п'ять нових передплатників.

Ініціатива донецького шанувальника нашого журналу, звичайно, гідна наслідування, але проблема, яку він зачепив, очевидно, не вичерпується самою реклами. Гадаємо, мають певну рацію і ті наші читачі, які причину труднощів, що їх нині переживає українська періодика, вбачають також у звуженому функціонуванні української мови, у скороченні мережі українських шкіл у республіці, у необов'язковому вивченні школами української мови. От і множиться з року в рік число тих, для кого материнська мова стала «необов'язковою», чужою.

Що ж казати, нас, працівників журналу, тішить зізнання одного з наших читачів, який «завдяки «Всесвіту» навчився вправно читати українською мовою» (Ю. А. Вакуленко, м. Ізюм Харківської обл.), але водночас його слова наводять на невеселу думку, що навчати рідної мови тисячі й тисячі наших майбутніх читачів (якими вони, на жаль, поки що не стали) повинні все ж таки в школах.

«До України звертаємо свої погляди ми — українці, які живуть за межами рідної землі», — пише В. Крохмальов з м. Свердловська, — і мовна ситуація в республіці нас дуже непокоїть... Напевне, варто за-

проводити на Україні обов'язкове вивчення української мови, щоб не довелося нам її поновлювати так, як ірландцям — ірландську».

Характерно, що переважна більшість листів на «мовну» тему належить тим, хто за родом своєї діяльності далекий від красного письменства, спростовуючи думку, що цим питанням повинні займатися вчені-філологи, письменники або вчителі. Почуття відповідальності за долю культури, мови, виплеканої багатьма поколіннями її носіїв, примушує братися за перо інженера і робітника, службовця і лікаря...

«Вболіваю за українську культуру, мову,— звіряється редакції інженер з Дніпропетровська О. М. Свириденко. — Розумію, що ім загрожує Бачу, як дедалі менше розмовляють нею навіть у таких містах, як Кам'янець-Подільський або Чернівці, де років п'ятнадцять тому її було чути всюди. Коли я приїздила туди, вибрала її в себе, немов губка, була щаслива можливості розмовляти нею...»

О. М. Свириденко звертається також до вміщених у журналі творів зарубіжних письменників, статей, присвячених світовому мистецтву, роздумує про їхній вплив на читачів і приходить до висновку, що повагу до іншої культури можна виховати лише в того, хто не байдужий до рідної. І з її думкою важко не погодитися.

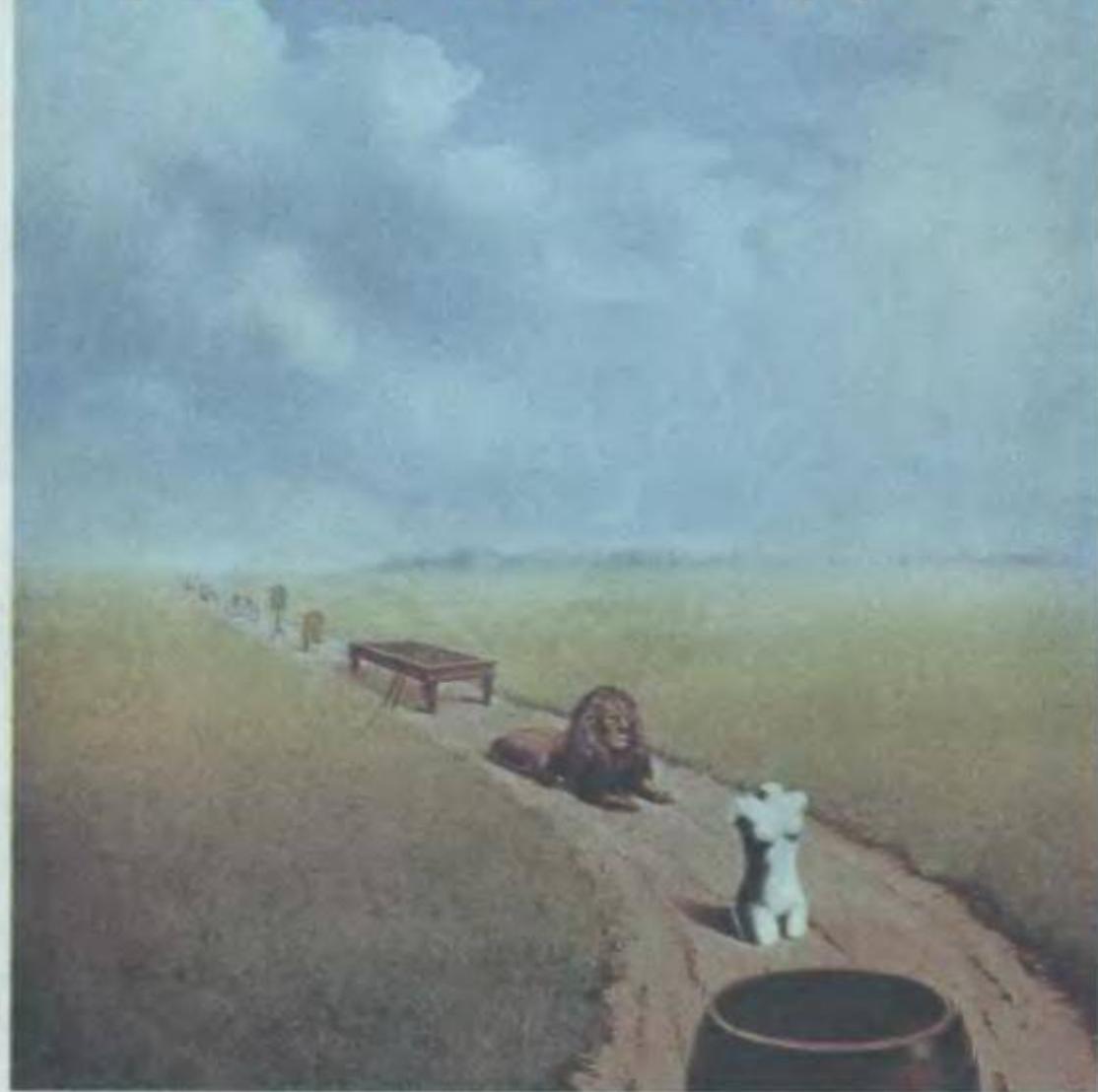
Колишній хірург Юрій Степанович Аврамов з м. Артемівська Донецької області нині на пенсії. Він народився і виріс у грецькому селі на Маріупольщині, де дружною сім'єю жили греки, українці, росіяни. Учасник Великої Вітчизняної війни, орденоносець, він за своє нелегке життя не раз пересвідчувався у животворності ідей радянського інтернаціоналізму. Тим прірваним йому видаються факти зневажливого ставлення до української мови. З обуренням пише він, наприклад, про те, як у колгоспі імені В. І. Леніна Артемівського району було скасовано викладання українською мовою в місцевій школі тільки тому, що туди переселилося кілька сімей з Нечорнозем'я.

С. Міс, А. Різник та інші читачі у своїх листах сходяться на тому, що час посилити увагу до розвитку української мови, і, як зазначив у своїй доповіді на мінуторічному пленумі Спілки письменників України Л. М. Новиченко, «повернути її поряд з російською належне місце в громадському і державному житті, на виробництві, в дошкільних установах, середній і вищій школі».

Звичайно, в короткому огляді годі вичерпати всі аспекти порушені нашими читачами проблеми. Важливо інше: відійшли в минуле часи, коли читач був таким собі споживачем чтива. Варто погоргати всесоюзні та республіканські видання, щоб переконатися, як зросла його активність. Йому до всього діло — і до питань економіки та екології, і до проблем культури й мови. Свідчення цьому — листи, що надходять до редакції «Всесвіту».

На «Читацькій орбіті» чергував Олександр БОЖКО

ЗАГАДКА РЕНЕ МАГРІТА

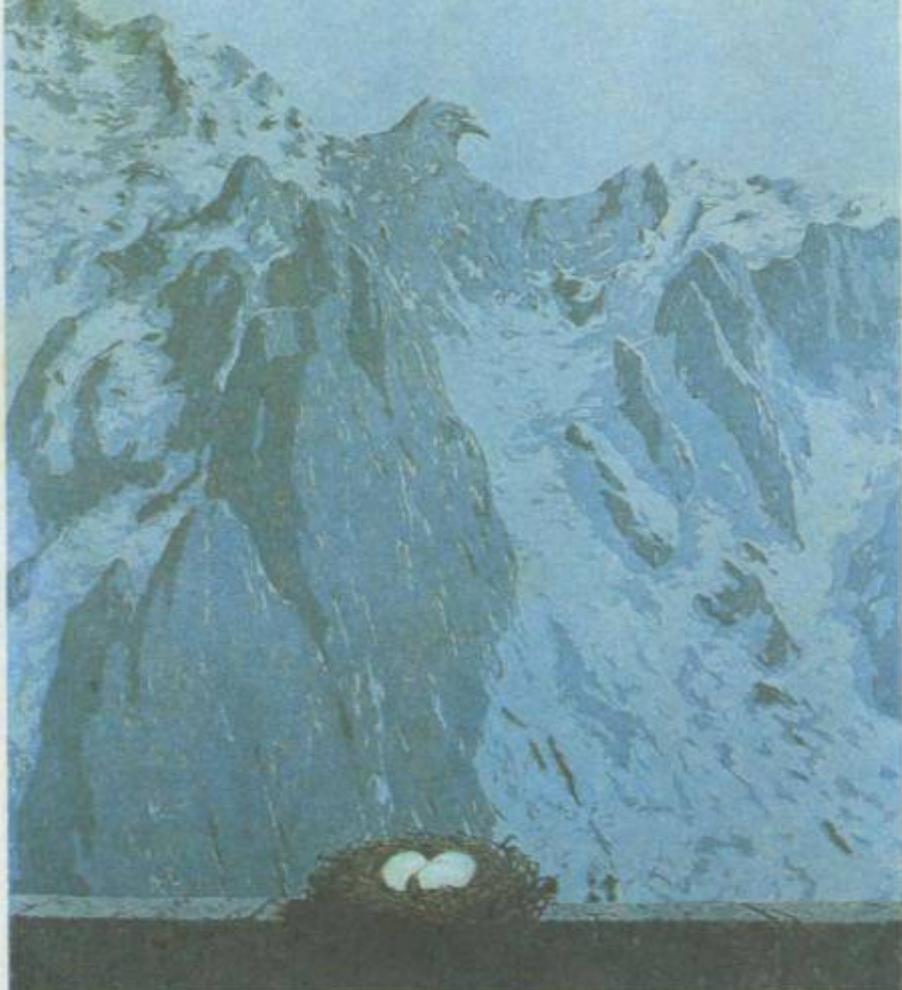
Медитація. 1937.

Анатолій МАКАРОВ

Скільки дверей припадає в цьому світі на людську душу? Якщо підрахувати, вийде чимало. В одній лише однокімнатній «парубоцькій» квартирі — п'ять. Плюс ті, що на роботі. Додамо й ті, крізь які кожен з нас проходить у щоденних справах. Отже, чимало. Але, звичайно, головне у дверях те, що вони зачиняються, щось від чогось відділяють, відокремлюють, ізолюють. Наш світ достеменно розчленований на тисячі клітинок. А двері — крім всього іншого — також символ розумного і нерозумного, потрібного й непотрібного розмежування єдиного людського буття на цій землі.

Особливо гостро відчуваєш це, роздивляючись картини великого бельгійського

художника Рене Магріта (1898—1967). Він не любив нічого того, що обмежує світогляд людини, замикає у чітко окреслених рамках. І, мабуть, тому його пензель нерідко полишив на зображеннях щільно причинених дверей величезні діри, обриси яких нагадують силуети людських постатей. Ніби хтось проламувався крізь них силою, не маючи можливості або терпіння відчинити. Рався назовні, на простір, на волю, до живих голосів — як людина, яка невідомо чому опинилася сама серед склепу і, усвідомивши раптом своє становище, обрушила на позірно непорушні двері всю силу свого відчая. Відомо, що Р. Магріт не потерпав від клаустрофобії і навпаки — не любив

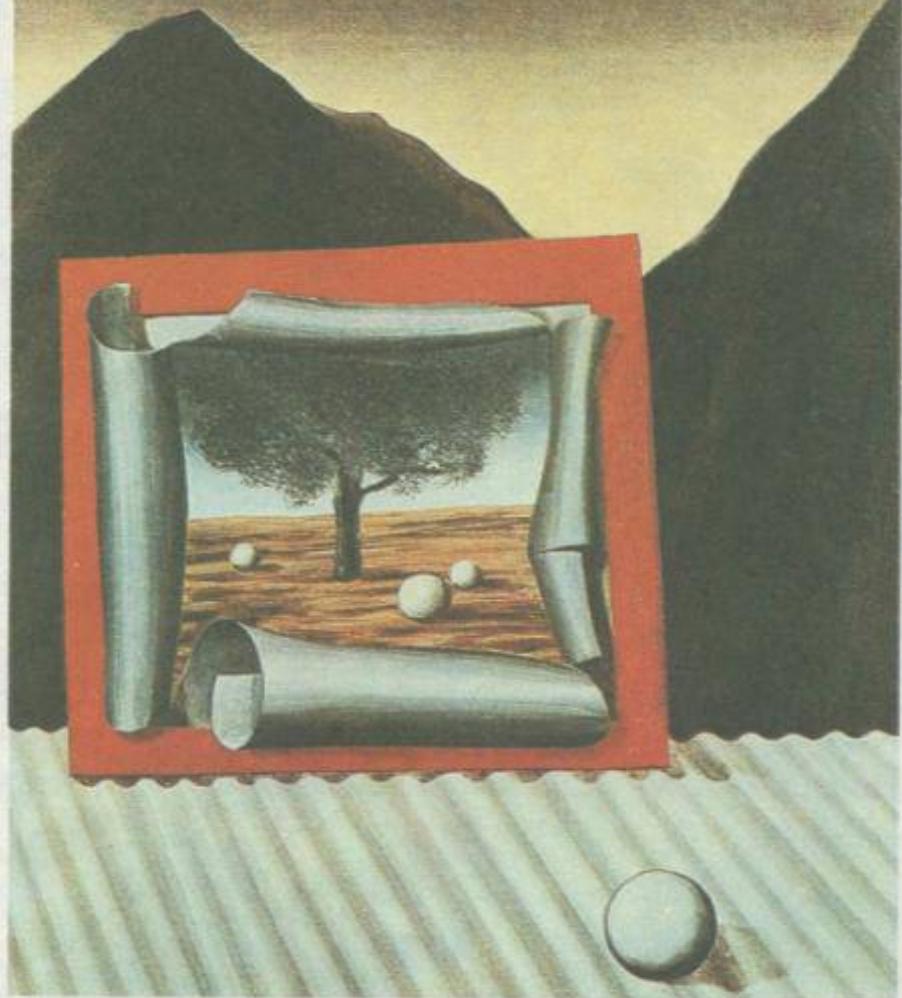
подорожей. Після повернення з Парижа 1930 року майже не полішивав Брюссель. Годинами просиджував над шахівницею в своєму улюбленому кафе «Грінвіч» перед тим, як вирушити додому, де і писав свої картини, стоячи на персидському килимі. Майстерні в нього не було, але це його не хвилювало. Очевидно, реальні двері зовсім не бентежили його уяву. Про них він думав у якомусь іншому, небуденному плані, заглиблюючись у світ думок про живопис, мистецтво, культуру. Можливо, у його спогадах спливали ті далекі дні, коли він, ще малий школяр, грався з дівчинкою на покинутому кладовищі провінційного містечка. Часом вони піднімали грата й спускалися в скелі. Одного разу, згадував художник, вигулькнувши на дніне світла із сутінків підземелля, він побачив серед надгробків і осіннього листя художника, який, здавалося, не малював, а чаклавав на покинутім кладовищі. Саме тоді в душі Рене Маргіта запала думка, що художник — це людина, яка торкається таємниць, захованих за поверхнею щоденного життя.

Загадка людського буття — це теж двері, що їх прагне відчинити наш розум. І скільки місць брюссельських дверей продірявив пензель Р. Маргіта, щоб переконатися, що за більшістю з них — сама темрява. «Проблема дверей», — писав він, — викликала бачення отвору, діри, крізь яку можна було пройти. У картині «Несподівана відповідь» я показав замкнені двері в кімнаті. У дверях незвичай-

ний отвір демаскує ніч». У цих словах, як і в самій картині, звучить думка про існування якоїсь глибоко прихованої таємниці людської присутності в цьому світі. Так само як і Кафка, Маргіт не міг припустити, що тут обійшлося без загадок і таємниць. Кожна подія щоденного життя, кожен перехожий на вулиці несеуть в собі якусь таіну. І кожна людина — окремий світ, відокремлений від інших і водночас поєднаний з ними тисячами перегородок і дверей.

Рене Маргіт говорив про таємничість як про одну з найважливіших властивостей реальності, без якої вона просто перестала б існувати для нас. Звичайно, ця думка не була новою і в часи Р. Маргіта. Новим був шлях, який обрав художник у пошуках прихованих таємниць щоденності.

Найкращий засіб проникнення в загадковий світ буденності, вважав Р. Маргіт, полягає у вмінні непомітно з'являтися серед людей і так само непомітно зникати. Бачити все і залишатися непомітним — основна заповідь Рене Маргіта. Він жив так, ніби весь час ховався від своєї світової слави, прагнув у щоденному житті нічим не вирізнятись серед інших, бути таким собі «сірим суб'єктом», чия присутність нікому нічим не загрожує і взагалі майже нічого не означає. Про справжній сенс таких «випадкових» появ «непомітних людей» здатні згадуватися лише досвідчені детективи. Можливо, Рене Маргіт й справді хвилювали лаври Фантомаса. І нічого неймовірного в такому

припущені немає. Методи стеження і вистежування, хитромудрої тактики втечі і переслідувань, методи розслідувань, збирання фактів і викривальних документів завжди цікавили художника. В юності він писав детективні оповідання і підписував їх псевдонімом — «сицик Ренгіс». Це прізвище — скорочення повного імені художника — Рене-Франсуа-Гіслен: Ренгіс. Як і Аполлінер, Магріт захоплювався фільмами про Фантомаса, а в останні роки його симпатіями заволодів комікар Мерре Сіменона. Йому імпонувала навіть сама співзвучність прізвищ: Мерре — Магріт.

Але художник уявляв себе не простим детективом. Хроніка буденного життя міста була поза його творчими інтересами. Він думав про інше. Вдягаючи маску нудьгуючого буржуа, Р. Магріт уявляв себе в ролі тасмного агента сюрреалістичної революції в Брюсселі, який непомітно готовує грунт для бунту мрії проти нестерпної банальності буднів. Сюрреалісти вважали, що їм вдалося відкрити революційну роль фантазії. Вони щиро вірили, що на певному етапі свого розвитку художні засоби поетичного мислення здатні зместі з лиця землі всі соціальні й політичні механізми капіталістичного ладу. «О мила уява, — зловісно віщував А. Бретон, — за що я найбільше люблю тебе, так це за те, що ти нічого не прощаєш». Подібне ж розуміння уявної краси як форми активного заперечення того чи іншого способу життя властива

й Магріту: «Іноді, — говорив він, — художній образ може стати для глядача дуже серйозним звинуваченням». Це слова людини, яка добре знає, що таке викривальні факти, як вони збираються і використовуються.

Одна з його картин так і називається — «Таємний агент» (1958). Перед нами — кінь, дітище вільних просторів, замкнене у красивому (принаймні зовні естетизованому) інтер'єрі. Його старанно зачесана грива чимось нагадує вишукану зачіску Боттічелліової Венери. Та й в самій голові коня виразно прозирають риси сумного і прекрасного жіночого обличчя, яке дивиться на пейзаж за вікном з його долинами й далекими, як сновидіння, горами з суто людським одухотвореним жалем, з почуттям невгамованого душевного страждання. Це сумні мрії за втраченою волею, хоча, як показує художник, вона (ця воля) відгороджена від коня лише низькою перегородкою.

Відгороджена від світу кам'яною стіною, поетична істота Магріта все ж таки не стає образом мрії-невільниці. Це мрія-звинувачення, мрія-месниця, яка мас ховатись і терпляче чекати на свій час. У даному разі «тасмний агент» — це насамперед агент мрії, агент сюрреволюції! Кінь стає в Рене Магріта також символом духовного прогресу, невіддільного в його очах від ідей сюрреалізму. На картині «Нескінчений ланцюг» вудила коня історії владно тримає в своїх руках чоловік у сучасному строї, за ним

Світозбіги. 1935.

у зворотній хронологічній послідовності сидять рицар середньовіччя і юний вершник античних часів. Символіка цього зображення зрозуміла. Але Магріту все ж таки довелось розпрощатися з оптимістичними ілюзіями щодо майбутнього. Картину 1960 року «Гнів богів» можна розглядати вже як сумний спогад художника про ті часи його далекої молодості, коли йому здавалося, що вершник сюрреалістичної революції от-от випередить матеріальний прогрес, який служить задоволенію елементарних потреб і втілений тут в образі автомобіля 20-х років. Його комфортабельність перетворює мандрівників у нерухомих пасажирів, дає ім можливість долати простір без найменших зусиль. Шалений вершник уже наздогнав автомобіль, копита його коня вже бріжчать на залізному даху салону. Але при цьому відбувається щось дивне: як автомобіль не може відстати від вершника, так і той у свою чергу ніби не здатний випередити його. Скуті одним ланцюгом супутники-суперники стають один для одного справжньою покарою.

Можливо, створюючи цю картину, старий художник сумно всміхався, згадуючи колишню свою впевненість у тому, що духовний прогрес (на чолі якого сюрреалісти бачили насамперед самих себе) не сьогодні, так завтра випередить прогрес матеріальний, технічний. Але цього, як відомо, не сталося. Перед Європою постали нові проблеми, розв'язання яких відволікало увагу суспільства від мистецтва, зосереджувало його зусилля на завданнях, дуже і дуже далеких від художніх та естетичних. Відчуття розгубленості, підозра, що ґрунт історії вже починає вислизати з-під копит коня сюрреволюції, відобразилися і в інших

картинах Магріта. Одна з них створена 1940 року, а інша, що несе в собі вже завершенну думку про нездоланий конфлікт між історією і сюрреалістичною мрією,— в 1960-у. На обох присутній якийсь загадковий об'єкт, який усім своїм виглядом впевнено і категорично контрастує з рухливими фігурами шаленого коня і його енергійного вершника. При цьому здається, що він не лише контрастує з ними, а ніби й активно заперечує можливість будь-якого руху у тому просторі, де він з'являється. Мистецтвознавці й досі не прийшли до спільнії думки, що правило Магріту за модель для створення цього ніби простого, а насправді гіпнотично діючого на уяву глядача об'єкта. Одні вважають, що воно могли бути шахові фігурки (як і Дюшан, Магріт був завзятым шахістом). Можливо, цей образ навіянний формами балюстрадних баласин і ніжок столів. Але в принципі це не має особливого значення. Важливе інше: символом усього того, що протистоїть духовному прогресові, став для художника образ зі світу технічної предметності. Це вміло, навіть вищукано, оброблена токарною фрезою річ. Вона по-своєму красива й досконала, але людська рука майже не торкнулась її. Це — річ стандартна, безлика, призначена для відповідного середовища.

Вершник Магріта 1940 року галопує у хащах таких загрозливо безглуздих баласин чи величезних шахових фігур. Це рух серед нерухомості, алогічність динаміки серед суцільної статики. Відчайдушне зусилля волі, емоцій і м'язів зображене художником на тлі середовища, органічно чужого будь-якій дії, розвитку і зміні.

Цікаво, що образ вершника не дістав подальшої пластичної розробки в творчості

Маргіта. Виринувши з глибин його фантазії, він ніби закам'янів на межі, що відділяє розкуту уяву сюрреаліста від реального життя, в якому панує стандарт, припис, зразок і норма.

А от про той, чітко обточений токарною фрезою, об'єкт цього не скажеш. Він активно завойовує картичний простір Маргіта, трансформується, набуваючи дедалі більшої схожості з людською постаттю. Спочатку на кульці, що завершує щось схоже на фігуру шахового офіцера, вимальовується людське око. Далі воно розростається, збільшується. І це триває доти, поки сама уявна голова загадкового об'єкта Маргіта не перетворюється на супільне око.

Щоб остаточно виявити тенденцію фантастичного перетворення стандартної болванки на пересичну і духовно збіднену людину індустриального суспільства, Маргіт вдягає її, як манекен на вітрині универмагу. Дає їй піджак, краватку, білій комірець. Так народжується один із вражаючих образів сучасного європейського живопису — людина-болванка, благопристойно вдягнутий «гвинтик» загального суспільного механізму. Це і є «дуже серйозне звинувачення» суспільного життя у його антилюдяності — приклад антибуржуазної публіцистики сюрреалізму.

Але найбільшим успіхом художника-«детектива» стала серія картин, у яких він викриває сучасну маскультуру.

Історія цього викриття починається у дні першого знайомства молодого бельгійського художника з паризьким життям. Париж кінця двадцятих років — Париж Пікассо, Корбюзье, Чарлі Чапліна, Рудольфо Валентіно, російського балету й джазових клубів. Але водночас це був Париж блискучих авантюристів, темних діяг, професійних злочинців і... Фантомаса. Він прийшов до парижан зі сторінок романів Марселя Алленана та П'єра Сувестра ще до першої світової війни. Тоді ж з'явилися перші фільми про його інтригуюче безглазі пригоди. У двадцяті роки захоплення фільмами про Фантомаса набуло форми масового психозу. Ця «надлюдина», що вбивала і грабувала лише «заради спорту», перевертала дотори ногами всі моральні цінності. Кожним своїм кроком і вчинком Фантомас спростовував уявлення обивателів про всесильність закону та його охоронців. Він залишався принципово невловимим навіть тоді, коли опинявся в руках детективів, проникав до своїх жертв крізь замкову щілину й розчинявся у стінах тюремних камер.

Як це не дивно, Фантомас став улюбленим не лише паризьких обивателів, а й інших «ідейних супротивників» — сюрреалістів. Звичайно, вони добре розуміли, з ким мають справу, але їм здавалося, що, проникаючи у свідомість обивателя, Фантомас руйнує її зсередини, стираючи чіткі грані між добром і злом, розумом і безумством. Він був для них не звичайним кримінальним злочинцем, а віддаленим родичем демонічних героїв романтизму, сіячем зерен бунту проти міщанства і навіть проти самого буржуазного суспільства в цілому.

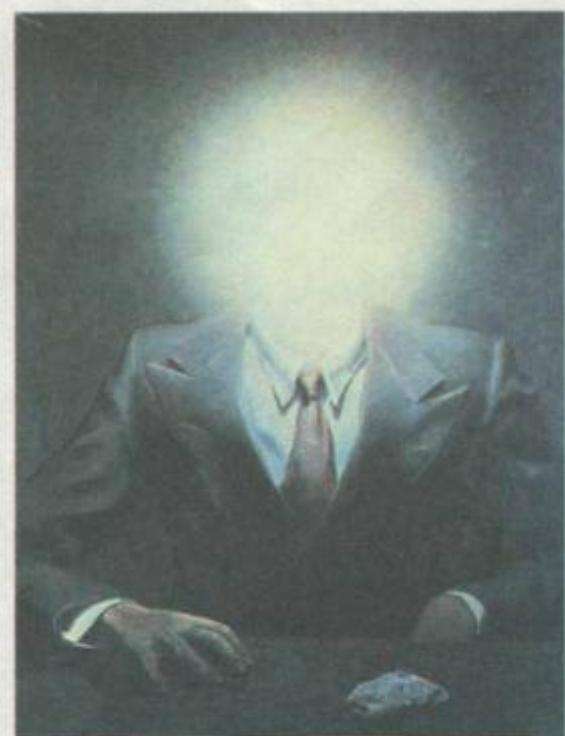
Якоюсь мірою темні чари генія зла подіяли й на Маргіта. У 1928 році він

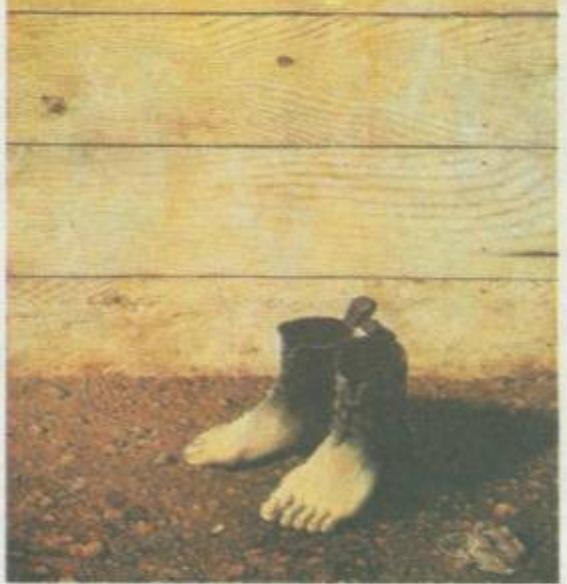

Частка розбійницької душі. 1960.

зображені його обличчя в такий спосіб, що здається, ніби це посланець катанії спровіді здатний вийти з цегляної стіни і знову безслідно розчинитися в ній. І через десять років ніби нічого не змінилося у ставленні художника до Фантомаса. Він навіть фотографується біля цієї картини, імітуючи рекламну позу й вираз обличчя свого «героя». Але при цьому сама назва картини — як удар нагаєм: «Дикун!» Отже, йдеться не про схиляння й не про загравання. Фантомас для Маргіта не геній і не «надлюдина», а всього лише втілення атавістичних сил, ворожих розумові і культурі. У часи створення «Дикуна» було написано й «Грандіозні дні» — картину, в якій Маргіт

Принцип задоволення. 1937.

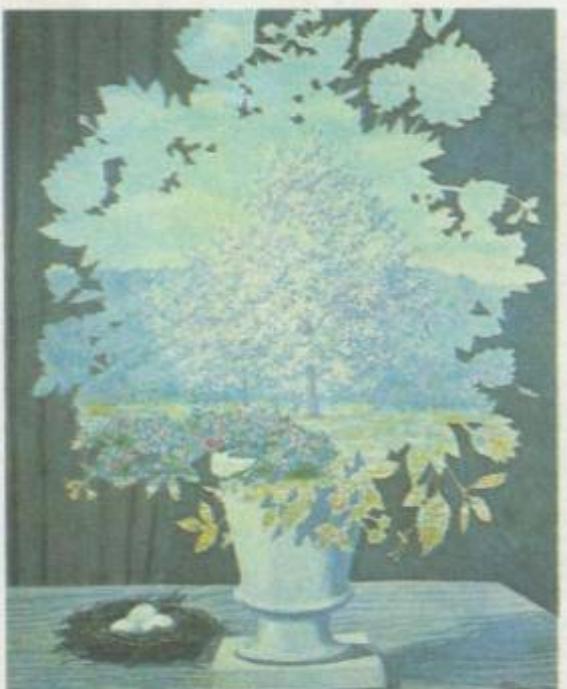

Червона модель. 1936.

дав недвізначену відповідь на поширені в той час розмови про небезпечність «фемінізації» європейської культури. Один з лідерів італійського авангардизму Массімо Бонтемпеллі, аналізуючи причини суспільного занепаду, твердив, ніби «хворобою, що ледь не розклала нас, була краса». «Сьогодні», — писав він, — на порозі доби, чиєю основною природою стане мужність, прийшов час наважитись. Інакше кажучи, щоб відкрити нашу добу, необхідно якомога швидше зрозуміти, що ідеальний чоловік має бути некрасивим... Чоловік має поєднувати в собі риси, протилежні тим, що за традицією відносяться до жінки і називають красою... Розвиток мистецтва має піти у напрямку «чоловічої антикраси». Звичайно, Магріту були відомі подібні настрої, але, як свідчить його картина, він принципово відкидав ідею

Плагіат. 1960.

потворно-чоловічого мистецтва. Гетівське вічно жіноче й вічно прекрасне начало було йому близьким. Саму метафору перетворення жінки на чоловіка (ще один страхітливий кафкіанський мотив у його творчості!) він зображує як сцену насильства, гвалту, відчаю безпорадності й жаху. Потвору, що вже починає вимальовуватись на картині як результат цього безглуздя, вже не можна назвати ані жінкою, ані чоловіком. Це те, чому взагалі нема місця на цьому світі.

Але з найбільшою очевидністю його негативне ставлення до будь-яких форм ідеології жорстокості, несправедливості й насильства проявилось у картині «Повернення вогню» (1943), у якій він знову звертається до відомого усім читачам книжок Марселя Аллена і П'єра Сувестра образу «надлюдини», що бунтує против здорового глупду обивателя. На його полотні все зображене так само, як і на обкладинці іхньої книжки 1912 року. Перед нами величезна постать елегантного вбивці, який подібно до роденівського мислителя, схиливши голову на руку, обмірковує свої кощунні задуми і плани. І Париж, — як іграшкове місто під ногами Гуллівера. Але за спиною Фантомаса вже не безхмарне небо далекого 1912 року, а небо-полум'я грізного й жорсткого 1943-го. І друга новація: в руці «надлюдини» вже не кинджал вбивці, а розкішна троянда. Це не чужинець, не приблуда і навіть не завойовник, а впевнений у собі новий хазяїн Парижа. Зовсім не Фантомас, натякає художник, бованіє над Парижем, а Гітлер. Не міфічний образ всесильного насильства, а реальне втілення ідеології людиноненависництва.

Дорого заплатили колишні поклонники героя Аллена і Сувестра за торжество «надлюдини» зразка 1933 року. Тисячі з них загинули в окопах, на дорогах евакуацій, у таборах біженців, у тюрмах і концтаборах. На заводах і фермах. Бельгії з'явились військовополонені — раби ХХ століття. У самій Німеччині відбулися знущальні виставки «занепадницького мистецтва», експонати яких (а серед них були і твори сюрреалістів, дадаїстів, кубістів, абстракціоністів, експресіоністів) потім урочисто спалювались на подвір'ях спорожнілих музеїв. Чоловік у коричневому френчі з неприхованою огидою розглядав на тих виставках повішені додори ногами картини колишніх поклонників Фантомаса. Багатьох з них уже давно не було в тій самій Європі, якій вони колись так легковажно погрожували бунтом розплююваними ними темних сил атавістичної ненависті. Ненависті не лише до буржуазних порядків, а й до будь-якого закону і будь-якого здорового глупду. Бретон, Далі, Ернст, Массон, Тангі втекли до США. Арагон, Елюар, Рене Шар присидналися до руху Опору...

Магріт зображує фашизм без есесівських білскавок на петлицях і черепів на кашкетах, без громіздких автоматів і рогатих шоломів. У нього ми бачимо «звичайний фашизм» як органічний спосіб життя сентиментальних бандітів. Це абсурдний, божевільний світ «поклонників» Шопена, що трощать і палять Варшаву, «прихильників» доктрини підсвідомості, що запроторюють

старого Фрейда за колючий дріт віденського гетто, «обожнювачів» Достоєвського, що обстрілюють з гармат російські церкви, «прихильників» вегетаріанства і здорового побуту, що вирощують пахучі троянди попід стінами Бухенвальда і Освенціма. Можливо, там і виросла та троянда, яку зобразив Магріт у руці нового Фантомаса.

Другим значним досягненням «тасмного агента сюрреалістичної революції» у викритті процесів дегуманізації в сучасному світі, була картина 1937 року «Біла раса», де висміюється фашистська антропологія та її розробки «наукових» критеріїв для визначення, які саме люди мають бути знищенні як носії тих фізичних ознак, що гітлерівцям чомусь не подобались і оголошувались ними «неарійськими». Новий Фантомас виявився значно винахідливішим у пошуках все нових і нових способів знущання над своїми жертвами. І справді, є щось глибоко сатанинське у самому прагненні надати звірству видимість наукової теорії. Магріт зображує новітні одкровення фашистської «науки про людину» як дике марення людоїда, який влаштовує щось схоже на терези із зрізаних з людських обличів носів, губ, вуха й ока.

Один час сюрреалісти всерйоз претендували на роль союзників комуністів і виразників ідей соціалістичної революції в галузі мистецтва. Приголомшений звісткою про самовбивство Маяковського Бретон пише велику статтю про життя і творчість поета Жовтня. «На другий день після смерті Маяковського, — згадує Л. Арагон, — Андре Бретон прийняв рішення змінити назив журналу, який він очолював, «Сюрреалістична революція», на іншу — «Сюрреалізм на службі Революції». Нема необхідності коментувати це рішення, його сенс очевидний». Арагон згадує і про відкритий лист 1932 року, підписаний групою відомих сюрреалістів, до якої входив і Рене Магріт до свого від'їзду з Парижа (в 1930 році), де зокрема є й такі рядки: «Ми користуємося черговою нагодою, щоб викрити... гниття капіталізму, і зокрема капіталізму французького, імперіалістичного і колоніаторського, а також щоб усіма силами закликати до підготовки пролетарської революції під керівництвом комуністичної партії, до революції за образом і подобою формальне членство в ній було нетривалим, сам факт вступу художника до лав комуніс-

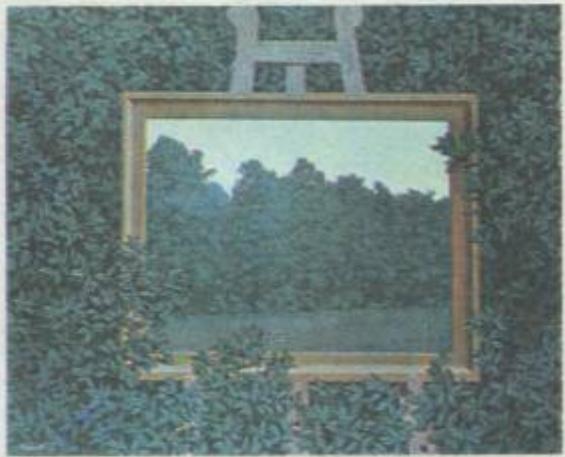
тів багато про що нам говорить. Можна навести чимало інших фактів, які також свідчать про цире бажання сюрреалістів бути визнаними саме комуністами; в них вони вбачали ту історичну силу, що зрештою зламає усі соціальні й політичні механізми ненависного ім буржуазного ладу. Однак самі комуністи зовсім не поспішили проголошувати сюрреалістичну революцію складовою частиною своєї культурної політики. Їх зупиняла явна диспропорція моментів нищення і творення у програмах і доктринах сюрреалістів, іхнє двозначне ставлення до розуму, моралі і культурних цінностей. Так, викриваючи бездуховність буржуазного суспільства, сюрреалісти водночас закликали до якогось безоглядного нищення культурної спадщини минулого. У той день, коли С. Далі, виступаючи на багатолюдному мітингу, закликав знести Готичний квартал у Барселоні («найлогічніше для цивілізованої людини стерти з лиця землі цей квартал, місце абсолютно непридатне для житла, сморід і сором Барселони!»), він по суті нічим не

Заборонене зображення. 1937.

Шедевр, або Таємниці обрію. 1955.

Каскад. 1961.

Завершений букет. 1957.

відрізнявся від того анархіста з поеми М. Бажана «Боги Еллади», який, бачачи перед собою копії античних скульптур, не відчуває нічого, крім ненависті.

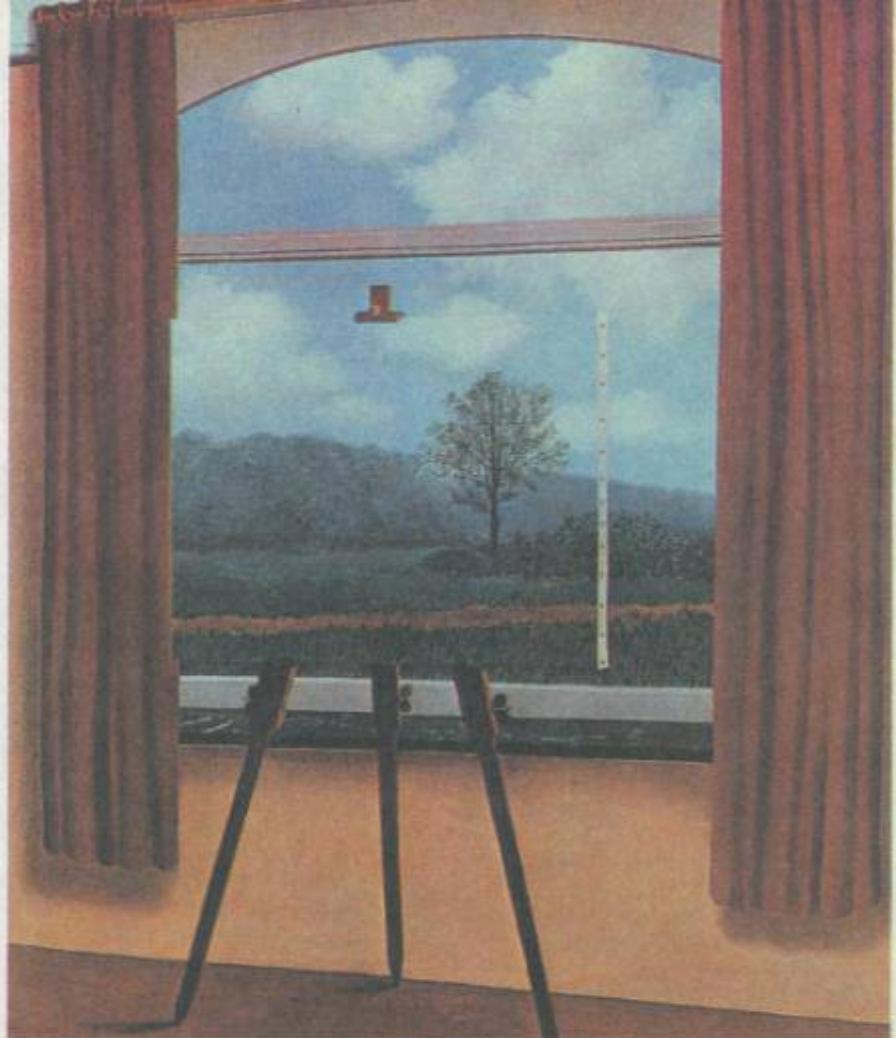
Метання лідерів сюрреалізму поміж крайностями ультралівих і ультраправих концепцій не пройшли повз увагу Рене Магріта. Він реагує на їхню непевність демонстрацією власної рішучості у виборі подальшого свого шляху. У повоєнний час він виганяє зі свого живопису все, в чому можна углядіти хоч якийсь натяк на прояв культурного нігілізму. Типовим персонажем його картин стає так звана «людина в котелку». Це був рідкісний гість у середовищі сюрреалістів.

Нам, вихованним у принципово інших соціальних умовах, важко збагнути, звідки бралися в них оте неприязнь, похмуре і підозріле ставлення, а іноді навіть гаряча ненависть до обкрадених долею людей, які живуть ніби з обов'язку, старанно завчивши, що й коли вони мусять робити, що й як думати в тих чи інших обставинах. Але в історії культури нічого випадкового не буває. Зневага більшості сюрреалістів до так званої середньої людини, ототожнення народних мас з тупим, завжди ретроградно настроєним «натовпом» мають свій історичний грунт і пов'язані з певними елітарними тенденціями у самій культурі, яка в двадцяті роки ще слабко уявляла можливі наслідки свого ніцшеанського загравання з новою «аристократією духу». Можна бути далеким від мас і тому байдужим до їхнього життя. Сюрреалісти були близькі до них і при цьому активно їх зневажали. Звідси всього лише один крок до безглаздо запальної заяви Бретона: «Найпростіший сюрреалістичний акт полягає в тому, щоб зревольвером у руці вийти на вулиці й стріляти навміння, скільки можна, в натовп». Звичайно, такий «найпростіший акт» — усього лише епатуюча бретонівська метафора, але в той же час вона не позбавлена й певної психологічної достовірності. Це з'ясувалося пізніше, коли міні «червоних бригад», міських «партизан» та інших ліворадикальних організацій почали вибухати серед тієї бретонівської «юрби» в універмагах, на вокзалах та аеродромах.

«Агент сюрреалістичної революції в Брюсселі» у повоєнні роки категорично відмовився від будь-яких засобів психологічного терору, від тактики погроз, скандалів і залякувань «натовпу». Він намагається увійти в контакт з уявним супротивником сюрреалізму, розпочати з ним «мирний діалог» і в такий спосіб прилучити «маси» до малозрозумілої їм світоглядної проблематики сучасного мистецтва. Віднині його засобом впливу на свідомість так званої середньої людини стає некваплива, вдумлива розмова про суть нашого існування у світі, його загадкові аспекти.

Узявши до рук указку лектора, художник терпляче пояснює своїй аудиторії, що людина й досі не виконала заповіту стародавніх мислителів, і досі ще не пізнала себе, не розкрила і тисячної частки своїх творчих можливостей. Висловлюючи цю тезу, він нікого не звинувачує і не викриває, навпаки, його надихає сама можливість залучити до розмови про світоглядні проблеми культури

Умова людського буття І. 1933.

як найбільше коло співрозмовників. З цією метою і створюються ним цілі серії картин, присвячених проблемам специфіки людського пізнання світу.

У картині «Каскад» зображене майстерність художника. На мольберті перед вікном — картина, яка відтворює ту частину пейзажу, що ховається за нею. Справжня башта ніби захована за своїм власним зображенням. Їхні силуети повністю збігаються. Намальована вулиця заливається з реальною. Але в даному разі йдеться не про натуралістичне мистецтво, бо й створене ним зображення не може бути абсолютно тодіжним зі своїм реальним прототипом. Уміщуючи картину між очима глядача і тим, що на ній зображено, художник хоче сказати, що, як правило, ми бачимо лише те, що вже існує в готовому вигляді у нашій свідомості, і дуже рідко виходимо за межі банальних стереотипів свого сприйняття. Позбавлене творчої проблематичності бачення нічого не змінює у звичній картині світу, воно здатне роками кружляти в колі цих стереотипів, не помічаючи, що за кожним явищем, кожним об'єктом приховуються тисячі таємниць і загадок.

Ця ж думка прочитується і в картині «Плагіат», де представлено звичайний букет у монументальній кам'яній вазі. Дивлячись на нього, художник бачить той розкішний весняний сад, з якого, можливо, й були принесені квіти. Здавалося, букет мав би нагадувати нам про красу і неповторність

сніжної чистоти травневих яблунь, свіжість сільського неба. Але мистецтво імітації, підсвідомого plagiatu не здатне відтворити живого дива реальності. Зрізані, мертві квіти свідчать лише про спробу якось прикрасити буденність людського існування. Символом безплідності цієї запозиченої в природі краси є принесене з того ж саду і покладене коло вази гніздо з яйцями. Пташенята з них уже не виупляться. У, здавалося б, цілком природних і невинних прагненнях і бажаннях нездатної до творчості людини, твердить Магріт, є багато чого такого, що змертвляє світ, опошлює й духовно знецінює його.

Духовне, індивідуально-неповторне символізується в художній системі Магріта людським обличчям — його носом, очима, губами. Примітивні прагнення й бажання за умовною логікою такого символічного мислення призводять до втрати цих рис. У Магріта людина без обличчя — це насамперед духовно спустошена людина. Картина «Принцип задоволення» могла бути чудовою ілюстрацією до вчення З. Фрейда про структуру людської особистості. Художникові вдалося образно відтворити думку австрійського філософа про небезпечність неконтрольованих розумом примітивних первісних потягів. Фактично перед нами образне зображення того, що Фрейд називав «Воно», — те безлике, неодухотворене біологічне начало, яке передус формуванню в людині її уявлень про власне «Я». Магріт

зображену цю філософську категорію у вигляді чоловіка без обличчя (замість його — туманне сяйво). Здається, він досить зручно влаштувався в кріслі перед столом, його ніщо не турбув. Але це оманливе враження. Права рука цієї «задоволеної» постаті напружені завмерла в чеканні того моменту, коли глядач перестане дивитись у її бік. Ще мить — і вона заволодіє якимось предметом, що лежить тут же, поруч, на столі. Заінтригований глядач починає з цікавістю розглядати предмет таємних бажань цієї безликот постаті і з подивом відзначає, що то лише шматок нікому не потрібної жужелі чи просто камінь — символ ілюзорних цінностей бездуховного світу.

Магріт вважав, що там, де нема загадки, таємниці, нема й самої картини. Він ніколи не опускався до пояснень, довірчих тлумачень. Розповідаючи про свої картини в «Автобіографії» 1938 року, художник охоче зупиняється на їх задумах, історіях написання, але коли доходить до головного — втіленої в них думки, — ніби зупиняється на півдорозі і або говорить, щоб заінтригувати глядача, зовсім не те, що думає насправді (прийом сюрреалістичного епатажу), або ж непомітно переходить до іншої теми.

Магріт оберігав таємниці своїх творів від спрощених пояснень. Вперто ухиляється від порожніх розмов з випадковим глядачем і назви його творів. «Назви картин, — писав художник, — добиралися таким чином, щоб дати глядачеві відчути певну недовіру до банального мислення, що має тенденцію до самозаспокоєння».

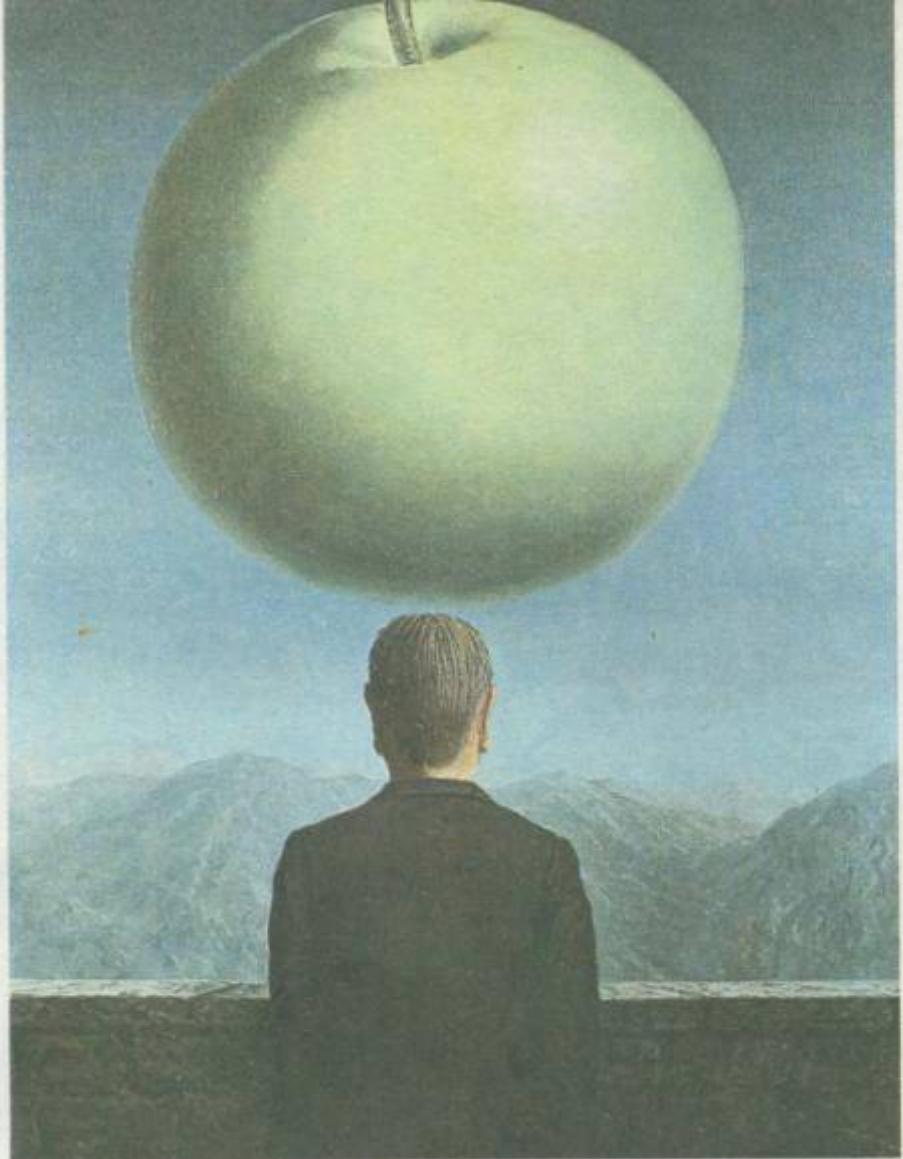
Як бачимо, згадані звинувачення Магріта у блюзирстві, недовірі до його намірів виникли не випадково. Наши мистецтвознавці з покоління в покоління виховувались у атмосфері забуття й ігнорування художнього й світоглядного досвіду вітчизняного авангарду (Малевича, Богомазова, Архипенка, Пальмова, Єрмілова, Філонова, Шагала, Татліна і т. д.) і бездумного схиляння перед зразками реалістичної думки столітньої давності. Вони не могли дозволити собі повірити в те, що двері творчої лабораторії художника можуть бути не гостинно розчинені перед усіма бажаючими туди зазирнути, а, навпаки, щільно причинені перед випадковим оком, що художня система може бути не інтимно-сповідальною, довірчою, а принципово «закритою». Таємницість зовсім не випадковий елемент сюрреалістичної поетики, це — результат глибоко продуманої естетичної стратегії. Загадковість має властивість збуджувати людську думку й почуття. «Мозок, — говорив Магріт, — любить невідоме. Він любить образи, значення яких невідоме». Найдивовижніше у цьому дивному для багатьох з нас висловлюванні те, що його слід розуміти буквально. Як показали найновіші психологічні дослідження, потреба пізнання належить до числа основних потреб людської психіки й виражається у нашому прагненні до всього нового, невідомого, загадкового й незображеного. Якщо йдеться про реальний світ, пише радянський соціолог П. Симонов, то «їого загадковість так важко переноситься людиною, що вона готова нав'язати світові міфічні, фантастичні пояснення, аби лише позбутися тягаря

нерозуміння, навіть якщо це нерозуміння не загрожує їй ані голодом, ані небезпекою для життя».

Естетика авангарду — це переважно естетика таємничого, незнайомого, інтригуюче загадкового. Фактично він відкрив для мистецтва цілу сферу нових переживань, пов'язаних з найрізноманітнішими процесами пізнання світу. Загадковість — це своєрідна естетика пізнання. Вона має всебічний і майже гіпнотичний вплив на психіку людини, оскільки однаково доступна і почуттям, і розуму. Усяка таємницість змушує нас активно думати й переживати. З певним перебільшенням можна навіть сказати, що світ тільки тоді по-справжньому існує для нас (стає суб'єктивно значимим), коли він постає перед нами як щось загадкове. У такі хвилини, дні, місяці, роки ми й живемо «по-справжньому», активно наздоганяючи загадку нашого існування, «синього птаха» свого покликання. Найкраще розуміють це поети і найменше ті, хто не читає інших віршів тільки тому, що не любить, коли з ним розмовляють загадками. Для справжнього ж поета, художника таємницість одна з найцінніших якостей буття. «Тільки таємниця дає нам життя. Тільки таємниця», — так написав Лорка під одним із своїх малюнків. Це ж саме могли б сказати інші сюрреалісти, а вслід за ними (з певною історичною дистанцією!) й багато хто із сучасних художників, оскільки утасмичення образною мовою давно вже стало загальнозваживаним прийомом, що забезпечує високий рівень інтелектуальної активності у спілкуванні автора та його глядача чи слухача. Загадковою образною мовою сюрреалізму обурюються в наш час лише ті, кому це належить робити «за службовим обов'язком». Всі інші давно вже «перебудувалися», зрозумівши, що практично не існує ніякої чіткої межі між багатьма моментами його поетики й системами умовного образного мислення цілого ряду прозаїків, поетів, художників, які не вважають себе сюрреалістами. «Нині, — говорить один з персонажів роману М. Євдокимова «Тричі Найвеличніший», — яку книгу не візьмеш, або демони літають, або люди перетворюються на птахів, або спілкуються з потойбічним світом. Що далі в ліс, то більше щезників. Польбився авторам ірреальний світ».

Але повернімося до двадцятих років, коли ця схильна до примхливих умовностей, загадкових і несподіваних зіставлень образна мова лише формувалась у надрах сюрреалістичних лабораторій, і спробуємо з'ясувати, який вплив мав сам Магріт на формування нашого сучасного «умовно-образного» мислення.

На перших порах його загадкова метафорична система була досить скромним супутником метафізичного живопису Джорджа Де Кіріко. Коли Магріт уперше побачив репродукцію його «Пісні кохання» (1913—1914), він заплакав. Сполучення гумової рукавички хірурга з обличчям античної статуї на тлі безрадісно-буденного міського пейзажу вразило його уяву несподіваністю внутрішньо правдивого співставлення символів болю, страждання й безхмарної краси людського тіла. Несумісні речі заговорили мовою живої правди реальності.

Пізніше, вже в паризький період свого життя, Маргіт більше познайомився з естетикою непередбачуваних, алогічних зіставлень, яку французькі сюрреалісти вивчали за творами графа де Лотреамона (псевдонім поета Ізідора Дюкаса, 1846—1870). Вони вважали його своїм попередником і вчителем, а його поему в прозі «Пісні Мальдорора» (1868—1869) — біблією сюрреалізму.

Естетика Лотреамона — естетика неможливого й абсурдного. Це інструмент насильства фантазії над здоровим глупдом. Лотреамон не порівнював спостережувані явища й речі, він силою зіштовхував їх, кидав у чужий ім світ, змушував проявляти себе в абсолютно неможливих для них ситуаціях. Світ, перетворений агресивно-наступальною, вольовою фантазією Дюкаса, здавався сюрреалістам світом справжньої поетичної краси. Недаремно ж за вірець визначення прекрасного служило ім його висловлювання: прекрасне «як випадкова зустріч на операційному столі парасолі і швейної машинки». Сюрреалісти вчилися у Лотреамона розривати функціональні зв'язки речей. Проте вони чомусь не помічали, що та лотреамонівська форма висловлювання, яка здавалася ім прекрасною, лише пробуджує й активізує уяву, але

аж ніяк не пояснює суті речей. Фактично сюрреалісти нерідко просто переносили речі із звичайного світу у світ марень, фантазувань і сновидінь. Для багатьох з них творчий акт на цьому і закінчувався. Першим авангардистом, який висловив сумнів у тому, ніби сама фантазія може надати сенсу творові мистецтва, був Ф. Гарсія Лорка. Після довгих вагань він називає шлях сюрреалістів «хоча й досить чистим, але дещо туманим». Лорка прагнув доповнити діалог поета зі своєю фантазією діалогом з історією, масами, народом, а метафізичні одкровення сновидінь — осяннями громадянської свідомості.

Маргіт по-своєму повторив шлях Лорки, Арагона, Елюара і Шара, шлях від насолоди розкутістю творчої фантазії до внутрішньої дисципліни митця, що прагне бути почутим усіма. Не пориваючи з сюрреалізмом, він уважно переглянув увесь арсенал його новаторських форм і засобів. З його картин остаточно зникають смутні, сновидні, розплічасті образи. Залишається переважно те, що звертається до розуму і доступне логічному аналізові. Його картини нерідко нагадують ілюстрації до якихось казкових описів процесів інтелектуального мислення: те ж саме уявне розчленованування явищ,

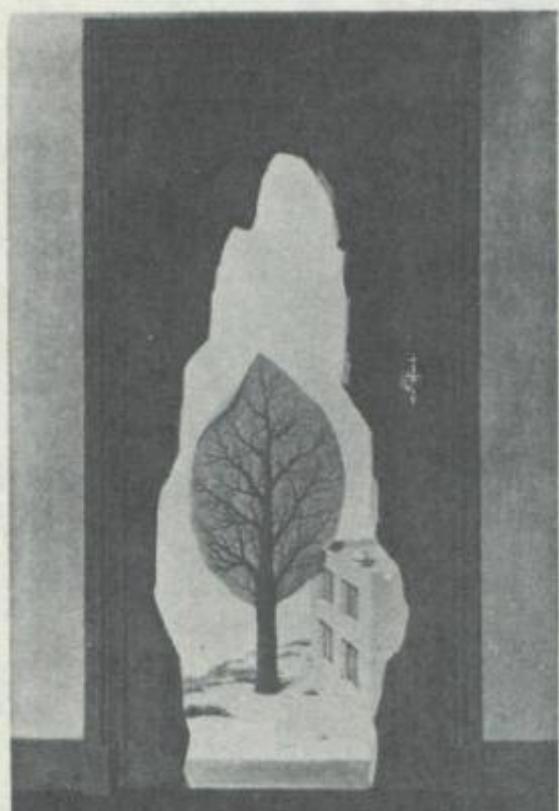

Велика війна. 1964.

спроби різноманітних зіставлень і протиставлень, шукання умовної моделі, яка здатна представити ідею у зримій формі. Образ Магріта — це видима думка. Сама ж можливість фантастичної деформації реальності для нього не мета, а лише засіб, інструмент інтелектуального аналізу. Це щось подібне до скальпеля хірурга, який теж «деформус», але при цьому ним керує не «розкута фантазія», а розум.

Магріт не прагнув замінити реальний світ світом фантазії. Він хотів його дослідити

Любовна перспектива. 1935.

і пояснити. До речі, на ілюстраціях наукових книжок реальні явища також показуються схематично, узагальнено, часто деформовано і без багатьох правдоподібних деталей. Це умовні моделі реальних речей і явищ, які їх не зображують, а пояснюють. Фантастичність образів Магріта, як це не дивно звучить, — фантастичність раціональна. Це ознака творчої свободи (якщо хочете, то й сваволі) розуму, що осягає світ.

Філософські проблеми, які порушує Магріт у своєму живопису, мають величезне світоглядне значення. Художник переконаний, що осянення суті навіть добре знайомої нам повсякденної реальності вимагає від нас величезного духовного напруження. Проте сучасна маскультура, стандартизація й уніфікація всіх форм праці й приватного життя «штампують» такий тип людини, який принципово чуже творче ставлення до навколишньої дійсності. «Чоловіки в котелках», що часто з'являються на картинах Магріта повоєнного часу, напрочуд схожі один на одного. Це нібито зразки окремих виробничих серій того ж самого типу «продукції». Це — варіації в межах стандарту. Важко уявити, що когось з них могла б спокусити думка про власну неповторність. І просто нема.

Буденна свідомість «людини в котелку» Магріта — це відображення її духовно збідненого життя. Це світ «гвинтика», відчуженого від своєї творчої людської сутності і пристосованого до потреб певних суспільних механізмів. Життя так званої «середньостатистичної людини» вкрай утилізоване й уніфіковане, її мислення — стандартизоване. Здавалося б, для всіх це зручно, всім це вигідно. Але, як показує художник, дивлячись на це з позицій гуманіста, ота благополучна людина-гвинтик приречена на довічне кружляння в духовній порожнечі, на безрадісні блукання у безглаздому світі сірих реальностей.

Такий жорстокий світ, реальність духовного кладовища стоїть за спиною «людини в котелку» Рене Магріта. І хоч він відмовився від саркастичного погляду на «середньостатистичну людину» (що проявлялося раніше в образі людини-болванки), його картини не втратили свого гострого, критичногозвучання. Кожна з них — втілення протесту проти бездуховності суспільного життя, надмірної стандартизації й соціалізації людини, проти нелюдських умов людського існування.

Останні роки життя Рене Магріта сповнені почуття розчарування і водночас сподівання на краще майбутнє. Він помер 1967 року, тобто наприкінці тієї доби, коли в діячів культури знову з'явилася надія, що, переживши смугу бурхливих політичних і соціальних катаклізмів, людство нарешті одержить можливість по-справжньому зосередитись на своїх духовних і, зокрема, художніх проблемах, що смуга політизації життя зміниться смugoю його гуманізації.

Колись у далекі тридцяті роки Ф. Гарсія Лорка писав з цього приводу так: «Відчувається, що весь світ напружився, щоб роз'язати тугий, неподатливий вузол. Звідси ця хвilia соціальності, що все захльостує. У таких обставинах мистецтво в країному

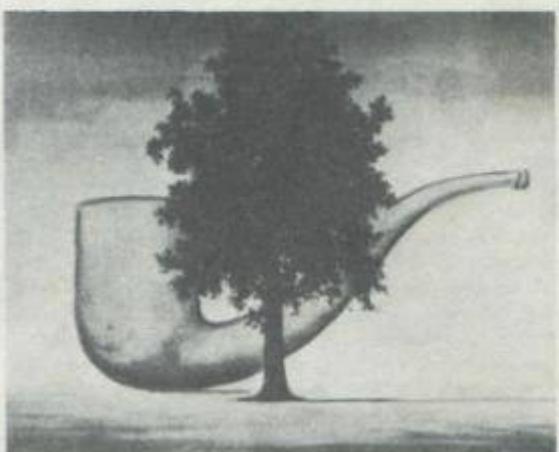
разі стає другорядною турботою, тим більше, що й у звичайній час ним займається лише жменька людей». Наприкінці війни цей настрій змінюється, прогнози щодо майбутнього стають оптимістичнішими. Ще Франція окупована, а поет і командир загону макі Рене Шар уже стурбований думкою: чи не заглушить у майбутньому світі гуркіт моторів музику лір? Чи йтиме прогрес художнього мислення в ногу з прогресом технічним? «Чи зможе мозок, ущербъ напханий машинами,— пише він у «Листках Гіпноса» (1943 — 1944), — як і колись забезпечувати існування тендітного струмочка мрії й фантазії? Людина, ніби сновида, рухається до смертоносних копальнень, зачарована наспівом винахідників». У другій половині п'ятдесятих — на початку шістдесятих років Рене Магріт вважав, що настає час, коли слово мистецтва буде наречити почуття, що люди вже сповна заплатили за своє право бути кращими, добрішими, людянішими, поетичнішими, що тепер, після тривалої і величної доби боротьби і ненависті, крові й страждань, прийде не менш грандізна доба поетів і художників. Йому здавалося, що художній досвід сучасного мистецтва стане предметом особливої уваги суспільства майбутнього, оскільки лише в ньому реалізується піра в безконечні можливості людського бачення й розуміння світу. Духовний прогрес, перемога творчого начала в історії, як твердив художник, — «єдина мета і єдине серйозне віправдання людського існування».

З цього чекання доби нових прозрінь людства і виникає одна з останніх серій картин Рене Магріта, головним «персонажем» яких стає славнозвісне ньютонове яблуко, що, за легендою, впавши на голову генія, докорінно змінило уявлення про світ десятків поколінь. Щось подібне, твердить художник у картинах «Ідея» та «Листівка», має статись і в наш час. Як і «Листки Гіпноса» Рене Шара, ці твори Рене Магріта сповнені передчуттям прийдешнього дива. Прекрасне ньютонове яблуко вже зависло над головою людини, яку темна кам'яна стіна все ще відділяє й віддаляє від поезії безконечних просторів землі й неба. Шкода лише, що вона не поспішає впасти на голову Магрітова героя — цю нічим не примітну людину з кола подібних до нього людей. І якщо ми говорили не лише про сподівання, а й про розчарування Магріта, то вони виразилися у тому, що оте прийдешнє прозріння (втілене в образі яблука) здається йому неймовірно великим порівняно з головою, на яку воно має впасти. (На картині «Ідея» голова взагалі відсутня. Яблуко ризикує впасти у порожнечу, вдягнену в стандартний чоловічий костюм.) А коли згадати про стару ідею сюрреалізму зробити всіх людей поетами і художниками, то юлір самого яблука теж має символічне значення. Надто вже воно зелене...

Рене Магріт був уточістом і мрійником. І те, ѹ інше не гарантує від помилок. Але без уточі і мрії люди існувати не можуть.

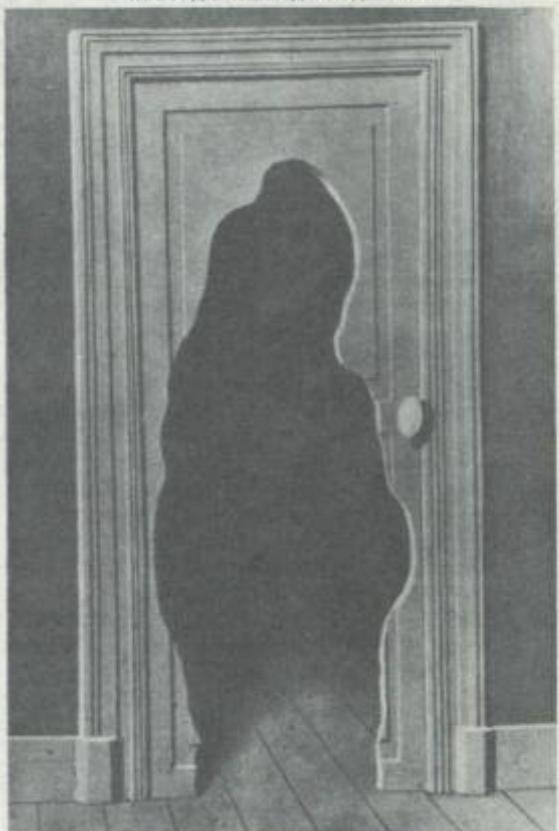

Важкий шлях. 1963.

Тіні. 1966.

Несподівана відповідь. 1933

МАКАРОВ Анатолій Миколайович (нар. 1939 р.) — літературний критик, автор книжок «Розмальті тенденції» (1969), «Світ образу» (1977) та ін., а також численних статей на сторінках періодичної преси.

РОЗДІЛ З КНИГИ «МІЖ НЕБОМ І ЗЕМЛЕЮ»

Ніхто з часів відкривача Гомерової Трої Генріха Шлімана не наробив, мабуть, стільки галасу в археології та історії культури, як сповнений імпонуючого розмаху і не меншої самовпевненості швейцарець Еріх фон Денікен. Сьогодні він так само популярний у світі, як найвідоміші зірки Голлівуду і так само, як вони, «касовий», з тією лише різницею, що фон Денікен зажив слави в галузі науки, а це непросто і нелегко. Одні підносять його до небес, як пророка нової релігії, інші, навпаки, втоптують його ім'я в багнюку — так чи так, фон Денікен нині безсумнівний феномен.

У чому ж полягає секрет його успіху? Цей автор, зрештою, ані творець нової концепції, ані навіть учений. Теоретичні припущення про те, що в далекому минулому на нашій планеті могли приземлитися пришельці космічної суперцивілізації, які сприяли швидкому розвитку гомо-сапієнса, а затім що найменше вплинуло на виникнення перших високих культур, з'явилися ще до фон Денікена. Досить згадати хоча б радянських учених А. Казанцева, М. Агреста, В. Зайцева чи французького археолога Є. Анаті. Проте вони були не оригінальні, просто сьогодні важко сказати, кому першому сяйнула ця думка... Такою ж мірою фон Денікен не є пionером у галузі популяризації сенсаційних загадок і таємниць давнини, бо приблизно в той самий час набули слави — хоча, може, і не такої гучної — француз Р. Шарру та італієць П. Колоссімо. Думається, успіх, про який ідеється, став можливий внаслідок виняткового збігу обставин, своєчасно поміченого і вміло використаного Еріхом фон Денікеном.

Природа не терпить порожнечі — стверджує давня приказка, і фон Денікен виграв очко тим, що зумів у слушний час повернути це собі на користь. З'єднавши два протилежні на перший погляд полюси людської цікавості, а саме: загадки минулого і майбутнього людини та її цивілізації, в одне, що й казати, захоплююче ціле, він зібрав у своїх книжках усе, що було сказано на цю тему до нього і щонайменше ще стільки ж додав від свого імені. Плюс відповідна кон'юнктура, чималі кошти на подорожі «слідами загадок» та на приведення в дію рекламної машини, і, зрештою, безсумнівний талант менеджера — тобто все те, чого не вистачало його попередникам — ось такі в загальних рисах елементи, з яких виник феномен фон Денікена і його успіх.

Неважко зрозуміти, що я далекий від недооцінки швейцерця — насправді він становить собою надто серйозне соціокультурне явище, щоб його можна було замовчувати. Гаразд, можуть мені закинути, явище явищем, однак поговоримо про конкретні речі, а саме: яка, по суті, цінність теорії фон Денікена, яка вага тих фактів, що мусять підтвердити гіпотезу про візит космічних братів? Перш ніж відповісти на це запитання, спробуємо окреслити ту групу найчастіше повторюваних

елементів, які правлять фон Денікену та іншим за докази.

Передусім слід зазначити, що матеріал цей аж надто широкий і, гірше того, неоднорідний, як з погляду розміщення в часі і географічному просторі, так і відносно джерел. Загалом його можна поділити на три основні групи.

Отже, по-перше, цитати із стародавніх книг, які складають надзвичайно важливу частину «доказів». Поряд з іншим, сюди слід віднести давні індійські легенди, єгипетські та грецькі міфи, перські книжки, арабські манускрипти, десятки народних легенд і переказів, а насамперед — Старий і Новий завіти.

З-поміж цієї групи виділяються тексти, в яких герой підносяться в небо чи сходять з нього, найчастіше з допомогою орла — птаха, який у більшості стародавніх релігійних культів мав явні космічні риси. Найдавніший з цих переказів месопотамський, у ньому розповідається про Етану, героя, який вирушив туди, «куди наслідуються вирушати самі лише орли», інакше кажучи — в небо. Проте, Етана не досяг небес і, подібно до Ікара, впав на землю. У «Махабгараті» сяячений птах бога Вішну, орел Гаруда, підносить у небо героя Васу Упарікуру. В іншому давньоіндійському творі події відбуваються без участі птаха, там прямо говориться про «літаючі колісниці» бога Рами, що піднімалися до хмар з оглушливим гуркотом... У перському міфі легендарний птах Сімург зносить з неба Рустама, який потім стає одним з перших іранських володарів. У єгипетській, а також арабській легенді Александр Великий вирушає на небо у вигляді птаха Фенікса. Схожі акценти можна знайти в тібетській, грецькій та інших міфологіях.

На думку астроархеологів, усе це мусить бути далекі ремінісценції посадки і злету мікрапланетних кораблів. Проте найголовніший доказ на користь даної гіпотези їм дає Старий завіт, який з цієї точки зору є прямотаки скарбницею неоцінених матеріалів.

Так, фон Денікен вважає, що ковчег завіту використовувався Мойсєєм для бесід з Богом і становив собою звичайнє поєднання радіотелефону з найпростішим переносним ядерним реактором, а випромінюючи таблиці із записами на них десятми заповідями були матеріалом, що розщеплювався, переданим Мойсею космітом Яве на горі Сінай.

Навести на роздуми мусить також загадкова загибель Содома і Гоморри. Дехто висловлює припущення, що обидва ці міста були знищені ядерним вибухом, який стався під час аварії корабля з іншої планети. На думку астроархеологів, на основі Старого завіту можна також припустити, що наша праматір Єва була вирощена в пробірці з клітини Адама. Проте найвагоміший аргумент біблійного походження знаходимо в старозавітному пророцтві Ісакіїля. Оскільки це питання свого часу викликало справжню сенса-

Мацей ЛУКАШЕВИЧ — польський публіцист, виступає на сторінках журналу «Пшекрой». © by Maciej Lukaszewicz. Miesiąc niebem w ziemię. Agencja krajowa, 1979. Warszawa.

цю й ажотаж у світовій пресі, слід дещо його нагадати.

Мовить пророк Іезекіїль: «Бачив же я — скопився завірююю вітер від півночі, знялася величезна хмара й клубом огнь, та проміння навколо його, а з середини його, наче блискуча мідь увогні. А з його показалася подобина чотирьох звірів; вид же їх був такий: образ іх був чоловічий... I як вони йшли, чув я шум їх крил, ніби бурхання великої води, неначе грім Всемогутнього, голосний шум, як це гуде у військовому таборі, а коли вони зупинялися, то крила опускалися».

На перший погляд може видатись, що в наведеному уривку, порівняно з іншими рядками Священного писання, немає нічого невичайного, проте, на думку Еріха фон Денікена, та й не лише його одного, тут зображені посадку космічного корабля. На користь цієї гіпотези, крім іншого, має свідчити і те, що розповідь Іезекіїля ведеться від першої особи (отже, він мусив бути свідком незвичайної події), і те, що ним змальовано не лише бачене, а й почуте (тоді як містичні бачення пророків обмежувались самими лише зоровими образами).

Проте і це ще не все. В 1973 році один з керівників американського управління з космічних досліджень (НАСА) Джозеф Блумріх видрукував книжку під назвою «Космічні кораблі пророка Іезекіїля і їх підтвердження сучасною науковою». Досліджуючи версію фон Денікена з метою її дискредитації, Блумріх якнайретельніше вивчив книгу Іезекіїля, і йому, на власний подив, пощастило на основі біблійного опису сконструювати т.зв. «літаюче коло», а потім — такий собі різновид коляски на колесах, що рухалися вусібіч. Цей винахід Блумріха було не лише запатентовано, а й практично використано під час однієї з американських експедицій на Місяць! Той самий Блумріх виступив у 1975 році на II конгресі «Ейшнт астронавт сесайті» (Товариство стародавньої астронавтики) в Цюриху з рефератом, у якому спробував довести, що корабель, побачений Іезекіїлем, важив 63 тонни і прибув до нас із навколоземної космічної станції, на борту якої перебували пришельці з іншої планети...

На тому ж конгресі в Цюриху виступив австрієць Фрідріх Егер, за освітою — фізики-ядерник, який на основі малюнків майя сконструював ротаційний двигун, що приводився в дію стиснутим повітрям, і запатентував його у 24 країнах!

Коли вже з'явила мова про конгрес ЕАС, то не збиває сказати, що нині в цьому товаристві, утвореному почасти завдяки розгорнути, викликаному книжками і фільмами фон Денікена, нараховується понад тисячу членів, причому більшість з них має вищу освіту, а понад сто осіб — і наукові ступені. Безглуздо вважати, ніби Блумріх і Егер, два видатні фахівці у своїй галузі, просто трохи східнулися. Імовірніше припустити, що ці вчені, наділені винятковою творчою уявою, прийшли до своїх винаходів внаслідок випадкового імпульсу, почертнутого зі Старого завіту чи малюнка майя, хоча з таким самим успіхом вони могли почертнати натхнення з будь-чого іншого. Водночас абсурдно вірити, що в Біблії міститься опис складних машин і механічних пристрій, оскільки кожен може

на власні очі переконатися, що таких описів там просто немає.

І все ж винаходи Блумріха й Егера, як і те, що ці вчені є членами ЕАС, примножили ряди астроархеологів (як іх найчастіше називають) і надали можливість прихильникам гіпотези про візит з космосу ще більше утвердитися у своїх переконаннях.

Вернімося, однаке, до нашого огляду «письмових джерел», перейшовши до Нового завіту.

Важко було б припустити, що найзагадковішим з богів є Ісус Христос. А проте саме так стверджує кандидат історичних наук В. Зайцев, який на сторінках журналу «Байкал» опублікував гіпотезу про те, що Христос прибув на Землю з космосу (див.: Байкал, 1965, № 5, 6; 1966, № 1). Гіпотеза викликала численні критичні відгуки вчених. — Прим. перев.).

Якщо ми порівняємо, підкреслює Зайцев, Христа з Буддою чи Магометом, про народження і життя яких відомо докладно, то мусимо відзначити, що про Христа майже нічого не знаємо.

В Євангелії від Іоанна мовиться: «Я зійшов з небес не для того щоб чинити свою волю, але волю отця, який послав мене... Недовго я вже буду з вами. Будете шукати мене, але, як сказав я євреям, так скажу і вам: куди я йду, туди ви йти не можете...» А іншим разом говорив Ісус: «Знаю, звідки я прийшов і куди йду... Ви з низів, а я — зверху. Ви — з цього світу, а я — не від світу цього». Це ж питання повторюється і в розмові з Пілатом, якому Ісус каже: «Велич моя не від світу цього». Не дас відповіді Ісус і на запитання, звідки він родом. Між Христом і його слухачами — коли він говорить про «царство небесне» — стоїть стіна нерозуміння.

Дані про батьків Ісуса у свою чергу неясні і суперечливі. На думку Зайцева, впадає в очі також повне незнання Ісусом життя його сучасників — вражас його безсилля, самотність, непослідовність у вчинках, терпимість до різних національностей. За словами Зайцева, перетворення — це сцена, в якій Ісус на високій горі у присутності трьох своїх учнів змінює довгий буденний одяг на інший, «сліпучо-блій», який жден фарбувальник на Землі вибілити не зуміє» (Євангеліє від Марка) — одяг космонавта. На голову він одягнув шолом, і його обличчя «засяяло, як Сонце». У свою чергу, сцена Вознесіння за цію версію з поверненням Ісуса на космічний корабель.

Гіпотеза Зайцева — про яку сам її автор каже, що вона хоч і може видатися фантастичною, однак є фантастичніша за будь-яке інше тлумачення Нового завіту — припускає, що Ісуса послав на Землю нащадок якоїсь людини, котру косміти значно раніше вивезли на іншу планету. Окрім того, підтвердженням може служити фізична скожість Ісуса з землянами і те, що він знову він мову (арамейську).

Тепер перейдемо до другої групи «доказів», яку складають археологічні та епіграфічні джерела, тобто предмети — статуетки, фрески, непрочитані рядки давніх написів. Якщо з першою групою письмових «доказів» полемізувати надзвичайно важко, часом навіть неможливо, оскільки все полягає на-

частіше у способі інтерпретації тексту легенди, то матеріальні предмети дають супротивникам космічної гіпотези можливість використати конкретний археологічний матеріал і весь арсенал наукових засобів, щоб послабити в прибічників теорії про відвідання з космосу віру в себе.

Прикладом такої суперечки, яка триває вже досить довго, можна назвати суперечку про стародавні японські статуетки, т. зв. «догу». В 1971 році їх продемонстрував по московському телебаченню відомий учений і письменник А. Казанцев, зробивши припущення, що вони відображають космонавтів у скафандрах. Пізніше він опублікував у журналі «Знання — сила» велику статтю під називою «Між фантазією і наукою», в якій розвинув свою концепцію: «У статуетках догу, — писав А. Казанцев, — ми бачимо космічні костюми, з герметичними шоломами, захищеними окулярами і дихальними фільтрами... Видно нитки, застібки, віконця на плечах і в задній частині шолома, призначені для огляду механізмів... Придивившись до статуетки догу, ми вже наче й ладні погодитися з висновками Казанцева. Проте...

Саме на ці численні «проте» посилаються опоненти Казанцева, і серед них — С. Арутюнов (доктор історичних наук. — Прим. перекл.), який заявляє, що пристав би на гіпотезу Казанцева, якби догу з'явилися раз і назавжди в єдиній, конкретній незмінній формі. Але якщо вибудувати з них типологічний ряд — від найпримітивніших форм до найвітонченіших — вершиною якого є «космонавт» Казанцева, то виразно можна побачити довгочасний період еволюції, що тривав, починаючи з неоліту, сотні років. Чітко видно, як реалістичні відображення частин тіла, так само й очей (що є головним предметом суперечки), поступово зазнають стилізації, перетворюючись у деталь, яка справді нагадує ту чи ту частину сучасного скафандра. Крім того, ще наприкінці XIX століття, коли ніхто не мав уявлення, яким буде космічний скафандр, японський археолог Тау Бон інтерпретував опуклі очі догу, як своєрідні сонячні окуляри з шкіри чи кори, що їх і дотепер використовують ескімоси.

Проте, захищається Казанцев, на півночі Японії (де живе народність айни, творці статуеток догу, — до речі, один з найзагадковіших народів на Землі) снігу незрівнянно менше, ніж у Арктиці, і такі окуляри там, де ніколи не бував сліпучий блиску, не потрібні. Можливо, нападає Арутюнов, однаке орієнタルні меандри на статуетках аналогічні тим, що й сьогодні прикрашають святкові вбраниння айнів. І, окрім того, всі догу відображають жінок! Що ж тоді вірогідніше — те, що догу є реліктами мистецтва айнів періоду матріархату, чи те, що на невідомій планеті не було чоловіків?

Власне кажучи, ця суперечка не вирішена і досі, хоча, відштовхуючись від статуеток догу, американці нібито сконструювали твердий космічний скафандр, який використовують астронавти... Але ж існують і інші «скафандраподібні» малюнки, вони не викликають таких сумнівів, як догу. Приміром, знайдена 1955 року в Камукаї (Японія) камінна скульптура чи виявлені французьким археологом Анаті в печерах Швейцарських Альп малюнки, які відображають постаті в

дивних костюмах (малюнкам чотири тисячі років). Ті постаті в шоломах космонавтів і скафандрах з великими важкими черевинами виявлено навіть у Австралії, хоча первісне населення цього континенту взагалі не знало одягу... І, нарешті, найвідоміший, мабуть, «космонавт» — знайдений 1956 року в пустелі Сахара (Джаббарен — Taccini) експедицією Анрі Лота — довкола цього зображення весь час точиться жвава дискусія... Всі ці малюнки наука вважає відображенням племінних богів, однаке астроархеологів це не переконує...

І, нарешті, третя, остання, група «доказів». Стародавні споруди, які нібито були зведені чи то космітами, чи то принаймні з Тіньюю допомогою. Якщо відкинути це припущення, запевняють астроархеологи, просто неможливо уявити, як у той час, коли людство ще не мало технічних засобів, ці споруди взагалі було зведені. В цьому контексті згадують Вавілонську вежу, зикурат, який стародавні вавілоняні називали Етеменанкі — Домом, на якому спочивають Земля і Небо, знамениту терасу храму Юпітера в Баальбеці; єгипетські піраміди чи Чорну пагоду в Конараці (Індія). Поряд із Денікеном палким пропагандистом космічних архітекторів є також проф. М. М. Агрест, автор висунутої недавно концепції про те, що форма таких храмів, як пагоди Індії та Японії, мінаврети Близького Сходу й інших до них подібних, усталена в архітектонічній традиції і мусить свідчити про ремінісценції, що збереглись від космічних ракет протягом багатьох тисяч років.

Полемізуючи з концепцією Агреста, його земляк Ігор Можейко заявив: «Погляньмо, що можна сказати з такого кута зору про Ейфелеву вежу. Чи не нагадує вона стартову вежу космічного корабля? Більше того, вона споруджена зі сталі, матеріалу, зовсім не властивого старим вежам, і, зрештою, не має практичного застосування. Слід було б зробити її аналіз — а що коли вона побудована дві тисячі років тому?»

Тут хотілося б навести одну, досить повчальну історію, яка, хоч і нагадує анекдот, мала місце в дійсності...

У 1827 році в Парижі з'явилася книжка під називою «Чому ніколи не існувало Наполеона, або Найбільша помилка, джерело несکінчених невідповідностей, які вимагають спростування в XIX столітті». Її автор стверджував, що імператора французів Наполеона насправді не існувало! Це був наслідок масового гіпнозу суспільства на межі XVIII—XIX століття, міраж, що виник завдяки важко зображеній галюцинації. На підтвердження своєї гіпотези, автор праці, зрозуміло, звернувся до аргументів з арсеналу науки. Він вирізнив із життєпису Бонапарта дев'ять характерних ознак, таких, як його ім'я, місце народження, придушення французької революції, кількість наполеонівських маршалів або період владарювання імператора — і, глибоко проаналізувавши ці факти, зробив незвичайні висновки.

На його думку, Наполеон був символом Сонця, втіленням вічного небесного тіла і становив собою аналог Аполлона, від якого, до речі, і походить його ім'я. По-грецькому «аполлімі» означає «палити», «вбивати». Як Аполлон, так само й Наполеон народився на середземноморському острові, матір імператора звали Летицією, що в перекладі озна-

час «зоря, яка провіщає схід Сонця». Четверо його братів — це чотири пори року, а дві дружини — це Земля і Місяць. Син Наполеона від другого шлюбу є аналогом давньо-єгипетського Гора, що народився від Ізиди й Озіріса, який відповідає грецькому Аполлону. Дванадцять маршалів Наполеона (хоч насправді їх було значно більше) означають дванадцять знаків зодіаку, а ті четверо, що не брали прямого участі в боях, — чотири точки небосхилу. Бонапарт правив 12 років — стільки, скільки в році місяців, причому він зішов на сходи (Єгипет), а зішов на захід (острів Св. Елени). Закінчуєчи свої «наукові» висновки, автор наголошує, що як Аполлон, убивши Пітона, визволив Грецію від страшного змія, так і Наполеон задушив гідра революції і визволив Францію від якобінців. Та й саме слово «революція», як тлумачить його автор, має значення «змія, що згорнулася у клубок».

Справді-бо, важко уявити собі більшу нісенітницю, а проте, автором її був професор Перес, викладач Ліонського університету! Його книжка, яка, до речі, витримала безліч видань не лише у Франції, а й в Англії, Німеччині й Росії, становить собою майже класичний взірець того, як за допомогою псевдонаукових фактів, не пов'язаних власне, з темою, можна створити гіпотезу, що має цілком науковий вигляд. Історія певною мірою прояснюється, коли ми дізнаємося, що професора Переса переслідували наполеонівські чиновники і що після падіння «бога війни» він негайно вступив у ряди роялістів, прихильників Бурбонів, які правили Францією в 1815 — 1830 рр. Ці останні ладні були фінансувати видання будь-якої маячні, лише б вона кидала тінь на Наполеона і глузувала з його ще живих і впливових — як засвідчило недалеке майбутнє — прибічників. Але то вже інша історія...

Читаючи цю кумедну історію, важко відмітись від порівняння її з діяльністю фон Денікена, Агреста й інших астроархеологів, хоч іхні вчинки позбавлені політичної мотивації, якою, певно, керувався нещасливий професор з Ліона... В багатьох випадках фон Денікен аж напрошується на таке порівняння. Методи, які він застосовує, нагадують методи Переса — для доведення власної теорії припустимий будь-який засіб.

А проте, я б не став — як це нерідко трапляється — звинувачувати його в свідомому ошуканстві громадської думки і цинічному заведенні її в глухий кут. Найпростіше обізвати когось аферистом чи невігласом, але це далеко не найкращий спосіб полеміки. Вишукування доказів, спрямованіх проти особи супротивника часто, на жаль, засвідчує власне безсилия. І хоч висновки швейцарця далекі від наукової чіткості, хоч важко сприйняти беззастережно більшу частину наведеної ним інформації, все ж особисто я переконаний, що його діяльність продиктована добрими намірами. Так чи так, варто, з іншого боку, визнати, що більшість зібраних ним фактів, які, до речі, відомі науці, відповідає дійності і мусить викликати подив. Пояснити такі феномени, які міфологія африканського

племені догонів (у якій важливу роль відіграє Сіріус-Б, зірка, відкрита щойно при допомозі надсучасних телескопів), походження чітких карт Антарктиди, зроблених у XVI столітті Пірі Рейсом і Оронтом Фінесом, таємниця знайдених на кордоні між Тібетом і Центральним Китаєм семисот шістнадцяти кружків з каменю, що ніде на Землі не зустрічався, або, скажімо, таємниця чорних каменів з Іки, — сучасна наука і досі бессила, а багато інших явищ намагається розтлумачити досить вимушеним і непереконливим способом...

У самій науці часто трапляються розбіжні погляди на цілий ряд проблем в галузі археології й історії культури. Буває, одні її самі факти інтерпретуються по-різному, і тільки завдяки подальшим дослідженням і прогресу науки може, хоч і не завжди, прояснитись істинна, і тоді стає зрозуміло, які з точок зору була вірною. Тому й важко засуджувати фон Денікена лише за те, що він використовує всі ці можливості. Теорія, співавтором і прибічником якої він є, хоч і фантастична, а проте, містить у собі багато цікавих моментів, які тим чи тим чином збуджують людську уяву. Саме в цьому, насамперед, і полягає сила швейцарця та інших астроархеологів. А слабкість його в тому, що — незважаючи на обдаровання — йому просто бракує знань. Адже той просторово-часовий обсяг, у якому він діє з властивою йому енергією, перевищує наукові можливості не лише однієї людини, а цілої університетської кафедри. В даній ситуації важко уникнути прорахунків, помилок, а часом і кумедних ситуацій. Фон Денікен замахнувся на проблему, яка, мабуть, понад його сили — а все ж він досяг того, що для десятків і сотень тисяч людей культурні й історичні обрії розширились, і багато хто зайнявся самостійними дослідженнями. Це — справді прекрасний дарунок, а тому мені важко категорично засуджувати фон Денікена, звинувачуючи його в усіх смертних гріхах. З цього погляду Денікена не варто боятися, його потрібно використовувати. Звернімо увагу на те, що серед прибічників і творців багатьох химерних теорій зустрічаються серйозні вчені — проте з них не глузують так, як це роблять стосовно Денікена. Вся справа в тому, що вони зуміли створити цілісну концепцію і, маючи критичний розум, такий необхідний в науці, спромоглися відділити зерна від плевелів. Важко дискредитувати їх тільки за те, що вони твердо дотримуються тієї чи іншої ідеї: не можна свідомо заперечувати будь-що лише тому, що це «будь-що», — як наголосив співробітник АН СРСР, доктор філологічних наук І. С. Лисевич, — не відповідає нашим уявленням і цивілізації минулого».

Все це, природно, не означає, що з фон Денікеном та іншими астроархеологами не можна і не варто сперечатись, особливо там, де вони припускають відчутні помилки і недоглядів. Однак це слід робити з добрими намірами і доброзичливо. Кінець кінцем, факти і самі можуть постояти за себе...

З польської перекладав
Гарій БУРГАНСЬКИЙ

Гарій Єремійович БУРГАНСЬКИЙ (нар. 1936 р.) — інженер, працює в проектно-дослідному інституті «Укрмеблін», перекладач з польської, зокрема у «Всесвіті» (1986, № 8) в його перекладі виходив роман Анни Клодзінської «Зневажаючи закон».

ПОДОРОЖ НА КІРІБАТІ

Еріх фон ДЕНІКЕН

ФРАГМЕНТИ З КНИЖКИ

I. ТАЄМНИЦЯ ОСТРОВІВ КІРІБАТІ

Якби я не отримав цього листа з Капстадта (Південно-Африканська Республіка), то ніколи б не опинився на Кірібаті. В листі йшлося про поховання двох величнів, які нібто спустилися з неба (довжина кожної з могил становила приблизно п'ять метрів); крім того, згадувалось про скам'янілі відбитки від ступень ніг, кам'яний компас і місце приземлення богів (згідно з легендою), на якому нічого не росте.

Цього листа я отримав наприкінці травня 1978 р. від протестантського священика. Я попросив його надіслати додаткову інформацію та фотографії і через два місяці одержав відповідь від преподобного Скарборо. Він дякував мені за листа, відмовлявся від будь-якої винагороди і повідомляв, що майже ніякої літератури про Кірібаті не існує, у всякому випадку жодних письмових описів; далі автор розповідав про себе, свою сім'ю і місіонерську діяльність.

Йому впало у вічі, що остров'яни вживавуть два терміни для визначення поняття «людина». Себе вони називають «каомата», це саме слово означає також «людина». Людину ж з іншим кольором шкіри, особливо високу на зріст, звуть «те-і-матанг», що дослівно перекладається як «людина з країни богів».

Далі в листі давалися поради, як поводитись з остров'янами, як відшукати кам'яний

компас і місце приземлення богів. Стосовно цього міста священик писав, що дереви, які колись позросталися кронами досередини кола, тепер повідвертали гілки в протилежний бік. Ніщо не росте в центрі кола. Коли в 1965 році місіонер оглядав те місце, то запідозрив, що воно радіоактивне. Але яким чином могла з'явитися радіоактивність на маленькому острові?

Кірібаті, крихітні островки в Тихому океані, не згадуються ні в довіднику Брокгауза, ні в словнику Лярус, ні в Британській енциклопедії. Я звернувся по допомогу до Скарборо, який відповів швидко і по-діловому. Мова, як виявилось, ішла про групу з 16 островів Гілберта, колишнього британського колоніального володіння, які отримали незалежність 1977 року. Тоді вони й змінили свою назву. Їхня площа — 973 кв. км, населення — близько 52 тисяч мікронезійців. Головний острів — Тарава, де розташовані порт і резиденція владетель. Туди можна дістатися літаком з Науру, острівної республіки, і з Суві, столиці Фіджі.

Всупереч широко розповсюджений помилковій думці, що я мільйонер, який за любки може дозволити собі подібні прогулянки, я завжди намагаюсь виконати кілька завдань, відвідуючи той чи той регіон, щоб повернути витрати на подорож. У 1980 році склалася сприятлива ситуація: влітку в Новій Зеландії проходив VII Всесвітній конгрес Товариства стародавньої астронавтики. А Нова Зеландія лежить на півдорозі до островів Кірібаті.

Я продиктував листа пасторові Каморікі, що жив на Тараві, і на початку 1980 року отримав відповідь. Пастор писав, що минуло вже кілька років з того часу, як капітан Уард вийшов на пенсію і віткав кудись до Англії, проте сам пастор і його друзі будуть раді прийняти мене і моїх друзів. Необхідно лише отримати дозвіл на в'їзд.

У Лондоні в Бюро з мирних питань порадили: дозвіл на перебування швейцарців на Кірібаті можна отримати при в'їзді на Тараву, давши зобов'язання не затримуватись на островах більше, як три місяці, і пред'явивши оплачений заортний квиток.

...Наступного ранку Теста заявив, що для маленького катера море занадто бурхливе, а через страйк остров'ян неможливо роздобути необхідної кількості бензину. На мос запитання, чи не можна на острові Абайанг злітати, Теста відповів, що спробує це властувати. Той хлопець під час нашого пereбування на Кірібаті відігравав роль ангела-хранителя. Він поїхав з нами в аеропорт і познайомив нас з Жілем Батлером, австралійським головним пілотом авіакомпанії «Ер Тунгард». Жіль Батлер читав мої «Спогади про майбутнє» і негайно запросив нас повечеряті завтра у нього вдома. Я охоче погодився.

Теста привів нас до якоїсь хатини і, підморгуючи, кивком показав на в'язку чорних, як дьоготь, клейких, довжиною з долоню паличок тютюну, від яких огидно тхнуло сумішшю лакриці, вологого тютюну і спінних ніг. Я купив в'язку, сподіваючись, що такий сморід обов'язково прожене найзліших духів, коли ми з'явимось на порозі священного місця. Потім Теста відвіз нас у селище Баїркі до бібліотеки з дивовижним зібранням книжок. Тут була література тихоокеанського басейну. І, дякувати Богу, тут не страйкували. Нам підібрали потрібні книги. Мене особливо зацікавила одна з них, складена 25 місцевими авторами, в якій я знайшов легенду про виникнення Кірібаті й світу. Під гудіння вентилятора, що повільно переміщував задушливе повітря, я прочитав міфи, які істотно збагатили мої знання доistorичної міфології.

Спочатку, давним-давно, був бог-творець Нареау. Ніхто не знає, звідки він прибув, нікому не відомо, хто були його батьки, тому що він, Нареау, літав один і уві сні через Всесвіт. Уві сні він почув, як хтось тричі назвав його по імені, проте той, хто його кликав, був «ніхто». Нареау прокинувся й розкинувся. Не було нічого, крім порожнечі. Та коли він подивився вниз, то побачив великий «об'єкт» — Те-Боматемакі, що означає «земля й небо разом». Цікавість спонукала Нареау спуститись, і він обережно ступив на Те-Боматемакі. Там не було жодної живої істоти, ні людини — лише він сам, творець.

Еріх фон Денікен (нар. 1935 р., Зофінген, Швейцарія) — письменник і археолог-аматор (як він сам себе називає). Головна тема його досліджень і книг — пошуки доказів того, що нашу Землю в далекому минулому відвідували розумні істоти з космосу. Зустрічі землян з інопланетянями, на думку автора, залишились втіленими в археологічних пам'ятках, міфах, переказах, стародавніх текстах.

Денікен — автор 12 книг («Докази», «Прибулець з космосу», «Стратегія богів» та ін.), що виходили в 40 країнах 35 мовами загальним тиражем понад 45 мільйонів примірників.

Радянським кіноглядачам знайомий науково-популярний фільм за сценарієм Денікена «Спогади про майбутнє», який кілька років тому пройшов на екранах наших кінотеатрів.

Фрагментами книжки «Подорож на Кірібаті» «Всесвіт» вперше в СРСР представляє цього популярного за кордоном письменника.

Чотири рази він оббіг довкіл відкритого ним світу — з півночі на півден, із сходу на захід, та він був там сам. Нарешті Нареау викопав яму в Те-Боматемакі, наповнив її водою і піском, змішав те й друге, отримав скелю і наказав скелі разом з порожнечею народити Нареау-Текікітейа. Так за величчям Нареау-творця виник Нареау-Текікітейа, що означає «Нареау-мудрець». Нареау-творець був тепер над Те-Боматемакі, в той час як Нареау-мудрець був усередині Землі. Вони могли розмовляти один з другим і вирішили відділити небо від Землі. Цей план вдалось здійснити, лише затративши величезні зусилля. Після цього Нареау-мудрець створив перших розумних істот, яким дав такі імена:

Ука — що означає концентровану силу для переміщення повітря в небі;

Набаве — що означає концентровану силу віку;

Каріторо — те ж саме для енергії;

Канавеаве — те ж для вимірювань (відстаней);

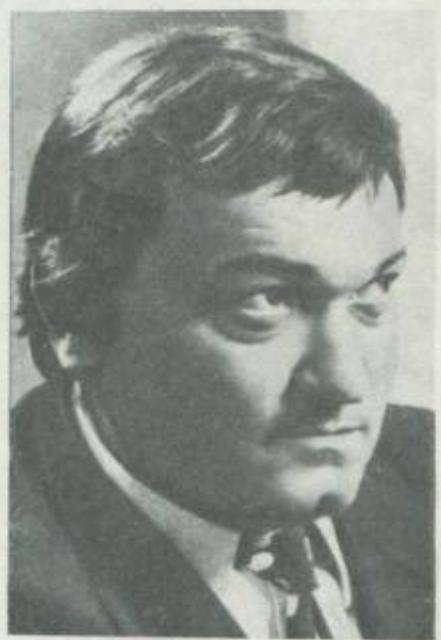
Нгкоангкоа — те ж для часу;

Ауріаріа — те ж для світла;

Неі Тевенеї — що означає комету.

Такий найбільш розповсюдженій міф про Нареау-творця, що викладається з деякими варіаціями.

У цьому переказі просвічують камінці мозаїкі, які чудово вписуються в панораму теорії про богів-астронавтів. Бог-творець Нареау летів один і уві сні у Всесвіті, коли його хтось, хто був Ніким, покликав і розбудив. З погляду сьогодення можна чітко собі уявити космічний корабель з пілотом, який в особливий спосіб уведений у стан глибокого сну (анабізу) з метою під-

тримувати клітини організму на такому рівні, щоб їх можна було в потрібний час знову перевести до активного стану, тобто пробудити весь організм. Космічна медицина давно обмірковує проблему глибокого сну в різних фізико-хімічних варіантах з метою збереження життя космонавтів під час тривалих перельотів на значні відстані до настання моменту «ІКС».

Щойно бортовий комп'ютер за допомогою радара визначить, що корабель наближається до системи якогось сонця, глибокий сон космонавта припиняється. «Прозуває його ім'я, і Нареау прокинувся». Повернувшись до життя, пілот побачив навколо себе лише чорноту, проте внизу, під собою, помітив планету чужої зоряній системи.

«Потім Нареау подивився вниз і помітив великий об'єкт». Пілот вирішив приземлітись на найкращій, третьій планеті Сонячної системи. «Нареау потягнувся. Він забажав дізнатися, що то за об'єкт... Він спустився вниз і обережно ступив на нього». Зверху астронавт вивчив планету і відзначив, що на ній є передумови для життя, та ознаки життя не помітив.

Він вирішував висісти зародки життя. «Тоді ще не було ніяких духів і ніяких людей, а був лише один могутній Нареау. Чотири рази він обіг довкіл світу... і виявив, що тут не було ніякого життя». Міф не розповідає, як саме Нареау створив життя. Можливо, ці процеси були занадто складними, щоб увійти в народні міфи і стати зрозумілими.

Нареау міг, наприклад, висісти з космічного корабля синьо-зелені водорості, бактерії, а можливо, хоч і маломовірно, висісти і насичити древніх рослин. «Нареау викопав яму в землі і заповнив її водою і піском, змішав те й друге і отримав скелю... наказав народити разом з порожнечею Землю (Нареау-Тенкітейа). Так виник Нареау-мудрець».

Можливо, характеристика «мудрець» спочатку означала «дух» або «одухотворення». Тобто, там, де щойно була стерильна порожнеча, виникає життя. З цього древнього моменту започатковуються два творчі елементи: Нареау-творець всього і Нареау-мудрець для початку земного розвитку. «Нареау-творець був тепер над Те-Боматемакі, в той час як Нареау-мудрець був усередині Землі».

Вражає те, що в цьому повідомленні про творення є такі поняття, як концентрована сила енергії, концентрована сила відстані, концентрована сила часу або концентрована сила світла. У мене бракує уяви, щоб згадати, що під цим розуміли перші кірбаті. Неусвідомлено вони передавали про здібності якогось бога-творця, якого важко собі уявити. Спираючись на сьогоднішні знання, можна визнати, що з концентрованою силою енергії виникає концентрована сила світла. Нам відомо про досліди професора Ойгена Зенгера (1905—1964) в галузі фотонних двигунів для космічних кораблів, що будуть здатні в космосі, за межами дії сил тяжіння Сонячної системи, розганяти ці кораблі до величезних швидкостей.

Сьогодні відомо, що кожне прискорення руху пов'язане з «концентрованою силою відстані». Прискорення завжди озна-

чає подолання відстані, цей процес за законами природи пов'язано з часом («концентрована сила часу») і віком («концентрована сила віку»). Зрушення часу, його відносність — це емпірично доведений фізичний закон.

Артур Грімбл дає важливe дополнення, яке я занотував у бібліотеці Байрікі:

«І коли вже роботу було виконано, Нареау-творець сказав: «Годі! Справу зроблено! Я йду, щоб більше не повернутись!» Так він пішов, щоб більше не повернутись, і жодна людина не знає, де він відтоді пereбуває».

На Кірбаті я також виявив переказ про дитину Тे-рікіато, яку викрала, а потім принесла назад небесна жінка Ней Тітанге-ніба. Та жінка полетіла з немовлям і виховала його як напівбога. В західній частині острова, що зветься «Птахи Бірі», Те-рікіато, який уже виріс і став юнаком, сказав небесній жінці: «Дивись-но, ці птахи дивовижні, бо схожі на людей!» Шляхом чаклування названа маті зробила руки юнака дужими, а тіло — могутнім. Те-рікіато сів на спину птаха і міцно вчепився. Птах літав колами, потім шугонув у небо, і «вони прибули до країни небожителів». Там Те-рікіато опинився перед будинком небожительки Ней Манго-ареї, яка спітала юнака: «Звідки ти прибув і що ти за істота? Жодна людина не повинна мене навідувати, бо я відрізняюсь від людей». Та попри істотну відміну вона зачала від нього і народила чотирьох дітей. Первістка вони назвали Ніракіні-карава, що означає «Небесний овід». Легенда стверджує, що після народження дітей Те-рікіато повернувся на Землю і оселився на островах Самоа.

Ця історія нагадує політ на небо вавілонського Етани, який на спині орла злетів над Землею і змалював її вигляд з великої висоти, а також японську легенду про дитину з острова, що її викрала фея, перенесла до небесних піль, а тоді повернула додому. Неначе основна мелодія, ця тема звучить у багатьох і багатьох народних легендах і переказах.

Щойно посутеніло, ми досягли Тараві. В аеропорту нас чекав патер Хегглін, земляк із Швейцарії, з пані — лікарем Розмою Хес-сіг, яка працювала в госпіталі Тараві від Всесвітньої організації охорони здоров'я. Про таємниче коло на Північній Тараві вони ніколи не чули, проте пані сказала, що про цей камінь може бути відомо іньому головлікарю. Він місцевий, виріс на півночі Тараві, вчився в Америці, потім повернувся сюди.

Вона мене з ним познайомила. Головлікар підтверджув, що магічне коло існує, та споконвіку, з покоління в покоління на нього поширюється табу, і місцеві жителі переконані, що коло смертельно небезпечне для кожної істоти, яка зайде в нього. Це не велетенське, а порівняно мале коло, всередині якого викладено прямокутник з дрібних каменів. Лікар порадив нам не вступати в прямокутник. На моє запитання він відповів, що сам особисто не вірить у забобони і переконані, що незрозуміле, зрештою, знайде наукове пояснення і прийнятне тлумачення, але, на жаль, поки цього не сталося, тому не слід легковажно нехтувати досвідом тривалих спостережень за про-

цесами, які мають місце в магічному колі. Адже остров'яни бачили, як тварини, що пробігали крізь нього, гинули від загадкових хвороб.

— Радіоактивність? — поцікавився я.

— У всяком разі не штучна, бо та з'явилася лише після 1903 року, після дослідів Марії Кюрі, а ці загадкові процеси спостерігались тут з давніх-давен.

О 7 годині ранку ми вирушили катером на Північну Тараву. За півгодини досягли острівця розміром з футбольний майданчик. Теста попросив п'ять тютюнових стебел і сірники. Він кинув їх правою рукою через плече у воду.

— Навіщо ти це робиш? — спитав я.

— У цьому місці необхідно принести жертву духам моря, щоб забезпечити собі щасливе повернення, — пояснив він. — Жертву треба приносити десь на середині шляху.

На березі Теста почимчукував до місцевих жителів і повернувся за три години на вантажній «тойоті» з дідусем-проводником. Невдовзі ми зупинилися перед галівкою в тропічній хащі, де був прямокутник з каменів. За каменями виднілася перевернута велика мушля.

Перед нами лежало коло діаметром 14 метрів, у центрі якого з довгастих каменів було викладено квадрат із стороною в 5,1 м. Власне, один квадрат і привертав увагу: в ньому не росло жодної бадилки — і це посеред буйної рослинності. Між каменями, що складали квадрат, лишалися проміжки, достатньо широкі, щоб пропустити зелень. Пальми також не накилялися в коло-табу, хоч це могло бути і випадковістю. Незважаючи на попередження головлікаря, що нас нічого особливого не чекає, ми все-таки були розочаровані. Аби не стояти, ми протягли через табу у всіх напрямках наш маленький лічильник Гейгера, однака стрілка не рухалася. Коли Віллі захотів зайти в квадрат, Теста зупинив його владним поглядом, на що варто було зважити, адже тут ми не приносili ніякої тютюнової жертви ніякому злому духам. Ми тупцювали в безпосередній близькості від магічного кола, але нічого не помічали — нічого вартої уваги, окрім буяння джунглів. Та ось що дивно — ця рослинність різко уривалася просто перед колом. Може, існує якийсь сімейний клан, що очищає це місце — за традицією чи з метою дурити інших? Але навіщо якийсь сім'ї виконувати цю безглузді роботу? Тут такий клімат, що рухатися і працювати примушує лише необхідність. Я наблизився до дідуся і спитав, чи нема тут жерця чи сільського мудреця, який зміг би розповісти нам про минуле острова.

— Енг-енг! — кивнув він і повів нас до халупи, перед якою, наче Будда, сидів величний гладун. Як мені заздалегідь порадили, я дістав стеблини тютюну і сірники. «Будда» запалив жертву-куріння, а ми сіли біля нього півколом.

«Будда» розповів, що коло, яке ми бачили, перебуває під владою найдавнішого і наймогутнішого духа, який не терпить біля себе жодних проявів життя, навіть птахів, що пролітають над ним, збиває. Хто нехтує попередженнями і вступає в квадрат, той невдовзі втрачає життя.

Протягом багатьох років я відвідував священні місця всіх релігій, де існують «еди». Такі «еди» є в Лурді, у Фатімі, в монастирі Сан-Джованні Ротонда, у Гваделупі, в Ібаррі і т. ін., одне слово, на всій земній кулі. Згідно із загальноприйнятою думкою, в тих святынях зцілює віра, жагу че бажання вилікуватись, що й творить «еди». В таких випадках це позитивна віра.

Я спитав себе: а чи не викликають подібні психологічні фактори й негативних вірувань: люди, переконані в смертельному впливі магічних місць, вірять у те, що стають жертвами хвороби чи смерті, що порушать зону табу? Можливо, цим і пояснюється те, що переповідають остров'яни і у що вони вірять ще й досі.

В листі преподобний Скарборо писав: «Я згадав про відбитки ніг велетнів, про які кажуть як про сліди богів, що колись блукали островом. Існує про чіткі відбитки на скелях, їх знаходить майже на всіх островах. Деякі з них ви побачите біля села Антебуки з морського боку острова. Пройдіть ярдів з 300 (275 м) від Антебуки в напрямку найближчої групи будівель і виявите відбитки на пласкій скелі, за 50 ярдів від лінії прибою.

Може, ви запідозрите, що остров'яни самі вирубали ці відбитки на скелі. Але дозвольте вас спитати: навіщо і заради чого? Якого б то біса остров'яни стали вирубати на 16 островах такі «сліди» на скелях? (Згадайте, що в ті часи вони мали обмаль інструментів, та й ті виготовлені з дуже м'якого матеріалу). Я вважаю таке припущення безглуздим. Дослідіть місцеві легенди про відбитки ніг богів, які прибули на острови з неба».

Пошуки в районі села Антебуки виявилися марними, однака Теста повідомив про відбитки в селі Банреаба, котрі називаються «Те Аба-н-Анти» — «Священне місце» та «Те-Каннрабо» — «Священне місце». Справді, ми знайшли відбитки ніг різного розміру. Но ги велетні мали бути такими здоровенними, що важко собі уявити: довжина ступні від п'яти до кінчика великого пальця — 1,37 м, ширина — 1,14 м. Це було наче вітання з давнини, викарбуване на пласкій скелі. На лівій ступні можна було розрізнати 12 пальців, а з середини відбитка в небо здіймалася пальма. Дивовижно!

Навколо ніг татка-велетня видно було відбитки, схожі на дитячі сліди. На більшості відбитків по 6 пальців на кожній нозі, що їх вдавлено в камінь на добрячий сантиметр. У бібліотеці я розшукав текст «Відбитки ніг на Тараві», виданий «Полінезіан сесейті» з приміткою, що стосується велетенської ступні: згідно з легендою, цей відбиток нібіто залишив велетень Табуарікі, який був такий великий, що міг зривати горіхи з кокосових пальм, навіть не стаючи навшпиньки.

У легенді «Те-Бонгі-Ро» («Чорна пітьма») про нього також згадано: він начебто належав до другої команди небесних жителів, які спочатку приземлилися на острові Баанаба. А звідки ж узялась пальма? У 40-х роках нашого століття її нібіто посадив божий чоловік, щоб у буквальному смислі примусити зарости язичні легенди — своєрідний

ботанічний різновид місіонерської діяльності.

Згідно з новітніми дослідженнями, остро-ви Кірібаті заселені принаймні три тисячі років; як для переказів без письмового підтвердження — це дуже тривалий термін. «Боги» добре вчинили, довіривши свої сліди скелі, так що стерти їх неможливо, і навіть в найвіддаленіші часи ці сліди засвідчать їхню присутність. Виникає думка, що ці відбитки могли бути якимось чином вирубані. Проте ті оригінали, що їх ми бачили і сфотографували, не підтверджують цього: на них навколо п'яток і пальців — природні зачарування.

Інша гіпотеза: вони були витиснені величезною масою тіла — відпадає. Можна припустити, що відбитки виникли тоді, коли скеля була м'якою, як тісто, ще гарячою, або ж існувала не в такій формі, як нині. Якщо зробити відбитки босих ніг на шарі дрібного вулканічного попелу, що в процесі скам'яніння обертається на твердий туф, то так можна «законсервувати» сліди. Якщо відбитки було зроблено на глинистому ґрунті, то вони могли висохнути і скам'яніти протягом століть. Не знаю, коли буде отримано наукове пояснення слідів ніг велетінів, що зустрічаються в багатьох місцях земної кулі, якщо відкидати можливість відвідання Землі інопланетянами.

II. ПРИСМЕРК БОГІВ

У фойє готелю, де відбувався V Всесвітній конгрес Товариства стародавньої астрономії, до мене підійшов один пан із Чікаго і передав дві фотографії, зроблені з повітря, що їх він вирізав із журналу «Нешінл джіогрефік» 30-х років.

На знімку, зробленому з повітря ширококутовим об'єктивом, я побачив панораму землі: горбуватий, посічений тріщинами майже доісторичний ландшафт. Можливо, це було якесь передгір'я, тому що місцевість здавалася горбистою, прорізаною в багатьох місцях гірськими струмками. Фотографія нагадала мені райони передгір'я Анд, гірського ланцюга на заході Південної Америки, що простягся аж до Вогняної Землі.

— Вам це відомо? — спітав мене пан, уважно стежачи за виразом моого обличчя.

— Ніколи не бачив, — чесно зізнався я.

— І як ви вважаєте, що це за слід? — тицьнув він пальцем у темну стрічку, що простяглася через підвищення і западини.

Справді, я побачив темну насічку, що виділялася на тлі природних округлостей горбів. Мій чікаський співбесідник приготував ще один сюрприз: він витяг другу фотокартку — те саме, тільки збільшене фото, той самий слід, складений із сотень перфорованих відбитків, рівномірно нанесених на кам'янистий ґрунт, подібно до того, як це могла б зробити на тісті дошка, утикана голками.

Я взяв за орієнтир звичайну ширину гірських струмків і прикинув, що ширина загадкової стрічки сягала 15 м. Ці аерофотознімки інтригували мене все більше й більше.

— Що ж це таке? — запитав я.

— Це проїхали боги в колісниці, — посміхнувся він, ніби знат напевне. — Поглянь-

те-но: мабуть, це був фантастичний транспортний засіб. Чи знаєте ви якийсь сучасний транспорт, що залишав би подібні сліди на камені і міг би рухатися такими пагорбами?

— І вам відомо, де це місце?

На жаль, він не міг відповісти точно, але вважав, що знімки зроблено в Перу, хоча в підтекстовці місце не вказувалось. Добродій вручив мені обидві фотографії із словами: «Хай допоможе вам Бог!» — і загубився в натовпі гостей, які перетворюють фойє кожного американського готелю на вокзал.

Дома, в робочому кабінеті, я перегорнув сотні книжок про Перу, будучи твердо переконаний, що знайду сенсаційне фото. Проте цього не сталося. Що ж зоно таке — ця чорна стрічка? Ряди стародавніх могил? Чи гра природи? Чи захисна споруда — вал? А може, рештки давніх плантацій?

Я написав друзям у Перу, вклавши в кожний лист копії двох фотокарток, і попросив повідомити, де саме це місце. Ніхто не зміг мені відповісти, я вже боявся розпечатувати чергового листа, і раптом!

Полковник авіації Омар Чіано Карранса писав, що, окрім усього, він, як аматор, кілька років займається археологією. Він показав мої знімки своїм друзям — перуанським археологам. Виявилось, що один з них знає про дірчасту стрічку: вона знаходиться на півночі Перу, у відрогах Анд, на північний схід від міста Трухільйо, центру залишків давньої культури інків.

Я саме збирався в ті місця, проте вирішив спершу відвідати в Гватемалі маленьке містечко Ель-Баул, про яке розповідає мій друг, д-р Жене Філіпс. Там є надзвичайно цікаві, зовсім забуті статуї богів.

Ель-Баул — маленьке селище в кількох кілометрах від Санта-Лусія-Котцумальгуапа. Кам'яні скульптури, мета моєї поїздки, випадково були знайдені кілька десятиріч тому під час виробки пралісу... і виставлені тут. Археологи класифікували їх як «Монумент № 27 Ель-Баула». У всякому випадку, тепер вони мають принаймні каталогний номер.

«Монумент № 27» — це стела заввишки 2,54 м і завширшки 1,47 м. У цій кам'яній пластиці домінует фігура із зігнутими руками, що спираються на стегна — досить самовідносно, як на мене. На руках у неї щось на кшталт боксерських рукавичок, в яких вона тримає наче тенісні м'ячи. Зовсім по-сучасному взута вона в чоботи, що сягають колін і переходят у штани, схожі на бриджі. Широкий пояс відділяє штани від щільно одягненої верхньої частини тіла.

Мабуть, фігура одягнена хоч і дивно, але за модою свого часу. Вражає шолом, що охоплює голову: він схожий на сучасний водолазний шолом і замикається, охоплюючи шию, надувним коміром на спині позаду, на рівні плечей. Від шолома відходить шланг, вstromлений у маленький, схожий на каністру ящичок. Для очей у шоломі є оглядове віконце, наче закрите прозорою пластинкою, за нею розрізняється око з бровою, переніссям і частиною носа.

Далі цей кам'яний об'єкт дивує ще більше: прямим продовженням носа, але зовні шолома, є звіряча морда — можливо, ящі-

ра. З оцириеної, зубастої пащеки виривається, як під час видиху, струмінь повітря. На ший у фігури дві стрічки, одна з яких зачінчується на грудях маленьким квадратним ящичком, а друга — чимось круглим, можливо, амулетом.

Істота в шоломі, певне, дуже поважна особа, тому що біля її ніг зігнулась в три погибелі налякані фігурка; на ній — за мідою — боксерські рукавички і тенісний м'ячик у руці, який вона простягає володарю. Закінчуєчи опис барельєфа, слід ще згадати про шість нерозрізливих зображень якніхось гномиків у широкому прямокутнику біля підніжжя стели.

На думку археологів, на цьому рельєфі нібито зображені сцену смертельно небезпечної три в м'яч древніх майя (про яку йдеться у переказах, що дійшли до наших часів), а на переможцеві — маска мавпи чи ягуара, а швидше за все — опосума, тому «шланг», що йде від шолома до ємності, — не що інше, як хвіст цього маленького сумчастого щура, а «повітря» з рота — лише символ води, адже опосум — водяна тваринка.

Де треба більше уяви — щоб побачити на стелі опосума чи частини невідомих технічних пристрій? Неваже однобічне знання здатне такою мірою засліпити людину, що вона спроможна «повірити», ніби опосум, ягуар чи мавпа можуть перекинути хвіст через плече і занурити його в ємність за спину? На жаль, не відоме ім'я того зачадто сміливого «інтерпретатора», що витлумачив видихнуте повітря, як символ води. Напевне, він був дуже стараним, цей тлумач рельєфу, визубривши відповідний матеріал у підручниках, адже все, що там написано, перебуває під охороною-табу вченії думки. Що ж становить собою сама ємність — про це нема жодного пояснення. Якась частина тварини? Віра в науку не потребує жодних пояснень. Просто треба вірити — і годі!

Гра в м'яч стародавніх майя стала тут ніби вихідною точкою для пояснень. Але якби ж то там, окрім м'яча, не було іншого реквізу, непотрібного при грі і більш того — такого, що заважає грі! Навряд чи майя грали в штанах, чоботах і щільному комбінезоні. Я роблю так, як радить сер Александр Флемінг, і не дозволяю забивати собі голову «загальноприйнятю» думкою. Ось яка моя інтерпретація:

— Два інопланетяни, «боги», зіткнулись в якомусь конфлікті між собою, і той, що програв сутичку, простягає переможцеві свою зброю і благає пощади. Або ж: божество зображене лише більшою фігурою, а воїдь, чи жрець, просить на колінах милості могутнього чужоземця. Домінуюча фігура — переможець, у нього відмінний від земних фігур одяг — у герметично закритому костюмі він недосяжний бактеріям і вірусам, як і слід робити на чужій планеті. Тубільцям подібний захист непотрібний, у них — імунітет проти вірусних, грибкових та інших збудників інфекції. Так можна пояснити і закриту систему дихання: інопланетянин використовує для дихання профільтроване повітря за допомогою шланга, що веде з ємності в шолом.

Індіанці з Ель-Баула ще й сьогодні поклоняються стелі, як зображеню могутнього чужого бога. Кілька років тому вони запаливали біля ніг фігури свічки. Індіанці з Гватемали — нащадки тих самих майя, що створили грандіозні храми й піраміди. Згідно із стародавньою вірою майя, матерія одухотворена — як і стела в Ель-Баулі — і містить у собі «ману».

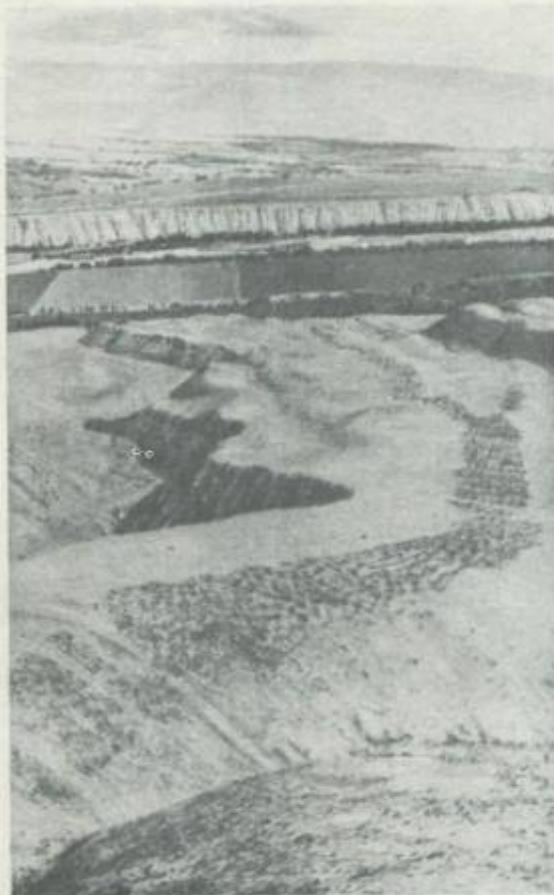
Викликає велику цікавість звіроподібна морда зовні шолома. Мої критики в один голос репетують: у інопланетян не було звірінних морд, окрім того, вони не витисували кам'яних скульптур. Всіоте я підкresлюю, що тут не працювали інопланетяни! Скульптор, який навіки втілив «бога» в шолом, комбінезон і з технічним реквізитом, не зінав, що він зображає. Він бачив цю дивну фігуру, цього пришельця з космосу, що справив на нього незабутнє враження, і так його зобразив, не маючи ніяких технічних знань. Усі давні скульптори, на мій погляд, діяли саме в такий спосіб: літак обертався на птаха, екскаватор на гусеничному ходу — на давнього казкового звіра, лазерна зброя — на білославку в руках бога, а шолом — на абсурдного вигляду маску.

Зі стіни храму в Монте-Альбані в Мексиці вас вітає істота з головою слона на людському тулубі, в штанах, взута в черевики. Насмілюсь припустити, що в людей ніколи не було слонячої голови, навколо якої, до того ж, зображені вінок з променів.

Монте-Альбан, столиця і культурний центр сапотеків, датується приблизно 600—100 рр. до н. е. Звідки сапотекам тих часів було відомо про слонів? Згідно з даними науки, слони завжди жили лише в Азії й Африці. Якщо повірити тому (а навіть найбезглупіші речі можуть слугувати припущенням), що слони чи мамонти 12 000—15 000 років тому переходили через Берингову протоку в Америку, тоді доведеться датувати Монте-Альбан 12 000 роком до н. е... Як одночасно стає неможливою дата 100 р. до н. е., так само унеможливлюється і слони!

А проте, є такі архітектори й археологи, які серед центральноамериканських зображень неспроможні углядіти малюнок слона — вони вбачають у цьому вимерлій різновид птаха! Птахи з хоботами — теж непогано. Не завадило б цим ученим придбати окуляри! Я ж особисто підозрюю, що ці істоти з хоботами — не слони і не птахи.

У Тікалі (Гватемала) серед пірамід у траві лежить кам'яний обрубок, якого торкнулися тисячоліття. Контури, що колись були чіткими, згладжені й стерти вітром і атмосферними опадами. Та якщо уважно придивитись, то можна розрізнити обриси фігури: у неї також ящик на спині чи животі. Все ще можна розглянути зубчасте колесо, від якого до голови йде хобот — а може, шланг? Дивно!.. Вважається, що майя не знали колеса. Це недоведене припущення витікає з того, що в храмах майя і на майянських стелах нема зображені колісниці. Якщо таємний спосіб мислення перенести на всі перекази, то вийде, що існувало лише те, що зображене — надзвичайно простий спосіб нехтувати народами, культурами й цивілізаціями або ж недооцінювати їх. Всупереч вченому погляду я наважуюсь припустити,

«Перфорована стрічка» в Перу.

що ніяких зображень колісниць чи візків знайти неможливо, тому що їх зображення було табу.

Мій друг, д-р Жене Філіпс, сфотографував серед руїн періоду майя в Копані (Гондурас) два відмінно виконані, увічнені в камені зубчасті колеса: від маточини колеса на однакових відстанях відходять до обода спиці, а зовнішній край обода має широкі зубці, як шестерня. Оскільки це сенсаційне відкриття, виходить, не можна вважати зубчастим колесом, то я з посмішкою чекаю тієї міті, коли увечері страшенно розумний професор з'явиться на екрані телевізора, відкашляється і повідомить, що мова йде про зуби бога дощу, або про зуби сільськогосподарського реманенту, яким користувались селяни, висаджуючи кукурудзу, або ж про жмут ремінних зав'язок взуття верхового жерца.

Альфред Польгар сказав: «Межа між нейтвом і зарозумілістю розплівчаста». Реставровані руїни Копана — місце знахідок для того, хто вміє бачити. Д-р Жене Філіпс, археолог-любитель, що свого часу був адвокатом у Чікаго, завдяки своїй спеціальності навчився бачити. Його очі фіксують, а фотоапарат стежить за його поглядом. І ось серед уламків стіни храму він помічає два погруддя, що не вписуються в жодну схему, а тому їх не приймає під свій дах жоден музей. Ці погруддя без нижньої частини тіла мають широку накидку, яку її власник одягав спочатку через отвір на голову, а потім спускав на груди. На цій накидці видно знову ж таки ящик завдовжки 50 см

і завширшки 20 см. Стиснутими в кулаки руками ця досить попсована фігура трималася за якісь вже відсутні важильці, що, очевидно, містилися на рівні ящика.

Я звернувся до малюків-індіанців, які вже давно крутилися коло мене, розглядаючи фотоапарат і дивуючись, чого це я так довго стою перед загадковою стелою. Я спитав їх: «Що це?» — і вказав рукою на шолом і ємкість. «Ель астронавта!» — відповів найстарший, ніби ці слова все пояснювали. Я посміхнувся.

— А чому в астронавта боксерські руачинки і кулі в руках?

— Хіба ви не бачите, що це бог? — здивовано витріщився на мене хлопчик. — А бог завжди — таємниця, загадка.

Так, це таємниця, загадка! Від щирого серця я побажав, щоб у цих дітлахів збереглась безпосередність спостереження.

Я чекаю на д-ра Кабреру. З вітрин музею на мене витріщують порожні очниці черепі, викопані в місті Іка. Усі вони неправильної форми. Деформація починається на скронях, а потім черепи витягаються, як тулуб осі; від лоба вгору. Об'єм потиличної частини часто втрос більший за об'єм нормального черепа. В розумних книгах цих монстрів пояснюють так: жерці інків, мабуть, вибирали хлопчиків дуже юного віку, вміщували їхні маленьки, ще не закостені голівки між оббитими м'якою тканиною дошками. За допомогою шнурів і шарнірів дошки стягувались, і це повільно, але неухильно сплющувало череп. Деякі діти, можливо, вмирали від нестерпно болісної процедури, проте інші виживали — інакше не було б цих деформованих черепів дорослих людей. Вигляд цих черепів, ніби взятих із знаменитого твору М. Шеллі «Франкенштайн», викликав у мене ряд запитань.

Задри чого і чому виконувались ті болісні ритуали? Як з'явилася така протиприродна ідея — деформувати дитячі черепи? Такі черепи — це не перуанска і взагалі не південноамериканська особливість, вона характерна і для майя в Центральній Америці і для «плоскоголових індіанців» північного заходу США; відмічалася вона і в Стародавньому Єгипті. Складається враження, що ці народи якось мірою займались наслідуванням чогось і намагались отримати колії того невідомого.

Чи вірна взагалі версія, — адже очевидців нема, — що «деформовані» ставали жерцями, простими або верховними? А може, ідея деформації дитячих черепів полягала в тому, щоб діти, коли вони виростуть, стали схожими на давніх богів? Можливо, колись відбулась зустріч з розумними істотами, що викликали загальну повагу, і це породило бажання бути схожими на них хоча б зовні? Можливо, жерці використовували цей варварський метод, щоб, насильно спотворивши свій зовнішній вигляд, досягти всевладдя тих істот, які зникли? Може, жерці прагнули відрізнятись від простого люду своїми надприродними черепами і стати обранцями? Все це не виключено, адже процедури спотворювання виконувались tandemno.

Якби ці жахливі релікти страшного минулого були лише у якогось одного народу, можна було б припустити, що їх спричини-

ли певні релігійні обставини — але ж вони зустрічаються у віддалених один від одного районах світу, на різних континентах. Чи не може того бути, що деформацію скроною практикували, щоб скопіювати голови істот, яких колись бачили, ще коли вони перебували серед людей? Якби можна було відповісти хоча б на одне з цих питань, то ці черепи могли б стати важливим орієнтиром, що свідчив би про зовнішній вигляд інопланетян, які ощасливили наших предків своєю присутністю в далекі-далекі часи.

Д-р Кабрера урвав мої роздуми привітанням, виконаним у кращих традиціях латиноамериканського темпераменту. Випивши по чарці «піско-сур», ми почали розглядати знімок з «перфорованою стрічкою», яка проходила десь тут. Доктор про неї не зінав і сумнівався, що вона взагалі реальнісно існує, поки я не завірив його, що вона дійсно проходить за сотню кілометрів від Іки пагорбами й низинами.

— У долині Піско? Та я її прекрасно знаю, багато разів пролітав над нею. Знаю і маєток Монтесєрре — однаке цієї незвичайної стрічки ніколи не бачив.

Він був настроєний скептично і наступного дня, коли ми вранці поїхали Panamerиканським шосе в Піско.

Стояв ясний сонячний ранок. Чотири кілометри північніше Піско шосе завертало в долину, до селища Хюмей, потім знову здіймалося вгору, у високі Анди, до Кастро-Рейна і Хуанкавеліки. Там, де водою зрошуються поля, пишно бують фруктові дерева і різноманітні овочі. І, як і завжди, приголомшують різкі переходи від пустелі до культурного ландшафту. Обабіч вузької дороги простяглися кам'янисті й піщані пагорби. Ми промінули селище Хюмей і за п'ять хвилин були вже біля маєтку Монтесєрре. Завернули на подвір'я, що знало кращі часи. Доктор Кабрера зайшов у будинок, я — за ним. Він показав фотокартку опасистій матроні, яка пряла овечу вовну. Відбувся обмін словесними залпами, і виявилось, що матрона ніколи такого не бачила і не чула.

Я пригадав, як архітектор Мілья запевняв мене, що за якихось триста метрів від цього маєтку я зустріну мету своїх пошукув. Як може бути, щоб господиня, яка все життя провела тут, ні про що схоже не знала? На подвір'ї торохкотів трактор, що вже бував у бувальнях. Кабрера наблизився до двох чоловіків, які поралися біля нього, розпитав про щось — і, о диво! — один з них кивнув, утомлено змахнувши рукою в бік гір позаду маєтку.

Ми здерлися стежиною на перший пагорб, спинились, оглянули ландшафт, проте нічого не виявили. Відсапуючись, рушили далі, сонце немилосердно припікало, повітря стало задушливим. Незабаром ми присіли перепочини.

У мене часто болять очі — я багато пишу за письмовим столом при яскравому світлі. Інколи рядки починають танцювати і зливатись, наче ці схили пагорбів. Та невже мене обманюють власні очі? В розпеченому повітрі, що тримтіло й переливалось, на протилежному кінці долини позначились чорні смуги — чорна змія, що пригнулась до пагорбів. Нічого не сказавши, я взяв тел-

Деформовані інксські черепи з музею Іки.

об'єктив і перевірив спостереження. Так, з далекого марева виповзала стрічка, їшла через пагорби й низини і зникала на розораному полі долини Піско. Якщо продовжити уявно лінію, вона мусила проходити десь поруч з нами.

Я простяг Кабрері телевік, навів його на відповідне місце — і він також побачив смугу. Отже, я не помилився. Довелось держатися вище склону, звідки був кращий огляд. Ми відсапувались і лізли по хребті гори, ліворуч і праворуч від нас були самі випалені долини, осипи, марево над землею. Ті осипи не давали зможи підвісти очі. Ми спотикалися. І тут я оступився в перший отвір чорної стрічки...

Я відразу забагнув: ось воно! Скептик Кабрера почухав змокрілу потилицю, вступився очима і глипнув на мене: «Еріху, ми прибули!»

Отвір, у який я оступився, був приблизно метр завглибшки і метр діаметром. Тут-таки, поряд, були другий, третій, четвертий отвори — справді перфорована стрічка! Здавалося, вона тягнеться в нескінченість. Я звів очі, прослідкував за напрямком стрічки й побачив, як вона зникає за горами.

Ми стояли біля першого ряду отворів. Усі вони були порожні, хіба що всередині трохи гравю, який насипався зверху. У мене склалося те саме враження, що і від фото: ніби велетенська друкарська форма з голками наклада тут свій відбиток.

Ми пішли за отворами, вилазили на гори, як втомлені воїни, щасливі, що досягли мети. З кожним новим кроком угору отвори в ґрунті змінювались. Розташовані на одній

лінії, вони все частіше були оточені камінням. Часом ми помічали насыпані навколо них невисокі валики. Коли ми досягли вершини, то побачили, що тут валиками оточені всі без винятку отвори. Вони тяглись не скінченними рядами по схилу долини — наче шкіра якоїсь рептилії. Складалося враження, що колись тут індіанці за наказом заривалися одночасно в землю, один біля одного, на смузі завшишки 24 метри.

У кожному такому отворі легко сковалася б людина. А може, це взагалі була смуга оборони? Це — перше, що відразу спадася на думку. Тоді, певно, це мусила бути величезна армія — з широкими відкритими флангами на долинах і узвишах. Проте це суперечить будь-якій розумній стратегії: закопавшись у землю, солдати не зможуть б завдати шкоди нападникам, а лише б сидіти, затиснуті в земляних норах. Супроти такого припущення говорить і малюнок стрічки: якби вона тяглась лише через пагорби й гори, це ще могло б мати якийсь сенс, бо зверху — якщо тут взагалі було що захищати — чудово видно нападників — тим доводилося б вести бій, видираючись нагору. Відомі оборонні споруди, такі, як мур інків у Перу або Велика китайська стіна, були стратегічними опорними пунктами в горах. І це зрозуміло. Середньовічні лицарі будували свої замки на гірських вершинах, звідки було ломітно будь-якого ворога.

Проте в даному випадку таке пояснення не спрацьовувало — «перфорована стрічка» тягнеться, утворюючи елегантні закруглені завороти, через долини, тулиться до схилів. Отже, ці отвори не могли бути персональними укриттями захисників, бо часто вони лежать на схилах нижче шляху, яким рухалася б ворожа армія.

З якою метою було видобовано ці сотні тисячі отворів? За яких часів тут був глинистий ґрунт, що дозволив обернути ті земляні роботи на дитячу забавку — адже нині тут скрізь тверда, суха земля?

Ми оглядали гору, розглядали долину, простежували поглядом за стрічкою аж до самого обрію, де її поглинало марево розпеченої повітря, що коливалось. Може, це поховання? Але тоді воно єдине в світі, прокладене на багато кілометрів суцільно відкритими могилами. Але будь-які поховання мають ознаки свого призначення: надгробки, рештки побілілих кісток, ритуальні предмети. Тут нічого такого не було.

Можливо, цими отворами маркірували висотні райони. Та навіть найпримітивніше мислення відкидає можливість такого повтор-

ного способу. Покладені рядком камені чудово б виконали це завдання. І навіщо прокладати маркірування донизу, в долину? Навіть володар-диктатор, який міг приневолити своїх підданих виконувати цю роботу, використав би за прикордонне маркірування течію річок. А ця «перфорована стрічка» часом тягнеться уздовж річок, а тоді раптом завертає. Ні, безумовно, це не було маркірування кордонів.

Можливо, тут встановлювали знаки сигнальної лінії? Можна собі уявити, як темними ночами — на день народження правителя чи жерця — сотні тисяч індіанців сиділи, скоцюроблені, в цих норах і за гучною командою запалювали смолоскипи. Ланцюг вогнів, що ілюмінували помпезну розкіш якогось прадавнього Лас-Вегаса? Так, але ж задля цього не потрібні були отвори. Індіанцям досить було вишикуватися у лінію і ввіткнути смолоскипи в землю.

А може, йдеться — як і в пустелі Наска, що лежить лише за 180 км звідти на південь — про знак для богів? Чи не має ця лінія астрономічно вивіреного напряму? Цього ще досі ніхто не перевіряв. Старі фотокартки з «Нешнл джогрефік» забуті, «перфорована стрічка» нікому не відома, про неї не згадується в жодній науковій праці.

Я не певен, що в архівах збереглися старі фотокартки. А якщо й так, то чи не будуть вони одного чудового дня відкриті під своїм каталожним номером молодим археологом, який ще не зашкаруб у рутинних поглядах, і чи не надихнуть вони його на спробу розгадати загадку Анд? У мене бракує коштів для фінансування необхідних дослідницьких робіт. Проте, так чи так, я окреслив шлях незнаному наступникові. Йому вже не доведеться блукати в пітьмі: хай скористається моїм маршрутом.

Перед моїм від'їздом з Перу доктор Кабрера повідомив, що тубільне населення впродовж багатьох століть називає цю стрічку «ла авеніда містеріоса де лас пікадурас де віруела» — «загадкова дорога відмінин від віспи».

Справді, це загадкова дорога. Не знаю, про що попереджає цей знак минулого, який простягнувся через гори й долини, і прошу висловлювати свої міркування. З нетерпінням чекатиму будь-яких гіпотез на адресу: СН-4532, Фельбрюннен, СО, Базель-штрассе, 10, Швейцарія.

Що це — присмерк богів?

З німецької переклали
Олена та Ростислава ФУРДУЙ

«ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ НАУКОВОЇ ФАНТАСТИКИ»

Книжку під такою назвою опублікувало топік видавництво «Едіціонен Лейпциг» (НДР). Її автор, Дітер Вукел, простежує розвиток цього популярного літературного жанру, який існує понад 350 років. Читач зустрінеться в книжці з іменами не лише класиків наукової фантастики — Жюля Верна, Герберта Уеллса, Карела Чапека, а й сучасних авторів — Станіслава Лема, Роберта Шеклі, А. і Б. Стругацьких, Кобо Абе та багатьох інших.

Окремий розділ книжки присвячено оглядові радянської наукової фантастики, починаючи з 1920-х до 1950-х років. Тут згадуються твори О. Толстого, О. Бєляєва, М. Булгакова, І. Еренбурга, В. Катаєва...

Нове видання багате ілюстративним матеріалом: фотографіями, кадрами з фільмів, карикатурами, сценами зі спектаклів.

ФАНТАСТИЧНІ КОМЕДІЇ

Молодий польський режисер Юліуш Махульський зажив світової слави своїми веселими й дотепними стрічками. Радянським глядачам відомі такі його фільми, як «Ва-банк», «Ва-банк II», «Нові амазонки». Якщо в перших двох фільмах головну роль зіграв батько молодого режисера, то в останній стрічці Ю. Махульський, наче щоб довести невікладковість успіху, вдався до самостійної роботи й звернувся до жанру наукової фантастики. «Сексмісія» (в радянському прокаті — «Нові амазонки») зібрала в Польщі понад 8 млн. глядачів.

— Я шанувальник наукової фантастики, — розповів Ю. Махульський кореспондентові журналу «Фільмшпір» (НДР). — Дуже люблю фільми Стенлі Кубріка про

Батько і син. Махульські.

космічні одиссеї. Коли писав сценарій «Сексмісії», то прагнув зробити щось у манері Кубріка. Довелося перечитати чимало творів сучасних письменників-фантастів, наукових праць з генетики. Зрештою, я збагнув, як можна дійти такого партеногенезу, коли народжуватимуться самі дівчатка. Світ без чоловіків — не новина в науковій фантастиці. Але я звернувся до такої ідеї лише як до відправної точки науково-фантастичної комедії.

— Фільм зроблено на високому професійному рівні. Чи всі зйомки проводилися у польських кінопалів'янонах?

— Так. А високий професійний рівень пояснюється блискучим акторським ансамблем і творчою групою. Цим складом ми зніматимемо і новий фільм.

— Теж фантастичний?

— Я б сказав: теж комедійний. Можна назвати це певною мірою соціальною фантастикою. Називатиметься фільм «Кінгсайз» і оповідатиме про карликів, які мріють вирости і отримують можливість це зробити, якщо питимуть таблетки, що їх дуже важко роздобути.

СКУЛЬПТОР-КОНДІТЕР

Як відомо, скульптори працюють з різними матеріалами, але про використання тіста наряд чи хто чув-

37-річний парижанин Борис Ticco прийшов до скульптури через театр. Спочатку виступав у відомих колективах з такими прогресивними митцями, як Арман Гатті, а згодом захопився ляльковим театром. Це зіграло вирішальну роль у його долі. Робота з ляльками, масками, папером і фарбами наблизила його до образотворчого мистецтва. Пізніше Б. Ticco почав працювати у культурному центрі імені Жоржа Помпіду: п'ять днів на тиждень навчав дітей історії мальярства і скульптури.

Але туга за театром, образним втіленням думок не покидала його. Якось, беручи участь у підготовці бенкету для одного з театральних колективів, побіцяв зробити десерт. Гости були вражені, побачивши на столі сотні маленьких фігурук, що нагадували героїв лялькових вистав. Хіба можна було з'їсти таке диво?

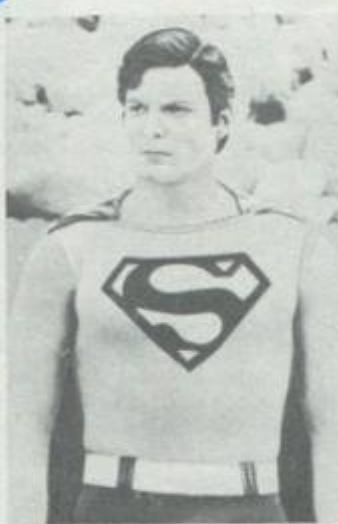
Ідея Ticco привернула увагу, про нього написали газети. На виставці «Гумор у мистецтві» його фігури з тіста отримали першу премію. Сам Ticco не сприймає свого захоплення всерйоз. Проте його композиція за мотивами картин Мане «Сніданок на траві» й «Олімпія», що експонувалася на виставці, присвяченій ювілею великого художника, мала чималий успіх.

Борис Ticco працює над композицією за мотивами Мане.

ЩО НЕПОКОЮТЬ СУПЕРМЕНА?

Вигаданий 1933 року підлітком з м. Клівленда (США) Джеррі Сігелом і втілений

Крістофер Рів у ролі Супермена і Марк Піллоу в ролі Атомної людини у фільмі «Супермен IV» (1987). Фото із журнала «Фільмз енд філмінг».

його приятелем, художником-гумористом Джо Шустером обрах Супермена, або Сталевої людини, з 1938 року міцно утверджився на сторінках американських коміксів. У 1978 році англійський режисер Річард Доннер

за сценарієм відомого письменника Маріо П'юзо відкрив кіносеріал про Сталеву людину, знявши фільм «Супермен I». Роль Супермена зіграв актор Крістофер Рів. Стрічка розповіла про народження Сталевої людини на кришталевій планеті Хрілтон, про те, як батьки героя, передчуваючи загибель планети, відправили свого сина на космічному кораблі на Землю, де він виріс і обернувся в Супермена, про пригоди героя, який зупиняв поїзди однією рукою, підіймав вертольоти, з'єднував зруйновані мости, пересував гори... і втілював ідею про вищість американської нації.

«Супермен I», на зйомки якого було витрачено понад 50 млн. долларів, так само як і його попередник — герой коміксів, у першу чергу призначався для підлітків. І розрахунки творців фільму спровадилися: витрати на зйомки повернулися сторицею. Далі, зрозуміло, були «Супермен II», «Супермен III». І от 1987 року американець Сідні Фюрі зняв нову серію — «Супермен IV». Склад виконавців цієї самий — Крістофер Рів, Джін Хекмен, Маргот Кідер та інші. Окрім того, в ролі Лейсі Ворфілд, дочки газетного магната, знялася Меріел Хемінгей. «Супермен IV» цікавий не лише тим, що певною мірою увінчує п'ятдесятілітню історію героя коміксів і десятиліття його екранного життя, а й тим, що з героя для підлітків Супермен зробив крок у світ дорослих. Герой нової серії, прочитавши листа від школяра, занепокоєного ядерною загрозою, вирішує позбавити Землю зброї масового винищення. Він навіть виступає на засіданні ООН, пропонуючи знищити ядерні арсенали. Постійний ворог Супермена Лекс Лютер, який прагне заволодіти світом, створює Атомну людину, щоб вбити героя. Але Супермен є Супермен...

Відзначимо, що, пояснюючи своє рішення врятувати Землю від ядерної катастрофи, Супермен підкреслює: «Земля — мій другий дім». Якщо навіть пришелець з іншої планети стурбова-

ний майбутнім Землі, то що вже казати про її жителів? Можливо, творці фільму і не прагнули так загострити питання, але вони відбили атмосферу тривоги, яка панує нині у світі, і зробили точний розрахунок на «касовість» екранізованої проблеми, що непокоїть людство наприкінці другого тисячоліття його історії.

РИЗИК? ЕТИКА? ЖИТТЯ!

Французький журнал «Пі-рі-матч» повідомив про унікальну операцію по пересадці кісткового мозку. У чотирирічної Евеліні, доньки італійців Ермано і Луїзи

Брат і сестра Серварі.

Серварі, виявили лейкемію. Постало питання про пересадку кісткового мозку для врятування дитини. Порадившись з лікарями, батьки вирішили народити другу дитину, яка могла б стати донором для Евеліни. У вересні 1985 року народився маленький Марко. На щастя, він виявився ідеально сумісний з сестрою. У квітні 1987 року професор Роберто Бурджіо зробив Евеліні пересадку братового кісткового мозку.

Природно, ця операція викликала у всьому світі дискусію про правомірність — щонайперше, етичну — ризикувати здоров'ям однієї людини задля іншої. Відповідаючи тим, хто виступає проти подібних операцій, професор Роберто Бурджіо відповів, що Маркові не загрожувала реальна небезпека. Єдиний ризик, причому мінімальний, стосувався загальної анестезії. Саме тому, зазначив професор, нам довелося зачекати, поки маленькому не виповнилось вісімнадцять місяців. Стан здоров'я його сестри не дозволяв зволікати далі. У Марка взяли три відсотки його кісткового мозку, які відновлюються протягом трьох тижнів.

Цю інформацію редакція попросила прокоментувати кандидат медичних наук, старшого наукового працівника Київського НДІ гематології і переливання крові Міністерства охорони здоров'я УРСР Г. І. Когута.

— Випадок пересадки кісткового мозку від брата сестрі, про який ідеться, — сказав учений, — не єдиний у сучасній медичній практиці. Підвищена увага з боку громадськості до цієї події зумовлена морально-правовим чинником поведінки батьків, які заздалегідь визначили донора в особі своєї майбутньої дитини. Але у цьому ж плані доречно поставити і таке питання: чи мають батьки моральне право відмовлятися від єдиного шансу для врятування життя одного з дітей? А хіба при трансплантації нирки у донора менше ризику, коли він на все життя залишається з однією ниркою? На мою

думку, цей випадок не повинен розглядатися як антигуманний і неетичний вчинок, тим більше що він був продиктований не інтуїцією окремого лікаря, а попередньою великою науково-дослідною роботою багатьох учених.

ЧАРІВНІ ОКУЛЯРИ

Японські окуляри для швидкісного читання.

Так, це не фантастика, а найновіше досягнення японських винахідників у галузі мініатюр. Винахід інженера Йокогами досить сміливий — пристрій для прочитання світової літератури всього за кілька днів. Незвичайні «окуляри» дають можливість людському мозку «сфотографувати» 100 000 літер за хвилину — здатність, яку мріяли б мати читаці всього світу. Досить одягти чарівні окуляри, і протягом години можна прочитати, например, усе зібрання бібліотеки Британського музею. Нероз'язаною буде лише проблема, як запам'ятати прочитане в 15 500 000 книжках! Підраховано, що для цього людині потрібно було б 400 століть.

ТОВАРИСТВО ДРУЗІВ «ГАЛАКТИКИ»

Угорське книжкове видавництво для дітей та юнацтва ім. Ференца Мори, яке видає періодичний журнал науково-фантастичної літе-

ратури «Галактика» тиражем 45 тис. примірників, заснувало товариство друзів «Галактики». Схожі товариства організовано по всій країні — їхні члени купують книжки за пільговою вартістю.

Товариство друзів «Галактики» — швидше, книжковий клуб.

Ідея відновити давню традицію пояснюється насамперед бажанням допомогти численному загону любителів наукової фантастики в придбанні кращих творів цього жанру. Члени клубу одержуватимуть також систематичну інформацію про майбутні видання, для них випускатимуть настінні календарі, настільні ігри і фотопалери. Кошти від членських внесків підуть на організацію зустрічей читачів з письменниками, на влаштування програми відеофільмів.

КОНКОРДІЯ — ВОСЬМЕ ДИВО СВІТУ?

На міжнародній бієналі архітектури «Інтерарх-87», що відбулась у вересні минулого року в Софії, вигадні зодчі світу звернулися з пропозицією до країн — членів ООН про зведення всесвітнього міста Конкордія (лат. concordia — згода, одностайність), яке б було засновано на засадах єдності людства, як місто науки і культури, миру і гармонії.

Кошти для будівництва архітектори пропонують зібрати за рахунок зменшення витрат на озброєння. Вистачило б 1—2 відсотків грошей, які сьогодні витрачаються на засоби знищення.

Де буде зведені Конкордія — ще не вирішено. Претендентом може стати будь-яка країна, яка виділить кошти на будівництво і надасть вільному місту територію і безвізовий доступ. Міжнародна академія архітектури, заснована в Софії під час проведення бієнале, візьме на себе обов'язки координаторів планування, проектування і зведення нового міста.

КУРА
ЛАСВІЦ

Найкращий із світів

ОПОВІДАННЯ

З німецької переклали
Микола МУХОРТОВ та Петро ПАНОВ

Створенню Світу, звісно ж, передував проект.

Безсумнівно — не єдиний. Бо існувало нескінченно багато можливих світів у нескінченно багатьох можливих просторах. А оскільки йшлося про справу важливу, ангели одержали завдання спроектувати всі світи в найдрібніших деталях.

Час не підганяв, бо період обертання Всесвіту ще не було визначено, і Господь намислив вибрати найкращий зі всіх можливих світів, щоб зробити на його основі Єдиний Справжній Світ... Найкращий він, зрозуміло, упізнав з першого ж погляду. Адже в ньому не було жодного противіччя, ніяких трагедій, ні болю, ані глупоти,— нічого, окрім сяючого блакитного задоволення й насолоди.

Господь уже хотів був створити цей світ всезагального найвищого щастя, але тут йому трапився кошторис. Ой лише! Найдовершенніший світ був, на жаль, найдорожчий: він потребував безперервних субсидій готівкою, бо жодне бажання не повинно було лишитися нездійсненим. Забезпечити кошти було в змозі лише акціонерне товариство. Але час його створення ще не настав, а без нього світ не був би такий довершений і бездоганний.

Отож, найдорожчі світи від самого початку були виключені, як і найдешевіші (бо кому ж потрібний нікчемний товар). Знадобився пильніший добір, і, нарешті, Господь зупинився на двох. Він нарік їх Проектом А і Проектом Б.

Обидва виготовлено було у натуральну величину.

Спочатку їх слід було випробувати. І от усю енергію було сконденсовано, як і належало для початкового стану, а потім zwімкнули час. Спочатку для Світу А. Той загув і задзижчав так, що любо було слухати.

Тривало це якихось там кілька мільярдів років, що, сказати треба одверто, не так, уже й багато для випробування Світу, а потім Господь узяв невеличку пробу. Він покопирсався в нескінченості множині галактик, дістав з одної

Курд Ласвіц (1848—1910) — німецький письменник-фантаст, якого називають «німецьким Жюлем Верном». Найвідоміший його твір — роман «На двох планетах» (1897), перекладений російською мовою. Автор збірок повістей та оповідань «Картини з майбутнього» (1878), «Кристали мрії» (1902) та багатьох інших творів. Повість «В тумані давньої старовини» перекладена українською мовою 1925 р.

Оповідання «Найкращий із світів» написано 1908 р. Вперше опубліковано 1979 р.

Kurd Lasswitz. Bis zum Nullpunkt des Seins.

© Neues Berlin Verlag, 1979

з них одне з сонець, відокремив одну планету і почав придивлятися зближка — що ж там діється. (А виглядала планета майже так, як наша Земля.)

— І як вам тут подобається? — спитав Господь. — Здається мені, світ ваш пречудовий. Правда ж?

— Дякуємо на добрім слові, — відповіли йому. — Зараз подивимось...

— Що подивитеся??!

— Хочемо довідатись у Кatalозі Почуттів... Ну от: це — жахливий світ.

— Та чому ж?

— Зараз довідасмося у Календарі Понять... Отож, як твердить математична логіка, що лежить в основі нашого Світу, усі події й усі почуття тут визнано наперед — і для прийдешнього, і для минулого. Усе це можна відшукувати в автоматичних довідниках. Якщо ми хочемо знати, чого ми бажаємо, нам потрібно лише...

— Е ні, вирішуйте самі, що ви хочете!

— Що ми хочемо? Зараз подивимось у Реєстрі Бажань...

— Я вже здогадуюсь, чому світ цей вважається жахливим... Проте життя тут захищено від усіх глупот!

— Та ні, тут зовсім не живуть, тут лише безперервно шукають у довідниках, і якщо й бачать, як все воно вийде, — все одно не можуть нічого змінити. Наприклад, хтось із нас у Реєстрі Бажань бачить, що завтра під час обіду на честь свого директора схоче виголосити невеличку промову, а в Кatalозі Почуттів довідується, що осоромиться і образить начальника...

— То нехай на обід не ходить!

— Це якраз найжахливіше. У цьому світі нічого не можна змінити! Навіть краплинка чи пилинка впливають на вічність!..

— Ну гаразд, гаразд, забудьте вже про це...

— Забути! Якби то було можливо! Ми ж не маємо жодної самосвідомості. Усе знати, але не мати змоги нічого змінити, — це жахливо!..

Тут Господь знов повернув планету на її місце, вставив Сонце у відповідну зоряну систему, а систему — у Й Простір і зупинив час. Світ вимкнувся.

— Ні, — сказав він ангелу, що розробляв Проект А. — Це не найкращий світ. Спробуємо-но випробувати Проект Б.

Зовні цей світ був зовсім схожий на А, тому що його теж було побудовано за принципом вміщених одна в одну й заселених зоряніх систем. Отож ангел увімкнув час, і, коли минуло кілька мільярдів років, Господь знову вийняв планету і почав розглядати її мешканців.

— Ну, як справи? — запитав він. — Як вам подобається світ?

— Жахливий-прежахливий! — перебиваючи один одного заволали численні голоси.

— Гаразд, гаразд! — заспокійливо промовив Господь. — Кажіть по черзі!

Та це не допомогло. Усі скаржились водночас, доки він не витяг якогось одного мешканця. Той одразу заспокоївся. Коли ж Господь спитав, як йому подобається Світ, він вигукнув:

— Ах, він чудовий! Коли я один, у мене з'являється все, що я забажаю. Якщо хочу добряче попрацювати — у мене напружуються м'язи і приємно стомлюється мозок. Якщо я хочу відпочити й наказую: хай з'явиться тут гарненький будиночок у великому затишному парку із зручним кріслом на ганку, як тої ж міті вже лежу у ньому і викурюю «гавану». Тут прегарно!

— Чого ж тоді ви всі волаєте: жахливий-жахливий??!

— Бачите, доки кожний з нас бажає чогось особисто для себе, він одержує все. Бажання виконується, і цьому ніщо не зможе перешкодити. Але якщо ми з'єднусмося у тісно заселеному просторі нашого Світу, — усі найкращі думки й поривання, усі мрії душі моєї стикаються з не менш рішучими бажаннями моїх співвітчизників. Там, де я хотів би, щоб був мій садок, — з шаленими вигуками ганяють м'яча з півдюжини синів моого сусіда. І нема ніякого засобу цьому зарадити, адже досить лише чогось побажати, щоб воно одразу здійснилося. Прошу вас, зробіть мені таку ласку, — залиште мене тут самого, щоб ніхто мені не заважав у моєму чудовому Власному Світі!

— Так, так... — задумливо мовив Господь і повернув мешканця на його місце у Світі, де той одразу ж почав знов скаржитись і скиглити.

— Отож і з Проектом Б нічого путьного не вийшло,— вимовив Господь і зупинив час.

Обидва ангели невдоволено зсупутились, але одразу ж зголосилися розробити нові проекти.

Проте Господь сказав:

— Постривайте, навіщо поспішати. Обидва ваші світи ні до чого. Може, згодом вам спаде на думку яксь нова ідея. А поки що обійтися.

Потому він узяв обидві моделі Світу, для зручності вклав їх одну в іншу й запхнув до небесної комори... Якось (минуло кілька мільярдів років) Господь випадково зазирнув у той куточек і спостеріг, що обидва світи функціонують.

Він підкликав обох ангелів і суворо спітав, хто насмілився увімкнути час і продовжити експеримент.

— Я тільки використав надлишок свого часу,—злякано вимовив автор Проекту А.

— А я — свого,—поспіхом додав автор Проекту Б. — Ми лише хотіли випробувати, який світ проприється довше, якщо їх увімкнути разом.

— Ах, он воно як! — поблажливо промовив Господь. — У такому разі подивимось, що з цього вийшло.

І він знову видобув з комбінованої системи Світу одного мешканця.

— Ну? — спітав він. — Як справи?

— Чудово! — відповіла людина (бо це була саме вона).

— Яким чином це сталося? У Світі А усі ви волали, що нічого змінити не можна, в Світі ж Б скаржились, що можна бажати всього, а бажання ваші не здійснюються.

— Це ми владнали! Ми створили особливі Товариство Вдосконалення Світу і зробили з двох світів новий, наш власний.

— Це ж треба таке! Яким чином?

— Дуже просто. Шляхом комбінації. З Б ми взяли фантазію, з А — закон. Ми їх взаємодоповнили. Те, що вважалося за бажане, ми зробили дійсним, що ж до незмінного — воно теж придалося в нашему Світі.

— Зовсім непогано! Цього я, здається, й чекав. Якщо ви в змозі створити Світ самі, я його затверджую! Тільки скажи мені, хлопче, хто ти такий?

— Я — інженер!

Заставки в номері Олега Блащука

На обкладинці:

1 стор. — Малюнок О. Блащука.
2 стор. — Ярослав Лукавський (ЧССР).
Космос для мирі. Гравюра. 1982.

3 стор. — Карикатура із журналів «Живот» (ЧССР), «Ланч» (Великобританія), «Кік» (ФРН).

4 стор. — Малюнок Теодора Ротрека (ЧССР). 1984.

Редакція:

Іван БІЛИК,
Олександр БОЖКО,
Олександр БУЦЕНКО,
Наталя ДРОБОТУН,
Олекса ЛОГВИНЕНКО,
Степан НАЛІВАЙКО,
Дмитро ОНКОВИЧ,
Микола РЯБЧУК,
Ярослава СОБКО,
Орест СУХОЛОТОК,
Олександр ТЕРЕХ.

Художній редактор
Володимир ПИСАРЕНКО.

Технічний редактор
Ніна БАБЮК.

Коректори:
Галина КОЛІНЬКО, Ірина ОСАДЧА.

Здано до набору 06.01.88. Підписано до друку 17.03.88. БФ 39158. 70 × 108/16. Офсетний друк. 16.8 умов. друк. арк. 25.2 умов. фарбовідб. 22.29 обл. вид. арк. Тираж 54095 прим. Зам. 046.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 293-13-18; заступник головного редактора, відповідальний секретар — 293-06-13; відділ художньої літератури — 293-28-88, 293-27-10, 293-29-61; поезії — 293-28-88; критики — 293-29-61; публіцистики і україністи — 293-27-10; художнього оформлення — 293-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Орденів Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

«ВСЕСВІТ» («Весь світ» — «Всесвіт»), журнал іноземної літератури, № 4, 1988 р. (на українському языку). Акторетурно-художественный и общественно-политический ежемесячник. Орган Союзу письменників України, Українського общества дружби і культурної взаємодії з зарубіжними странами і Українського республіканського комітета захисту мира. Журнал оснований в 1925 р. Адрес редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Іздательство «Радянський письменник», 252054, Київ-34, вул. Чкалова, 52. Комбінат печаті видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Победи, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

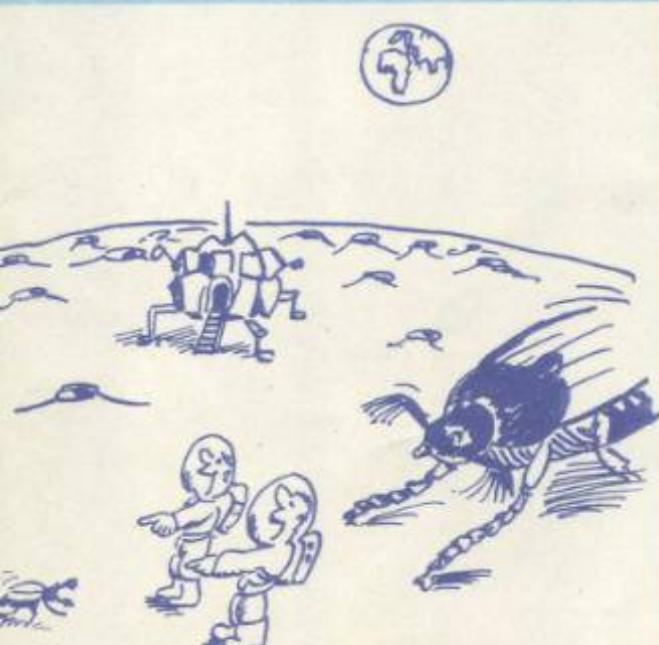
— Схоже, наша антена для супутникового зв'язку надто потужна...

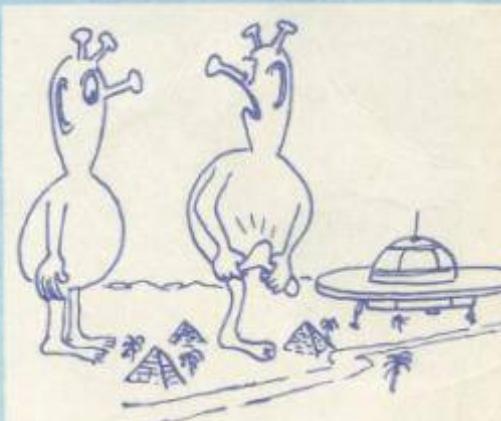
— Перепрошу, чи не підкажете, як пройти до геронтологічної клініки?

— А тепер починаємо конкурс на «міс Всесвіт»...

— Глянь, який кумедний...

— Обережніше! Не перечелись за горбочки.

Ікрб. 10к.

ІНДЕКС 74089

ISSN 0320-8370 ВСЕСВІТ, 1988, № 4, 1 - 192

